فجر الإسلام

FECRÜ'L - İSLÂM

(İSLÂM'IN DOĞUŞU)

Yazan :
Ahmed EMİN

Terceme :
Ahmed SERDAROĞLU

KILIÇ KİTABEVİ

Anafartalar Cad. Timur Sokak 50. Yıl Pasajı No. 2/14

Tel : 11 59 46 — ANKARA

KILIÇ KİTABEVİ YAYINLARINDAN .... NO: 18

Birinci Baskı Tarihi	1976
Hattat	MUSTAFA ACET
Müsahhih	Ahmet KARADUT
Kapak Kompozisyonu :	GRAFİK STÜDYO S — Tel : 17 00 26 — ANKARA
Basıldığı yer	GAYE MATBAASI — Tel : 11 39 50 - 10 68 20 — ANKARA

TAKDİM

Kahire Üniversitesi Müderrislerinden (Profesörlerinden) Sayın Ahmet Emin tarafından FECRÜ'L-İSLÂM adı ile kaleme alınan bu eser yedi bölümden ibaret olup bunlar şu konuları ihtiva eder:

1 — Cahiliyet Devrinde Araplar ve Abbasilere Kadar olan İslâm Devri,
2 — İslâm Fütühatı ve Talimatı,
3 — Diğer Milletlerin İran ve İslâm Üzerinde Etkileri,
4 — Yunan, Roma ve Müslümanların Münasebeti,
5 — Birinci Asrı Hicride İlim Hareketleri,
6 — Kur'an-ı Kerim, Hadîs ve Teşri' Bahisleri,
7 — Dinî Fırkalar, Havariç, Şia, Mürcie, Kaderiyye ve Mu'tezile.

Bütün bu bilgileri böyle sağlam kaynaklara dayalı bir şekilde ve bir arada başka eserde bulmak mümkün değildir.

Birçok batı lisanlarına tercüme edilmiş ve yayınlanmış olan bu eser; Dinî ve tarihî öğrenim ve araştırma yapan, din görevlisi olan ve bu bilgileri sağlam kaynaktan öğrenmek isteyen aydınlarımıza bir hizmet olmak üzere, Ahmet Serdaroğlu tarafından tercüme edilmiştir.

Bu eser; DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULUNCA TETKİK EDİLMİŞ OLUP, ÜYE OSMAN KESKİOĞLU tarafından kaleme alınan 18.6.1975 tarihli raporla Başkanlıkça neşrolunacak nitelikte görülmüştür.

Fakat böylesine kıymetli bir eseri; Sayın SERDAROĞLU bizlere neşrolunması için sunmuş olduğundan, kendilerine müteşekkiriz.

Abbasiler ve onlardan sonraki devirleri, Hak mezheplerin kuruluş ve görüşlerini ihtiva eden DUHA'L-İSLÂM ve ZUHRU'L-İSLÂM adlı eserler de terceme edilmiş olup, inşaallah bu kitabın baskısını müteakip, onların baskısına da geçilecektir. Böyle ilmî ve tarihî kıymetli eserler neşretmeye başlayan yayınevimiz hizmeti ön plânda tutup, aynı zamanda gurur ve şeref duymaktadır. İhlâs ve hizmet bizden, hidayet ve tevfik Yüce Allah'tandır. Saygılarımızla...

KILIÇ KİTABEVİ
ANKARA

ESERİ TAKDİM

İslâmî konularda yazdığı eserleri ile tanınmış Mısırlı yazar **Ahmed EMİN** merhumun **Fecrü'l-İslâm** adlı eseri, Türk okurlarının istifâdesine sunuluyor. Kahire Üniversitesi Profesörlerinden olan Ahmed EMİN, islâmî sahadaki eserleri ile şöhret kazanmış bir zattır. Şarkta ve garpta ciddî bir araştırıcı olarak kabul edilir. Geniş bilgisi, köklü kültürü bunu sağlamıştır. Yıllarca Medresetü'l-Kuzât'ta ahlâk dersleri okuttu, üniversitede müderrislik yaptı.

Fecrü'l-İslâm, onu takip eden üç ciltlik **Duha'l-İslâm**, dört ciltlik **Zuhru'l-İslâm** ve bunların tamamlayıcısı mahiyetindeki **Yevmü'l-İslâm** adlı seri halindeki eserleri, islâmın bidayetinden itibaren dinî, ahlâkî, fikrî, edebî, felsefî sahadaki gelişmesini, ilerleyişini safha safha anlatmaktadır. Ahmed EMİN telif ve terceme yoluyla arap âlemine bir çok eserler kazandırmıştır. Ele aldığı konuları işlerken kaynaklara iner, onlardaki malûmatı değerlendirir, her şeyin hakkını vermeye çalışır.

Tercemesi yapılan **Fecrü'l-İslâm**, yedi bölümden ibaret olup şu konuları ihtivâ etmektedir :

1 — Câhiliye devrinde araplar,
2 — İslâm devrinde : Fütuhât ve İslâmın getirdiği ta'limât,
3 — İran ve müslümanlar üzerinde tesiri,
4 — Yunan - Roma ile müslümanların münasebeti,
5 — Hicri birinci asırda ilim hareketleri,
6 — Dinî sahada : Kur'an-ı Kerim, Hadîs-i Şerif ilimleri ve ahkâmın teşrîi,
7 — Dinî fırkalar : Hâriciler, Şîa, Mürcie, Kaderiyye ve Mu'tezile fırkaları.

İslâm dininin ilim ve fen, kültür ve edebiyat sahasındaki gelişmelerini incelerken, tarihî bir zaruret olarak cahiliyet devrinden, İran kültüründen, Bizans ve Roma edebiyatından bahsetmek ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu münasebetle yazar onlara temas etmiş bulunmaktadır. Yazar geçmişlerin bildiklerinden faydalanarak Yüksek Bir İs-

lâm Medeniyeti meydana getiren Müslüman âlimlerinin hakkını vermiş ve hizmetlerini dile getirmiştir. Zaten bütün eserlerinde İslâm'ın yüceliğini, İslâm medeniyetinin insanlığa bir çok şeyler bahşettiğini daima söylemektedir. O, Arap âleminde sevilen, çok okunan bir kimsedir.

Mısır'da bir otorite olarak, Ahmet Hasan Zeyyat'ın çıkardığı **Er-Risale** dergisinin temel yazarlarından idi. Sonra **Es-Sekafe**'yi çıkardı. Onun yazıları bir kıymet taşır. Ve arap yazarları onu daima takdirle anarlar.

Fecrü'l-İslâm ve Duha'l-İslâm çıkınca ilim dünyasında memnunlukla karşılandı. Çünkü bir boşluğu dolduruyor ve bir hizmet görülüyordu. Ancak bazı Şiâ üleması, Şiâ hakkındaki yazdıklarından dolayı kırıldılar. Halbuki yazarın maksadı, nakil ve akil ışığında, asırlardır kanayan bir yarayı dindirmek, İslâm âleminin çektiği bu kabil acılara son vererek İslâm kardeşliğini kuvvetlendirmekti. Yanlış anladılar. Ölümünden sonra da bu devam etti. 1974 yılında Şiraz'da toplanan Sîbeveyh kongresinde bu kırgınlığın devam ettiğini yakından gördüm. Kongre dönüşünden sonra Hakk'ın rahmetine kavuşan **Faslı Allâl Fâsî**'nin de bu kanaatta olduğuna şahit oldum. Her ikisine de Allah rahmet etsin.

Eseri dilimize çevirerek Kütüphanelerimize kazandıran, Diyanet İşleri Başkanlığı Müfettişlerinden Ahmet Serdaroğlu kardeşimiz, ciddi çalışmaları ile eser vermeye devam eden bir kimsedir. Bilhassa Gazâlî'nin İhyaül-Ulûm'u gibi muazzam bir eseri türkçeye çevirerek o âbidenin üzerine zafer bayrağını çekmesi, gerçekten serdâr olduğunu isbat etmiştir. Fecrü'l-İslâm gibi, dil bakımından olduğu kadar konu itibariyle de çetince olan bir eseri, başarı ile tercüme etmesi tebrike şâyandır.

Osman KESKİOĞLU
Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi

DR. TÂHÂ HÜSEYİN'İN BİRİNCİ BASKIYA YAZDIĞI ÖNSÖZ

Şimdi insanlar Arap Edebiyâtı ve onu öğrenmek hususunda, yıllarca önceki düşüncelerine uymayan başka suret ve şekil, düşünmektedirler. Şu kadar ki, bu şekil, yeni ve taze olmakla, veya, yeni ve taze olduğu için zordur. Şimdi herkes eskisi gibi edibin; iyi ve seçme nesir ve nazım parçaları rivayet edip lügat, tarih, hikâye ve kıssaya dâir manzum ve mensur parçaları toplayıp bunları şerh ve izah etmesiyle yetinmiyorlar. Edip olmak için bunlar ve bunları tetkik ve tenkid etmek kâfi değildir. Şimdi bilginler, Edipten başka şeyler istemektedirler: Kendiliğinden bir şeyler yapıp Edîp olmak istiyorsa; ondan asır ve zamanı için hayırlı şeylerin aynası ve emniyet edilen bir aydınlatıcı hikâyeler yazmasını, niteleyici Edip ise ondanda anlatmak istediği edebiyât konusunun saf bir aynası ve emniyet edilen aydınlatıçı olmasını istemektedirler. Seçilmiş olan nesir ve nazım parçaları, o kavmin fertlerinin, cemaat ve cemiyetlerinin hayatının renklerinden bir sûret ve şeklinden başka bir şey değildir. Tasvîr edilen bu hayat içinde kuvvetleri, zayıfları, iyi ve kötüleri, memnunları ve dargınları vardır. Şimdi halk, tasvîr edilen bu şekil ve sûretleri ezberlemek ve ezberledikden sonra, arka taraflarına atmak, acele acele, gerçekleşmeden ve önem vererek düşünmeden gözden geçirmekle yetinmiyor. Şimdi onlar bu şekil ve suretlerin arkasında neler var, bunları öğrenmek ve bu hakikatleri ince düşünerek — son derece iyi anlamak — fertlerin ve cemaatlerin bu nezih hayata katlanarak ıztırap çektikten sonra yarattıkları bu nazım ve nesir parçalarının inceliklerine vakıf olmak istiyorlar.

İnsanlar bunu hissediyor ve anlıyorlar. Sonra bu duygu ve bilgilerini, Arap edebiyatının kusurunda zayıf ve bozukluğundan ve başka milletlerin edebiyatlarındaki meziyetlerden mahrum olmasından şikâyet etmekle açığa vurmaktadırlar. Kendi ediplerini ve edebiyat

hocalarını hakir görmek, kendi yazarlarının ve yabancı ediplerin inşâi veya tavsifi olan eserlerini gözden geçirmek neticesinde Arap edebiyatının eskisinden ve yenisinden vaz geçip, yabancı edebiyatın meftunu olmakta, üzerine uçuşmakta ve onu üstün tutmaktadırlar.

Fakat sen onlardan sor: Acaba, Arap edebiyatını okumak ve onu sevmek için onun nasıl olmasını istiyorlar? Arap edibinin sözlerini işitmek ve sözlerine kulak asmak için ondan neler bekliyorlar? Onların, bu sorulara, anlaşılması zor ve kalplerinde olmayan bir takım cevaplar vereceklerini göreceksin. Fakat onlar ne olursa olsun, Arap edebiyatını mekruh görmekte ve ondan hoşlanmamaktadırlar. Onlar, Arap edebiyatını ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak görürler. Akıl ve fikirlerin arzusunu tahakkuk ettirmediğini sanırlar.

Edebiyat üstadları kendileri de insanların bu edebiyattan ürküp kaçmakta ve bu asrın başından beri bu edebiyattan yüz çevirmekte olduklarının farkına varmışlar da, edebiyatı ile halkın akıl ve fikrini birbirine yaklaştırmak ve aralarını bulmak istemişler, onu, yeni şekle sokmak ve islah maksadiyle harekete geçmişlerdir. Böylece Mısır'da edebiyat tarihi diye andıkları yeni bir konu doğmuştur. (Edebiyat) tabirinin adı da az çok değişmiştir. Eserlerde ve resmî programlarda bu tuhaf yeni ad bazen Edeb el-Luga Âdâb'el-Luga diye anılmıştır. Ne yazıkki edebiyat üstadları halkın şikâyetini gereği gibi anlamadılar. Edebiyatı öğrenmek için yeni ve gerçek bir usul hazırlamağı düşünmediler. Onlar Arap edebiyatını yeni şekilde öğrenmenin edebiyat kitaplarını yabancı edebiyat kitapları şekline ve kalıbına sokmakla olabileceğini sandılar. Bu düşünce neticesinde yabancı edebiyatı şeklinde, Arap edebiyatı tarihi vücuda getirdiler. Edebiyat asırlara bölündü, her asırda asrın yazarlarının ve tanınmış şairlerinden bir kısmının eserleri açıklandı. Asırların bir birinden temeyyüz ettiği, edebî ve ilmî tesirler adını verdikleri tesirler kısaca anlatıldı. Gerçekte yabancı tabirlerin bir tercümesinden ibaret olan bu yeni tabirler, edebiyatımızda bize hiç bir şey anlatamaz. Böylece Mısır'da doğmuş olan bu çeşit edebiyat eski Arap edebiyatı olmadığı gibi yeni ve yabancı edebiyatda değildir. Bu; iki arada bir şey olup, eski Arap edebiyatı olmaktan mahrum olduğu gibi, yabancı (Avrupa) edebiyatı derecesine de varamamıştır. Bu edebiyat

ile bir müddet yaşadık. Fakat halkın şikâyetinin arkası, Arap edebiyatından ürkerek kaçması ve yabancı edebiyata düşkünlüğünün sonu kesilmedi, belki de ürkerek kaçmak ve yabancı edebiyata olan düşkünlük daha da arttı. Şikâyetlerin artması da ürküp, kaçmanın ve yabancı edebiyata düşkünlüğün çoğalması da tabii idi. Çünkü bu asrın başından beri Mısır'da fikir hayatı gelişmiş ve genişlemiştir. Mısır'daki fikir hayatının Avrupa fikir hayatı ile ilgisi ve bağlantısı kuvvetlenmiştir. Fakat bizim edebiyatımızın terakkisi doğru ve dürüst bir yola girmemiş ve yabancı edebiyatı takip edememiştir. Edebiyatçılar da bu yüz yılın başından beri koydukları yeni şekle bir şey ilâve edememişler. Halk ilerledi, edipler arkada kaldı.

Nihayet insanlar ile edebiyat üstadları arasında derin ve geniş bir ümitsizlik suru kuruldu ve bu sur bunların bir birini anlamlarına engel oldu. İnsanlara gelince, çoğu Arap edebiyatından ümidi kesti ve Arap edebiyatından vaz geçip, yabancı edebiyat ile yetinmeğe, kendilerini avutmağa ve alıştırmağa başladılar. Edebiyat üstadlarına gelince, onlarda halktan ümidlerini kestiler ,yabancı kültürün halkın akıl ve fikrini bozduğuna hükmettiler. Bu çirkin adetlerine bürünüp kaldılar, bunu iade edip ve yeniden başladılar. Tekrar tekrar buna döndülerde bu edebiyatlarını talebenin gönüllerine dürtmeğe devam edip durdular ve talebenin aklında bıraktığı ize, aldırış etmedikleri gibi Arap edebiyatında ne kadar canlılık bıraktığına da önem vermediler. Bununla beraber her ne olursa olsun Arap edebiyatı hayatiyet itibarı ile yabancı (Avrupa) edebiyatından dûn derecede olmadığı gibi yaşayış kabiliyeti verimliliği ve neticesi bakımından da Avrupa edebiyatından daha düşük derecede değildir. Arap edebiyatının bütün kusurları belirsiz olup, mensupları bu kusurları iyice bilememekte ve bu eksiklikleri derin bir surette tetkik etmemektedirler. Arap edebiyatı ile hayat, verimlilik ve menfaat arasını nesne araştırma ve inceleme metodlarının kötü, düzensiz olması ve Mısır'da diğer ilim ve fenleri öğrenme ve araştırma metodları gibi edebiyatı araştırma usullerinin islah edilmemiş olmasıdır. Mısır'da tabiat, kimya ve tecrübeye dayanan diğer ilim ve fenler Avrupa'da olduğu gibi doğru usullerle okunduğu halde, edebiyat hakkında diğer ilimlerdeki tasavvur ve düşüncelerini tatbik etmek talihini göstermek ce-

saretinde bulunamamışlardır. Diğer ilim ve fenleri okuttukları gibi edebiyatı okutmamışlardır. Kanaatımız şudur ki, bilginlerin edebiyat hakkındaki düşünceleri değiştiği taktirde edebiyatı araştırma ve inceleme metodları da değişir ve bunun neticesinde edebiyatın kendisi de değişmiş olur. Mısır'da diğer ilim ve fenler verimli ve neticeli olarak okunduğu gibi edebiyat da verimli bir şekilde öğretilirdi.

Arkadaşlarım bu gibi bir metod ve hazırlık ile okutmağa başladıkları gibi, ben de bir kaç yıl önce, edebiyat fakültesinde ders okutmak vazifesini üzerime aldıktan sonra bu şekilde okutmağa başladım. Biz arkadaşlarla beraber kendi kendimize yorucu tecrübelere baş vurduğumuzu, muvaffak olduğumuz taktirde Arap edebiyatını dirilteceğimizi genişleme ve kalkınmaya yol açacak olan ruh yaratacağımızı, halkın akıl ve gönlüne tesir edebileceğimizi söylüyorduk. Onların arzu ve meyillerini dile getirebileceğimizi ve Arap edebiyatının yaşıyan edebiyat arasında zengin ve kuvvetli bir yaşayışla yaşamak bahtiyarlığına ereceğini düşünüyorduk. Muvaffak olmadığımız taktirde vaktimiz zayi ve çalışmamızın boşa gitmiyeceğini biliyorduk. Çünkü başaramadığımız taktirde bunun ancak bir bakış ve deneme olduğunu, bunu bırakıp başka bir denemede bulunmanın mümkün olacağını biliyorduk. Bunun bir yol olup bilgisine inancı olan ve bilgisine önem veren her bilginin yaptığı gibi başka bir yola sapmakta mümkün idi. Biz Arap edebiyatına inanıyor, ona pek çok önem veriyor, bu denemelerimizi ihlasla yapıyorduk. Bu yolda zahmetlerimize aldırış etmiyor, önümüze çıkan engeller önünde zaaf göstermiyor, bu yorgunluklara katlanmakta ve bu egellere rast gelmekte, bunları yenmekte ve geçip gitmekte zevk duyuyor, bu zevk bizi öne doğru itmeğe sevkediyordu. Öğrencilerde bulduğumuz istidat ve Arap edebiyatına akıl ve kalplerinin açık bulunması, bu zevkimizi kat kat arttırıyor ve bu yolda ilerlemek için azmimizi kuvvetlendiriyordu.. İleriye doğru her adım attıkca, kuvvet ve sebatımız artıyor, önümüzdeki yol genişliyor belgeleri açık olarak gözüküyor ve varacağımız yolun bir konaklık mesafesini aldığımız hayalini bize veriyordu. Artık bu konak yerinde biraz durmağı ve bulduğumuzu halka anlatmağı uygun buluyorduk.

Bununla beraber bu aşamalara kolaylıkla ulaşmadığımızı da belirtmek isteriz. Biz bu yolu seçerken önümüzde bir takım büyük enkaz ve barikatlar bulduk, bu engelleri ortadan kaldırmak kendimize yol açmak ve önümüzde yolu doğrulamak için az emek sarfetmedik. Bu enkaz yığınlarının en çoğu kendi kalbimizde idi. İlk aldığımız terbiye ve tahsil ettiğimiz bilgiler, bizim kalbimizde bir takım yığınlar bırakmıştı. Bizim bundan kurtulmamız ve bu yükü hafifletmemiz zaruri olan bu ağır yüklerden kurtulmak ve kalplerimize ıztırap veren kaygı ve kederlerden korunmak istiyorduk. Alışkan olup ulfet ettiğin şey ile aranı açacak araştırmağa girmekten daha ağır ne olabilir?

Bu enkaz yığınlarının bir çoğu da kendi kafamızda değil, başkalarının gönlünde ve kitaplarda idi. Tabir caiz ise haricdeki bu enkazı ortadan kaldırmak, kafamızdaki enkazı kaldırmaktan daha kolay olmamıştır.

Ne olursa olsun, serfettiğimiz güçün boşa gitmediğini anladık. Artık hicretin birinci yüz yılını halka yeni bir şekilde göstermeğe muktedir olduğumuzu anladık, biz bunu mükemmel bir surette ve bütün etrafını sınırlayarak anlatmağa muvaffak olmadı isek, her halde başkalarına, bizim için erişmek mümkün olmayan noktalara varabilmek yolunu, açmış olduk.

İlim hiç bir meselede son sözü bilmez. İlimde erişilen bütün hakikatler izafi ve vakitlidir. Bu hakikatler kendi kıymetlerini ancak bu kıymetleri ortadan kaldıracak veyahut değiştirecek araştırmalar inkişaf edinciye kadar koruyabilirler. Biz islâmiyetin ilk yüz yılını araştırırken bu eserde arzettiğimiz bu şeklin son şekil ve buluş olduğunu iddia etmiyoruz, ancak bizim kuvvet ve emek sarfedip dikkatle yaptığımız araştırmanın son şekil olduğunu iddia edebiliriz. Bizim ve başkalarının yeniden araştırmaları daha da gelişirse bu şekil ya tamamen veya kısmen değiştirilmesi mümkün olabilir. Böyle olduğu taktirde yine en çok sevinen ve memnun olacak olan bizleriz. Çünkü biz ancak hakkı hak olduğu için istiyoruz. Hak ise insanlardan bir zümreye ait olmadığı gibi, tarihte asılardan bir asırda bulunup da başka asırlarda bulunmayan bir şeyde değildir.

Fakat halka sunmak istediğimiz bu suret ve mübhem olarak bahsettiğimiz bu kapalı şey nedir. Araştırmalarımızda güvenip dayandığımız kaide Arap edebiyatının diğer milletlerin edebiyatı ve belki insan hayatı ile ilgili olan her şey ve hatta bu varlıklar arasında öğrenme konusunu teşkil eden hiçbir şeye etrafındakilerden ayrı olarak bakmak, doğru olmaz. Mutlak surette o varlık, külden bir cüzdür. Bu kül bilinmedikçe cüzü öğrenmeğe yol yoktur. Diğer deyimle en azından o cüz'i ihate eden diğer cüzler bilinmediği taktirde o cüz bilinmez. Bu taktirde şiir ile nesri kendi başlarına başkalarından ayrı olarak incelemek ve onların san'at kıymetlerini bilmek için emek sarfetmek doğru olamaz. Şiir ve nesri öğrenmek, bunların söylenmiş oldukları devrin yaşayış tarzlarının birer aynası olmaları bakımından, şiiri ve nesri incelerken Arapların o devirdeki halini geniş, derin ve açık bir şekilde bilmek gerekir. Kendi başına olan özel yaşantısını dış yaşantısında komşu milletlerle münasebet ve ilişkilerini bilmek lâzımdır. Arabın iç ve dış yaşantısını en ince noktasına varıncaya kadar en geniş bir şekilde incelemek gerekir. Buna göre biz de araştırmalarımızı üçe böldük. 1) Hicretin birinci yüz yılında Arapların fikir hayatı, 2) Yine bu asırda Arapların siyasî hayatı, 3) Yine bu yüz yıl içindeki Arapların edebî hayatı. Bu üç bölümün her biri son derece pek muhkem sağlam bir şekilde düğümlü ve alabildiğine karma karışıktır. Sanıldığı gibi, hicretin ilk yüz yılında Arap milleti öyle basit ve kolay bir fikir hayatı yaşamıyordu. Onun fikir hayatı birbirine geçip kilitlenmiş ve birbirine sokulmuş olan bir çok unsurların özü olup, Emeviler devrinde gördüğümüz imtizac ve ihtilat bundan meydana gelmiştir. Arap fikir hayatı hakkında ne düşünüyorsan, orada cahiliyet yaşantısının tesirini gördüğün gibi mürekkep olup basit olmayan İslâmiyetin ayrıca Hıristiyanlık, Sami ve Yunan tesirini de bulursun. Hind'in birbirine uymayan dinlerinin tesirini gördüğün gibi, Fars mecusiliğinin de izlerini bulursun. Adlarını andığımız bütün bu milletlerin kültürel ve medeni tesirlerine de raslarsın.

Eğer biz insanlara, süsleyip bezeyerek onların akılları ile eğlenircesine onlara bir şey göstermek, isteseydik, mahirane bir şekilde ve icaz yolu ile buna işaret eder ve Mesel şahitleri ile yeti-

nir, tahkik ve inceleme yapmadan bunları olduğu gibi rivayet ederdik. Fakat biz süs ve eğlenmeyi murad etmiyoruz. Biz, her şeyden önce kendimizi tatmin etmek, gönüllerimizi ikna etmek ve sonra gereği gibi insanların ihtiyaçlarına cevap vermeği düşünüyoruz. Bunun için biz ve arkadaşımız Ahmet Emin araştırmakta olduğu Arap fikir hayatı konusunu kimyagerin laboratuvarında maddeleri tahlil etmesinden daha az olmayan bir dikkatle tahlile koyuldu.

Evet, arkadaşımız, Arab'ın fikir hayatını imkânları nisbetinde onu teşkil eden muhtelif unsurlarına ayırarak tahlil etti ve bu unsurların birbiri ile ne derece imtizac ettiklerini, birbiri ile olan ilişkilerini ve bu unsurların bu genel karışımdaki miktarlarının neden ibaret olduğunu, Cahiliyet devri unsurları, Fars, yahudi ve Yunan unsurlarının ne kadar karışmış olduğunu bu unsurların tabiatını ve bunlardan her birini teşkil eden çeşitli unsurların neler olduğunu bilmek istedi. Bütün bunlardan sonra: bu çeşitli unsurların tesir ve birleşmesinden meydana gelen ve Arap edebiyatında beliren mizacın ne olduğunu bilmek istedi. Nitekim biz bunları şairlerinin şiirlerinde, hatiplerin hutbelerinde, havas ve avamın dillerinde dolaşan mesellerde görmekteyiz.

İnsanın, kendi eserlerinden bir eser hakkında konuşurken zoraki tevazu göstererek böbürlenmeyip eserini övmediği bu gibi bağlardan sıyrılarak tarafsız bir şekilde konuşmak istiyorum. Bu bağlardan sıyrılarak serbest konuşmağı arzu etmemin sebebi arkadaşım Ahmet Emin'in Arap fikir hayatını incelerken, bilgi sahibi ve canlı kalbe sahip bilgili bir adamın zor ve ağır konulardan bir konuyu inceliyen bir ilim adamı gibi en güzel bir surette incelediğine şehadet etmem içindir. Evet, biz onun, edip bir âlim gibi, liyakat ve kudretini biliyorduk. Onun yabancı ve Avrupa terbiyesi ile kendisini yetiştirdiğini de biliyorduk. Fakat onun bu terbiye ve kültürü bu derecede ince, sağlam ve kemale en yakın bir şekilde almış olduğunu takdir edemiyorduk. O; fıkıhta ve diğer din ilimlerinde eski ulemanın metodlarını en güzel şekilde bildiği gibi, o ilmin metodlarını ve bu metodları yerinde kullanmağı da en güzel şekilde bilmiştir. Ben Ahmet Emin'in edebiyat, felsefe ve lugattaki meseleleri nasıl sebat ve ma-

haretle düşünerek incelediğini ve bir kaziyyeden diğerine ve mukaddimeden neticeye intikal ettiğini gördüğüm zaman duyduğum hudutsuz hayranlığımı gizleyecek değilim. Bütün bunlardan sonra, uzaltma ve kısaltmalardan uzak en güzel bir itidal ile her şeyi yerli yerine koyması, beni hayretler içinde bırakmıştır.

Evet, bu bağlardan Ahmet Emin'i övmek için çözülmek istiyorum. Hoş ne kadar över isem de, saadetle gıbta ettiğim halde herkese takdim etmekte olduğum, ilk olarak halkın eline geçecek ve halkın kalbinde büyük tesir bırakacak olan «Fecrü'l-İslâm» adlı esere nisbetle bir şey değildir.

Göreceğin gibi Ahmet Emin Arap milletinin hicretin birinci yüz yılı içindeki fikir hayatını öğretmeği üzerine almış ve her ikisi de gerçek kıymete sahip olan iki neticeye varmıştır.

1) O, bu hayatı olduğu gibi taklitli dal budaklı, buna rağmen imkân dahilinde kuvvetli, verimli ve zengin olarak göstermiş sanıldığı gibi basit, kaba ve kuru olmadığını isbat etmiştir.

2) Edebiyat, din ve felsefe, terbiye ve kültürünü, kuvvetli şekilde birbirine bağlamıştır ki, zafiyet veya korku sebebiyle şimdiye kadar buna kimse dokunmamıştır. İnsanlar din ile felsefenin, şiir ile nesirde tesirleri olduklarını biliyorlardı, ama bu genel bilginin ilerisine geçmiyorlardı. Fakat şimdi Ahmet Emin, din, felsefe ve edebiyatın bıraktığı bu ebedi ve kuvvetli olan eserlere, bize el koymak imkânını vermiştir. Onun bu eseri İslâm dini hayatının bütün vuzuhu ve aydınlığı ve kuvveti ile Mısır Üniversitesinde veyahut diğer yüksek okullarda edebiyat tahsil eden öğrencilere ulaşmasına bir vesile olmuştur.

Gençlerimizi fıkıh, tefsir, hadis ve akaid ilimlerinde derin incelemelerde bulunmağa ve bu ilimlerden her birinin Arap edebiyatındaki izlerini öğrenmiye kim sevkedebilirdi? Şimdiye kadar gençler bu ilimlerin adlarını işittikleri zaman çehrelerinde hakir görme ve alay etme alâmetleri belirirdi. Bundan sonra ise bu ilimleri okurlar ve okudukları bu ilimler bunların hevesini artırır. Yakın bir zamanda bu ilimleri öğrenecekler ve önemle üzerlerinde durup okumağı ve araştırmayı artıracaklardır.

Gençlerin yakın bir zamanda Kur'ân okumayı çoğaltacaklarına, Hadis kitaplarını çokca gözden geçireceklerine ve akaide dair meseleleri ciddiyetle inceliyeceklerine kefilim ve bunu söylmekle de mes'udum. Bu; gerek bu ilimlere ve gerek Arap edebiyatına kıyasla az bir şey değildir. Edebiyat bu eserden yeni bir çok istifadelerde bulunacak, bu istifadeler ededebiyatla beraber bu muhtelif kültürler arasındaki ilgiler kuvvetlenmiş olacaktır. Bu kültürle kendileri de bu incelemelerden istifade edecektir. Çünkü onlar bu kitap sayesinde şimdiye kadar erişemedikleri mevki ve halete ereceklerdir.

Hicretin birinci yüz yılındaki Arap milletinin siyasî yaşantısı, zorluğu bakımından Arapların fikir hayatına nisbetle çözülmesi daha kolay değildir. Arapların bu asırda ince ve çapraşık dış siyasetleri ve etrafı birbirine girmiş, dal budak sarmış iç siyasetleri vardı. Her iki politika arabî ve ecnebî olmak üzere çeşitli tesirlerin altında idi. Sonraki olaylar da bunlardandır. Bu siyasî hayat fikir hayatından daha aşağı olmayan bir önem ile incelenmiye muhtaçtır. Okuyucular üstad Abdülhamit El Abadi'nin bu araştırmalarında katlandığı zahmetin arkadaşı olan Ahmet Emin'inkinden daha az övülmeğe müstehak olmadığını göreceklerdir.

Edebî hayat, Fen hayatının özü, fikir ve politika hayatı ile ilişiği olmayan yaşayışların renk ve çeşitlerinin aynası ve özüdür. Aynı zamanda politika ve fikir hayatı gibi önem verilerek ince bir surette araştırmalara da muhtaçtır. Bu hayat aynı zamanda fen ve lugat bakımından başka bir nevi öğretime muhtaçtır. Bu iki arkadaşım çalışarak bu zor ödevi yerine getirdikleri gibi, ben de bu yükü kaldırabileceğimi ümit ediyorum.

Her ne olursa olsun, biz okuyucularımıza «Fecrü'l-İslâm» adlı eseri, bu kitabı okuyup bitirmeden önce eserin ikinci ve üçüncü cüzlerinin de meydana çıkacağını ümit ederek sunuyoruz. Ayrıca bu eserin meydana çıkmasının Arap edebiyatının böyle mufassal ince ve serbest şekilde okunmağa başlanmasının tarih başı olmasını da ümit ediyoruz. Bu; öyle bir öğretiştir ki müdahale, hile ve daleveranın ne

olduğunu bilmez. Bu öğretimden ancak; ilim, ilim içindir şiarı ile çalışmak gayesi güdülmektedir. Eserleri yazanlar övülmek ve alkışlanmağa önem vermezler, onları ancak önem verdikleri araştırmaları meşgul eder, hiciv onları korkutmaz. Doğru, dürüst ve kötü maksatlardan uzak olan tenkidi kerih görmezler, affedersiniz kerih görmezler değil onlar tenkidden hoşlanır ve onu arzu ederler.

Bu eserin bütün bölümleri için, biz üçümüz zamin ve ortağız. Ahmet Emin tek başına Arap fikir hayatı parçasını yazdı. Fakat o eserini bize okudu. O kendisi tasdik ettiği gibi biz de tasdik ettik. Bizim ona ortaklığımız bu yöndendir. Abdülhamit El Âbadi tek başına politika hayatı parçasını yazdı. Fakat o da eserini bize okudu. Kendisi tasdik ettiği gibi biz de tasdik ettik. Onunla da bu şekilde ortağız. Ben tek başıma Arap edebi hayatı parçasını yazdım. Fakat hepimiz beraber okuduk. Hep beraber tasdik ettik. Biz hepimiz bu şekil ve bu tarz görüşte ortağız, beraberiz. (Fecrü'l-İslâm)'ı tamamlamağa muvaffak olduğumuz gibi, (Duha'l-İslâm)'ı da tamamlamayı temenni ederiz.

1928 yılı Eylül ayı **TÂHÂ HÜSEYİN**

F İ H R İ S T

BİRİNCİ BÖLÜM

CAHİLİYET DEVRİNDE ARAPLAR

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMİYET

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FARSLAR VE TESİRLERİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YUNAN VE ROMA'LILARIN TESİRİ

BEŞİNCİ BÖLÜM

HİCRETİN BİRİNCİ YÜZ YILINDA İLMİ HAREKET, BU HAREKETİN VASIFLARI, MERKEZLERİ

ALTINCI BÖLÜM

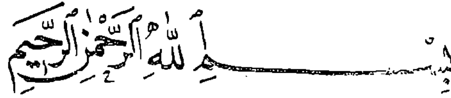
DİNÎ SAHADAKİ MESAİ HAKKINDA TAFSÎLİ BİLGİLER

YEDİNCİ BÖLÜM

DİNE DAYANAN FIRKALAR. HALİFELİK HAKKINDA BİR SÖZ. HALİFELİĞİN BU FIRKALARDAN BİR ÇOĞUNUN KURULUŞUNDA TEMEL TEŞKİL ETMİŞ OLDUĞU

YANLIŞ-DOĞRU CETVELİ

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
65	3	bir halettir... Diyor ve bundan «Aarbın geçirdiği bu devir hikatta ta — naklediyoruz.	bir haldedir... Biz onun bu sözlerinin özünü kendi ibaresiyle aşağıda naklediyoruz.
65	29	da	de
67	9	ilim	ilmi
67	22	tanımışlardır	tanınmışlardır.
71	15	ihtilât	ihtilâf
72	3	rinin	rini
88	18	mukevvenalın	mukevvenatın
89	19	mübalâgaları	mübalâgalı
91	13	Bundan	Bunda
92	2	bidiklerini	bildiklerini
92	7	turetmemiş	türetmemiş
92	19	Arap	Araplar
92	27	koundan	kolundan
93	22	mutemer	muteber
93	22	muşvaere	müşavere
94	4	keimeleri	kelimeleri
106	Son satırın devamı:		İslâmiyeti kabule çağırdı. Suveyd Resül-i Ekrem'e senin elindeki kitap
107	Son satırı:		olup, tanınmış bir yahudidir. İmam Malik Muvattaında onun bir çok hikmetlerini anar. Onun kıssa mahiyetinde olan bir çok meselleri
108	En üst satır çıkacak.		
120	Son satır çıkacak yerine:		Bunların hepsi selâm lâfzının saiklerindendir. Taberiye göre yukardaki
127	En üst satır çıkacak.		
201	17	insanığın Mesih'tee bireşme kayfiyle tinde	insanlığın Mesih'te birleşme keyfiyetinde
301	1	hacberleri	haberleri
373	1	topanırlar	toplanırlar

CAHİLİYET ÇAĞINDA ARAPLAR

BİRİNCİ KISIM

ARAP YARIMADASI

Araplar yalnız Arap Yarımadasında değil, bu yarımadanın çevresinde de yaşarladı. Fakat çoğu bu yarımadada yaşadığı ve en önemli vatanları burası olduğu için, bu Yarımada, bunlara nisbetle bu adı almıştır.

Bu Ada Asya'nın güneybatısında olup, kuzey tarafındaki sınırı Şam sahrasıdır. Doğu tarafındaki sınırı Fars halici ile Umman denizidir. Kuzeydeki sınırı Hint denizi, batı sınırı ise kızıl denizdir. Yarımadanın en yüksek yeri batı tarafıdır. Bu yükseklik — Umman hariç olmak üzere — doğuya doğru gittikçe alçalır Yarımadada devamlı akan ırmak yokur. Ancak bir müddet aktıktan sonra suları kuruyan dereler vardır.

Ortasındaki sahralar, Adanın büyük bir kısmını teşkil eder. Bu sahralarn tabiatı birbirine benzemez. Bu sahralar üç bölümden ibarettir :

1 — BADİYETÜ'S - SEMAVE (Semave çölü) Bugün (Sahrau'n-Nüfüd) adını taşır ki, tükenmek anlamında olması bakımından birbirine yakındırlar. (Araplar bu adı bilmiyorlardı). Bu sahra Adanın kuzeyinde olup, kuzeyden güneye doğru uzunluğu 231 Km. dir. Sah-

ranın doğudan batıya doğru uzunluğu 297 Km. dir. Kumları ekseriyetle yumuşak ve hafif olup, üzerinde yürüyen adam, bu kumlar içinde kaybolur. Sahrada kuyular ve çeşmeler azdır. Bu sahrada seyr-ü sefer, sahranın tabiatından dolayı zordur. Çünkü rüzgârlar kumlarını savurur; kum tepeleri ve derin çukurlar meydana gelir. Kış mevsiminde yağmur yağar, bazı taraflarında sahraya mahsus olan otlar ve türlü renkte ufak çiçek ve güller biter. Halkının çoğu göçebe olup yaz mevsiminde sıcaklığından ve kıtlığından dolayı oradan göçeder. Kış geldiğinde develerini ve koyunlarını otlatmak için yine bu sahralara dönerler.

Semave çölünün güney taraflarını Şemmer adını taşıyan bir dağ teşkil eder. Bu dağ, hilâl şeklinde olup güneye doğru kambur bir şekil meydana getirir. Hava ve iklimi mutedil, yağmuru çok ve otları boldur. Bu bölgede bir çok köyler ve şehirler vardır. Bu dağ Araplar arasında «Tayyi'lerin ikidağı»adı ile tanınmıştır. Bunlar Eca ve Selma dağları olup, Şemmer diye anılmıştır. Bu, Tayy dağının bir adıdır.

2 — Bu çöl ve sahraların diğer bir kısmı, güneydeki sahralardır. Bu sahralar Semave çölüne bitişir. Bu sahra doğuya doğru uzanarak Fars körfezine ulaşır. Bu sahranın dörtgen mesafesi 83 bin Km. olarak takdir edilmiştir. Arazinin çoğu düz ve serttir. Her tarafına çakıl taşları serpilmiş olup, kumları dağılmış haldedir. Yağmur, mevsiminde yağarsa otlar biter. Göçebeler, deve ve koyun sürüleri ile bu sahraya giderler ve orada üç ay kalır, hayvanlarını otlatır ve sütlerini içerler. Yaz mevsiminde ise sahranın yeşilliği kuruduğu için onlar da vatanlarına dönerler. Arabistanın bu bölgesinde de kuraklık galiptir. Sahranın az bir yerini hurma ağaçları ve orman kaplamıştır. Araplar bu sahrayı çeşitli adlarla anmışlardır. Yemen'in doğusu ile Hadremût arası «SAYHEDA», Hadremût'ün kuzeyi ile doğusu arası da «AHKAF» ve Mehre'nin kuzeyindeki parçası ise «DEHNA» adı ile anılmıştır. Şimdi ise bu sahra, bütün parçaları ile «ER-RUB'UL-HÂLİ» adını taşır.

3 — Sahraların üçüncü kısmı El-Harrât veya Harre adı ile anılır. Yakût'un «Mu'cem» inde anlattığına göre harrât, taşları ateşde yakılmış gibi ufalanmış ve siyahlaşmış olan taşlık arazidir. Bu taş-

lıklar, eskiden yanardağların attığı lâvlardan meydana gelmiştir. Bu Harreler, Havran'ın doğusundan başlayıp yayılarak Medine'ye kadar uzanmıştır. Medine, iki harre —iki kara taşlık— ın ortasındadır. Bu harreler, Arap Yarımadasında çoktur. Yakût'un «Mu'cem» inde bunlardan yirmi dokuzu sayılmıştır. Bu harrelein en meşhuru «Harret-ü Vâkım» olup, harre olayı buraya nisbetle bu adı almıştır.

Sahraları bırakıp Arabistan'ın diğer yerlerini gözden geçirecek olursak, bu Yarımadanın doğu tarafının iki parçadan ibaret olduğunu görürüz. Bunlar, kuzeyde Hicaz, güneyde Yemen'dir. Hicaz, Eyle (Akabe)'den Yemen'e kadar uzanır. Hicaz'ın (iki arayı ayıran hacz) adını alması —söylediklerine göre— Tihame'yi ayıran bir dağ silsilesi olduğu içindir. Tihame, kızıl deniz sahilleri boyunca uzanan alçak arazidir. Bu araziyi Necit'den ayıran o dağlardır. Necd, doğudaki yüksek araziden ibarettir.

Hicaz, fakir bir ülke olup, vâdileri çoktur. Yağmurlardan sonra dereler sellerle dolar, suları deniz tarafına akar. Fakat suları çok değildir. Taif gibi bazı yerlerinin hava ve iklimi mu'tedildir. Bundan başka yerleri, pek ziyade sıcaktır. Ahâlisinin çoğu göçebedir. Zamanımızda bu göçebeler, ahâlisinin altıda beşini teşkil eder. Kalan altıda biri köylerde ve şehirlerde yaşarlar.

Hicaz'ın önemi, Yemen'i kuzeye bağlayan ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ileri gelmektedir. İslâmiyetten önce Yahudiler oraya göçetmişler; Hayber, Medine ve başka yerlerde koloniler vücude getirmişlerdir. Hicaz'ın en meşhur şehri, Mekke'dir.

Mekke, ot ve ekin bitmeyen bir vâdide kurulmuştur. Vâdinin uzunluğu, kuzeyden güneye doğru, 3 Km. kadardır. Eni, doğudan batıya doğru, 1,5 Km. dir. Bu vadide —Zemzem kuyusu müstesnâ— su yoktur.

Medine'nin eski adı Yesrip'tir. Uhut dağı, Medine'nin kuzeyindedir. Medine'de bir çok hurmalıklar vardır. Kuzeydoğusunda Hayber bulunur. Toprağı tarıma elverişli değildir.

Hicaz'ın güneyinde Yemen ülkesi bulunur. Bu ülke, Yarımadanın güneybatısındaki köşeyi içine alır. Eskiden burası bolluk ve bere-

keti ile tanınmıştı. Yemen'in en meşhur şehri San'a şehridir. Bu şehir, eskiden Yemen hükümdarlarının Başkenti idi. Meşhur Gumdan sarayı bu şehre yakındır. Mearip şehri San'a'nın güneydoğusundadır. Burası Sebaların yurdu idi. Necran ve Aden de Yemen şehirlerindendir. Eskiden Yemenlilerin Hint ve yakın doğu ile münasebetleri vardı.

Hadremût bölgesi, Yemen'in doğusundadır. Burası dağları ve vadileri çok olan bir bölgedir. Burada bir takım harap olan şehirler vardır. Bu harebelerde müsned hattı ile yazılan yazılara da raslanmaktadır.

Zafâr, Hadremût'un doğusundadır. Burası eskiden beri yemeğe lezzet veren maddeler, hoş kokulu ve mabetlerde kullanılan buhur gibi şeyler istihsal edilen bir bölgedir. Bugün dahi, bu maddeler istihsal edilerek, Hint'e sevkedilmektedir.

Güneydoğu tarafında Amman bulunur. Burası deniz kenarında dağlık bir bölgedir. Ahalisi eski zamanlarda gemicilikteki maharetleri ile tanınmışlardır. Amman'ın kuzeybatısında Bahreyn bölgesi vardır. Bu bölge Irak sınırlarına kadar uzanır.

Hicaz dağlarının Bahreyn sahrası ve doğuya doğru uzanan yüksek arazi parçası Necd adını taşır. Burası geniş ve yüksek bir yerdir. Burada bir takım sahralar ve dağlar olup, tarıma elverişli toprakları serpilmiş ve dağınık bir haldedir. Burası, hava ve iklim bakımından, Hicaz'ın en sağlam bölgesidir.

Necd ile Yemen arasında Yemame bulunur. Burası doğuda Bahreyn'e, batıda Hicaz'a bitişir. Burası Yemen ile Necd arasında bulunduğu için Uruz adını da taşır. Rivâyete göre burası Tasm ve Cedîs kavimlerinin memleketidir. Müseyleme burada zuhûr etmiştir.

Meşhur panayır yeri olan Ukâz, Yemame ile Tihame arasındaki sınıra yakındır. Umumiyetle Arap Yarımadasının iklimi, çok sıcaktır. Yazları, yüksek yerlerinde geceleri mutedil olur. Kış mevsiminde ise suları donar. En güzel havası, şark rüzgârı estiği vakittir. Bu rüzgâra Seba yeli denir. Şairleri, bu rüzgârları överek pek çok şiirler söylerler. Semum yeli bunun tersinedir. En güzel günleri ilk bahar mevsimidir. İlk baharı yağmur mevsimi takip eder; otlar biter, develer ve hayvanlar yayılırlar.

Arap Yarımadasında Araplar yaşar. Bazı araştırmacılar, Araplarla komşuları bulunan diğer kavimleri bir asıldan — bir ırktan — olduğunu söylemişlerdir. Bunlara göre Arapların komşuları sonradan oturak bir hayat yaşamaya başlamışlar ve Araplar bunlardan ayrılmışlardır. Fırat boylarında ve Nil ovalarında yaşayanlar, köyler ve şehirler kurup oturmuşlardır. Araplar ise dağlar ve deniz arasında sıkışıp kaldıklarından göçebe hayatı yaşamaya devam etmişlerdir.

Bu görüş, ister doğru olsun, ister olmasın, Araplar, medeniyetinde çevrelerinde yaşayan kavimlerden ayrılmış ve geri kalmışlardır. Göçebe hayatı, onları kendi kahrı altına almıştır. Çoğu, göçebe kabile hayatı yaşamıştır. Onlar, tarımla geçinenler gibi, toprağa bağlı değillerdir. Onlar, yağmur mevsimlerini beklerler. Yağmur mevsiminin gelmesiyle kadınları ve mevcut hayvan ve eşyaları ile beraber otlak yerlerini ararlar. Mukim hayat yaşayanlar gibi, oturdukları yerlerin tabii halini tanzim ve islâh etmek için akıllarını işletmezler. Dayanakları, yer ve göklerin tutumudur. Yağmur yağarsa hayvanlarını otlatırlar, yağmazsa mukadder âkibetlerini beklerler. Bu tarz yasayış, kavimleri medeniyete ulaştırmaz. Medeniyet ancak, oturak yaşayışı, hayatın vasıta ve ihtiyaçlarını tanzim etmek için akıl sarfetmekle mümkündür.

Her nekadar Yemen gibi medenîleşmiş bölgeler varidise de, Arap Yarımadasında bu göçebe hayatı hüküm sürmekte idi.

Göçebeler ve benzerleri kabilelere bölünürler. Kabile, içtimaî düzenlerini kendi aralarında sağlayan bir toplumdur. Bu göçebeler daima birbirleri ile çekişme halindeler. Bazen iki veya daha çok kabileler; saldırmak, baskınları önlemek veyahut diğer maksatlarla birleşir ve anlaşırlardı. Aradan asırlar geçer ve bu birleşmiş kabileler kendi adlarını ve şahsiyetlerini unutur, en kuvvetlilerinden birinin adı altında birleşirler. Sonradan kendilerinin bir baba ve anadan gelmiş olduklarını sanırlardı.

Tarihçiler, kabilelerin neseblerine ve onların bölünmelerine önem vermişler, bu hususta bir çok eserler yazmışlardır. Fakat bu nesebلerin hepsi, geçmişte olduğu gibi, şimdi de kuvvetli derecede şek ve şüpheye mucip olmaktadır. Malik'ten — Allah rahmet etsin —

nesebini Adem aleyhi's-selâm'a kadar ulaştıran birinin halini sormuşlar, Mâlik, bunu hoş karşılamamış ve: «O, bunu nereden biliyor?» demiştir. Nesebin, İsmail aleyhi's-selâm'a kadar ulaştırılması nasıl? diye sordukları zaman, o bunu da inkâr edip: «Ona bunu kim haber verdi?» demiştir.

Neseb bilginleri, kuzey Arapları İsmail b. İbrahim aleyhimü's-selâm'ın; güney Arapları Kahtan adını da taşıyan Yekta'nın neslindendir, diye söylemeği *itiyat edinmişlerdir*. Bu kanaat *Tevrat'ın Sefer* Tekvininde zikredilen bir habere dayanmaktadır. Adet olarak güney ahâlisi Yemenliler veyahut Kahtanîler; kuzey ahâlisi Adnanîler, Nezarîler veyahut Me'adiler diye anılırlar. Biz şu anda Arap kavmini bu şekilde guruplara ayırmanın doğru olup olmadığını araştırmak fikrinde değiliz. Burada ancak bu iki zümre arasında bir kaç cihetten farklar olduğunu belirtmek istiyoruz.

1 — Güney ahâlisi oturak bir hayat yaşıyor ve medenîleşmiş idi. Nitekim Allâhu Teâlâ buyuruyor:

لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِى مَسْكَنِهِمْ اٰيَةٌ جَنَّتَانِ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ ، كُلُوا مِنْ
رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ ، بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ ۝

«And olsun ki Sebe' (kavmini)n sâkin olduğu yerde (de) bir ibret vardı. (Her ev) sağdan, soldan iki (şer) cennet (Bağçe ile muhat idi). (Onlara) Rabbınızın rızkından yeyin, O'na şükredin. Çok güzel (temiz) bir belde. Rab (şükredenleri) cidden yarlıgayıcıdır.» (34 : 15). Kuzey ahâlisi ise çoğunlukla göçebe ve kararsızdı.

2 — Bu iki zümrenin dilleri de birbirinden ayrı idi. Yemen dili, aşağıda işâret edeceğimiz gibi, mânayı ifâde ve tasrifi cihetlerinden Hicaz diline uymuyordu. Yemen dili Habeşe ve Ekkâd dilleri ile; Hicaz ise İbranî ve Nabtı dilleri ile ilgili idi.

3 — Biri göçebe, diğeri oturak hayatı yaşadığı, dilleri ve ihtilâf ettikleri kavimler ayrı ayrı olduğundan fikir inkişafı ve kültür seviyesi itibariyle de birbirinden ayrılıyorlardı.

Bu anlattıklarımızla iki zümrenin birbirinden tamamiyle ayrı olduğunu ve her iki zümrenin kendi yurdundan ayrılmadan diğerinin yurduna göç etmediğini demek istemiyoruz. Durum tamamen bu-

nun aksinedir. İslâmiyetten önce Yemenlilerin çoğunun Hicaz'a ve bazı Hicaz ahâlisinin de Yemen'e göç etmiş olduğunu onlar bize söylemişlerdir. Yemenlilerin Hicaz'a göç etmelerinin Yemen'deki Me'ârip seddinin yıkılmasından ileri geldiğini söylerler. Sed yıkıldıkdan sonra ahâlisi Mezopotamya taraflarına göçetmiştir. Tarihçilerden bazıları bu göç sebeblerinden birisi olarak Milâttan üç ve dört asır önce Romalıların kızıl denizde ticâretleri inkişaf ettiğinden, Yemen'de ticaretin sükûtunu ve azaldığını göstermektedir. Roma ticaretinin bu inkişafı Yemen ticareti için büyük bir darbe teşkil etmiştir. Kuzey ahâlisinin güneye göçetmesine gelince; kabile nüfuslarının çoğalması neticesinde yurtlarının dar gelmesi, göç mecburiyetini doğurmuştur.

Her halde, neseb bilginlerinin anlattıklarına göre, kabileler arasında çoğunlukla göçler, İslâmiyetten önce olmuştur.

Adnanîlerle Kahtanîler arasında eskidenberi düşmanlık hüküm sürmüş ve şiddetlenmiştir. Rivâyete göre her iki zümre savaşta birbirine uymayan alâmetler kullanmış; Muzarlar kırmızı sarık ve bayraklar, Yemenliler ise sarı sarık kullanmışlardır. Cevherî, bilginlerinden birinin, Ebû Tammam'ın ilk baharı tavsif eden şu beytini bununla tefsir ettiğini işittim, diyor:

مُحْمَرَّةٌ مُصْفَرَّةٌ فَكَأَنَّهَا ۞ عُصَبٌ تَيَمَّنُ فِي الْوَغَى وَتَمَضَّرُ ۞

«Savaşta Yemenlilerin ve Muzarlıların kullandığı sargılar gibi, kırmızılandı ve sarardı.»

Bu düşmanlığın esasını, göçebelerle göçebe olmayanlar arasında ceryan eden ve tabiî olan bir çekişme teşkil eder. Olayların ve savaşların birbirini takip etmesi bu düşmanlığı körüklüyor ve kötülük ruhunu kuvvetlendiriyordu. Bunun en açık örneği, Medîneli olan Evs ve Hazreçlilerle, Adnanî olan Mekke ahâlisi arasındaki şiddetli düşmanlıktır. Neseb bilginlerinin bildirdiğine göre, Medîneliler, aslen Yemenlidir. Bu çekişme ve yarış, İslâmiyetten sonra da devam etmiş, bu iki zümre arasında didişme ve iftihar edişmeler olmuş; her iki zümre nesebinin daha şerefli ve şahıslarının daha saygılı olduğunu iddia etmiştir. Eski bir medeniyet ve devamlı bir devlete sahip olduklarından, Yemenliler iftihar etmelerinde daha

haklı idiler. Ne zamanki Adnan oğullarından Peygamber geldi ve hilâfet, Adnanîlerden olan Kureyşlilerin eline geçti. Adnanîler tarafı ağır bastı. Anlaşıldığına göre Yemenliler fazîlet alanında denge sağlamaya çalışmışlar ve bu maksatla bir takım çarelere baş vurmuşlardır. Eski tarihlerini güzel ve parlak bir şekilde süsleyerek rivâyet ve hikâye etmeleri bu cümledendir. Onlar Kahtan'ın, Hud aleyhi's-selâm'ın oğlu olduğunu iddia etmişlerdir. Bundan başka bunlar neseblerini çeşitli yollardan Adnanîlere katmışlardır. Nitekim Kahtanîler de dahil olmak üzere bütün Arapların atasının İsmail aleyhi's-selâm olduğunu söyleyenleri de vardır. Yine Arapları bölmek nazariyesini ortaya koyan bunlar olduğu muhtemeldir. Kahtan, Ad, Semûd ve Tasım... gibi kabileleri Arab-ı Bâide diye anmışlardır. Bunlara Arab-ı Arbâ ve Arab-ı Âribe de denir. Adnanîler Araplıkta ikinci geliyor ve bunlara Arab-ı Mutearribe deniyor. Bir kısmı ise Arapları Âribe, Mütearribe ve Musta'ribe diye üçe ayırmıştır. Âribe Arapları; Ad, Semûd ve Tasım, Kahtanîler ise Arab-ı Mütearribe — Araplaşmış Araplar —, Adnanîleri Müsteâribe — Araplarla karışarak Araplaşmış — Araplardır. Bunlar Araplıkta üçüncü derecededirler.

Neseb bilginleri sözlerine devamla derler ki Kahtan, bütün Yemenlilerin babasıdır. Kahtan, iki büyük şu'belere ayrılmıştır ki en meşhurları şunlardır:

1 — **Tayy kabilesi.** Bu kabile **Eca** ve **Selma** adlarını taşıyan meşhur iki dağda yaşarlar. Bu iki dağ şimdi **Semmer** dağı diye anılmaktadır. Tayyîler İslâmiyetten asırlarca önce bu dağda yaşamışlardır. Bunların adları meşhur olmuş hatta Süryanîler ve Farslar bütün Arapları Tayy adı ile anmışlardır.

2 — **Hemedan ve Mezhiç.** Bunların çoğunluğu Yemen'de iskân edip orada yaşamışlardır. Taif'in kuzeydoğusunda yaşamış olan Beni Hâris, Mezhiçlere nisbet edilmektedir. Hz. Ömer (R.A.) zamanında Irak'ın fethinde büyük hizmetleri ve yararlıkları görülmüş olan Becile kabilesi de Mezhiçlere nisbet olunmaktadır.

3 — **Âmile ve Cüzam:** Bunlar, Şam sahralarında yaşarlardı. Fırat boylarında Hiyere hükümeti kurmuş olan **Lehm** kabilesi ve Hadremût'te hükümet süren **Kinde** kabilesi Cüzam'a nisbet edilmektedir. Cüzamlılar, Yemen'deki Benî Esed'i kendi hâkimiyetleri altına al-

mışlardı. İmriü'l-Kays, bu kabilenin hükümdarı âilesine nisbet edilmektedir.

4 — **Ezd kabilesi.** Ezd, kuvvetli bir kabile olup, Umman'da hükümet sürmüştür. Şam'ın doğusunda Devlet kurmuş olan Gassanîler bunlardandır. Kureyş'den önce Mekke'ye tasallut etmiş olan Huzaa de bunlardandır. Yesrip (Medîne) ahâlisini teşkil eden **Evs** ve **Hazreç** kabileleri de bunlardandır.

Himyer kolunun en tanınmış kabileleri şunlardır:

1 — **Kuzaa**: Bunlar, Hicaz'ın kuzey taraflarında yaşarlardı.

2 — **Tenuh**: Bunlar eski çağlarda Şam'ın kuzey taraflarına inmişlerdi.

3 — **Kelp**: Bunlar, Şam sahrasında yaşarlardı.

4 — **Cuheyne ve Uzere**: Bunlar, Hicaz'da ki İzem ovalarına inmişlerdi. Bu kabile meyil ve sevgilerinin inceliği ve aşklarının temizliği ile tanınmıştır.

Neseb bilginleri Adnanîleri de **Rebi'a** ve **Muzar'**dan ibâret olan iki büyük kola ayırmışlardır.

Rebi'a'nın en tanınmış iki kabilesi vardır:

1 — **Esed**: Bunlar, Rumme vâdisinin kuzey taraflarında yaşarlardı.

2 — **Vâil**: Bunlar, Bekr ve Tağlib kollarına ayrılır. Küleyb, öldürüldükten sonra aralarında uzun süren savaşlar oldu. Bu savaşlarda azkalsın her iki kabile yok olacaktı.

Bekr b. Vâil'e nisbet edilen ve Yemâme'de yaşayan Benî Hanîfe'dir.

Muzar'a gelince, en meşhur kabileleri şunlardır:

1 — **Kays-ı Aylân**: Bu kabile o kadar şöhret kazanmıştır ki, bazan bu ad — Yemen kabileleri müstesna — bütün Araplara itlak **olunmaktadır. Havazin** ile **Süleym,** Kays kolundan sayılır. Bu iki kabile Necd'in batı kısmında yaşarlardı. **Gatafan** kabilesi de Kays'e nisbet olunur. Gatafanlılar büyük ve tanınmış iki kabileye bölünür-

ler ki, bunlar **Abs** ve **Zübyan'**dır. Bu iki kabile arasında çok şiddetli düşmanlık vardı. Aralarında olan savaşların en meşhuru Dahis ile Gabra savaşlarıdır.

2 — **Temim** : Bunlar, Basra çöllerinde yaşarlardı.

3 — **Hüzeyl** : Bunlar, Hicaz'ın güneyinde yaşarlardı. Bu bölgede hâkim olan Kureyş, bu koldandır.

Rebi'alarla Muzarlar arasında şiddetli bir düşmanlık olup, uzun asırlar devam etmiş ve Muzarlarla savaşmak üzere Yemenlilerle antlaşmış olan Rebiaların galebesi ile son bulmuştur.

Özet olarak Arap kabilelerinin en meşhurları ve yaşadıkları yerler bunlardır. Bu neseblerin şüpheli olduğunu yukarda söyledik. İster doğru olsun, ister olmasın, Araplar, bilhassa sonra gelenler, bunu kabul edip şeref ve namuslarını, kendilerini ve âilelerini korumağı bu neseblere bağlamışlardır. Her yerde nesebleri hakkındaki kanaatlerine uygun olarak bölümlere ayrılmışlardır. Bu neseb taassubu bir çok tarihî olayları ve bir çok şiir ve edebiyât parçalarını, bilhassa iftihar ve hicviyeye ait olanlarını anlamamıza yardım edecektir. İslâmiyetin zuhuru esnasında Arapların; Rebi'a ve Muzar ile Yemen'den ibâret olan üç asıldan türemiş olduklarına dâir olan inançları tekâmül etmiş ve muhkemleşmiş bir halde idi. Bu inanca göre, birbirlerini hiciv veya birbirlerine karşı iftihar ederlerdi. Emevî halifeleri ve onlardan sonra gelenler, Arapların bu inançlarından faydalandılar ve kabileleri birbirleriyle vurdular ki, bunu burada izah edecek değiliz.

Arap Kavminin İctimaî Durumu :

Arapların bu yarımadada göçebe ve oturak olmak üzere ikiye bölünmüş olduklarını, göçebelerin çoğunluğu teşkil ettiğini yukarda anlatmıştık.

Göçebeler; hüner, san'at, tarım, ticaret ve gemiciliği daima hakir görür, hayvanlarından elde ettikleri ürünlerle geçinirler, az bir emek sarfedip yetişdirdikten sonra etlerini yerler, sütlerini içerler, yünlerinden elbiseler yapıp giyerler, evlerini bu hayvanların deri ve yünlerinden yaparlardı. Çok sıkıştıkları zaman, Keler, ada tavşanı ve tar-

la sıçanı yerler, hayvanlarının gıdasında tabiata güvenirlerdi. Yağmur mevsimlerinde hayvanlarını otlatmak üzere göç ederler, hayvanlarından istihsal etmedikleri ihtiyaçlarını mübadele yolu ile temin ederler. Muhtaç oldukları hurma ve giyim eşyalarını hayvanları ve hayvan ürünleri ile değiştirirlerdi.

Bundan başka baskın ve yağmaları da geçim vasıtası edinmişlerdi. Kendilerine düşman olan kabileyi basarlar, develerini sürüp götürürler, kadınlarını ve çocuklarını esir ederlerdi. Aralarında düşmanlık eksik olmazdı. Diğer kabile de fırsat bekler, ötekisinin yaptıklarını o da yapardı. Hatta başka kabileler arasında üzerlerine saldıracak kabileler bulamazlarsa, birbirleriyle savaşırlardı. Bu hususu en ziyade aydınlatan Kutamî'nin şu şiiri olsa gerektir:

فَمَنْ تَكُنِ الْحَضَارَةُ أَعْجَبَتْهُ ۞ فَأَيَّ رِجَالِ بَادِيَةٍ تَرَانَا ۞

وَمَنْ رَبَطَ الْجِحَاشَ فَإِنَّ فِينَا ۞ قَنًا سُلُبًا وَأَفْرَاسًا حِسَانَا ۞

وَكُنَّ إِذَا أَغَرْنَ عَلَى قَبِيلٍ ۞ فَأَعْوَزَهُنَّ نَهْبٌ حَيْثُ كَانَا ۞

أَغَرْنَ مِنَ الضِّبَابِ عَلَى حِلَالٍ ۞ وَضَبَّةَ إِنَّهُ مَنْ حَانَ حَانَا ۞

وَأَحْيَانًا عَلَى بَكْرٍ أَخِينَا ۞ إِذَا لَمْ نَجِدْ إِلَّا أَخَانَا ۞

«Şehir ve köy hayatı hoşuna gitmiş ise, bizi sahranın nasıl bir adamı olarak görüyorsun? Onlar savaşmak üzere tayları besleyip hazırladıysalar, bizim uzun süngülerimiz ve güzel atlarımız vardır. Biz her hangi bir cemaate karşı baskında bulunursak, o cemaat nerde bulunursa bulunsun, yağma, onları fakr-u zarûret içinde bırakır. Onlar, kendilerine komşu olan Zabâb ve Zabbe kabilesine baskın yaptılar. Eceli gelen herkes ölüme mahkûmdur. Kardeşlerimiz olan Bekr'lerden başkasını bulamazsak, kardeşlerimize saldırırız.»

Bu baskın ve yağmalardan dolayı kabileler çok vakit kendilerini koruyacak olan kuvvetli kabilenin himayesine sığınmak mecburiyetinde kalırdı. Lâkin bu andlaşmanın uzun sürdüğü çok görülmemiştir. Bu birleşme çok çabuk bozulur ve birleşenler birbirine düşman olurdu. Göçebe hayatı yaşayanlarda kendilerini ticarete sevkeden ka-

rekter yoktur. Ticarete iştirak ederse, o hayvanlarını sevkedici rehber olarak veyahut kendisi gibi diğer kabilelerin baskınından korunmak üzere iştirak ederdi. Kabilenen üyesi, tam manasiyle birbirine zâmin ve kefildir. Kardeşleri ister zâlim, ister mazlum olsun, ona yardım ederler, kabile tarafından taahhüt edilen ve himayeye alınan adam için kabilenin en dûn derecedeki fertleri bu ahd ve kefâleti yerine getirmek için çalışırdı. Nitekim Şair.

﴿ لَا يَسْأَلُونَ أَخَاهُمْ حِينَ يَنْدُبُهُمْ ﴾ فِي النَّائِبَاتِ عَلَى مَا قَالَ بُرْهَانًا ﴿

«Kaygulu ve musîbetli olaylarda yardıma çağırıldıkları zaman, kardeşlerinden, söyledikleri sözün doğru olup olmadığı hakkında delil aramazlar, hemen icâbet ederler.» demiştir.

Aralarından biri suç işlerse, bütün kabile bu suçu üzerine alırdı. Biri ganimet ele geçirdiğinde ise, bu ganîmet bütün kabilenin olmakla berâber, en iyisi kabile başkanının olurdu. Kabilesi kendisini himayeden vaz geçerse diğer kabileye sığınır ve kendisini o kabilenin bir ferdi imiş gibi sayardı. Göçebenin vatanı, milliyet vatandaşlığı değil, kabile vatandaşlığıdır. Korunmak ve korumak için bir kabileye bağlanma şuuru asabiyet adı ile anılmaktadır.

Göçebelikdeki husûsiyetlerden birisi de Dinî inançların zayıflığıdır. Kabile taklidi ve babalarından tavârüs ettikleri dine dahi inançlar az idi. Ayetle:

الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ
اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿

«Bedevîler küfür ve nifak bakımından (şehirlilerden) daha beterdir. Allâh'ın Peygamberine indirdiğinin sınırlarını bilmemeleride daha çok lâyıktır. Allâh, Kemaliyle Bilen'dir. Tam bir hüküm ve hikmet sahibidir.» (9-97)

Göçebelerde en yüksek ahlâkın örneği, mürüvette toplanır. Bedevî, şiir ve edebiyatında bunu teğanni ederler. Fakat onun bu insaniyetini ince bir şekilde sınırlamak güçtür. Bununla berâber onun şecaata, cömerdlik ve şerefe, dayandığını söylemek doğru olur.

Onun şecaati — bahadırlı — çok saldırı ve savaşmasında, kabilesini korumak için olan çarpışmalarında gözükür. Cömerdliği, konuğu için develer kesmesinde ve ümitsizliğe düşen yoksullara yardım etmesinde ve üstelik aldığından fazlasını vermesinde gözükür. O, savaşların içine dalar ve ganîmet malları bölünürken kendisini ganîmetlerden mahrum da eder.

Civanmertlik, bedevîleri çok yemeğe ve çok üzüm şırası içmeğe sevketmiştir. Fakat bedevîler, yurdu, kıt olup az mahsûl verdiğinden, civanmerdin ihtiyaçlarını tatmin etmemiştir. Onlar, topraklarının mahsul vermemesinin ve iklimlerinin pek sert olmasının eksikliğini doldurmak üzere Şam, Irak ve Yemen ahâlisi yanına gitmişlerdir.

Kadınları, hayatın her türlü ihtiyaçlarını temin etmek üzere erkeklerle berâber çalışmışlardır. Kadın; odun toplar, su getirir, giyim eşyasını dokur, örer, diker. Kadın, fikir ve akıl seviyesi itibariyle her hususta erkeğe yakın bir derecede idi. Ancak savaşlarda erkeğin yerini tutamazdı. Halbuki onların fikrince savaş, yaşayışın temelidir. Bu hal kadının derecesini erkeğin derecesinden aşağı düşürmüştür. Bazı kabilelerde kızları diri diri mezara gömmek âdeti vardı:

Nitekim âyeti celîlede:

وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ يَتَوَارَىٰ
مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا
سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ۝

«Onlardan birine kız (doğumu) müjdesi verilince, kendisi pek öfkeli olarak, yüzü simsiyah kesilir, verilen müjdenin tesiri ile kavminden gizlenir. O (Doğa)nı (sağ bırakıp) hareketlemi tutacak, yoksa onu toprağa mı gömecek (diye düşünür) Bak, hükmede geldikleri (bu) şey ne kötüdür.» (16 : 58-59).

●

İskân edip yerleşen araplara gelince; Göçebelerden çok terakki perverdirler. Onlar şehirlerde oturur ve orada yaşarlar. Ticaret veya tarım ile geçinirlerdi. Bunlar İslâmiyetten önce Yemen gibi yerlerde medenî memleketler kurdular. Şam'da Gassanîler, Irak'ta Lahmîler gibi ki, bunlardan ilerde bahsedeceğiz.

İKİNCİ KISIM

ARAPLARIN KOMŞU MİLLETLERLE MÜNASEBETLERİ

Cahiliyet çağında Arapların dünya milletleri ile hiçbir ilişkileri olmayıp, kendi başlarına bir köşeye çekilerek yaşamış oldukları ve bir taraftan sahralar, diğer taraftan denizler, onları diğer milletlerle münasebette bulunmaktan alıkoyduğu; gerek edebî ve gerek terbiye bakımından başkalarından bir şey alamadıkları insanlar arasında şuyu bulmuş ise de, bu görüş hatalıdır. Araplar, etrafındakilerin maddî ve manevî cihetlerinden faydalanmışlar ve münasebetlerde bulunmuşlardır. Fakat bu ilişkiler, o zamanın medenî milletler arasındaki münasebetlere nisbetle daha zayıf olmuştur. Bu da Arapların çoğrafi ve içtimaî durumundan ileri gelmiştir.

Arapların diğer milletlerle ilişkileri bir kaç yöndendir ki, en önemlileri şunlardır :

1 — Alış veriş.

2 — Fars ve Rum sınırlarında şehirler kurmak.

3 — Dinlerini yaymak maksadiyle Arap Yarımadasına sokulmuş ve gönderilmiş olan Yahudi ve Hıristiyan heyetleridir.

1 — **Alış-veriş :** Eski çağlardanberi Arap Yarımadası büyük bir ticaret yolu üzerinde idi. Bazan Yarımadanın mahsulü Şam ve Mısır gibi ülkelere sevkolunurdu. Bu ihraç maddelerinin en önemlisi

güneyde, bilhassa (Zafar) da çok yetişen Buhurdur. Bazan da diğer memleketlerde üretilen maddeler Arabistan yolu ile diğer memleketlere naklonulunurdu; çünkü deniz yolu emniyetli değildi. Bundan dolayı tüccarlar, mallarını kara yolu ile nakletmek mecburiyetinde idiler. Fakat bu kara yolu uzun ve tehlikeli idi. Tüccarlar bu tehlikeyi yoketmeğe önem vermişlerdi. Ticaret eşyası kafilelerle toplu halde yola çıkar, kafileleri belirli yollardan belli vakitlerde hareket ettirirlerdi.

Arap Yarımadasından geçen iki büyük ticaret yolu vardı. Bu yollar, Şam ile Hint denizini birleştiren yollar olup, biri kuzey yoludur. Bu yol, Fars körfezini takip edip Hadremût'ten Bahreyn'e, oradan da Sûr'e gider. İkinci yol, yine Hadremût'ten başlar kızıldenizin hizasında Necd sahrasının susuz kısmını ve sahilin sivri ve yalçın tepelerini bir tarafa bırakır. Mekke, bu yolun takrîben yarısında ve Yemen ile Batra ortasındadır.

Bu ticaret yolları Araplara büyük faydalar sağlamış ve geniş kazanç kapıları açmıştır. Araplardan bazıları yollar üzerindeki şehirlerde yaşayarak kendi hesaplarına alış-veriş yapmışlardır. Bir kısmı da sürücü, koruyucu ve rehber olarak istihdam edilmişlerdir.

Arapların savaş ve yağmaya düşkünlükleri, sınır üzerindeki medenî memleketleri teh-ditleri ve vakit vakit onlar üzerine yürümeleri ile beraber, va'd ve ahitlerine vefayi sevmeleri, şeref duyguları, verdikleri sözün önemini bilmeleri, komşu milletlerle münasebette bulunmalarını mümkün kılmış; geniş ve muntazam olan ticaret yolunu kolaylaştırmıştır. Bunun için bir çok kabileler, aldıkları belli ücret mukabilinde kafileleri, diğer kabîlelerin tecavüzlerinden korurlardı. Kafileler tecavüze uğradıkları zaman, korumağa muktedir olamadıkları için çoğunlukla aldıkları bu ücretleri iade ederlerdi. Sahraları, yolları, emniyetli ve kontrollü yerleri bilmeleri sıcağa ve yol zahmetine dayanmaları, onların başarılarını sağlamıştır. Eski çağlarda ticaret, Yemenlilerin elinde idi. Belli başlı ticaret unsuru onlardı. Hadremût ve Zafar'ın ürünleri ve Hint'ten gelen ticaret malları onların eli ile Şam'a ve Mısır'a sevkolunurdu. Bir kısmına yukarda işaret ettiğimiz sebeblerden dolayı, Yemenliler geriledikden sonra ticarette onların yerine Hicaz Arapları geçti. Bu da Milâdın birinci yüz yılında Hicazlılar, ticaret eşyasını Yemenlilerden ve Habeşlilerden satın

aldıktan sonra bu malları kendi hesaplarına Şam, Mısır ve nâdiren de Fars pazarlarında satarlardı; çünkü Fars ticareti Hiyerelilerin elinde idi. Böylece Hicaz Arapları, Mekke'yi ticaretlerine merkez yaptı ve ticaret yolunu kendi himayelerine almış oldular. İslâmiyetten önce Farslılarla Rumlar arasında düşmanlık son haddini bulduğu zaman, Mekkeliler ticaretin zirvesine yükselmişlerdi. Rumlar, pek çok hususlarda hatta atlas gibi zarîf ve lâtif şeylere olan ihtiyaçlarını temin hususunda dahi Mekke ticaretine güveniyorlardı. Frenk tarihçilerinden bazıları, Mekke'de Roma ticarethaneleri bulunduğunu ve Arapların hallerini tecessüs etmek maksadıyla bu ticarethaneleri kullandıklarını söylüyor [1]. Kendi kavimlerinin ticaret işlerine bakmak üzere Habeşlilerin de Mekke'de oturdukları olurdu.

Mekke'de oturanların en meşhuru Kureyş kabilesi idi. Kureyş'in babası Nadr b. Kinâne'dir. Nadr neslinden gelen herkes Kureyş'tendir. Bazılarına göre, kabilenin bu adı alması ticaretle iştigal ettiği içindir. Nitekim «Lisânü'l-Arap» da: «Kureyş ticaretle iştigal edip, hayvancılık ve tarımla uğraşmadıklarından, bu adı almışlardır. Bu ad, mal toplamak manasına gelen (TAKARRUŞ) kelimesinden türetilmiştir.» denilmektedir.

Egani de: «Her ikisi de tüccardan olan Amâre B. Velid El-Mahzûmî ile Amr B. el-âs, Necaşî'nin yanına gitmişlerdi. Habeşe memleketi, Kureyş'in ticaret ettiği bir memleket idi [2] denilmektedir.

Kureyş'in ticarette bu derece ilerlemesine coğrafi durum yardım etmiştir. Aynı zamanda kafileler, Mekke'de olan Zemzem kuyusundan ihtiyaçlarını temin ederlerdi. Ayrıca Arapların ululuğuna ve kudsiyetine inandıkları Kâbe'nin ahâlisi olmaları da bu başarıyı temin eden sebeblerdendir. Nitekim âyeti celilede:

لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ ۝ إِيلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ ۝ فَلْيَعْبُدُوا
رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ ۝ الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ ۝

«Kureyş emn-ü selamette, kış ve yaz kendilerini seyrü seferde esenliğe (ve garantiye) kavuşturduğundan dolayı, şu beytin Rabbına

---

(1) Uliri, Arabia before Mohammad

(2) Egani 8,52

ibadet etsinler (O Rab ki) onların açlıkları doyuran kendilerine eminlik verendir, O» (106 : 1-4) buyurulmuştur.

Zamahşerî «Keşşâf» adlı eserinde şöyle diyor «Kureyş, her yıl iki defa sefer ederdi: Kış mevsiminde Yemen'e, yaz mevsiminde Şam'a giderek alış-verişde bulunur, hububat satın alırdı. Allah'ın Hareminin ve evinin ahâlisi ve muhafızı oldukları için, emniyet içinde gidip gelirlerdi. Diğer (Ticaret kervanları) baskına uğradıkları halde, onlar tecavüze uğramazlardı. Allah'u Teâlâ şöyle buyuruyor :

أَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجْبَىٰ إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا
وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ۝

«Biz onları katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürününün gelip toplanacağı güvenli ve korkusuz bir haremde yerleştirmedik mi? Ama onların çoğu bilmezler.» (28-57)

Tâcirler ticaret eşyalarını büyük kafileler halinde sevkederlerdi. «Strabo» bunları görmüş ve bu kafileleri orduya benzetmiştir. Taberî, bu kafilelerden birinin 1500 deveyi bulduğunu, kaydeder. İbn-i Hişam Bedr gazvesi hakkında şöyle diyor: «Allah'ın Resûlü, Ebû Sufyan B. Harb'ın, Kureyş'in büyük bir kafilesinin başında olduğu halde Şam'dan dönmekte olduğunu işitti. Kafilede Kureyş'in malları bulunuyor ve kafile, Kureyş'in yaptığı bir ticaret seferinden ticaret eşyası ile dönüyordu. Kafilede Kureyşten 30 veya 40 kişi vardı.

Mahzene b. Nevfel ve Amr. b. el-Âs da bunlar arasında idi. Bu kafileler büyük hazırlık ve büyük çapta tedbir almışlardı. Yolun durumunu öğrenmek üzere keşif kolları önden gider, rehberler yolu gösterir. Muhafızlar kafileyi korurlardı.

Hîre Arapları, memleketlerinden geçen Farsların ticaret kafilelerini yüksek bir ücret karşılığında himaye ederlerdi. Rivâyete göre bir defasında Farslar bu ücreti çok görmüşler ve ödemek istememişlerdi. Bunun üzerine Araplar kafileye saldırarak muhafızlarını yenmişlerdi. Bu olay, Arapların meşhur olaylarından olup, «Zikar günü» diye anılır. Şairler bu olay sebebiyle şiirler söylemiş ve bunu Arabın Farsa bir galebesi saymışlardı.

Arap memleketinden Şam'a giden kafileler, Roma Hükümeti tarafından tayin edilen belli pazarlara inerlerdi. Romalılar, ithal edilen eşya için tayin edilen gümrük tarifesine göre, paraları toplamak ve memleketlerine gelen yabancıları göz altında bulundurmak maksadiyle, belli pazarlara indirirlerdi. Bu kafilelerin Roma'da ilk indikleri yerler Eyle idi. Eyle, bugün Akabe adını taşır. Kafileler buradan Gazze'ye giderdi. Kafileler burada Akdenize ticaret yapan tacirlerle buluşurlardı. Bazı Arap tacirleri buradan Busra'yada giderlerdi.

Peygamberimizin, bu kafilelerle iki defa bu yolculuğa katıldığı rivâyet edilir ki, bir defasında 12, bir defasında da 25 yaşında idi.

Bu alış-verişleri, yalnız ticaret eşyası ve para mübadelesinden ibaret olup, manevî ve edebî değerlerin mübadelesine bir vesile olmayacağını mı sanırsın? Biz bu fikirde değiliz. Arapların maddî kazançlarından başka Rûm ve Fars medeniyetinden ve edebiyâtından faydalandıklarını görüyoruz. Bu, tabiî ve normaldir. Medenî milletlerin memleketlerine yapılan seferler, oralara gidenleri daima yeni bir medeniyet karşısında bulundurur; gidenler, bu medeniyetlerden kabiliyetleri nisbetinde faydalanırlardı. Yemen ve Hicaz Arapları zamanımızda dahi Mısır ve Şam'ı ziyâretlerinden kültürel faydalar sağlamaktadırlar. Bu gibi büyük kafileler halinde büyük bir alış-veriş için sefer eden ve yabancı bir milletle münasebetlerde bulunan bir kafilede, muamelede bulundukları milletin dilini bilen ve aracılık eden adamların bulunmamış olduğuna bile inanmak istemiyoruz. Onlar, münasebette bulunacakları milletin dilini, bugünkü tercümanlar kadar biliyorlardı. Gerçi bunun medeniyet ve edebî değerleri Arap diline aktarmak için yeterli olmadığını iddia edebilirsin. Senin bu iddian bir dereceye kadar da doğru olabilir, fakat ticaret için bu memleketlere gidenlerin, Kureyş'in en zengin ve ilerde gelen kimseleri olduğunu unutmamak gerekir. Yukarda, kafiledeki adamlar arasında Ebû Sufyan, Mahzeme b. Nevfel ve Amr. b. el-Âs gibi Kureyş'in en ileri gelen kimseleri bulunduğunu anlatmıştık. Bunlardan bazıları sonradan İslâmiyet devrinde müslümanların idâresine katılmış kimselerdir. Bunlar, bugünkü tercümanlarla mukayese edilemezler. Bunlar, gördükleri hayâtın nizam ve usûllerini, yüksek bina

ve mabetler gibi medeniyet eserlerini anlatmaya en müsait insanlardır. Pazar işlerine bakan, gümrük vergilerini toplayan ve başka işler gören Hukümet memurlarının işlerini bitirdikten sonra alış- verişlerinden kurtularak sohbet ettikleri esnalarda işittikleri hikâye ve edebî parçaları nakl ve hikâye edenlerdir. Dil bilenleri, işittiklerini dil bilmeyenlerine söylerdi. Evet, bu nakillerin tamamıyle doğru ve tercümelerin dikkatle yapılmış olmaması mümkündür. Tarih ve edebî parçaları dikkatle nakletmeye benzemeyebilir. Bu derece mükemmel bir tercüme olduğunu kimse iddia edemez. Dikkat edilmeden ve bütün usûllere uyulmadan istiâre ve nakledilmiş bu eserler karışık olsa da Arabın fikir hayatına tesirden hâli kalmamıştır. Arapların câhiliyet çağında diğer milletlerden istifade etmiş olduklarına delilimiz; bir çok Fars, Rum, Mısır ve Habeşe sözleri olup, bunlar tâcirler ve benzerleri tarafından nakledilip Arap diline sokulması ve onun bir parçası haline getirilmesi, Arap dili kaidelerine göre değiştirilmiş olması ve Kur'an'da da bu sözlerin kullanılmış olmasıdır. Bu hususta ilerde daha fazla deliller getireceğiz.

2 — Sınırlarda Arap şehirleri tesisi :

Asya haritasına baktığımız zaman, Arap Yarımadasının dünyanın en büyük iki medeniyeti arasında bulunduğunu görürüz ki, biri doğuda Fars, diğeri batıda Roma medeniyetidir. Farslılar ve Romalılar memleketlerine saldırdıkları ve yağmalarda bulundukları için, Arapları kendi hâkimiyetleri altına almak istemiş iseler de, çöllerden ibaret olan bu Yarımadanın fethi, pek çok adam feda etmeye ve para sarfetmeye bağlı olduğu için, bundan vaz geçmişlerdir. Çünkü Arabın hayat tarzı, onlarla savaşanlardan biri gâlip geldiği zaman, bütün Arap kavmini bir kuvvete boyun eğdirmeyi gerektirmeyecek bir tabiattedir. Zira orada bir takım cemaatler ve kuvvetler mevcut olup, bu memleketi itaat altına almak için bütün memleketi istilâ etmek gerektir. Bu ise kolay bir iş değildir. Arabın şerrini defetmek için Farslarla Rumlar kendilerine en hayırlı bir vasıta olarak komşu bazı Arap kabilelerine, sınırlarında yerleşerek tarımla meşgul olup, oturak bir hayat yaşamağa müsaade etmiş olmalarıdır. Arapların bu tarzda sınırlarda yerleşmeleri, Arapların baskın ve yağmalarına mani olacağını düşünmüşlerdir. Bunun bir sonucu olarak

Fars sınırlarında Hîre emirliği (Derebeyliği) ve Roma sınırlarında Gassaniler emirliği kurulmuştur.

Hîre Emirliği: Hîre Emirliği kurulmadan önce de, Araplar tâ eski çağlardanberi Fars sınırlarında yaşarlardı. Fakat bundan bahsetmenin yeri burası değildir. Fars hükümdarı birinci Sâbur zamanında (Milâdî 240 tarihlerinde) Farslar, Fırat ırmağı boylarında Hîre Emirliğini kurup, Amr b. Adî'yi emir yapmışlardı.

Bu emirliğin kuruluşu, Hîre Araplarının Fars hükümdarlarına itâatlerine ve hükümdarın, onlara kendi aralarından birini emir tayin etmesi esasına dayanıyordu.

Hîre Arapları, bunun bir karşılığı olmak üzere Fars memleketini kendi bölgeleri tarafından vaki olacak baskınlardan korumağı üzerlerine alıyorlardı. Farslarda, bunun bir karşılığı olmak üzere onları vergiden muaf tutuyorlardı.

Bu çağda Fars devletinin kuruluşu, adem-i merkeziyet sistemine mukataa usûlüne dayanıyordu. Yani her ülke her yıl belli miktarda para ödemek şartıyle bir valinin idaresine veriliyordu. Çoğunlukla bu vali ölünceye kadar bu vilâyetin başında kalıyordu. Hükümdar, bu ülkeye tayin ettiği valinin ikta'yolu ile idaresine verilen ülkeye olan bağlılığını tayin ettiği valinin ikta'yolu ile idaresine verilen ülkeye olan bağlılığını muhafazaya önem verirdi. Roma devlet idaresi ise bunun tersine olarak, merkeziyet esasına dayanıyordu.

Üstelik Hîre Arapları, daha geniş bir istiklâle hâkim idiler. Onlar, Fars devletine, ancak andlaşmadaki şartlar dahilinde bağlı idiler. Fars hükümdarları emiri, Lahm kabilesine mensup olanlardan tayin etmeği âdet edinmişlerdi. (Soy bilginlerinin ifadesine göre bu kabilenin aslı Yemenli idi). Emir öldükten sonra hükümdar, ölen emirin yerine ailesinden birini tayin ederdi.

Hîre Arapları, toprakları münbit ve iklimleri zengin olduğu için, o vakitler genişlik içinde yaşarlar; bundan dolayı başka Araplar, onları kıskanırdı. Hîre Arapları Farslarla Yarımadanın Arapları arasında bir vasıta idiler. Fars'ın ticaret mallarını Yarımadaya naklederler ve Arap pazarlarında satarlardı. Farsların nâm ve şöhretlerini, medeniyetlerini yayarlardı. Birinci Yezdegird zamanında

(M. 399-420) hükümdar, en büyük oğlu olan Behram'ı, aralarında yetişmesi, avcılık öğrenmesi ve güzel havadan faydalanması için Hîre Arapları arasına gönderdi. Bu, Hîre hükümdarı birinci Numan'ın zamanında idi. Bu Behram Cûr, Yunancayı bildiği gibi, Arapçayı da biliyordu. Yezdegirt öldükten sonra kardeşi, hükümdarlık için onunla döğüştü. Araplar, Behram'ı tuttu ve ona yardım ettiler. Behram tahta çıktıkdan sonra Hîre Araplarının bu iyiliklerini unutmadı. Onları kendine yaklaştırdı ve mevkilerini yükseltti.

Hîre devletinin, üçüncü Munzir hâkimiyeti zamanında en yüksek derecesini bulduğu anlaşılmaktadır. Munzir, Jüstinyen ile muasırdır. Bazı tarihçilerin rivâyetine göre; Milâdî 522 de Farslarla Romalılar arasında barış yapıldığı zaman, Romalılar Fars hükümdarı ile beraber Munzir'e de bir miktar para vermeği kabul ettiklerini barışın şartları arasına almışlardı. Bundan bir kaç yıl sonra Munzir Farsların za'fını anladıktan sonra Romalılarla ittifak akdetmişti. Fakat sonradan tekrar Farslar tarafına meyletti. Romalılar Munzir'i esir edip Sicilya'ya gönderdiler. Yerine oğlu beşinci Numan geçti. O, Hind'in eşi olup künyesi Ebû Kâbûs ve Sâhib-i Nabiga ez-Zübyanî'dir. Kisra ona darılmıştı. Numan kaçtı, fakat sonradan ona sığındı. Kisra onu hapsetti; ölünceye kadar hapisde kaldı. Bu olay, 602 yılları arasında ceryan etmiştir. O öldükten sonra Fars hükümeti, Lahmîler emirliğini kaldırıp yerine Farslardan bir vali tayin etti. Bu şekil idare 633 de Halid b. Velid tarafından burası fethedilinceye kadar devam etmiştir.

Hîre Arapları, medeniyet bakımından Yarımadada yaşayan Araplardan yüksek bir seviyede idiler. Çünkü onlar oturak bir hayat yaşıyorlar ve üstün bir medeniyete sahip olan Farslarla komşu bulunuyorlardı. Onlarla sıkı münasebetleri vardı. Fars dilini çok iyi bilenleri de vardı. İbn-i Haldun «Hîreli Adîy b. Zeyd (Fars hükümdarı) Perviz'in tercümanlarındandı. Babası Zeyd, şâir ve hatip olup Arapça ve Farsça bilirdi.» diyor (3). Hîrelilerden bazılarının Farsçayı bilmeleri, Fars kültür ve edebiyatını Araplara nakletmek için bir vasıta teşkil etmiş olduğunda şüphe yoktur.

(3) İbn Haldun tarihi, C. 2.

Yunan ilim, ahlâk ve edebiyatı da Hîreliler arasında az çok yayılmıştı. Fars hükümeti 1. Hürmüz zamanında Romalı harp esirlerinden koloniler vücude getirmişti. Bu esirler arasında Yunan terbiye ve kültürü ile fikirlerini aydınlatmış olanları vardı. Aralarında; Fen Hendese ve Tıp'da Farslara üstün gelenleri de bulunuyordu. Farslar, mühim işlerinde bunları kullanırlardı. Bu esirlerden bazıları Hîre'de yaşarlardı. Hîre'de, Hıristiyanlığın yayılmasına bunların sebeb olduğunu sananlar da vardır. Hîre'de Hıristiyanlığı yayan ve kabule davet eden misyonerler vardı. Bu daveti kabul edenlerden biri de V. Numan'ın eşi Hint olmuştur. Hint, bir manastır yaptı. Bu manastır «Hint'in manastırı» diye anıldı ve Taberî zamanına kadar varlığını muhafaza etti.

Hîre Arap ve emirlerinin Arap edebiyatına ve genellikle Arap fikir hayatına büyük tesirleri olmuştur. (Hîre emirliği kurulmadan önce yaşamış olan) Cezîmetü'l-Arap destanı ile Zeb'â'nın esâtırı; havernak ve sedir usturaları meşhurdur. Havernek sarayının bânisi olan Sinimmar hikâyesi ve hakkında darbı söylenen meseller, Numan'ın «Naime» ve «Buse» günleri ile anılan olayları meşhurdur. Bunlar ve bunlara benzeyen hal ve olaylar, Arap edebiyatının büyük bir kısmını teşkil eder. Bunlardan her Hîre Arapları ve onların hayatları ile ilgilidir. Buna İbn i Rüşd'ün «El-A'lâku'n-Nefîse» adlı eserinde: «Hîre ahâlisinin cahiliyet çağında Kureyş'e zındıklığı ve islâmiyetin ilk günlerinde yazıyı öğretmişlerdir.» dediğini de ilâve edebiliriz. Hîre emirlerini, Yarımada şairlerinin baş vurdukları yerleri olup, emirler onlara, göçebeler arasında ve Yarımadanın etrafında nam ve şöhretlerini yaysınlar diye - bol bol paralar veriyorlardı. Nabiğa-i Zübyanî'nın-divanı, Nu'man'ı öven ve ondan özür diliyen kasideler ve benzerleri ile doludur.

Gassânîler : Gassanîler de Lahmîlerin Hîre'de kurdukları emirlik gibi, Şam'da bir emirlik kurdular. Nesep âlimleri bunların da aslen Yemenli olduklarını söylerler. Bunlar, takrîben Hayvan ve Belka tarafını hâkimiyetleri altına almışlardı. Bunların, devamlı olarak bir yerde kalmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim şâirlerin şiirlerinden, bunların Baş kentinin bazen Cevelân ve Câbiye; bazen de Dimeşk yakınındaki Cillak olarak gösterilir.

Umumiyetle Şam'da hükümet etmiş olan Gassanîlerin tarihi, Arap tarihinin, anlaşılması zor olan kısmını teşkil eder. Tarihçilerin Hîre emirlerine dair olan rivâyetleri ile, Gassanîler hakkında hikâye ettiklerini mukâyese ederek, Hîrelilerin tarihini belli ve açık; Gassaniler tarihinin eksik ve rivâyetlerin birbirine uymadığını görürüz. Meselâ : İsfehanlı Hamza ile Ebul-Fedâ, Gassanîlerden hükümet sürenlerin 31 i bulduğunu söyledikleri halde İbn-i Kuteybe ile Mesûdî, bunlardan on veyahut onbir zâtın hükümet sürdüğünü söylemişlerdir. Hamza, Hâris b. Cebele'nin on yıl hükümet sürdüğünü söylediği halde, muasırları olan Roma tarihçileri, 40 yıl hükümet sürdüğünü anlatmaktadırlar. Bundan başka Arapların Farslardan ve tarihlerinden rivâyet ettikleri ve umumiyetle onlara erişen haberlerin, Arapların Romalılardan naklettikleri ve umumiyetle bu hususta onlara erişen haber ve rivâyetleri birbiriyle mukayese edersek; Farslardan naklettiklerinin dikkatle nakledilmiş ve sıhhate daha yakın olduğunu ve Romalılardan naklettiklerinin eksik ve çok defa birbirine uymadığını ve doğru olmadığını görürüz. Bunun sebebi Farsların kendi devletleri ile Hîre emirliği tarihini telif etmiş olmalarıdır. Nasıl ve ne gibi bir usûl dairesinde nakletmiş olduklarını bilemiyor isek de, Arap tarihçilerinin bu haberleri Farslardan nakletmiş olduklarından ileri gelmiş olsa gerektir. Nitekim Taberî tarihinde aynen şöyle yazıyor :

«Hişam b. Muhammed Kelbî'den naklettiğine göre, Hişam: Ben, Araplara ve (Hîrelilerden) Nasr b. Rabi'a ailesine ve onlardan Kisralar sülâlesine valilik yapanların hâkimiyetleri, medeniyetleri ve soylarının tarihine dair olan haberleri Hîre'deki Kiliselerde mevcut eserlerden çıkarıyorum. Onların hâkimiyetleri ve bütün işlerinin tarihi bu eserlerde vardır.» (4).

Gassanîlerle muasır olan tarihçiler, Yunanlılar olup, eserlerini Yunan dili ile yazarlardı. Arapların ise Yunanlılarla olan münasebetleri, Farslarla olan münasebetlerinden daha azdı. Fars azadlılarından İslâmiyeti kabul edenlerin sayısının, Yunanlı azadlıların sayısından daka çok olduğunu da buna ilâve edebiliriz. Farslı azadlılar ise milletlerine taraftarlık ve taassub göstererek Farsların tarihini ezberleyip yaymanın kendi mevkilerini yükselteceğini biliyorlardı.

(4) Taberî, C. 2, S. 27.

Herhalde Gassanîler Şam'da bir emirlik kurmuşlar; Hîre emirliği ile aralarında şiddetli bir düşmanlık hüküm sürmüş ve aralarında bir çok defalar şiddetli savaşlar ceryan etmişdi.

Muhakkik tarihçilerin beyanına göre; Gassanîlerin ilk ve mevsuk emri Hâris b. Cebele'dir. O, İmparator Jüstinyen tarafından Milâdî 529 da Sûriye'de yaşayan bütün Araplara emir olarak tayin edilmiştir. İmparator ona Filark ve Patrik (Phylarchand Patricius) unvanını vermiştir. Bu unvan, imparatordan sonra en büyük unvandır. Hâris, Yakubî mezhebine mensup bir Hıristiyan idi. O, bu mezhep kilisesinin hâmisi sayılırdı. Hükümdarlığının en çok zamanını Hîre emiri üçüncü Munzir ile savaşta geçirmiştir. Hâris, Milâdî 554 (yönye) Haziran ayında Kınnesrin'de Munzir'i yendi ve büyük bir zafer kazandı. Bu olayın Araplar arasında «Yevm-i halîme olayı» diye tanınmış olan olay olması ihtimaldir. Bu hususta «Halîme günü bir sır değildir» meşhur meseli söylenmiştir. Hâris, M. 563 de Hîre emiri ile aralarında ceryan eden savaş hakkında bilgi vermek ve kendisinden sonra yerine kimi tayin edeceği hakkında fikir almak üzere Kostantiniyye'ye gitmiştir. 569 veya 570 de ölmüştür.

Yerine oğlu Munzir geçti. Munzir Hîre Arapları ile savaştı. «Aynî ubağ savaşında Hîrelileri yendi. Jüstinyan'a halef olan İmparator ikinci Jüstin onu sevmiyordu. Jüstin, hile ile onu ortadan kıldırmak istedi. Munzir bunu duyunca ona karşı isyan etti ve imparatorla barış halinde yaşamaktan vaz geçti. Bu hal, üç yıl sürdü. Bundan sonra Hîre Arapları Roma sınırlarını tehdit ettiler. Bunun üzerine İmparator Munzir ile barış akdine ve ittifak etmeye mecbur oldu. Bu ittifak, Miladî 580 yılına raslar. İmparator Jüstin öldükten sonra, Munzir iki oğlu ile beraber Kostantiniyye'ye gitti. Orada tantanalı bir surette karşılandı. İmparator ona taç giydirdi. Bu tarihden sonra, burada anlatılması uzun sürecek bir takım sebeblerden dolayı Gassanîlerle Rumların arası açıldı.

Farslar, Romalıların üzerine yürüyerek (Milâdî, 613-614 de) Kudüs'ü Romalıların elinden aldıktan sonra, Gassanîler zayıf düştü. Arap tarihçiler, onların son hükümdarları Cebele b. Eyhem olup, İslâmiyetin zuhurunda emirlik kürsüsünde onun oturduğunu söylerler. Şam, müslümanlar tarafından fetholundukdan sonra Cebele İslâmi-

yeti kabul etti. Medine'ye geldiğinde, Medine ahâlisi kereminden dolayı ona saygı göstererek, onu karşılamağa çıktılar. Hatta kadınlar onu görmek üzere evlerinin pencerelerinden uzanarak ona baktılar. Hz. Ömer, onu güzel bir surette ağırladı ve onu en yüksek muhacirler derecesine çıkardı. Fakat bundan sonra Cebele'ye azgınlık galebe çaldı. Cebele, yerin üzerinde sürüklenmekte olan izârının fazlasına ayağı ile basan Fezâre oğullarından birini yumrukladı. Fezâreli, kısas için Hz. Ömer'e baş vurdu. Cebele'nin izzet-i nefsi onu günaha sürükledi. Hz. Ömer ona: «Fezârelinin öcünü senden almam zaruridir» dediğinde, Cebele kaçtı ve Kayser'in yanına sığındı. Cebele Hicrî 20 de, ölünceye kadar Kostantiniyye'de kaldı. (5).

Gassanîlerin fikrî yönden inkişaf etmiş olmaları hasebiyle, Hîre Araplarından da, yüksek bir derecede oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü onlar Yunan kültürüne ve Roma medeniyetine daha yakın idiler. Arap şairleri onların yanına giderler, onlar da şairlere ihsanda bulunurlar ve saygı gösterirlerdi. Nabiğa-i Zübyanî, A'şa, Murakkış-ı Ekber ve Alkame el-Fuhl, bu şairlerdendir. Hassan onlar hakkında şöyle diyor

«İlk zamanda, yani cahiliyet çağında Cıllak'ta sohbet etmiş olduğum pek hoş olan cemaati, Allah mükâfatlandırsın.

Arap edebiyatıda, Bu Gassanîlere dâir olan hikâye, **Estûre** ve mesellerle doludur. İmri'ül-Kays'ın hikâyesi ve onun yüz tane zırhını Semevel'e emânet bıraktığı ve Gassan hükümdarlarından biri ondan bu zırhları istediği, Semevel'in bunları vermediği için hükümdarın, Semevel'in oğlunu hayvan boğazlar gibi kestiği hakkındaki hikâyeler ve benzerleri bu cümledendir.»

Ebû'l-Ferec, Egani'de bize şunu anlatmaktadır: «Hassan b. Sâbit, bir ziyafete çağırılmıştı. Mecliste güzel bir sesle söylenilen şarkı dinleniyordu. Hassan, bu şarkıyı söyleyen güzel kadını gördü. Evine döndükten sonra şunları nakletti:

Güzel ses ve güzel sesli kadın cahiliyet çağında Cebele b. Eyhem ile beraber mecliste bulunduğum devirlerde iki kulağımın işitmiş olduğu şarkıları hatırlattı... O mecliste on muganniyenin şarkılar

(5) İbn Haldun, C. 2.

söylediğini işitmiştim ki, bunlardan beş tanesi rumca şarkı söylemişlerdi. Beşi de Hîre ahâlisi nâmeleri ile şarkı söylüyordu. Cebele şarap meclisi kurduğu zaman Mersin ağacı, Yasemin ve her çeşit güller döşerlerdi. Altun ve gümüş tabaklar içinde anber ve misk hazırlanır; mevsim kış ise ödağacı yakılır, yaz mevsimi Ise, içerisi buzla doldurulur; Cebele ve adamları başkalarından temeyyüz edip yazlık giyimler giyerek meclise girerlerdi. Mevsim kış ise, Cebele kursaktan yapılmış kürk ve benzeri giyimler giyerek gelirdi. Onun meclisinde bulunduğum her defasında, o gün giydiği giyimini bana ve meclisinde bulunan başkalarına giydirdiğini, yeminle teyid eylerim. O, bunu bilmemezlikten gelerek, sormadan gülerek ve güzel yüzle, güzel sözler söyleyerek yapar; ben onun genzinden söylediğini ve kötü huy ve tabiatini hiç bir vakit görmedim. Biz o vakit müşrik idik.» (6).

Bu hikâye doğru ise, Gassanîlerin kültür ve refah sevlyesinl ve bu refahın oldukça geniş olduğunu göstermektedir.

Burada bize garip görünen bir şey, dikkatimizi kendine çekmektedir. O da, Hîre'de hüküm süren Lahmîler ve Şam'da hükümet kuran Gassanîlerin uzun asırlar yaşadıklarını ve adada yaşayan Araplarla mukayese edildiği takdirde medeniyette oldukça ilerlediklerini gördüğümüzdür. Bunlardan bazıları Fars ve Rumlarla karışarak bu iki milletin dilini biliyor ve bu iki millete kendi dilleri ile konuşuyorlardı. Dinleri, umumiyetle Yarımadada yaşayan Arapların dinlerinden daha müterakki olup, Hıristiyan veyahut Mecûsi idiler. Bunların hepsi zihin ve fikir aydınlığını ve şiir söylemek istidadını büyüten sebeb ve âmillerdendir. Bu halde bu durumda olan bunlar arasında şiirde yeni tarz ve şekil açan ve yeni manalar icadeden büyük şairler yetişmesi ve bu şairlerin medenî hayatla uygun olarak ince ve nezih kelime ve ifadelerle şiirler söylemiş olmaları icabederdi. Fakat, biz, akıl ve tasavvurun aksine olarak, bunların kıymet verilecek şiirlerine raslamıyoruz. Meselâ bunlardan Hîreli Adîy b. Zeyd'i gösterirler. Halbuki Adîy b. Zeyd, zayıf bir şairdi. Esmaî ile Ebû Ubeyde onun hakkında: «Adîy b. Zeyd'in şairler arasındaki mevkii,

(6) Egani, 16, 15.

Süheyl yıldızının diğer yıldızlar arasındaki mevkii gibidir ki, bu yıldız, o yıldızlarla karşılaşır, fakat onlarla beraber seyir ve hareket etmez.» diyorlar. Adîy'den sonra diğer bir büyük şairden pek az bahsederler. «Cahiliyet Çağında Yetişen Hıristiyan Şairler» adlı eserin sahibi, şair Hıristiyan saymak için ve her Hıristiyan şairi yükseltmek için her vesileye baş vurduğu halde, Gassanîlerden bir tek şairi olsun anmaz ve tek bir şairden olsun bahsetmez. Onun bütün andığı şair ve edipler; Nabiğa, A'şa ve Hassan gibi Yarımadadan Gassanîler kapısına gelen şairlerdir .Bunun sebeb ve sırrı nedir?

Buna çeşitli yönleri ile bakarak deriz ki; sahra ve çölün şiir kaynağı olması, bu sebeblerden birini teşkil edebilir. Sahra, Arabını harekete getiren, hayalini gıdalandıran, dilini konuşturan yerdir. Arap bu sahralarda kendinin bağımsızlığını ve büyüklüğünü duyar. Bu sahralarda onu hiç bir kuvvet ve istibdat sıkıştırmaz; bunlar onu hüküm ve tesiri altına alamazlar. Alabildiğine önünde yeryüzü yayılır. Görünüşlerinden faydalanır. Göğsü heyecana gelir. Dili, duygularınıda şiir halinde konuşur. Arap, bir yerde ikamet ettiği vakit, zelil olur. Medeniyet kanunları ve kültürel taklidler onu bağlar. Sahraların güzel görünüşlerinden mahrum kalır. Böylece güzel şiirler de söyleyemez hale gelir. İşte bundan dolayı Iraklının kıymetli bir şair olmadığı gibi, Gassanînin de hiç bir şiir'i yoktur. Fakat bu tahlilinde doğru olmadığını görürüz. Çünkü biz medeniyetin şiiri öldürdüğünü görmedik. Fars, Roma ve Müslümanların, Emevîlerle Abbasîler devrindeki kültürleri onların hayalini sıkıştırmamış, dillerini bağlamamıştır. Bugünkü Avrupa medeniyeti, şiiri diriltmiş, inkişafına mani olmamıştır. Yalnız şu söylenebilir: Medeniyet ve kültür, oturaklığın ve medeniyetin nîmetleri içinde yaşayan şiir'in dirilttiği gibi, ancak sahralarda yaşayan şiir'in nevilerini öldürür.

Bize göre doğru sebeb şudur: Bu Hîreli ve Gassanîler arasında şairler yetişmiştir. Fakat bunların özel dilleri vardı, Hicaz'da hâkim olan Kureyş diline uymazdı. Uzak olduğu için Kureyş dili Hîre ve Gassanîler arasında yayılmadı. Bundan başka Hîreliler ve Gassanîler çevrelerindeki Araplar müterakki oldukları için başkalarının dillerinin tesiri altında kalmak istemediler. Bunun bir sonucu olarak, bunların dil ve düşünüş tarzlarına uygun şiirleri ve özel vezinleri

olması icabeder. İslâmiyet zuhur edip Kur'ân-ı Kerîm, Kureyş dili ile indikden sonra, rivâyetçiler, Kureyş dili kaide ve vezinleri haricinde olan şiir ve edebî parçaları nakletmeği ihmal etmişlerdir.

Bu fikre, Adîy b. Zeyd'in ve Yarımada şairlerinden Hîrelilerin ve Gassanîlerin kapılarına gidenlerin şiirlerinin rivâyet edilmesi ile ta'n edilemez. Çünkü râvilerin rivâyet ettiklerine göre, Adîy'nin soyu Yarımada Araplarının soyu ile birleşmektedir. Şairlerin, Hîre ve Gassanîlerin kapılarına gitmeleri ve oralara göçetmeleri de vârid olan bir itiraf değildir. Çünkü Hîrelilerin ve Gassanîlerin dilleri, her nekadar Hicaz diline uymaz idise de, Hicaz diline yakındı. Çünkü Arap dil ve lehçelerinin hepsi bir asıldan ayrılmıştır. Hîrelilerin ve Gassanîlerin kendilerine mahsus dilleri olmakla beraber, konuştukları zaman Kureyş dilini anlamaları uzak sayılmaz.

Bu görüşün doğruluğuna delilimiz: Yukarda anlattığımız gibi, soy bilginleri, Lahmîlerle Gassanîlerin Yemenli bir asıldan türemiş olduklarına inanırlar. Eski ve yeni tarihçiler, Yemen dilinin Kureyş dilinden ayrı olduğunu teyid ederler. Bu hususta İbn-i Haldun şöyle der: «Mudar dili ile Himyer dili bir asıldan türemiş iki dil durumunda idi. Mudarlar, kelimelerin Himyer dilinde anlattığı bir çok manalarını ve kelimelerin tasriflerini değiştirmişler; bize nakledilen ve elimizde bulunan kelimeler bunu teyid etmektedir. Araştırmalarındaki kusurları sebebiyle, Mudar ve Himyer'in dili birdir, deyenler buna muhaliftir. Nitekim bazıları Himyer dilindeki **«Kayl»** kelimesinin **«Kavl»** kelimesinden muştak olduğunu sanmışlardır. Bunun bir çok benzerleri hakkında bu gibi fikirlere kapılmışlardır. Halbuki bu görüş doğru değildir. Himyer dili, bir çok kelimelerin manaları ifade etmeleri, tarifleri ve İ'rab hareketleri itibariyle Mudar dilinden ayrılır.» (7)

Soy bilginlerinin Lahm ve Gassanîlerin soyları hakkında söylediklerini düşünecek olursak, bu sözümüzün doğru olduğu anlaşılır. Bizim kuvvetli tahminimize göre Lahmîlerle Gassanîler Yemenli değil, Nebtîlerden idi. Bunlar saf Arap değillerdi. Aynı zamanda onların şiir ve edebiyatları da Nebtçe idi.

---

(7) Mukaddime, 488

3 — Yahudilik ve Hıristiyanlık :

Arap Yarımadasında yabancı kültürün yayılmasının bir sebeb ve âmili de Yahudilikle Hıristiyanlığın burada yayılmasıdır.

Yahudilik Yahudilik Arap Yarımadasında İslâmiyetten asırlarca önce yayılmış ve Yarımadada Yahudi kolonileri kurulmuştu. Bu kolonilerin en tanınmışı Yesrib'tir. Bu şehir, sonradan Medine adı ile anılmıştır. Fakat Yarımadada yerleşen bu Yahudiler kimlerdir? Bunlar aslen Yahudi mi yoksa Yahudileşmiş Araplar mı? Aslen Yahudi iseler nereden gelmişlerdir? Filistin'den mi yoksa başka yerden mi? Bu husustaki haberler birbirini tutmamaktadır. Bu sınıflardan her ikisinin Yarımadada yaşadığı anlaşılmaktadır. Bunlar Yarımadaya çekilen Yahudilerle, Yahudileşmiş Araplar olduğu kanaatindeyiz. Yakût, «Mu'cem» inde, Yesrib Yahudilerinin, Yahudileşmiş Araplar olduğunu söyler. Egani sahibi ise şöyle der

«Romalılar Şam'da yaşayan bütün İsrail oğullarına galebe çaldıkdan sonra onları çiğnediler, öldürdüler. Kadınları ve kızları ile evlendiler. Bu olaylar esnasında Beni Nadır ile Beni Kurayza ve Beni Behdel, Romalılar Şam'ı ele geçirdikleri zaman Hicaz'a kaçtılar.»

Her halde Milâdın ilk asırlarında Teyme, Fedek, Hayber, Vâdi'l-Kurâ'da ve en önemlisi olmak üzere Yesrib'te Yahudi kolonileri vardı. Yesrib Yahudileri üç kabileden ibaret idiler: Beni Nadır, Beni Kaynuka' ve Beni Kurayza.

Arap Yarımadasındaki Yahudiler tarımdaki mehâretleri, Yesrib'de ise demircilik, kuyumculuk ve silâh imalatı gibi madenî eşya san'atındaki üstünlükleri ile tanınmışlardı.

Soy bilginlerinin anlattıklarına göre, Evs ile Hazreç kabileleri Medine'ye, Milâdî 300 yılı sıralarında Yemen'den gelmişlerdi. Yahudiler ise onlardan önce gelerek kolonilerini kurmuşlar ve Medine'yi imar etmişlerdi. Evs ve Hazreç kabileleri ile Yahudiler ilk zamanlarda iyi geçinmişlerdi. Fakat Hicretten önce, araştırıcıların ihtilaf halinde oldukları bazı sebeblerden dolayı araları açılmıştı.

Yahudiler Yarımadanın güneyinde de dinlerini yaymağa çalışmışlar, hatta Yemen kabilelerinden bir çoğu Yahudiliği kabul et-

mişdi. Yahudileşmiş Arapların en meşhurlarından biri de Zû Nuvas'-dır. O, Yahudilik gayret ve hamiyeti ve Necran Hıristiyanlarına olan zulmü ile tanınmıştır. Onun Necranlılar üzerine yürümesinin sebebi; Necran'da yaşayan bir Yahudinin iki oğlunun Necran ahalisi tarafından haksızlıkla öldürülmeleridir. Yahudi durumu Zû Nuvas'a arzedip, Yahudiliği vesile ederek, ondan Necran ahalisine karşı yardım istedi. Necran ahalisi Hıristiyandı. Zû Nuvas, Yahudinin şahsını ve dinini korudu ve Necran ahalisi üzerine yürüdü. (8)

Bazı tarihçiler, Zû Nuvas'ın bu seferini vatanını himaye ve müdafaa için yapılmış bir sefer sanırlar. Bunlara göre, Necran Hırıstiyanları Habeşlilerle dost yaşarlar ve Habeşliler Necran'da Hıristiyanlığın koruyucusu sayılırlardı. Habeşliler Yemen işlerine karışmak için Hıristiyanlığı bir bahane sayarlardı. Zû Nuvas ile kavmi, Habeşlilerin bu nüfuzunu ortadan kaldırmak istediler. Zû Nuvas, Necran Hıristiyanlarını öldürdü; sağ kalanları Habeşlilerden yardım istediler. Aralarında bir takım savaşlar oldu. Nihayet Fil Yılı vuku'a geldi. Habeşliler fillerle Mekke üzerine yürüdüler. Bu olayı burada anlatmağa lüzum yoktur.

Yahudiler, Arap Yarımadasının, yaşamakta oldukları kesimlerinde Tevrat öğretimlerini ve Tevratta anılan; dünyanın yaradılışına, öldükten sonra dirilmeye, hesap ve mîzana dair olan bilgileri ve yorumcularının Tevrat'ın şerh ve izahına ve sonradan İslâmiyeti kabul eden Ka'bu'l-Ahbar ve Vehb b. Münebbih gibilerin yapmış oldukları Esture ve hurafe kabilinden olan hikâyeleri ve Tevrat'ı saran esture ve hurafeleri yaydılar. Yahudilerin Arap diline tesirleri büyük oldu. Bundan önce Arapların bilmedikleri bir çok sözleri ve Dinî istilâhları Arap diline malettiler. Cehennem, Şeytan, İblis ve diğerleri gibi...

Yahudiler, oldukça Yunan kültürü tesiri altında kaldıkdan sonra Arap Yarımadasına gelmiş oldukları da buna eklenir. Çünkü Yahudiler, Yunan-Roma hâkimiyeti altında yüzlerce yıllar yaşamışlardır. Bu Yunan-Roma kültürü İskenderiye'de ve Akdeniz sahillerinde ya-

(8) İbn Haldun, C. 2.

yılmıştı. Yahudi din bilginleri arasında Yunan terbiye ve edebiyatı ile terbiye görmüş adamlar vardı. Bu kültür ve terbiye, Roma kanunlarının bazı esasları gibi, Yahudiliğe tesir etmişti.

Boldovin «Felsefe Kamusu» adlı eserinde şöyle der

«Doğu ile batı İskenderiye'de birbirine karıştı. Roma, Yunan ve Şam'ın medeniyet, ilim ve din alanındaki fikirleri uzakdoğuya mahsus olan fikirlerle karıştı. Bunun bir sonucu olarak yeni bir halet doğdu ve bunun doğuşunda, batının araştırma sistemiyle doğunun ilhamı bir âmil oldu. Din ile Felsefe sağlam bir surette birbirine bağlandı. Bunun da bir sonucu olarak ne hâlis Felsefe ve ne de hâlis Dinden olmayan belki de her ikisinden müteessir olan bir din sistemi meydana geldi. Bu da, iki sebebten meydana gelmiştir:

1 — Yahudilerin Dinî akîdeleriyle Yunan ilminden müteessir olan batı ilmini birbirine uydurmak istemeleri,

2 — Düşünce ve fikirlerinde Yunan Felsefesinin tesiri altında kalan düşünürlerin felsefî inançları ile yalnız dinî olan ve doğudan gelen dinî hükümlerini birbirine uydurmak istemeleridir. Bu iki cihetin hangi tarafından bakarsak, neticede bu yeni inancın dinî bir felsefe olduğunu; bunun ne saf bir felsefe ve ne de hâlis bir din olmadığını görürüz. Yahudilik Araplar arasına sokulurken, ön dişleri arasında işte bundan bir parçayı getiriyordu.

Hıristiyanlık: O çağlarda Hıristiyanlık bir kaç kiliseye ayrılmıştı. İstersen, bir kaç fırkaya bölünmüştü de diyebilirsin. Bu fırkalardan Arap Yarımadasına iki büyük fırka sokulmuştu ki, biri Nasturîler, diğeri Yakubîlerdir. Nasturîlik Hîre'de, Yakubîlik Gassanîlerin hâkim olduğu bölgede ve Şam'da yaşayan diğer kabileler arasında yayılmıştı. Bunun gibi Vâdi'l-Kurâ'da da bir takım manastırlar vardı.

Arap Yarımadasında Hıristiyanlığın en önemli merkezi Necran idi. Necran, bolluk bir şehir olup, ahâlisi kalabalıkdı. Şehir, mamur bir şehirdi. Burada ekin ekilir, atlas kumaşlar dokunur, deriler ve imal edilen silâhlar üzerine alış-veriş yapılırdı. Şairlerin şiirlerinde teğanni ettikleri, Yemen hulleleri yapılan şehirlerden biri de Necran idi. Hîre'ye giden ticaret yoluna da yakın bulunuyordu.

Necran, üç başkan tarafından idâre olunurdu ki, birincisi Seyyid, ikincisi Âkıp, üçüncüsü Üskuf adını alırdı. Seyyidin görevi diğer kabile başkanlarının görevleri gibi idi. Seyyid savaşta onların başkanı sayılırdı. Harici işleri de o idare ederdi. Diğer kabilelerle olan ilişkiler onun tarafından düzenlenirdi. Âkıp, dahili olan dünyevî işleri idare ederdi. Uskuf (Papaz) dinî işleri yürütürdü. Büyük ve önemli meseleleri bu üç başkan istişare yolu ile hallederlerdi. Yakut «Mu'cem» inde şöyle diyor: «Aralarında Seyyid, Âkıp ve Uskuf'un da bulunduğu Necran hey'eti Rasûl'-i Ekrem'in katına gelmişdi. Seyyidin adı Vehp, Âkibin adı Abdülmesih ve Uskuf'un adı Ebu Hâris idi. Rasûl-i Ekrem onlarla beddua edişmek istedi, fakat onlar buna yanaşmadılar. Rasûl-i Ekrem'le barış akdettiler. Rasûl-i Ekrem onlara bir yazı verdi. Hz. Ebû Bekir halife olduğunda barış hükmünü yerine getirdi. Hz. Ömer halife oldukdan sonra onları Arap Yarımadasından uzaklaştırdı ve mülklerini satın aldı.»

Necran'da bir Kâbe vardı. Yakut diyor ki : «Necran'ın bu Kâbesi (Bia) kilise adını taşırdı. Hârise oğullarından Abdülmüdan b. ed-Deyyan el-Hârisî tarafından Kâbe binası şeklinde inşa edilmişdi. Kâbe'ye benzeterek, Kâbe gibi buna saygı gösterirlerdi ve buna «Necran Kâbesi» derlerdi. Bu Kâbe'de başlarına sarık sarmış papazlar bulunurdu.»

Bu konu üzerinde incelemelerde bulunanlardan bazıları, bu mâbedin Hıristiyanlıktan önce Arapların Haccettikleri Kâbeleri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Orada Hırisiyanlık yayıldıkdan sonra, Hıristiyanlar bu mâbedi kilise yapmışlardır.

Olirî'nin açıkladığına göre, Necran Hıristiyanları Yakubî mezhebinde idi. Necranlıların bu mezhepte olmaları, onların Romalılardan ziyade Habeşelerle yakın münasebette bulunmalarından ileri gelmişdi. Çünkü Habeşliler Yakubî mezhebinde idiler. Necran Hıristiyanlarının İslâmiyetten önceki meşhur başkanlarından biri Kuss b. Saîde'dir. Arap edibleri Kuss'un, Necran'ın papazı olduğunu söylerler. Lamans ise Yezid'den bahsettiği kitabında bu görüşün bâtıl olduğunu katî olarak söylemekte ve Kuss'un Necran ile ilişkisi olmadığını yazmaktadır.

Yahudilerden bahsederken anlattığımz gibi, Zû Nüvas, Necran halkı üzerine saldırdı ve onları öldürdü. Tarihçilerden bazıları şu âyetin bu hususta inmiş olduğunu söylerler:

قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُخْدُودِ ۝ النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ إِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌ ۝ وَهُمْ عَلَى
مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ ۝ وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ
الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ ۝

«Tutuşdurucu (malzeme ile hazırladıkları) o ateş hendeklerin sahipleri gebertilmiştir. O zaman onlar (o ateşin) etrafında oturucu idiler. Onlar (Allah'a) iman edenlere yapacakları (işkenceler) hususunda şahidlik edeceklerdir. Müminlere kızdıkları da ancak Azîz Hamîd olan Allah'a îman etmeleri idi.» (85 : 4-8).

Bu ise gerçekten çok uzaktır. Çünkü Yahudilerle Hıristiyanlar, Allah'a inanırlardı. Necran Hıristiyanları Habeşlilerden yardım istediler. Habeşliler de onlara yardım edip, Milâdî 522 de Arap memleketi üzerine yürüdüler. Milâdî 525 de Zû Nüvası bozguna uğrattılar. Kızıldeniz sahilinde bir habeş müstemlekesi kurdular. Tihame'yi kendi hâkimiyetleri altına aldılar ve M. 575'e kadar hükümleri altında bulundurdular. Bu sırada Farslar Yemen üzerine yürüdüler ve Habeşlileri Yemen'den kovdular. Hıristiyanlık Hz. Ömer zamanına kadar Necran'da hüküm sürdü. Hz. Ömer, onları Necran'dan uzaklaştırdı ve çoğu Irak'a gitti.

Araplar arasında Hıristiyan eğitimi yayıldı. Araplardan râhibliğe meyledip manastırlar bina edenler türedi. Râviler, Tayy kabilesinden Hanzele'nin kavmi arasından çekilerek ömrünü ibâdete tahsis ettiğini haber verirler. Hanzele Fırat sâhilinde bir manastır yaptı. Bu manastır, «Hanzele manastırı» diye bilinir. Hanzele ölünceye kadar orada râhiblik etti. Yine rivâyete göre, Kuss b. Saîde çöllerde dolaşır, bir yerde oturmaz, bazı yemeklerden biraz yer, vahşî hayvan ve haşaratle ülfet ederdi. Ümeyye b. Ebu, Es-Salt'ın kitaplar okuduğu, ibâdet maksadı ile Aba'lar giydiğini, rivâyet edilir. Adîye b. Zeyd'in Hîre hükümdarı Numan'a va'z nasihat edip, ona Hıristiyanlığı sevdirdiğini, tacını başından çıkarttığını, eski aba giydiğini, Numan

ölünceye kadar birlikte dağlarda Allah'a ibâdet ettiklerini rivâyet ederler. ([8]).

Papazlar ve râhibler, Arap pazarlarına gelir, onlara va'z eder, müjdeler verir; ölümden sonra dirilmekten ve hesap gününden, Cennet ve Cehennem'den bahsederlerdi. Kur'ân-ı Kerîm bir çok âyetlerinde, bunların sözlerini ve mezheplerini tekzîb ve reddeder ki, Kur'ân'ın bu tekzibi, bu öğretimlerin Araplar arasında yayılmış olduğunu gösterir.

Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Araplar arasında Kuss b. Saîde, Ümeyye b. Salt ve Adîy b. Zeyd gibi şairler vardı. Bunların şiirlerinde kendilerine has olan mesihlik, din damgası ve Hıristiyanlık öğretimlerinden müteessir oldukları; bu şiirlerde zâhidlik, yani dünya ve dünya işlerini terk etmeği teşvik ve kâinata bakıp olaylardan ibret almaya davet vardı. Bu şiirlerin her ne kadar çoğu takild edilmiş ise de, taklidler çok sağlam ve muhkemdir. Hatta bu taklidler, asillerinin şekil ve derecesinde olduğuna delâlet etmektedir.

Bu Hıristiyanlar, o güne kadar Araplarca bilinmeyen sözleri, Arap diline sokmuşlardır. باسمك اللهم «Allah'ım senin adınla» sözünü Araplara ilk öğreten Umeyye b. Salt olmuştur.

---

(8) Egani, A'şa'nın ravisi olan Yahya b. Metta'nın Abbadi Hıristiyanlarında A'şa - nın da Kaderlyeci olduğunu söyler. Leblt, İsbatiyeci İdi. Nitekim bir şiirinde:

مَنْ هَدَاهُ سَبِيلَ الْخَيْرِ اهْتَدَى ۝ نَاعِمَ الْبَالِ وَمَنْ شَاءَ أَضَلّ ۝

«Allah, kimi doğru yola hidayet ederse, gönül hoşluğu ile hidayete ulaşır, dilediğini de sapıklıkta bırakır.» A'şa:

اِسْتَأْثَرَ اللّٰهُ بِالْوَفَاءِ وَبِالْعَدْ ۝ لِ وَوَلَّى الْمَلَامَةَ الرَّجُلَا ۝

«Allah vefakârlık ve adaleti şiar edindi. Kişilere de yerme ve kınamayı yöneltti» dedi. A'şa'nın, bu mezhebi nereden aldığını sorduğumda, şarap almak için kendisine gelip giden Hîre Hıristiyanlarının Abbadilerinden almıştır, dedi. (Agoni, 8, 79-10, 143).

أَمَّا بَعْدُ «Bundan sonra» tabirini ilk kulanan da Kuss ib. Sâîde'-dir. Umeyye b. Salt, şiirlerinde Araplarca anlaşılmayan bir çok sözler kullanmıştır. O, ıbu sözleri eski kitaplardan alıyordu.

قَمَرٌ وَسَاهُورٌ يُسَلُّ وَيُغْمَدُ «Ay ve onun zarfı, kınından çıkarılır ve kınına sokulur.» tâbiri onundur. O, bir yerde Allâhu Teâlâ'yı (Es-Saltıt); diğer bir yerde de (Et-Tağrur) diye anmıştır.

Üstelik Hıristiyanlık, Yahudilerde olduğu gibi, Arap Yarımadasına girmeden önce, ön dişleri arasında Yunan kültür ve terbiyesinden bazı şeyler taşırdı. Çünkü Hıristiyanlık, doğuda doğduktan sonra, Roma imparatorluğunda yayılmış dinlerden biridir. Burası Yunan kültürünün beslendiği bir yerdi. İskenderiye din ile felsefeyi birbirine karıştırmak için coğrafî bakımdan bir merkez halinde idi ki biz, buna yukarda işaret ettik. Hıristiyanlığın ilk asırlarında kilisenin ileri gelen mürebbileri, ruhanî olmadan önce filozof idiler. Çünkü onlar kendilerini puta tapanlara karşı korumağa muhtaç idiler. Bundan dolayı delil ve burhanlarında felsefeden faydalanmak üzere felsefeye sığındılar. Bunun üzerine Aristo, Eflatun ve diğerlerinin felsefesi Hiristiyanliğa sokuldu. Bunun üzerine doğuda Yunan akademileri örnek alınarak Yunan felsefesinden müteessir olan ilâhiyat medreseleri kuruldu. Bu medreselerin en tanınmışı Milâdi üçüncü asrın başında İskenderiye'de kurulan medresedir. Melkiyyûh Milâdî 270 de Antakya'da bir medrese açtı ve 297 de Nusaybin'de diğer bir medrese daha kuruldu. Bu sonuncu medresede süryanice ile Yunanca birlikte öğretilirdi.

Bilhassa Nasturiler Yunan ilimlerine daha çok önem verirlerdi. Bunlar bir çok ilâhiyat ve felsefe kitaplarını Yunancadan terceme etmişlerdir. Nitekim bunlar, Tıp ve tabiat bilgileri ile de tanınmışlardır. Nasturî din bilgilerinden Fars saraylarında doktorlar vardı. Bunlardan bir çoğu Hîre bölgesine yayılmıştı. Hîre, zayıf düştükden ve islâmiyet o bölgelerde yayıldıkdan sonra, Islâmiyet devrinde ilk önce ilim bayrağını yükselten merkezlerin Basra ile Kûfe olması, Hîre'ye komşu olmasından ileri gelmiş olacaktır. Yunan kültür medeniyetini yaymak için ilk istifade edilmiş olan kitap, süryanice yazılmış ve Nasturî medreselerinden kalma kitap olmuştur. Umumiyetle Yunan medeniyeti ile Araplar arasında râbıta işte bu Nasturiler idi.

Alış-veriş, sınırlarda kurulmuş olan Arap emirlikleri ile Yahudulik ve Hıristiyanlıktan ibaret olan şu üç vasıta, komşu kültür medenyetlerin Araplar arasında sokulmasında ve nüfuz etmesinde bir âmil olmuştur. Hemedanî (El, Veşyel-Meskum) adlı eserinde: «Arap ve Arap olmayan kavimlere dair olan haberler, kimseye Araplardan başkası tarafından nakledilmemiştir. Çünkü Mekke'de iskân edenler, hâlis Arapların bilgilerini ve kitap ehlinin haberlerini ihata etmişlerdi. Bunlar alış-veriş için başka memleketlere gider ve oradaki halkın haberlerini öğrenirlerdi. Hîre'de yaşayıp acemlerle komşu olanlar, onlara dair olan haberleri, Himyerlerin ve onların Beldelerdeki hareket tarzları ile ahlâklarını bilmişlerdir. Şam'da yaşıyanlar Romalıların, İsrail oğullarının ve Yunanlıların hallerini anlamışlardır. Bahren ve Umman taraflarında yaşayanları vasıtasıyle Sint ve Fars haberleri öğrenilmiştir. Yemen'de yaşayanlar ise bütün milletlerin hallerini bilmişlerdir. Çünkü Yemen her tarafta seyir ve hareket eden hükümdarların himayesinde idi.» demektedir.

Fakat bunların bu bilgileri esaslı ve yeterli değildi. Bu kültür ve medeniyetler dar kaynaklardan geliyor, başkalarından nakil ve rivâyet edildiği zaman tahriflere uğruyordu. Nitekim Süleyman'a dair emsalden, Arap mesellerinde, Fars ve Rumlardan nakledilen hikâyelerde gördüğümüz gibi... Biz bugün Avrupa medeniyetinden faydalandığımız gibi, Araplar komşularından muntazam bilgiler alamıyorlardı. Çünkü bu şekilde muntazam bilgiler almağa bir takım maniler vardı. Bu manilerden biri, denizle dağlar ve çöller gibi tabiî maniler idi. Diğer bir mani de Araplarla, Fars ve Romalılar arasındaki içtimaî hayat, fikir ve akıl inkişafı derecelerinin birbirinden büyük uzaklığıdır. Kültür ve medeniyet alış verişi ekseriyetle düşünüş tarzları birbirine yakın olanlar arasında olur. Üçüncü sebeb de o vakit Arapların okuyup yazma bilmemeleridir. O zaman onlar arasında okuma ve yazma bilene nâdir raslanırdı. Yalnız Farslar ve Rumlarla karışanlar kendilerine kolay gelen hikmetli sözler, hikâyeler, mesellerle göçebeler ve bunların benzerleri, hazmı kolay olan tarihî olayları nakil ve rivâyet ederlerdi.

Buraya kadar anlattıklarımızdan, Araplarla, diğer milletler arasında ilişkiler olup, bu münasebetlerin Arapların maddî ve manevî hayatlarına tesir etmiş olduğu anlaşılmış olsa gerektir. Zâten isbat etmek istediğimiz de budur.

ÜÇÜNCÜ KISIM

ARAP DÜŞÜNÜŞÜNÜN KARAKTERİ

Milletler, aklî ve ruhî yönlerden birbirinden büyük ayrılıklar gösterirler. İngiliz düşünüşü, Fransız düşünüşüne benzemez. Her ikisinin düşünüşü Mısırlının düşünüşüne ve başka milletlerin düşünceleri de birbirine uymaz. Bu aklî ve ruhî hallerin ayrılığı, milletleri sarmış olan tabiî ve içtimaî haletlerin ve yaşayışların ayrılığından ileri gelmektedir. Bundan odlayı dünya milletleri ilerlemede birbirine eklenmiş derecelere bölünürler. Her derecenin kendine göre aklî ve ruhî mümeyyizleri vardır.

Bir milletin ferdleri; anlayış, terbiye ve öğretim gibi cihetlerden, her ne kadar birbirinden ayrılır iseler de, bütün bu ferdler arasında müşterek bir vahdet vardır. Bu birlik, tende ve çehrede var olan benzerliklerde gözükür. Hatta az bir dikkat ve tecrübe ile gördüğün adamın İngiliz, Fransız veya Mısırlı olduğuna hükmedebilirsin. Bundan başka bir millete mensup olan ferdler arasında ten ve çehre cihetinden olan benzeyişe tamamıyle benzemekte olan akıl ve düşünce birliği mevcuttur. Arap kavmine mensup olan kimseler arasında aklî ve ruhî olan bu birlik nedir? Diğer bir tabirle, nefsî olan hususlarda bir Arap örneğini seçer isen, bu örneğin vasıfları ve hususiyetleri nelerdir?

Konuyu inceleyenler arasında bu hususta büyük ayrılıklar vardır. Biz bunların bazılarını arzedelim

1) Şuubiye'lerden bazıları Araplar hakkında şöyle derler:

«Yeryüzünün her köşesinde yaşayan Arap olmayan bütün milletlerin kendilerini koruyan hükümdarları, kendilerini barındıran şehirleri, inandığı hükümleri, icad ettiği felsefesi, alet, san'at ve sanayide kullandığı bediî işleri, dîba san'atı ve Romalılarda olduğu gibi, satranç oyunu, kaban taşı gibi. Ve Zatü'l-Halk kanun ve usturlap esatır gibi alet ve sebeb hakkında felsefesi varken, Arap topluluğunu birleştiren ve zalimlerinin zulmünü ortadan kaldıran, sefihlerini sefahatten meneden hükümdarı olmadığı gibi sanatta bir icadı, felsefede hiç bir hizmeti görülmemiştir. Yalnız şiir bundan müstesnadır. Fakat Arap olmayan milletler de şiir söylemişlerdir. Meselâ Rumların vezin ve aruzu mükemmel olan pek hoş şiirleri vardır. [9].

2) Câhiz, bu şuubiyye'cileri reddedip Arapları başka milletlerle mukayese ederek der ki: Hintlilerin tedvin edilmiş fikirler ve ilimleri ve cildlerle eserleri vardır. Fakat bu serler, tanınmış ve meşhur bir bilgine nisbet edilmezler. Bunlar atalardan mîras kalmış eserlerdir. Uzun zaman elden ele dolaşmış olan bu eserler edeb ve ahlâka dâirdir. Yunanlıların felsefe ve mantıkları vardır. Fakat mantıkı vücude getiren adamın dili eksiktir; beyan sahibi değildir. Farslarda hatipler vardır. Fakat Farsların her sözü ve Arap olmayan kavimlerin anlattıkları her mana uzun düşüncenin, tenha bir yerde çalışmanın mahsulüdür. Araplarda olan her şey önceden düşünülmeden ansızın söylenmiş, ilham gibidir. Hiç bir zahmet ve meşakkate katlanma, fikir yorma ve yardıma baş vurma yoktur. Onu, vehmi söz söylemiye sevketmekle manalar birbiri arkasından gelir. Sözler, o manalara göre serpilir. Araplar yazma ve okuma bilmezlerdi. Onlar tekellüf nedir bilmezler, onlarda her şey tabiidir. Güzel sözleri çok, onlar bu güzel sözleri söylemeye en muktedir bir millettir. Onlar başkalarının bilgilerini ezberlemiş, diğerlerinin sözlerini kendilerine örnek almış bir kavim değildir. Onlar ancak kalblerinde doğan manaları ezberlerlerdi. Zahmetsiz, önceden düşünülmeden, ezberlenmemiş, araştırılmamış olup hemen akıllarına gelen sözleri söylerlerdi. [10].

(9) el ıkdü'l-Ferid 2, 86.

(10) El Beyan v'et-Tebyin, 3, 65 den.

3) İbn-i Haldun'un Araplar hakkındaki görüşü : İbn-i Haldun'un Araplar hakkındaki fikirleri, tarihinin müteaddit yerlerinde serpilmiş bir halettir... Diyor ve bundan« Aarbın geçirdiği bu devir hikatta tanaklediyoruz :

İbn-i Haldun'a göre, Arapların hali, içtimaî ve tabiî bir halet olup, her milletin, yükselme ve gelişme devirlerinde geçmeleri zaruri olan bir halettir... Diyor ve bundan» Arabın geçirdiği bu devir hılkatta tabiidir» diye tabir ediyor. Yine İbn-i Haldun : «Onlar yaşadıkları vahşet devri tabiatının sevkiyle yağmacı ve bozguncu olup, tehlikeye atılıp yenilgiye düşmeden ellerine geçirebileceklerini yağma ederler ve korunmak için sarp dağlara kaçarlar. Ovalara gelince, koruyucuları-bulunmadığı ve devlet zayıf düştüğü zamanlarda kudret ve kuvvetleri kifayet ettiği takdirde o zaman bu topraklar da, onlar için yağma olunacak bir yer teşkil eder. Ahalisi yenilgiye uğrayıncaya kadar baskınlarına devam ederler. Bundan sonra buraları bir elden diğerine geçerek türlü eller tarafından, mamurluğu sona erinceye kadar, bozuk bir şekilde sevk ve idare olunur. (11)

Arapların istilâ ettikleri yerler sür'atle harap olur. Çünkü onlaı vahşi bir millettir. Binalarını yakar ve tencerelerinin altına koymak üzere, binaların taşlarını götürürler. Çadırlarını tamir etmek üzere binaların tavanlarını söker ve tavanlardan, çadırları için kazıklar yaparlardı. İnsanların mallarını almakta onlar için bir sınır yoktu. Onlar kanun ve hükümlere aldırış etmez, başkalarının onları bozgunculuktan menedip korkutmasına kulak asmazlardı. Onlar yağma veyahut ödünç yolu ile başkalarının mallarını ele geçirmekten başka bir şey düşünmezlerdi. İşlerini gördükden sonra da kendilerini düzeltmez, maslahat ve manfaatlerine bakmayı hatırlarından geçirmezlerdi. Başkanlık için birbirleriyle çekişirlerdi. Babası, kardeşi veya kabilenin büyüğü da olsa idareyi başkasına teslim eden pek az bulunurdu. Onların hâkim ve emirleri çoğalır, vergiler türlü eller tarafından toplanır ve çeşitli hükümler icra olunurdu. Bunun sonucu olarak mamureler harap olur ve yıkılırdı. Ta yaradılıştanberi ellerinde bulundurdukları memleketlere baktığın vakit, onların nasıl yıkılmış ve

(11) İbni Haldun s. 125

harap olduğunu, halkının aç kaldığını görürsün. Onların yaşadıkları —Yemen'in bazı bölgeleri müstesna— yerler haraptır. Irak Arapları da böyledir. Farsların imar ettikleri her yer yıkılmıştır. Zamanımıza kadar Şam'ın durumu da böyle idi. (12)

Araplar, riyasette birbirini çekememezlik, benlik ve ar sebebiyle birbirlerine itaatleri en zor olan bir millettir. Onların arzu ve emelleri nâdiren birbirine uyar. Bundan dolayı onlar ancak Peygamberlik ve velilik gibi dinî bir tesir ve umumiyetle dinin büyük tesiri sayesinde devlet kurabilmişlerdir. (13)

Şehirler kurarken, ziraate elverişli; havası, suyu, otlağı uygun olan yerleri seçmedikleri için, bu şehirler sur'atle harap olurdu. Zira şartların değişmesi ile şehirlerin durumu da değişirdi. Araplar ise buna önem vermezlerdi. Onlar ancak develerine faydalı olanı düşünürlerdi. Suyun iyi veya kötü olmasına, az veya çok bulunmasına önem vermezlerdi. Tarlaların verimli olmasına, hava ve suyuna dikkat etmezlerdi. Kurdukları Kûfe, Basra ve Kayrevan şehirlerini gözönüne getirirsen, onların bu şehirleri kurdukları zaman, ancak develerini otlatmağı, sahraya yakınlığı ve göç yollarını göz önünde tutmuş olduklarını görürsün. Bundan dolayı bu şehirlerin yeri, şehirler kurmak için gerekli olan tabii şartları haiz değildir. Bu sebebten kendilerinden sonra bu şehirlerin mamurluğunu devam ettirecek maddeler bulunmamıştır. Bu şehirler, yaşamak için gerekli olan tabiî şartları haiz değildir. Aynı zamanda bu şehirler, kalabalık bölgeler ortasında değil ki, insanlar tarafından imar edilsin. Bu sebebten, işlerinin bozulması ve cemiyetin dayanağı olan asabiyetin ortadan kalkması ile, hemen harap olmuş, dağılmışlardır. (14)

Araplar, sanattan en uzak bir millettir. Çünkü onlar göçebeliğe dalmış ve oturaklığın icablarından olan mamurluk, sanat ve diğerlerine davet eden şeylerden çok uzaklaşmışlardır. Bu sebebten, Arapların yaşadıkları yerleri ve islâmiyet devrinde ele geçirdikleri şehir ve bölgelerin, sanat yönünden geri kalmış olduğunu ve bu maddelerin başka ülkelerden götürüldüğünü görüyoruz. (15)

---

(12) İbni Haldun S. 126
(13) İbni Haldun 2 : 5 - 127
(14) İbni Haldun 3 : 300
(15) İbni Haldun 4 : 337

Onlar, ilim ve irfandan da tamamen yoksundular. Çünkü bilgiler melekeler sayesinde elde edilir; eğitim ve öğretime muhtaçtır. Bu sebeble bu da sanayi cümlesine dahildir. Yukarda anlattığımız gibi Araplar sanayiden uzaktılar. Bunun için ilimler, oturak yerlere intikal etti. Araplar ilimden ve onun pazarından uzakta kaldılar. O zaman mukîm ve medenî bir hayat yaşayanlar, Arap olmayan kavimler veyahut onlar hükmünde olan azatlılardır. Bundan dolayı islâmiyet devrinde âlimlerin çoğu, acemler yani Arap olmayanlar veyahut dil ve terbiye itibariyle acemleşmiş insanlardır. İlimi muhafaza ve tedvin eden, Arap olmayanlardır. (16)

Bununla beraber Araplar hak ve hakikati kabul etmeye ve hidâyet yoluna gitmeye en ziyade müsait olan bir milletir. Bu da, tabiatları kötü şeylere alışmamış ve kötü ahlâk ile kirlenmemiş olmasından ileri gelmektedir. Tedavisi kolay ve hayırlı şeyleri kabule hazır olan vahşilik karakteri bundan müstesnadır. (17)

Araplar en şecaatli kimselerdir. Çünkü onlar kendilerini savunur başkalarına güvenmezler. Onlar daima silâh taşırlar. Yolda giderken etraflarına baka baka giderler. Şiddet ve şecaat onlar için bir tabiat olmuştur. Biz, vahşileşmiş çöl bedevilerini hakimiyet altına girenlerden daha kuvvetli ve şiddetli buluruz.

Araplar, milletler arasında söz meharetleri, konuşmaktaki fesahatleri ve dillerinin keskinliği ile tanımışlardır. Var olduklarındanberi temayüz etmiş vasıfları, hüsn-ü beyâna mâlik oluşları ile ün kazanmışlardır. (18)

Uliri diyor: «Misal ve örnek sayılan Arap, maddîdir. O, eşyaya maddî ve aşağı bir gözle bakar. Ona ancak elde edeceği menfaat bakımından fiat biçer, tamah onun duygularını kaplar, hayal ve şefkat duygularına kıymet vermez, çoğunlukla dine de meyletmez, eşyaya, amelî faydasına göre önem verir, kendini beğenme duygusu onu sarmıştır. O, her çeşit kuvvet ve hâkimiyete karşı isyan eder. Kabilenin büyüğü ve savaşlarda komutan olan zat, kabilenin başkanlığına seçildiği günden başlayarak, onda kıskançlık, dargınlık ve

(16) İbni Haldun 1 : 478
(17) İbni Haldun 2 : 127
(18) İbni Haldun 3 : 106

hıyanet duygularının belirmesini bekler. Bundan önce yakın dostu olsa dahi ondan emin olmaz. İyilik yaptığı kimsenin kötülüğüne uğrar. Çünkü iyilikte bulunmak, iyilik edenin onda kendisine boyun eğdiği duygusunu doğurur, bunu onun za'fından görür. İyilikte bulunanın, kendisine iyilik etmeğe mecbur olduğunu sanır.» (19)

Lamans der ki

«Arap, demokrasinin bir örneğidir. (Fakat bu demokrasi haddini aşmış, aşırı bir demokrasidir.) Kendi kârına olsa dahi, hürriyetini tehdit eden bir nüfuz ve hâkimiyete karşı isyan eder. Arap tarihinin en büyük bir bölümünü teşkil eden cinayet ve hıyanetler silsilesinin sırrı da budur. Zamanımızda Avrupalıları bir çok yanlışlıklara sevkeden sebeb, bu sırrı anlamamaktır. Bu cehâlet, vermeden kurtulması mümkün olmayan bir çok kurban vermeye sebeb olmuştur. Arabın, batı medeniyeti yolunda ilerlemesine engel olan, onun inkiyat altına girmesinin ve hükümete bağlanmasının zorluğudur. Arap, hürriyetini son derece sever. Onun hürriyetini tahdit veyahut biraz azaltmak istersen, kafesindeki yırtıcı hayvan gibi üzerine sıçrar, zincirlerini kırarak hürriyetine tekrar kavuşmak üzere delicesine atılır. Fakat Arap, diğer taraftan kabilesinin örf ve adetine içten itaat eder. O; cömerttir, konukseverdir, savaşlarda ahd ve vaadlerini yerine getirir. Örf ve adete uygun olarak dostluğun ödevlerini yapar. Bana kalırsa bu vasıflar ve özellikler içtimaî tekâmülün bu derecesinde bulunan bütün milletler arasında ortak vasıflar olup, belli bir millete mahsus değildir. Araplar bir yerde yerleşerek tarımla geçinmeye başlarlarsa, bu tarz düşünceleri değişecektir.» Lamans'ın fikrinin özü, işte bundan ibarettir.

5 — Burada bundan başka, edebiyat kitaplarında bir takım yazarların fikirleri anılmaktadır. Bunlar, meziyetleri Araplara verir ve bütün eksikliklerden onları uzaklaştırırlar. Bu cümleden olarak Âlûsî, «Bulûgu'l-Ereb» adlı eserinde uzun uzadıya anlattıktan sonra, şöyle diyor: «Hulasa, Arapların akıl yönünden en mükemmel, dillerinin en keskin ve anlayışlarının en bol olması, onların meziyet ve fa-

---

(19) Arabia before Mohammad.

zîletlere mâlik olmalarını temin ve onları en güzel menkıbeye sahib kılmıştır. (20)

İbn-i Râşık «El-Umde» adlı eserinde: «Araplar, milletlerin en fazîletlisi ve Arap kavminin hikmetleri, en yüksek hikmetlerdir.» der...

Bu Fikirleri Tartışma: Biz, Arapların kutsallığına kanî değiliz ve onları her türlü olgunluk nitelikleri ile övmeye ve onları her türlü eksikliklerden uzaklaştırmaya önem vermiyoruz. Çünkü konuyu bu şekilde inceleme, ilmî bir inceleme değildir. Biz Arapların da diğerleri gibi bir millet olduğuna inanıyoruz. Onların da diğerleri gibi, meziyetleri yanında eksiklikleri olduğunu kabul ediyoruz. Arapların da aklî, ruhî halleri ,edebiyâtı ve tarihi, diğer milletlerinki gibi her türlü ilmî tenkid ve incelemelere tabidir. Yukarda gösterdiğimiz fikirlerden beşincisi münakaşa götürmez. Bunun gibi Araplardan, Yunan felsefesi gibi felsefe ve Roma kanunları gibi kanunlar talebeden, diba ve atlas san'atı gibi san'atlarda uzmanlık ve Üsturlap gibi ihtira' ve icatlar isteyen şuubiyeciler de yanılıyorlar. Çünkü bunlar, câhiliyet çağında olan Arapları bu kavimlerle mukâyese etmek istiyorlar. Zîra mukâyeseler ancak kültür ve medeniyette aynı devir ve aynı seviyede olan milleter arasında yapılır. Biri göçebelik, diğeri oturak ve medenî bir hayat yaşayan iki millet arasında yapılmaz. Böyle bir kıyaslama, orta yaşlı bir adamın aklı ile bir çocuğun aklını mukâyese etmek kabilinden olur. Fars ve Rum kavimleri gibi, bu kavimlerin her biri felsefesi de icatları da bulunmayan göçebelik devirlerini geçirmiştir. Arap kavminin medenîleştikden sonraki halini, diğer kavimlerin hali ile kıyaslıyorsa, bu devirde Arabın az da olsa kanunu ve bilgisi vardı. Yakında buna temas edeceğiz. Bu hususta incelenecek ve münakaşa edilecek fikir, İbn-i Haldun ile Uliri'nin fikirleridir.

İbn-i Haldun fikrinin özü, Arapların vahşî yaşamalarında, onların yağmacı ve soyguncu olmalarında, idarelerine geçen memleketlerin harabeliğe yüz tutmalarında, onları bir başkana itaat ettirmenin zorluğunda, iyi bir san'at ve güzel bir ilme sâhip olmalarında ve bu iki alanda uzman olmak istidadı mevcut olmadığında; bununla beraber

(20) Bulugul-Erep. 1 144

doğru dürüst bir tabiat sahibi olup her hayrı kabûle müstaîd ve şecaat sahibi olmalarında toplanabilir.

Uliri fikrinin özü de şudur: «Arap, maddî bir insandır. Hayatı dardır. Şefkat duyguları donuktur. Şeref ve hürriyetine düşkündür. Her hakimiyete karşı isyankârdır. Cömerttir. Kabilesinin örf ve adetine içten bağlıdır.»

İbn-i Haldun ile Uliri Arabın maddiliğinde ve her çeşit sultaya karşı koymasında birleşmiştir. Bu iki vasıftan ikincisinin doğru olduğunda şüphe yoktur.

Uluri: «Arabın bu tarihi, Arap tarihinin en büyük bir parçasını işgal eden cinayet ve hıyanetlerin sırlarını bize açar.» demesiyle isabet etmiştir. Arabın maddiliğinde Müsteşriklerin çoğu İbn-i Haldun ve Uliri ile aynı fikirdedir. Meselâ üstad Bravn «Fars Edebiyatı Tarihi» adlı eserinde bu fikri ileri sürer. Bunlar, Arabın maddiliği tarihinden Arapların ancak maddî şeylere, yalnız dirhem ve dînara kıymet verdiklerini kasdederler. Bunlara göre, Arap nazarında manevî şeylerin kıymeti yoktur. Gerçekten de sen bu hali bugün çölde yaşayanlarda açık bir şekilde görebliirsin. Fakat vasfı bütün câhiliyet Araplarına şamil kılmak doğru mudur? Biz buna şüphe ile bakıyoruz. Çünkü edebiyat kitaplarında hikâye edilen Arabın cömertliği ile vefakârlığı ve kabilenin örf ve adetini korumak için cömertlikle canlarını fedâ etmeleri doğru ise, Arabın bu özellikleri maddilik ile taban tabana zıt olduğu görülür. Bundan dolayı Uliri ile İbn-i Haldun'un tavsif etmek istediği göçebe, Arabın kim olduğunu tayin etmemekle yanılmış oldukları görülür. Biz câhiliyet devri Arabının İslâmiyet çağı Arabına bir çok yönlerden benzemediğine kaniyiz. Hatta câhiliyet çağına göçebe Arabının kendisi bile oturup medenî hayat yaşadığı zamanki durumu ayrıdır. Bugünün göçebe Arabları bir çok hususlarda cahiliyet çağı Arabına uymaz. İbn-i Haldun, incelemesinde dikkatli olmakla beraber - tavsif ettiği Arabın hangi Arap olduğunu tayin etmemiştir. Bundan dolayı sözlerinin birbirine uymadığı görülmektedir. Eserinin bazı parçalarını okuduğunda, Arap kavminden taslarını tenceresi altına koymak için sarayları ve çadırına kazık yapmak üzere sarayların damlarını yıkan Arabı kasdettiğini anlarsın. Bu sözleri, ancak göçebeliğe büsbütün dalmış olan göçebe Arabına uymak-

tadır. Emevî veya Abbasîler zamanında medenîleşmiş Araba tatbiki mümkün değildir. Diğer bir yerde de Arabı anlatırken; iskân etmek için müsait yer seçmeyi iyice bilmediğini ileri sürdüğünü ve buna örnek olarak Basra ve Kûfe şehirlerini gösterdiğini görürsün. Bu Arabın da göçebeliğe dalmış olan Arap olmadığı meydandadır. Bu Arap, islâmiyetin başında Fars ve Romalılara ait olan memleketleri fethetmiş olan Araptır. Şehirler kuran Arap, taşlarını tenceresinin altına koymak için saraylar yıkan Arap değildir. İbn-i Haldun bundan sonra Arabın ilim alanında metodlu bir şekilde çalışmayı bilmediğini, ilim alanında yarışı kazananların azatlılar olduğunu söylüyor. Bu Arap, göçebe Arap olmadığı gibi, islâmiyetinin ilk çağının Arabı da değildir. Bu Arap, Emevîler devletinin son devirlerinin ve Abbasîler devleti zamanının Arabıdır. Bu yolla İbn-i Haldun, kendi sözünü kendisi bozmuştur. Zîra İbn-i Haldun «Mukaddimesi»nin bir yerinde, Arabın, tabiati ile medenîleşmeye, ihtilât ettiği ve düşüp kalktığı kimselerden faydalanmağa kabiliyetli olduğunu anlatan sözler söylemekte ve şöyle demektedir: «Bunun benzeri, memleketler fethettikleri, Fars ve Ruma sahip oldukları, bunların kız ve erkek çocuklarını kendilerine hizmetçi yaptıkları zaman, görülmüştür. Bu zaman, onlar hiç de medenîleşmemişlerdi. Rivâyete göre, yufka ekmek getirildiğinde, onlar bunu kâğıt sandılar. Kisra'nın hazînelerindeki kâfur'u gördükleri zaman bunu tuz sanarak hamurlarına karıştırdılar. Daha da benzerleri görülmüştür. Araplar kendilerinden önce hükümet eden milletleri köle edinip, onları kendi işlerinde ve ev hizmetlerinde kullandılar. Aralarında bu gibi işler için maharet ve iktidar sahibi olanlarını seçtiler. Onlar vazifelerini yaparak Arapları faydalandırdılar. İşlerini gördüler, meharetlerini gösterdiler. Araplar da onlardan görerek ilerlediler. Medenîlik vasfını takındılar. Yemek içmek ve giyimlerini, bina ve silâhlarını, döşeme, yatak, kab ve kaçaklarını düzelttiler.

Bundan anlaşıldığına göre, İbn-i Haldun Arap hakkında hükmederken, ayrı ayrı asırlarda yaşayan Arapları birbirleriyle karıştırmış ve genel bir hükme tabi tutmuştur. Halbuki bizzat kendisi yaşayış tarzının değişmesiyle Arabın değiştiğini söylüyor.

Uliri'ye gelince o, Arabın hayali zayıf, mihribanlık ve şefkat duyguları donuktur, diyor. Hayalinin zayıf olmasının sebebi, Arap şiirlerinin görmemesi ve Homeros'un «İlyada» ve Firdevsî'nin «Şahnâmesi» nde olduğu gibi, milletin iftihar edeceği büyük olayların ve büyük savaşların tasvir ve hikâyelerini görmemeleri ve son yüzyıllar içinde de zengin bir hayal mahsulü olan eserler telif etmemiş olmaları olsa gerektir. Biz, Arabın, bu çeşit eserler icadetmek hususundaki kusurlarını itiraf etdiğini, bütün hayalin yankılarından ibaret olmadığını görüyoruz. İftihar, bahadırlık, gazel, vasıf, teşbih ve mecaz, bunların herbiri hayalin yankılarından birer yankıdır. İcad ve yenilik az olmakla beraber, Araplar dikkatleri kendilerine çekecek derecede bu çeşitten çok sözler söylemişlerdir.

Bunun gibi Arabın gazel ile, harabeler ve diyar için ağlamak, geçen günleri ve olayları hatırlamakla dolu olan şiirleri, duygu ve vicdanı tavsif, kalblerin yanıklığı ve aşktan duyguları donuk olan kalblerden sadır olması mümkün değildir.

Cahız'a gelince: O, şuubiyecilerin; Arapların ilimleri, felsefeleri ve atalarından tevarüs etmiş oldukları kitapları olmadığına dair olan sözlerini doğru sayar ve Arapların açık olan iki hususiyetiyle temayüz etmiş olduklarını söyler. Bu hususiyetlerden biri dil keskinliği, diğeri de düşünmeden ani olarak söz söyleme kabiliyetidir. Gerçekten de bu iki hususiyet, Araplarda açık görülen hususiyetlerdir. Dil keskinliği ve düşünmeden söz söyleme özelliği onlara ihsan edilmiş olduğunu anlamak ve itiraf etmek için, onların bırakmış oldukları edebî eserlere bir göz atmak kâfidir.

Buraya kadar söylediklerimizden, Araplar hakkındaki fikrimizi anlamış olsan gerektir. O da Arapların cahiliyet ve islâmiyet çağlarında akıl ve tabiatlarının inkişafı yönünden bir seviyede olmamalarıdır. Biz burada yalnız cahiliyet çağı Arabını tavsif edelim.

Cahiliyet çağı Arabı asabidir. Çabuk darılır, küçük bir şeyden heyecanlanır. Heyecanın duracağı bir haddi yoktur. Şerefine veyahut kabilenin haysiyetine dokunulursa, heyecanı en yüksek derecesini bulur. Heyecanlandığında çarçabuk kılıcını eline alır ve onu hakim kılar. Bundan dolayı onları savaşlar mahvetmiştir. Savaş,

onların alıştıkları nizamları ve adet edinmiş oldukları günlük yaşantılarıdır.

Âsabî mîzac sahibi, adette zeki olur. Gerçekten de Arap zekidir. Onun zekâsı dilinde gözükür. O, göz bakışının anlatmasına ve uzak olan işaretlere güvenir. Ansızın söz söylemesinde olduğu gibi, ânî sorular karşısında hemen güzel cevaplar verir. Fakat onun zekâsı, doğurucu ve yeni şeyler bulucu zekâ nev'inden değildir. Manayı buluşundan ziyade, onun tabirler buluşu insanı hayrete düşürür. İstersen, Arabın dili aklından maharetlidir, diyebilirsin.

Arabın hayali hudutludur; çeşitli değildir. Hayali, ona yaşadığı hayatından daha mes'ûd bir hayatı pek az vakit tersim eder. Arkasından takip edip erişeceği daha mes'ûd bir hayat olacağını tersim etmez. Bundan dolayı Arap yüksek örneği (Musul âlâyı) tanımaz. Çünkü yüksek örnek, hayal mahsulüdür. Dilinde de yüksek örneği anlatan tek bir kelime yoktur. Bildiğimiz sözleri arasında buna işaret de etmemiştir. Yeni manalar bulmak üzere şiiri hayali yeni alemde pek az dolaşır. Fakat o, dar dairesinde her türlü yola saparak manaları her çeşit kalıplara sokmağa muktedirdir.

Araplar, yaradılışları itibariyle hürriyeti severler. Arabın bu hürriyet sevgisini tahdit eden sınır pek az bulunur. Fakat Araplar hürriyetten, içtimaî hürriyeti değil, şahsî hürriyeti anlarlar. Onlar, bir başkana ve hâkime itaatın gerekli olduğuna inanmazlar. Onların cahiliyet çağı iç savaşlar silsilesinden ibarettir. Hz Ömer (R.A.) zamanı, onların altun devridir Çünkü Hz. Ömer'in onlara. memleketleri dışında savaş ettirmesi memleket içinde savaş yapmalarına mani olmuştur. Çünkü o, Arabın ruhunu ve durumunu derin bir surette biliyordu.

Arap, eşitliği sever. Fakat onun sevdiği bu müsâvat, kabile içinde müsâvattır. O, müsâvâtı sevmekle beraber, kabilesine ve sonra da cinsine çok önem verir. O, kabilenin derin yerinde kendisinin mümtaz bir kandan gelmiş olduğunu duyar. Kendi memleketi kıtlık, ötekilerinki bolluk, kendisi fakir onlar zengin, kendisi göçebe onlar oturaklı ve kültürlü bir millet oldukları halde Fars'ın ve Rum'un bü-

yüklüğüne inanmaz. Hatta Araplar, onların yurtlarını fethettikleri zaman, onlara büyük bir adamın hükmü altındaki bir kişiye baktığı gibi bakmışlardır. Arabın kısaca tavsifi budur. Tafsilâtını gelecek bölümde bulacaksın.

Arabın tabiî olan akıl ve düşünüşüne ve Arapların medenî milletlerle olan ilişkilerine dair verdiğimiz bu bilgilerden anlaşıldığına göre, bu münasebetler ve Arabın düşünüş tarzı izleri dilde, mesellerde, hikâye ve kıssalarda gözüken fikir hayatının kaynağı olmuştur.

DÖRDÜNCÜ KISIM

CAHİLİYET ÇAĞINDA ARAPLARIN FİKİR HAYATI

Cahiliyet çağında Arapların çoğunluğunun göçebe olduğuna, göçebelik hal ve tavrının içtimaî ve tabiî bir halet olup, medeniyete ve oturaklığa doğru yürüyen milletlerin geçmeleri zaruri olan bir çağ olduğuna yukarda işaret etmiştik. Şimdi bu tabiî haletin tabiî olan, aklî ve fikrî yankılarının mevcut olduğunu buna ilâve ediyoruz.

Arapların cahiliyet devrinde geçirdiği bu devir gibi bir devrin illet ve sebeblerini anlatmanın za'fı yani illet ile mâlülün ve sebeb ile müsebbibin birbirine bağlanmasını tamamiyle anlamanın mümkün olmadığı bütünüyle açığa çıkar. Bir kimse hastalanır, ona tedavi için gerekli ilacı tarif ederler. Hasta, hastalık ile ilaç arasındaki bağlılığı bir miktar anlar. Fakat hasta bunu felsefe ile iştigal eden bir adam gibi ince bir surette anlayamaz. O; ancak bu hastalığa tutulduğu zaman, kabilenin fertlerinin bu ilacı kullanmak âdetleri olduğunu anlayabilir. Onun bütün anlayışı, işte bundan ibarettir. Göçebe Arap, bu tarz düşünüşünden dolayı başkan kanının, kuduz hastalığına şifa olduğunu veyahut hastalığın bir kötü ruhun dokunmasından ileri geldiğine, bu kötü ruhları defedecek şeylerle tedavinin gerekli olduğuna inanmakta beis görmez. Araplar birinin delireceğinden korktukları zaman, tenine necis ve pis şeyler yapıştırırlar ve ölülerin kemiklerini bağlarlardı. Bunun benzeri çoktur. Kabile bunları yaptığı

için, Arap bunlardan hiç birini inkâr etmez. Çünkü bunları inkâr etmek hastalığı inceleyebilmeye, sebeb ve arızalarını ve bunları izale eden vasıtaları bilmeğe bağlıdır. Bu öyle bir derecedir ki, akıl ilk devresinde bunu anlayamaz.

İlleti mâlüle bağlamaktaki za'fı talil, Arapların cahiliyet çağında inanmış oldukları edebiyat kitaplarını dolduran hurafe ve esâtîri bize açıklar. Onlar bize mearip seddi sel suları ve çeşmelerden akan suların toplandığı üç dağın arasında yapıldığını, suların ancak bu dağların bir tarafından aktığını, eskilerin bu tarafı sert taşlar ve kurşunla bekittiklerini, ekinleri sulamak istediklerinde, hendese kaidelerine göre hareket eden muhkem kapılarını ihtiyaçları nisbetinde açtıklarını, muhtaç oldukları kadar suladıkdan sonra, istedikleri vakit kapattıklarını haber verirler. Sonra seddin yıkılmasına sebeb olarak kırmızı farelerin, seddin taşlarını azı dişleri ile kazımalarını ve bu farelerin, yüz adamın kaldıramıyacak olan büyük taşları yerlerinden kopararak iki ayaklarının tırnakları ile iterek yuvarladıklarını, suyun akıp gelmekte olan tarafını bu taşlarla kapattıklarını ve seddin diğer taraftan açıldığını bildirdiler. Bunlar fare efsanesiyle seddin harap olması arasındaki münasebeti anlayamamışlardır. Halbuki seddin yıkılmasının gerçek sebebi, seddin muhafaza ve tamirinin ihmal olunmasıdır. Bakımsızlık neticesinde sedler, sellere tahammül edemiyecek hale gelmiştir.

Havernak'in binasına dair söylenen sözler de bu kabildendir. Numan b. İmru'l-Kays'ın yaptırdığı bu saray, Rumlardan Sinimmar adında biri tarafından bina edilmişti. Sinimmar, binayı tamamladıktan sonra Numan'a

— Ben, bir taşın koyulduğu yeri biliyorum ki, bu taş yerinden alındığı takdirde bütün saray yıkılacaktır, demiş. Numan

— Onu senden başka bilen var mı? diye sorunca, Sinimmar

— Hayır, demiş. Bunun üzerine Numan

— Ben o taşı yerinde bırakırım, onu kimse bilmez, dedikden sonra, Sinimmar'ın (21) bina ettiği sarayın tepesinden atılmasını emretmiş ve Sinimmar parça parça olmuştur.

---

(21) Mucem'in Mearip ve Havarnık Maddelerine bak, Ayrıca Meydânî'nin Emsâl'inede bak.

Bütün sarayı bir kerpiç üzerinde kurmak mümkün olmadığı halde, Araplar buna inanmışlardır. Edebiyat ve Tarih kitaplarına dercedilen ve Arapların olaylara olan bakışlarını anlatan bu kabil parçaları saymak, sözü uzatacaktır. Bilhassa Âd, Tasm ve Cedis gibi helâk olmuş kavimler ile ilgili olayları; Gezime ve Zebba hikâyesi gibi hicretten çok önceye ait olan hikâyeleri nakletmek çok uzun sürecektir. Biz bu söylediklerimizden, Arapların, olayların sebeblerini güzel ifade edemedikleri sonucunu çıkarabiliriz. Bundan anlaşıldığına göre onlar, müsebbibleri, sebeblerine muhkem bir surette bağlıyorlardı. Bu hal, yalnız Araplara mahsus değildir. Bunların geçirdikleri devri geçirirken diğer milletler de onlar gibi idi. Yunanlılar da aynı yoldan yürümüşlerdir. Bunlar ve bunlara benzeyen şeyler bugün MİTOLOCYA ilmi konusuna dahildir.

Bu, onların geçmişteki ve gelecekteki şeyleri anlamak üzere kehanete, müneccimliğe, kuşların sağdan veya soldan uçmalarını uğurlu ve uğursuz saymağa ve kuşların inip konmalarını hayırlı veyahut hayırsız telakki etmeğe baş vurmalarının sebeblerini anlatır. Bunların hiç biri bir şeyin illet ve sebebini anlamak için mantıkî ve mâkul hareketler değildir.

Evet, bir millet ne kadar yükselmiş ve felsefe ile iştigal etmiş olursa olsun, o milletin ferdleri arasında hurafelere inanmış olanları bulunabilir. Fakat Arapların edebiyat kitapları bu inancın, yalnız ferdlerin inancı değil, bütün Arapların inancı olduğunu kaydetmektedir. Kehanet gibi şeylerin Arap kabilelerinden her kabilenin yerleşmiş bir nizamı halini almağa yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Câhiliyet çağı şiirlerinde, mesel ve kıssalarında yüksek bir fikir ve sebebleri, müsebbiblerine bağlayan görüşleri de bulabiliriz. Fakat bunu anlamak da derin düşünceye, şerhe ve illetlerini araştırmaya ihtiyaç hissettiriyor. İbn-i Hişam «Sîret» inde şöyle diyor «Sakıf oğullarından bir kabile, yıldızların atılmasından pek ziyade korkarak Amr. b. Ümeyye'nin nezdine geldiler. O, Arabın dâhisi ve şeytan fikirlisi idi. Onlar ona

— Ey Amr, Gökteki yıldızların atılmasını görmüyor musun? dediler. O

— Evet görüyorum. Bakınız bu atılan yıldızlar yolcuların kara ve denizde onlarla yollarını buldukları; yaz ve kışın ayırımı olan halleri ve insanların hayatlarını tanzime yarayan yıldızlar ise, vallahi dünya ve dünyada yaşayan yaratıkların helâkine sebeb olacaktır. Eğer bu yıldızlardan olmayıp da kendi hallerinde sabit olan yıldızlar ise, bu, Allâh'ın yaratıklarına irade ettiği bir iş içindir ki, bu nedir? Yani korkulacak bir şey değildir, dedi.

Sen de benim gibi Amr'ın nasıl âlemin nizama bağlı olduğu yıldızlarla bu kıymeti haiz olmayan şihapları dikkatle birbirinden ayırdığını görmüyor musun? Fakat bu görüş yıldız ve şihaplara felsefî bir bakışla bakmak olmadığı gibi, sebeb ile müsebbib arasındaki bağların delil ve sebeblerinin de açık bir izahı değildir.

Müsteşriklerden biri, eşyaya, umumi ve şümullü bir bakışla bakmak, Arap aklının tabiatından olmadığını ve bu tarz bakışın, Arap aklının kudret ve kuvveti haricinde olduğunu düşünmüştür. Bu müsteşrikten önce, eski müslüman müelliflerinden biri de bunu söylemiştir. Şehristânî'nin «El-Milel ve'n-Nihâl» adlı eserinde, hekimlerden söz edildiğinde şöyle denilmektedir:

«İkinci sınıf Arap hekimleridir. Fakat bunlar küçük bir zümre olup, bunların hikmetlerinin çoğu tabiatlarının yanılganlığı ve fikirlerinin hatıralarından ibarettir.» Aynı eserin bir başka yerinde şöyle denilmektedir:

«Araplarla Hintlilerin mezhep itibariyle birbirine yakın olduklarından, bu iki millet arasındaki yaklaşma, eşyanın hususiyetlerine itibar etmek ve eşyanın mahiyetine göre hükmetmek yönündendir. Onlara galip olan fıtrat ve tabiattır. Rumlarla Acemlere gelince, bunlar da bir mezhep de birbirine yaklaşırlar. Bunlar arasındaki yaklaşma, eşyanın keyfiyetine ve tabiatlarının hükümlerine göre hükmetmek yönündendir. Bunlarda da galip olan, gayret gösterip ilmi elde etmektir.»

Arap, Yunanlı gibi âleme genel ve şümullü bir bakışla bakmaz. Yunanlı ilk felsefesinde: Bu âlem, nasıl varolmuştur? Zira ben bu âlemin bir halden diğer bir hale dönüşünü ve pek çok değişikliklere uğradığını görüyorum. Bu değişmeler arkasında sabit olan bir esas

yok mudur? Varsa, o nedir? Su mu, hava mı, ateş mi? Ben âlemi birbirine bağlı parçalar halinde ve sabit olan kanunlara boyun eğmiş bir halde görüyorum. Bu nizam nedir, nasıl doğmuştur ve nasıl varolmuştur? diyor.

İşte bu ve benzeri soruları, Yunanlı kendi kendine sorar ve bu bakış, Yunan felsefesinin temelini teşkil eder. Bunun bütün temelini umumî ve şumüllü olan bakış teşkil eder. Arap ise cahiliyet çağında bu bakışla bakmadığı gibi, islâmiyetten sonra da bu şekilde bakmamıştır. O, yalnız kendi çevresinde dolaşıyordu. Hoşuna giden bir görünüşü gördüğü zaman harekete geliyordu. Kalbinde bir beyt, şiirden beyitler, bir hikmetli söz veyahut bir mesele kaynardı. Meselâ şu beyitleri söylerdi

مَنَعَ الْبَقَاءَ تَقَلُّبُ الشَّمْسِ ۞ وَطُلُوعُهَا مِنْ حَيْثُ لَا تُمْسِي ۞
وَطُلُوعُهَا بَيْضَاءَ صَافِيَةً ۞ وَغُرُوبُهَا صَفْرَاءَ كَالْوَرْسِ ۞
تَجْرِي عَلَى كَبِدِ السَّمَاءِ كَمَا ۞ يَجْرِي حِمَامُ الْمَوْتِ فِي النَّفْسِ ۞
اَلْيَوْمَ أَعْلَمُ مَا يَجِيءُ بِهِ ۞ وَمَضَى بِفَصْلِ قَضَائِهِ أَمْسِ ۞

«Güneşin bir halden diğer bir hale dönüşü, geceIemediği yerden doğuşu, onun bembeyaz oluşu ve ala çehre otu renginde sararak batması, bakaya mani oldu. Ölüm, ruhta dolaştığı gibi, güneş de semanın ortasında dolaşmaktadır. Bugünün nelerle geleceğini biliyorum. Dün gece ise onun hüküm ve kazası altında geçip gitti.»

Şümullü bir bakış, ince tahlil, Arap aklına uygun değildir.

Üstelik Arap, bir şeye bakarsa, o şeyi fikri ile ihata edemez. Ancak hoşuna giden özel yerlerine takılır kalır. Meselâ o, bir ağacın önünde durursa, ona bir bütün olarak bakmaz, ancak ağacın belli bir yeri onun dikkatini çeker; ağacın gövdesinin düz oluşu ve dallarının güzelliği gibi... Arap, bir bağın yanına geldiğinde onu bakışı ile ihata etmez. Fotoğraf makinesi bir şeyin resmini çekip aldığı gibi, aklı o nesneyi çekmez. O, bal arısı gibidir. Bal arısının, bir çiçekten diğerine konarak her birinden az az sorarak içtiği gibi hareket eder.

İslâmiyet devirleri de dahil olmak üzere, Arap edebiyatında gördüğün eksiklikleri ve güzellikleri açık gösteren sır, Arap aklında gördüğün bu özelliktir.

Eksiklik ve noksanlığa gelince, nazım olsun nesir olsun, edebî bir parçayı okuduğun zaman, o arada mantık za'fı, fikirlerin ince bir şekilde zincirleme olarak birbirine bağlanmaması ve bağlantıların muhkem olmaması gibi, gördüğüm kusurlardır. Hattâ bir kasideyi bilhassa cahiliyet şiirlerini gözden geçirerek bir kısım beytlerini çıkartır veyahut son parçalarını öne, ön taraftaki beytleri kasidenin son taraflarına kor isen, kasideyi daha önce okumamış olan - edîb olsa dahi okuyucu ve dinleyici bunun farkında olamaz.

Bu noksanlık, edebî konularda yazılan yazılarda da görülür. Cahız'ın ve İbn-i Abdü Rabbihi veyahut Ebû Hilâl-i Askerî'nin hitabet ve tavsife dâir olan yazılarını, Aristo'nun bu konuda yazdıkları ile mukayese edersen, tamamiyle birbirine muhalif olduğunu görürsün. Meselâ, Aristo, hitabeti inceliyor, hitabetin kısımlarını, hutbenin parçalarını ve hatibin nasıl yetiştiğini anlatıyor. Hitabeti mükemmel bir şekilde anlayacağın bir tarzda ihatalı bir bakışla gözden geçiriyor. Arap yazarları ise güzel cümleler, hitabet hakkında inci gibi dizilmiş sözler söylüyorlar. Fakat bu sözlerden tam bir şekil anlaşılmıyor.

Bu iki milletin yazarları arasında doğru bir mukayese yapmak istiyorsan, Sekkâkî gibi tabiat ve aklı Yunan felsefesi tesiri altında kalanların yazıları ile mukayeseye önem vermelisin.

Bu eksiklik, edebiyat kitaplarında da gözükmektedir. Çünkü bu kitaplar, kendileri edebiyat tabiatının tesiri altında kalmışlardır. Eganî «El-Ikdü'l-ferit, el-Beyan ve't-Tebyin» veyahut Cahız'ın «Kitabü'l-Hayvan»ını gözden geçirirsen, önce bir defa umumî bir bakışla bakılarak sonradan bir yerde ve bir arada toplandığını göreceksin. Sen bir kapıdan giriyor ve seni az bir münasebetle ikinci kapıya götürüp teslim ediyor; o derecede ki belli bir konuda yazılan bir yazıyı inceleyen adam, konuyu anlamak hususunda yoruluyor. Bununla beraber bu intikallerde tatlılık, güzellik ve parlaklık bulunduğunu itiraf etmek gerektir.

Bu davranış, Arap şairinin nefesini kısaltmış, bundan dolayı her cihetten mükemmel ve ağızdan ağıza nakil ve hikâye edilecek des-

tanlar ile kasideler söylemeye kudreti yetmemiştir. İlyaza ve Odissa gibi büyük olay ve büyük savaşları içine alan eserler vücude getirememiştir.

Bununla beraber bu tarzda düşünüş, Arap edebiyatına hususî bir güzellik vermek yönünden faydalı olmuştur. Bu bakış, özel bir parçaya inhisar etmiş olduğundan eşyanın ta içine hulûl etme imkânını vermiştir. Anlatmak istedikleri şeyin ince ve bediî olan manalarını meydana koymuşlar. Diğer taraftan da bir şeyi elden ele alarak türlü yönlerden türlü anlamlar vererek - fakat ihatasız ve şümulsüz bir şekilde - anlatmışlardır. Böylece edebiyatları kısa fakat pek güzel hikmetler ve hikmetli mesellerle dolmuştur. Bu çeşit edebiyatta pek ileri gitmişler, akılları bu yönden çok verimli olmuş, dilleri bunları açık bir surette söylemiştir. O derecede ki, bir hatip ayağa kalkarak hutbe okurken, hutbesi kısa fakat güzel mesellerle, faydalı ve kısa hikmetlerle doludur. Her cümlede çeşitli manalar bulunur. Bu çok manalar bir tanenin içinde veyahut yayılmış bir buhar gibi bir damlanın içinde toplanmıştır.

İslâmiyetin zuhurundan sonra bu çeşit edebiyat tekamül etti. İlerde söyleyeceğimiz gibi, Fars, Hind ve Rumlardan bir çok hikmetler iktibas ettiler. Sözün kısası, Yunan aklı bir şey düşünürse bir bütün halinde düşünür, araştırır ve inceler. Arap aklı ise çeşitli İnci'ler etrafında döner fakat bu incilerden bir dizi yapamaz.

Biz, Arap akıl ve düşünüşünün tabiatini öğrendik. Şimdi bu tarz tefekkür ve düşünüş, milletlerin inkişaf ve medeniyete doğru yürüdükleri zaman geçirdikleri bir devre mahsus olup; bütün milletler bundan geçmişler mi veyahut Sami ırkına has bir özellik midir? Bu konu incelenmeye değer bir konudur. Bu hususta fazla bir şey söylemeye muktedir değiliz. Kısaca şunu söyleyebiliriz: Bu düşünüşün bütün milletler için umumi olup, yaşayış tarzlarından, onları saran tabiatın tesirinden, içtimaî hal ve yaşayışlarından doğan bir halettir. Arapların yaşadığı bu devri yaşayan her millet, bu çağda iken böyle düşünmüştür. Veraset adıyla anılan şey, bu tarz yaşayışların sonunda doğan bir verasettir. Başka bir millet Arapların yaşadığı bu

tarz hayatı yaşadığı takdirde, onun aklı da aynı tarz ve şekilde düşünecektir. Birbirine benzeyen veyahut birbirine yakın bir hayat tarzı yaşayan milletler arasında görülen ahlâk, akıl ve düşünüş benzeyişi, bunun en büyük delilidir. Araplar çölde yaşadıkları zamanlarda, yeryüzünün diğer ülkelerindeki sahralarda yaşayan milletlere akıl, tabiat ve karekterleri yönünden pek ziyade benziyorlardı. Şimdi Arabın ruhuna işleyen ve tesir eden âmilleri izah edelim.

Milletlerin düşünüş tarzlarını geliştirmeğe tesir eden iki kuvvetli âmil vardır. Bunlardan biri yaşayış tarzı ile tabiattır. Tabiattan maksat, toplumu sarmış olan dağlar, ırmaklar, sahralar ve benzerleridir. Diğer içtimaî yaşayış tarzıdır. Bundan maksat, bir milletin içinde yaşadığı içtimaî nizamlardır: Hükümet nizamı, din, aile, akrabalık ve benzerleridir. Bu âmillerden yalnız biri aklın düşünüş tarzına tesir etmez. Bundan dolayı Hicl'in, yaşayış tarzının ve tabiatın Yunan aklına ve kültürüne tesirini inkâr etmesi yanlıştır. O, bu davasını Türklerin Yunan topraklarını işgal edip orada yaşadıkları halde Yunan kültürüne ve düşünüş tarzına sahip olmadıkları ile isbat etmek istemiştir. Hicl'in bu dâvası, yalnız tabiatin halet ve durumu müessir olduğu takdirde doğru olabilirdi. Bu takdirde yeryüzünün her hangi bir tarafında Yunan iklimi gibi iklim mevcut ise, orada Yunan aklı mevcut olur. Bu gibi iklim mevcut olmayan yerde bu gibi akıl var olmazdı. Gerçekde Yunan akıl ve düşünüşü iki iklimin mahsulüdür. İlletin bir cüz'ünün bulunması, malülün varlığını gerektirmez. Sosyal ilimler bu âmillerin türlü milletlere olan tesiri ilgilendirir.

Yukarda anlattığımız gibi, Araplar güneşin yakıcı tesiri altındaki çöllerde yaşarlardı. Bu çöllerde su az bulunur. Havası kurudur. Bu tabiat ,nebatın çoğalmasına mani olur. Ekinler büyümez. Ancak yaz mevsiminin yakıcı sıcaklığına ve havanın kuruluğuna tahammül eden tek tük otlar, dağınık halde ağaçlar ve bitkiler bulunur. Tabiatın bu tesiri ile hayvanları arıklanmış ve tenleri incelmiştir. Tabiatın bu hali buralardan göçüp gitmeği de zorlaştırmıştır. Bu çöllerde ancak deve hareket edebilir. Çöllerin bu tabiatından dolayı Fars ve Rum gibi komşularındaki medenî milletler, Arap Yarımadasını müs-

temlekeleri haline sokarak kültür ve medeniyetlerinden bol bol faydalandırmamışlardır. Yukarda işaret ettiğimiz gibi dar bir mecradan ve çeşili eğri yollardan sokulan kültür eserleri bunun haricindedir.

Gözden geçirilmesi zaruri olan diğer bir cihet daha vardır ki, o da çölün ruhlara yaptığı etkidir. Şöyleki; oturaklı yaşayış ile kıyaslandığı vakit, çölde hayat azdır. Bu hususta bitki, hayvan ve insan hayatı aynıdır. Çoğunlukla topraklarında insan eseri görülmez. Arazi boştur. Orada büyük binalar, geniş tarlalar ve büyüyüp uzanan ağaçlar yoktur. Göçebe, orada tabiatla karşı karşıyadır. Kendisi ile güneş arasında perde olacak hiç bir şey yoktur. Güneş doğar fakat gölgesi yoktur. Ay ve yıldızlar doğar fakat arada hiç bir perde yoktur. Güneş yakıcı, sert ve şiddetli ışınlarını yansıtır. Bu yakıcı şualar, göçebenin dimağının ta içerisine tesir eder. Ay, huzur verici şualarını yansıtır da göçebenin aklı aydınlanır. Gökde parlayan yıldızlara nefsini sahip kılar. Tahrip edici rüzgârlar eserek önüne gelen her şeyi kasıp kavurur. Bu kuvvetli, güzel, sert ve kahırlı olan kalbler korkarak; esirgeyen, bağışlayan yaratıcı, şekil verici, koruyucu ve kötülüklere darılan Allâh'a sığınırlar. Dünyada yaşayan milletlerin çoğunluğu inandığı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyetin Sîna, Filistin ve Arap sahralarında doğuşunun sırrı bu olsa gerektir.

Gerçek şu ki, çölü kaplayan sessizlik, kalbleri korku ile doldurur ve gönülleri parlatır. Çölde insan eli ile yapılan bir şey yoktur. Orada her şey Allah'ın işidir. Çölde bakan gözler, ancak parlayan güneşe, konuşan yıldızlara, ay'a ve açık havada esen rüzgâra ilişir. Şehirliler bunu anlamaz.

Çöl, tekrarlanan tek sesli bir musiki sahibidir. Fakat bu musikinin yüzü çatık, kahırlı ve pek korkuçdur. Bundan dolayi orada yaşayanların kalblerinde tutkunluk, kaygu ve vecd bulunursa, buna şaşılmaz. Sen istediğin gibi bunu adlandır. Şairlerinin bir sesle bir tarzda terennüm etmelerine de şaşılmaz. Çünkü çöl, bunların ruhlarına aynı sesi vermektedir. Onlar sahradan telakki ettikleri gibi aynı şeyi duymakta ve bu duygularını türlü şiirlerle ifade etmektedirler.

Onlar öyle serbest bir iklimin mahsulüdürler ki, binalar o iklimin havasını kesmez. Bulutlar güneşini gölgelemez. Yağmur sularını ve

sellerini sedler bir arada toplamaz. Orada her şey, yaradılışında olduğu gibi hürdür. Onlar da iklimleri gibi hürdürler. Tarımları yok ki onları zabdetsin, san'atları yok ki çalışarak yanından ayrılmasınlar. Kendileri de hükümetin ve kanunlarının kayıt ve tahditleri altında değildirler. Onların ruhlarını ve akıllarını yalnız iki nesne bağlamıştır ki, biri putlara tapmaktan ibaret olan dinleri ve bu dinin merasim ve teklifleri, diğeri de kabilenin örf ve adetleri ile üzerlerine yüklettiği ağır ödevleridir. Onlar, kabilelerinin örf ve adetlerini taklide, derin bir ihlâs ve kuvvetli bir imanla bağlıdırlar.

Bu hayat tarzı onların yaşayışlarının nevini de hudutlandırmıştır. Onlar göçebedirler, otlak ararlar, Onlar fakirdirler, servetleri, hayvanlarının çokluğundan ibarettir. Bu servet de tabiatın esirgemesine bağlıdır. Bazan hayvanları tükenir, kuyuların suları kaybolur, yağmur, ot ve otlaklar azalır. Yaşayış kötüleşir. Onlar pek haklı olarak yağmura «Gays» yardım adını vermişlerdir. Bu yaşayış tarzı onların ahlâklarını ve düşüncelerini de hudutlandırmıştır. Cömerdlik, civanmertlik, yemek yedirmeği ve konukları bulup gelebilmeleri için geceleri ateş yakmağı faziletlerin başında saydıran sebeb de bu darlık ve kötü yaşayış değil midir? Baskınları onlara sevdiren şey de fakirlik değil midir? Bundan dolayi onlar, kabilelerini korumağı övmüşler ve kabileyi korumak hususunda canlarını hakir saymışlardır. Baskınlarla ve baskınları önlemekle geçinen ve bütün yollar emniyetsiz, caniden intikam alan hükümet ve yolları koruyan kuvvet yok iken şecaatı, vefayı, affı en büyük fazilet saymağa muhtaç değilmi idiler? İşte bunların her biri onların düşüncelerini hudutlandırmıştır. Adalet, zulüm, iyilik ve kötülük, övülen ve verilen her şey aralarında tayin ve koydukları töreye bağlıdır. Onların tayin ettikleri şeyler ise geçinmelerinin nevine bağlıdır.

Arap dilini ve o çağların Arap Edebiyatını incelediğin vakit, bunların, o çağların hayatının tabiî bir sonucu ve bu yaşayış tarzının doğru bir şekil ve sureti olduğunu görürsün. Meselâ Arap dilini ele aldığımız vakit, göçebe Arap hayatının zaruret ve ihtiyaçlarından olan nesneyi anlatan sözlerin pek çok olduğunu görürüz. Bu ise göçebe Arap hayatının dayanağıdır. Devenin eti, göçebelerin en iyi yemeği; sütü ise en iyi içecekleridir. Yününden elbiseler yapar ve

kendisini binit olarak kullanırlar. Eğer deve olmayaydı, göçebe Arapların hayatı nerde ise imkânsız duruma düşecekti. Bundan dolayi Arap dili, deveyi öven sözlerle doludur. Arap, bütün detayları ile, büyüğünü küçüğünü bırakmadan, deve ile ilgili olan her şeye bir veyahut bir kaç isim vermiş, deveye bir takım adlar takmışlardır; Gebe olanını ve bunun doğurmasını bir takım sözlerle anlatmışlardır. Yaşlıların sütlüsünü; südünü, emzirmesini, yavrusunu sütten kesmesini, uzunluğunu kısalığını, yiyişini, geviş getirişini, yayılmasını, çökmesini, sidiğini, kulaklarını kımıldatmasını, yürüyüşünün çeşitlerini, açlığa dayanmasını, eyer ve eyerinin parçalarını, üzerine bağlanan her nesneyi, ayak bağlarını ve bağlarını çözmeyi, nişanların, ayıp ve kusurlarını, uyuzluğunu, hastalıklarını, ilâçlarını ve diğer hususlarını kelimeler vazedip anlatmışlardır. Bir musemmaya bir isimle yetinmemişlerdir. Fakat Deveden, gemiye intikal ettiğin vakit arap dilini bu hususta pek fakir ve eksik görürsün, Deveyi anlattıkları gibi gemiyi hakkile anlatmamışlardır. Bütün parçalarını tavsif etmemişler, her nevini adlandırmamışlardır. Evet gemi ve esbabı ile ilgili bir takım sözler var, fakat deveye ve onunla ilgili olan nesnelere nisbetle bu kelimeler anılmıyacak derecede azdır. Gemi ve gemi ile ilgisi olan sözleri gözden geçirir isen, bunlardan bir çoğunun arapca olmayıp başka dillerden alınarak arapcalaştırıldığını göreceksin. Meselâ Seyabice, Yemasire ve Encer gibi. Bunlardan çoğunun cahiliyet devrinden sonra konduğunda şüphe yoktur.

Bunlar açık örneklerdir. Bunların bu kabilden olan örnekleri pek çoktur. Sahraları, sahralarda olan kumluk yüksek tepeler, çukur yerler, bu yerlerin ot, haşarat ve diğer varlıklarını araplar tavsif edip, bunlara türlü adlar koymuşlardır. Sert, galiz, düz ve geniş, münbit ve kıt topraklara çukur ve derelere ayrı ayrı adlar takmışlardır. Bunlardan her çeşidi acıklanmış, bir veyahut her birine bir kaç ad vermişlerdir. Denizlere ve denizlerde bulunan her türlü balıklara, sedeflere, dalgalara ve türlü sulara gelince arap dili bu hususta zengin değildir.

Bu hususta verilecek örnekler çoktur. Delil olmak için İbni Siyde'nin El Muhassis adlı kitabındaki bilgiler yeter. Bu eserin hususiyeti her konuya ait olan kelimeleri bir yerde bir arada toplamaktır.

Bundan dolayı bu eser sana mukayeselerde bulunmak imkânını verir. Eserde deveye ve onunla ilgili olan nesnelere ait olan kelimeler pek çok olup, büyük hacimde 176 sahifeyi doldurmaktadır. Eserinin diğer bölümlerinde dağınık bir surette andıkları bunun dışındadır. Gemiye gelince, gemi ve gemi ile ilgili olan kelimeler yedi sahife bile doldurmamıştır. Diğer bir deyimle deveye ait olan sözler eserin 17 cü'zünden bir cüzünü doldurmuştur. Deve ile ilgili olan kelimeler bütün arapca kelimelerin 17 de birini teşkil ediyor dersek hakikatten uzaklaşmış sayılmayız. Bu, gerçekte pek büyük bir nisbettir. Fakat deve de göçebe arap hayatının direğini teşkil eder. Bu mukayese hissi olan şeylere aittir. Maneviyatta da sen bunun benzerini göreceksin. Sevinç, eğlence oyun ve latifeye dair olan sözler; şiddetli hallere, savaşa, kaygu ve tehlikeye dair olan sözlerden azdır. Arapların büyük felaketlere dair olan sözlerde uzman olduklarını görmüyor musun? Araplar büyük felaketlere dair dil bilginlerini âciz bırakacak derecede çok kelime ve tabir icat etmişlerdir. Hamza büyük felâketlere dair dört yüzden ziyade kelime toplamıştır. Büyük felaketlere dair sözler o kadar çoktur ki hattâ : «Büyük felaketlere dair olan sözlerin çokluğu büyük felaketlerdendir» demişlerdir. Çünkü yaşayış tarzının tabiatı bunu icabettirmektedir. Bu göçebe arap yaşayışı şiddet, zorluk ve fakirlik hayatıdır, genişlik ve rahatlık yaşayışı değildir.

Yine sen cahiliyet çağı edebiyatını gözden geçirir isen burada tasvir ettiğimizin tamamile kendisini göreceksin. Erkek ve dişi deve, cahiliyet şiirlerinde ve şairin hayalinde ne kadar büyük bir yer almıştır? Toprağı, düz ve sarp dağları ne kadar çok tasvir etmişlerdir? Bundan başka o çağların şairleri insanları överken zamanlarında şayi olan ahlâka uygun olarak övmüşler, ölüleri için ağlamışlardır. Övdükleri adamın civanmertlik ve şecaatini anlatmışlardır. Şecaatin, bahadırlığı tavsifin, baskınlarda bulunmakla iftiharın, düşmanı kovalamanın göçebe arap hayatında yüksek bir mevkii vardır. Bunlar teşbihlerinin ve mesellerinin nüvesini teşkil eder. Bu kelime ve tabirlerin her biri geçinmelerinin nevilerinden alınmıştır ve hayatlarının doğru ve dürüst bir suretidir.

Cahiliyet çağındaki fikir hayatının yankıları yalnız kelimelerde, şiir ve mesel, ve kıssalarda gözükür, başkasında gözükmez. Akıllarının inkişaf derecesi de yalnız bunlarda gözükür. İlim ile felsefeye gelince cahiliyet çağında bunların eser ve tesirleri görülmez. Çünkü yukarıda anlattığımız içtimai hayatın şekli ilim ve felsefe ile bağdaşmaz. Evet, onlar neseplerini ve cevvi halleri bilirler. Haberlere de az çok vukufları vardı. Az çok tıptan da anlarlardı. Fakat bunları ilim diye anmak açık bir yanlışlıktır. Bu yanlışlığı Âlûsî ve başkaları irtikâp etmişlerdir. Âlûsi derki: Arapların bildikleri ilimlerden biri tıp ilmi, diğeri envâ ilmi biri de gök ilmidir. Bunlar Arapların bu bilginlerini büyüterek sana o çağın araplarının muntazam, usul ve kaidelere dayanan ilimleri olduğu zannını verirler. Fakat onların bu bilgileri iptidai bilgilerden ve basit düşüncelerden ibaret olup onlara İlim adını vermek doğru olmadığı gibi ilmin benzeri diye anmak da doğru değildir. İlim adı ile anılan usül ve muntazam araştırmaların cahiliyet çağı araplarında izi bile yoktur. Bu hususta en doğru tabir İbni Haldun'un mukaddemesinde tıp ilminden bahsederken söylediği sözlerdir. İbni Haldun şöyle diyor:

«Dünyanın mamur yerlerinde yaşıyan sahra halkının ekseriyetle bazı şahıslarda eksik bir surette icra edilen tecrübelere dayanan tıp bilgisi var. Onlar bu bilgileri kabilenin yaşlı erkek ve kocakarılarından tevarüs etmişlerdir. Bu bilgilerden bazılarının doğru olması mümkündür. Fakat bu bilgiler tabii bir kanuna dayanmaz ve mizaca da uygun değildir. Araplar da bu kabilden olan bir çok tıbbî bilgilere vakıf idiler. Haris bin Kelede ve benzerleri gibi tanınmış tabipleri vardı.» (22)

Çevv ve gök ile ilgisi olan bilgileri hakkında da aynı sözler söylenebilir. Bunlar da eksik tecrübelere dayanan nakillerdir. Bazen de doğru çıkarsa da çoğunlukla yanlış çıkardı. Gençler babalarından bu bilgileri naklederlerdi. Yukarıda andığımız gibi, cahiliyet çağı arapları arasında felsefe mezheplerinden eser yoktu. Cahiliyet çağı şiirlerini araştırarak bu şiirlerde buldukları felsefeye benzer bilgileri felsefe diye telakki edip, bunları felsefi mezhepler diye anmalarına önem verilmez. Meselâ A'şâ şöyle diyor:

---

(22) Mukaddime ibni Haldun, 214

اِسْتَأْثَرَ اللّٰهُ بِالْوَفَاءِ وَبِالْعَـدْ ۝ لِ وَوَلَّى الْمَلَامَةَ الرَّجُلَا ۝

«Allah, vefakârlığı ve adaleti kendine tahsis, kuluna da melameti tevcih etti.»

Bu iddiada bulunanlar, bunu felsefî bir mezhep telakki edip, maksadı insandan kötülük ve ağırlığı defetmek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Diğer birinin şu beyti hakkında da aynı sözü söylemişlerdir:

حَيَاةٌ ثُمَّ مَوْتٌ ثُمَّ بَعْثٌ ۝ حَدِيثُ خُرَافَةٍ يَا أُمَّ عَمْرٍو ۝

«Yaşamak, sonra ölmek, sonrada dirilmek, ey Amr'ın annesi bunlar hep hurafe sözlerdir.»

Zuheyr'in şu beytinde de felsefî mezhebi araştırmışlardır:

رَأَيْتُ الْمَنَايَا خَبْطَ عَشْوَاءَ مَنْ تُصِبْ ۝ تُمِتْهُ وَمَنْ تُخْطِئْ يُعَمَّرْ فَيَهْرَمِ ۝

«Ölümleri kör devenin düşmesi gibi gördüm. O; kimin üzerine düşerse onu öldürür. İsabet etmediği kişiler uzun ömürlü olup kocarlar.»

Bunlarla felsefe mezhepleri arasında büyük fark vardır. Felsefî görüş, muntazam araştırmaların sonucudur. Felsefe mezhebi fikirlerin izahını ve deliller ister, muhaliflerini delillerle reddeder. Araplar cahiliyet çağında bu dereceye varamamışlardır. Akla gelen felsefî fikirler ise bunun dûnundadır. Çünkü bu kabilden olan fikirler, zihni, mukevvenalın aslı ile ilgili olan manaya, muntazam araştırmadan delil ve tenkitte bulunmadan kuru bir iltifatından ibarettir. Cahiliyet çağında arapların ulaştığı işte bu derecedir.

BEŞİNCİ KISIM

FİKİR HAYATININ GÖRÜNTÜLERİ

Burada fikir hayatının bütün görüntülerinden söz edeceğiz. Onlar da lugat, şiir, mesel ve kıssalardır. Fakat biz bunları fennî güzelliği ve uslubunun belagati cihetinden inceliyecek değiliz. Bu tarz incelemenin bizim araştırmakta olduğumuz konu ile ilgisi yoktur, bunların konumuzla ilişkileri ancak arabın aklını bize anlatması cihetindendir.

Ancak, bunları araştırmaya başlamadan önce bunların delil olup olmadığını gözden geçirmemiz gerekir. Çünkü şek ve şüpheler bu yankılardan hepsini yok edebilir. Zîra cahiliyet çağı şiirleri iki yüz yıl kadar yazılmadan ağızdan ağıza nakledilmiş değil midir? Biz bu halin yanlışlıklara ve değişmelere mucip oacağını biliyoruz. Bundan başka şiir ravilerini ve başkalarını dînî, siyasî ve cinsî cihetlerden intihale sevkedecek sebepler yok mudur? Sözlerine itimad edilen tenkitciler cahiliyet çağı şiirlerinin uydurma olduğunu söylerler. O halde arabın fikir ve akıl hayatını bunlardan nasıl anlıyabiliriz? Mesel, kıssa ve diğerleri hakkında bu gibi tenkitlerde bulunabilirsin.

Biz buna şöyle cevap veriyoruz: cahiliyet şiirlerinden hepsinin uydurma olduğunu kimse iddia etmemiştir. Bu konuyu araştıranlardan bazıları bu hususta mübalâgaları sözler söylemişlerdir. Bazısı itidal dairesinde hareket etmiştir. Bizim mesleğimiz şiir hakkın-

da da diğer tarihî olayları ve rivayet edilen hadisleri incelerken seçtiğimiz yoldur. Biz bu gibi meseleleri iki yönden deneriz. Senet, yani hadiseyi veyahut hadisi rivayet eden ravileri cihetinden ve, metin cihetinden araştırırız. Metinden maksat nakledilen şeyin kendisidir. Bu iki cihet doğru olduğu takdirde söylenmiş sözün doğru olduğunu tasdik etmek gerekli olur. Ancak diğer cihetten tenkide uğrama hali bundan müstesnadır. Biz şiirde de bu şekilde hareket edeceğiz. Rivayet eden adam yalancı veyahut güvenilecek doğru adam değilse, onun rivayetine itimat etmediğimiz gibi metnin zayıf olduğunu gösteren delil bulunur ise, ona da itimat etmiyeceğiz. Meselâ, kasidesine sevgilisini överek ve onu tavsif ederek başlanmış olan bir şiir kasidesini bu şekilde başlamak adeti olmadığı tarihce isbat edilmiş olan bir şaire nisbet edilir ise, bu rivayete itimat etmediğimiz gibi, bunun benzeri olan başka hususlarda ki rivayet de doğru diye kabul etmiyeceğiz. Bu iki menfi cihet bulunmadığı takdirde rivayet edilen şiirin doğru olduğuna hükmedeceğiz. Meselâ, sözlerine itimat edilen bilginler, İbni İshak'ın şiir rivayetine taan ettikleri gibi, Hammadürraviye ile halef El-Ahmer'ın rivayetine de taan etmişlerdir. Rivayetleri inançlı telakki edilen ravilerin rivayetleri ile teyit edilmeyen bunların rivayetlerini terk edelim. Fakat Ebu Amr bin El Alâ ile Esmaî ve benzerlerini mevsuk ravilerden saymışlar. Metnin zaafı aleyhine delil olmadığı takdirde bunların rivayetlerini kabul edeceğiz. Bu eleme sonucunda arabın akıl ve fikir hayatını aydınlatacak bir çok madde tenkitten kurtularak bizim elimize geçecektir.

Bu maddeler diğer bir bakımdan da gözden geçirilebilir Uyduran adam şiir ve şekillerinde bilgin ve uslubunda uzman ise, cahiliyet çağındaki arap akıl ve fikri hayatını şiirinde gösterebilir. Meselâ İbni Sellam, Halef El Ahmer hakkında şöyle diyor: «Bizim bütün ravi ve üstadlarımız onun, şiirleri ve üslubunu en iyi bilen ve dili en doğru olan adam olduğu hakkında müttefiktirler.» Half bir kaside tertip ederse, kasidesinde cahiliyet çağı şairlerinin şiirleri şeklinde söyler, ustalık ve maharetle onları örnek edip halka belirsiz eder, hatta inceliyen adama onun şiirleri ile cahiliyet çağı şiirlerini bir birinden ayırmak zor olurdu. O halde cahiliyet çağına ait hususlarda

Half'in bilgisinden istifade etmemiz de engel yoktur. Cahiliyet çağını iyi bilen Half'in sözlerinin, cahiliyet çağını anlamak için büyük bir kıymeti haiz olmaz mı? O halde o cahiliyet çağını temsil edip bir şiir söylerse bundan istifade ederiz.

A — LUGAT

Her milletin lugati her asırda onun aklının yankılarından bir yankı teşkil eder. Lugat bir defada icad edilmiş değildir. Sonra gelenler de kendilerinden önce yaşıyanlardan bir bütün olarak almış değildirler. Kişiler ilk önce kendilerinin ihtiyaçlarına göre kelimeler uydurdular. Yeni şeyler meydana çıkardıkca yeni kelimeler icadettiler. Eşya eskiyip ortadan kalkarsa, ona delâlet eden kelimeler de yok olur. Dil, bu yolda daima yaşamakla ölüm arasındadır. İştikaklar ve tabirler de böyledir. Bunlar da Milletin ilerleme ve olgunlaşmasına göre terakki ve tekâmül eder. Bundan şüphe yoktur. Bu taktirde bir milletin asırlarından birinde kullandığı kelimelerin kamusunu gözden geçirir isek o milletin o asırda ne gibi maddi şeyler bildiğini, ne gibi şeyleri bilmediğini ve manevi şeylere dair ne gibi sözleri bilip bilmediğini anlarız. Ancak bugün kullandığımız arap lugat kitapları gibi eski bir eser halinde telif edilmiş olursa bu kitaplar bunları anlatmaz. Çünkü bugün istifade etmekte olduğumuz arapca lugat kitapları bizim akıl ve fikrimizi göstermez. Çünkü bu lugat kitapları bizim lugat kitaplarımız değildir, o; bizimle beraber hayatta ilerlememiştir, o bizim asrımızı göstermez. Bundan dolayı yazarlarımız ve şairlerimiz bu lugatlara muhalefet ederler. Bu lugat kitapları Abbasiler zamanını veyahut başka asırları gösterir. Fakat her yaşıyan milletin, yani dili kendisi ile beraber tekamüle doğru yürümüş olan milletlerin lugat kitapları şimdiki hal ve yaşayışlarını gösterir. Meselâ Fransızların bundan yüz yıl önce tertip edilen lugat kitaplarını gözden geçirir isen, bu kitapta telgraf ve telefon kelimesini bulamıyacaksın. Bu; Fransızların o vakit telgrafla telefonu bilmemiş olduklarını gösterir. Lugat kitaplarında manalardan bir manayı bulamaz isen, o milletin bu manayı bilmediğini ve diğerlerini de bu yoldan anlarsın.

O halde cahiliyet çağında arapcada kullanılmış olan sözleri bilir isek arapların maddi şeylerden neler bidiklerini ve neleri bilmediklerini, manevi şeylerden, şefkat duygularından, ruhi ve nefsi melekelerden neleri bilip neleri bilmediklerini anlamış oluruz. Meleke veyahut Atufet-esirgemek veyahut şuur sözünü bulamaz isek, arapların o çağlarda bu manaları bilmediklerini ve bunları anlatan kelimeler turetmemiş olduklarını anlarız. Bu ve bunların benzerleri o devirde akıllarının tekamül derecesinin miktarını gösterecek bir lugat kamusu maalesef tertip edilmiş değildir. Bunu yapabilecek miyiz? Bu yolda bir takım maniler var. En önemlisi şunlardır :

Birincisi : Cahiliyet çağına ait olan şiirlerin ve mensur eserlerin bir çoğu zayi olmuştur. Ebu Amr El Âlâ diyor : «Araplar tarafından söylenen sözlerin çok azı size erişmiştir, şâyet araplar tarafından söylenen sözler bol olarak size erişmiş olsaydı, size bol ilim ve çok şiir erişmiş olurdu». Bundan dolayı biz ancak isbat edebiliriz fakat yoktur diye nefy edemeyiz. Bir şiirin cahiliyet çağına dair bir şiir olduğunu doğru olarak bilir isek bu beytteki kelime ve manaları o çağın araplarının bildiğine hükmederiz. Fakat bulamadığımız takdirde Arap bunun tabirini de manasını da bilmiyorlar diyemiyor. Bu hükmümüzden dolayı Arap akıl ve fikir hayatının büyük bir parçası yıkılmış oluyor.

İkinci mani : Araplar cahiliyet çağında kabileler halinde yaşarlardı. Bu kabileler az çok dil ve lehçe bakımından bir birinden ayrılırdı. Bir Kabile bir sözü kullanır, diğeri kullanmaz veyahut başkasını kullanırdı. Rivayete göre : «Ebu Hureyre Hayber olayı vukua gelen yılda geldi ve Allah'ın resulü ile görüştü. Bu esnada Peygamberin koundan bıçağı düşmüştü. Peygamber ona (sikkini) bıçağı ver, diye hitabettiğinde Ebu Hureyre sağa ve sola bakındı, (sikkin)den maksat ne olduğunu anlamadı. Peygamber ikinci ve üçüncü defa olmak üzere sikkin sözünü tekrarladığında : Midyeyi mi murad ediyorsun? diye sordu. Peygamber : İşaret ile gösterdi ve Ebu Hureyre'ye evet dedi. Ebu Hureyre : Sizde bıçağı (midyeyi) sikkin adıyla mı anarlar? diye sordu ve : Bugüne kadar bu sözü işitmemiş olduğunu yemin ile söyledi. Arap dilini birleştirmek ameliyesi devam etti. Bundan önce bir kabile bir sözü kullanır, diğeri kullanmaz, yahut diğeri

kullanır o biri kullanmazdı. Bilhassa yaşayışı ve içindeki yaşadığı tabiat birbirinden ayrı olan kabilelerin dilleri birbirine uymazdı. Bir kabile deniz sahilinde, diğer biri dağda üçüncü biri de ovalarda yaşardı. Bundan dolayı bir şairin şiirinde bir söz bulduğumuz vakit bununla bütün arapların akıl ve fikir hayatına delil çekmek bizim için doğru olmaz.

Üçüncü mani: Bir çok arapca sözler, islamiyet asrında ortaya çıktı. İbni Cinni El-Hasâis adlı eserinde: «Arabın fasahati kuvvetlendiği ve tabiatı yükseldiği vakit, bizzat kendisi tasarrufa kalkışır ve önceden söylenmeyen kelimeler uydurur, der.»: Reube ile babasının, hiç düşünmeden, önce işitmedikleri ve kimse tarafından söylenmemiş kelimeler kullandıkları rivayet edilmektedir. Ayrıca İslamiyette manaları değişmiş kelimeler vardır. Cahiliyet devrinde manaları âm olan birçok kelimeler, İslamiyette tahsis edilmiştir. Selat, zekât, hac, beyi müzaraa ve benzerleri gibi. Hatta medeniyetteki değişiklik sebebiyle, işitenin nazarında, bir kelimenin delâlet ettiği manada bazen değişir. Meselâ kürsü, maide, havan, matbah, kânun, ve melha gibi kelimelerin delalet ettiği mana bedevinin zihninde ayrı, medeni adamın zihninde ayrıdır. Göçebe kürsüyü en basit şekilde düşünür. Medeni insanın zihninde kürsünün, göçebenin düşünemiyeceği bir takım şekilleri vardır. İstersen bizim bugün kullandığımız mutemer (istişare ve müşvaere meslisi), Sahafe (gazetecilik), ceride (gazete) ve matbaa kelimelerini göçebe arabın cahiliyet devrinde, hatta Abbasiler zamanında kullandığı manalarla mukayese et.

Cahiliyet çağında kullanılan arap kelimelerinin kamusu nedir? buna sahip olduğunu farzettiğin takdirde bunun delalet ettiği manası nedir? Buna erişebilmek zordur.

Kur'an bizi bundan müstağni kılabilir, kur'an arap dili ile inmiştir. İndiği zaman Araplar kur'an-ı anlıyorlardı. Ben kur'an vasıtasile Cahiliyet çağı dilini anlıyabilirim diyebilirsin. Fakat biz buna şu cevabı veririz. Doğru, Kur'an arap dili ile inmiştir. Nass hakkında da şek ve şüphe yoktur. Kur'an İslâmiyeti kabul etmemek hususunda inat edenlerin hallerini hikâye ettiğinde cahiliyet çağı akıl ve fikir hayatını anlatmak hususunda bir çok faydalı bilgiler vermektedir. Arabın içtimai ve ekonomik hayatını da anlatmaktadır. Fakat Kur'an-

da kullanılan kelimeler, tabirler ve manalar cahiliyet çağı mana ve tabirlerini tamamile temsil etmemektedir. Çünkü Kur'an cahiliyet çağında kullanılmamış bir takım sözler kullanmaktadır. Bundan başka bir takım keimeleri cahiliyet çağında kullanılmamış manalara tahsis etmektedir. Kur'an cahiliyet devrinde kullanılmış olan istiare ve mecazlar çerçevesi içine girmiyen istiâre ve mecazlar kullanmaktadır. Kur'an-ın kendine mahsus ve cahiliyet çağı uslubuna uymayan bir uslub ve kullandığı manalar vardır. Suyûtî El Müzhir adlı eserinde şöyle diyor: «İbni Haleveyh diyorki (cahiliyet) kelimesi Hz. Muhammed (S.A.S.) Peygamber olarak gönderilmeden önceki zamanı anlatmak üzere İslamiyet devrinde kullanılmıştır. Münafık sözü de ilk önce islamiyet devrinde kullanılmıştır. Bu kelime cahiliyet devrinde bilinmezdi.» İbnül A'rabî diyor: «Cahiliyet çağında hiç bir vakit gerek nesir ve gerek nazımda fasık sözü işitilmiş değildir». Bu açıklamadan sonra Kur'an-ın lugatinin kamus olabileceğini iddia edemiyecek ve Kur'an da kullanılan manalar ve meseller lugat cihetinden cahiliyet devri akıl ve fikir hayatını kendinde temsil ettiriyor, diyemiyeceksin.

Bu zorluklarla beraber, bir giyimin yeni, o giyimin uzunluğu ve genişliğini gösterdiği gibi, maddi şeylerle manevi şeyleri birbirine mukayesenin güçlüğü ve türlülüğü ile beraber, doğruluğu sabit olan şiir ve meseller az çok cahiliyet çağı arap akıl ve fikir hayatını bize gösterebilir.

Bu kalan kısmı islamiyetten azıcık önceki lugat kamusunun, bilhassa o çağın yaşayışı ile ilgili olan kısmının zengin olduğunu gösterir. Üstat NOLDKİ bunu en iyi bir surette anlatıyor ve diyor ki; «Arap hayatının ve iş halinin basitliği ve memleketlerinin görünüşlerinin bir türlü ve bıktıracak, usandıracak derecede bir çeşitten olmasile beraber eski arap dili lugatinin zenginliği bizi şaşırtmaktadır. Halbuki bu halde olması düşünce ve fikirlerin dairesini darlaştırır. Araplar bu dar dairede oldukları halde azda olsa her değişikliğe, onu anlatan kelimeler vazetmişlerdir. Arap lugati kamusunun şairlerin bir takım nesneleri tavsif etmek üzere kullandıkları sözleri ile hacmi büyümüş, lugat bilginleri bu vasıfları o nesnelerin adları diye anmışlardır. Meselâ şair kırmak manasına gelen Hesm kökünden yapılan Hey-

sam kelimesini aslana itlak etmiş, diğer bir şair de arslanı, vurmak ve çekmek manasına gelen Hers kökünden Herras diye anmıştır. Arap dili kamusunu tertip edenler bu iki kelimenin aslanın müteradif, -lafızları başka manaları bir olan- iki ad diye arslana ad olarak vazetmişlerdir. Tahsisen lugate ve arap edebiyatına hiciv ithal edildi. Bu, öyle bir nevi ve çeşitlidir ki, kailleri sözlerini yeni yeni kalıplara ve bazen de garip şekillere sokmuşlar, fakat bu tabirlerin çoğu bize erişmemiştir. Anlaşıldığına göre dil bilginleri bazı şiirlerde az kullanılan sözleri itibara almadan arap dilinden çıkartmışlardır. Fakat buna bakmadan arap dili kamusunun pek güzel ve çok zengin olduğunu itiraf etmek gerekir. Arap dilinin kamusu müşkül olan tabirleri izah etmek üzere diğer bütün sami dilleri için merci ve kaynak olarak kalacaktır.

Arap dilinin zenginliği yalnız kelime cihetinden değildir, arap dili nahv ve sarf kaideleri cihetinden de zengindir.. Camî teksirleri ve bazen de ismi fiilleri ihtiyaçtanda çok ve zengindir.» Noldki'nin sözünün özü bundan ibarettir.

Biz, arap dilinin ifrat derecesinde zengin olduğu hakkındaki sözlerine yukarıda anlattığımız hudut dahilinde Noldki'ye katılıyoruz. Bu hudut, onların yaşayış şartlarını tayin ve tersim eden sınırdır. Onların dilleri deve ve deve ile ilgisi olan şeyler, sahra ve sahrada mevcut eşya hakkında zengindir. Kalblerinde kanayan şefkat ve mihribanlık mahdut olmakla beraber bunları anlatan sözler zengindir. Fakat bunların haricinde deniz âlemi ve medeniyet içinde dalmış olanların faydalandıkları rafahın çeşitlerine dair olan sözleri, bol ve zengin değildir. Onlar kabileler ve onlardan meydana gelenleri bilirler, bunlardan her birine adlar verirler. Çünkü kabile düzeni kendi nizamlarıdır. Fakat hükümetlerin nizam ve kanunlarını ve dairelerinin çeşitlerini bilmezler. Bundan dolayı bunlara adlar da vermemişlerdir. Daire (divan)nın manasını bildikten sonra bunu (önce) bilen kavimlerden aldılar. Yaşayışları ile bağlılığı olmayan şeyler hakkında cahiliyet çağında ad koymaları onlardan beklenemezdi. Çünki bu, mümkün değildir. Duyduğu ve bildiği şeylere adlar vermesi, bir millete şeref kazandırmağa yeter. Fakat medenileştikten ve yaşayışı her taraftan genişledikten sonra da dil cihetinden ilk ataları ta-

rafından çizilen dar daire içinde kalmağı arzu etmesi her hangi bir millet için zillet teşkil etmeğe yeter.

Bunun gibi Arap dilinin iştikakı ve kelimelerin tasrifi cihetinden zengin olduğunda şüphe yoktur. Her zaman fiil sigası, türlü mana ve şahıslara delâlet etmek üzere müteaddit olan iştikaklar bu cümleden olup, bize Arap dilinin zenginliğini ve yaşamağa olan istidat ve selahiyetini gösterir.

Dilin, akıl ve fikir hayatını gösteren diğer bir yönü daha vardır. O da, dilde söylenen şiirler ve o dilde kullanılan şiir, mesel, ve kıssalardır. Arap dilinin bu hususiyetini eserin gelecek bölümünde anlatacağız.

B — ŞİİR

Araştırıcılardan bazıları (23) cahiliyet çağı şairlerinin «bilgi sahipleri» olduklarını ileri sürerler. Bunlar bundan, cahiliyet çağı şairlerinin zamanlarının en bilgiç adamları olduğunu kastederler. Tabii olarak bundan ilmin dallarından birinde muntazam ilim sahibi olduklarını irade etmezler. Ancak geçinmeleri için gereken neseplerin ve kabilelerin ayıp, kusur ve meziyetlerini ve menkıbelerini bilmelerini murad ederler. Şair kelimesinin müştak olduğu madde bu fikri ileri sürmeye müsaittir. «Şaare» aslında bildi manasınadır. Araplar, «Şaartü bihi» derler ki, bildim demektir. «Leyte Şârî mâ sanda filanun» derler ki, ne olaydı onun yaptığını bileydim? demektir. Ayeti celilede:

وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ ۞ «kendilerine mucize gelse dahi onu tasdik etmiyeceklerini ne bilirsiniz?» (6 : 109) buyurulmuştur. Araplar «Şaare bi keza» derler ki onu anladı demektir. Maddenin tümü ile manası bütün sözler ilim ve marifet manasını ifade eder. Buna göre şâir, âlim, şairler, bilginlerdir. Sonradan şiiri manzum olan bu çeşit sözlere tahsis etmişlerdir. Lisanül Arapta : «Şiir nazım ile söylenmiş sözdür. Şiirin manzum sözlere tahsis olunması vezin ve

(23) Üstaz Bovor. Tarihü'l-felsefeti'l-Fi'l-İslâm adlı eserinde.

kafiyeli olmak şerefini kazanmasındandır. Her ne kadar her bilgi şiir ise de fıkhın, şeriat ilmine itlakı galebe çalmış olduğu gibi, şiir de vezinli ve kafiyeli söze itlak edilmiştir» diyor. Bundan başka buna şunun da tesiri olmuş olacaktır. Ezheri diyor: «şiir belli alametlerle tahdit olunarak ve bu alametlerin haricine çıkmıyarak söylenen sözdür. Bu sözü söyleyene şair denir. Çünkü o başkalarının bilmediklerini bilir. «Fakat bazı müsteşrikler şiir kelimesinin İbranicedeki şiyr kelimesinden değiştirilmiş olduğunu söylerler. Şiyr İbranicede Kudsi tertil ve tesbih anlamındadır. Çünkü arapçada şiir, Beyt veya kaside düzmek anlamına gelmez derler. Aynı zamanda her nerede şiir fi'li varsa şiir söyledi manasınadır ve bu iki fikir arasında fark vardır.

Bu açıklamadan sonra şairlerin cahiliyet devri tabakaları arasında en bilginleri olması doğrumudur? Bunun doğru olduğunda bizim büyük şüphemiz vardır. Çünkü cahiliyet çağında şairlerden başka bir tabaka bulunduğunu görüyoruz. Bu sınıf hâkimler sınıfıdır. Fazilet, nesep ve başka hususlarda halk arasında çekişmeler vukua geldiği zaman hâkimler onlara hükmederlerdi. Her kabilenin bir veyahut daha çok hakimi vardır. Bu hakimlerden bir çoğu ve bu cümleden Eksem bin Seyfi ve Hacip bin Zurare, Akra'bin Hâbis ve Âmr bin Ez Zarb şöhret kazanmışlardı. Edebiyat kitaplarında nakledilen sözleri ve hükümleri bunların akıl ve fikir cihetinden arapların en terakki etmiş tipleri olduğu ve şairlerin hayalleri daha geniş ve sözleri daha cazip ve hoş olmakla beraber hakimlerin fikirlerinin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır.

Evet şairler akıl ve fikir cihetinden arapların en terakki etmiş sınıflarından idiler. Söyledikleri şiirleri ve dikkatle söylenmiş sözleri şairlerin akıllarının tekamülü cihetinden kendilerine kıymet verdiklerini anlatmaktadır. Nitekim İbni Hişam'ın siyretinde naklettiği şu sözleri bunu teyit eder: «Devs kabilesinden olan Tufeyl Mekke'ye gelmiş idi. Resulü Ekrem orada idi. Sözlerinden müteessir olmasın diye Kureyş onu Peygamberin sözlerini işitmekten sakınmağa çağırdılar. Tufeyl diyor: «Onlar ısrarlarında devam ettiklerinden dolayı ben Peygamberin sözlerini işitmemeye karar verdim. Fakat sonradan kendi kendime; annemi kaybetmiş olayım ki ben akıllı ve şair

bir adamım, iyi sözle kötü söz arasını ayırt edebilirim, bu adamın söyledikleri sözlerini işitmekten beni ne men edebilir? onun tebliğ ettiği sözleri güzel ise kabul, kötü ise terkederim» dedim.

Buna şunu da ilâve et: cahiliyet çağında şairlerin arap kavminin en saygılı adamları olduğunu görüyoruz. Çünkü şairin kabile arasındaki ödevi kabilenin menkıbelerini terennüm etmek, ölülere ağlamak, düşmanları ile alay etmekti. Hutay'a gibi ilk önce fakir bir adam olup da sonradan şairliği bir hırfet ve san'at edinen pek az görülmüştür.

Bununla beraber şairlerin akıl ve fikir cihetinden yüksek tabakadan olduğunu biliyoruz. Fakat onlar akıl ve fikirleri itibarile en yüksek şahıslar değildiler.

Şiirin Arabın akıl ve fikir hayatının derecesini göstermesi: Eski zamanda: «Şiir Arabın defteridir» derlerdi. Bundan şiirin Arabın ahlâk ve adetlerini, diyanet ve akidelerini içine alan bir sicil teşkil etmiş olduğunu kasd ederlerdi. İstersen: «Araplar şiirlerinde kendi şahıslarını yazmışlardır» diyebilirsin. Edipler eskiden beri cahiliyet çağı şiirlerinden istifade etmişler bazı olayları ve savaşlarını istihraç etmişler, övmekte oldukları ahlakları ve hicvettikleri işleri neler olduğunu o şiirler vasıtasile anlamışlar, Arap yarım adasının halini oradaki ülkeleri, dağları, düz toprakları, dereleri, nebat ve hayvanları. cin hakkındaki inançlarını, putlara ve hurafelere olan bağlılıklarını bu şiirler vasıtasile bilmişler, bunları toplıyarak çeşitli eserler yazmışlardır.

Arabın cahiliyet çağındaki halini bu şiirlerden istifadeyi temin etmek üzere bilginlerin senetlerini ve metinlerini tenkit neticesinde doğru bulduklarının hepsini bir araya toplamaları sahih olmıyanlarını çıkartmalarını bu şiirleri toplarken hadis bilginlerinin usulünü takip etmeleri icabederdi. Fakat bizim elimizde senetleri alınarak toplanmış olan şiir mecmuası yoktur. Bu şiirleri rivayet eden şahısların kimler olduğunu, Buhari'nin ve Müslim'in sahihlerinde olduğu gibi, önem verilmiş değildir. Hâdiseler ve adetleri kaydedilen divan -Defterler- diye sayar isek, cahiliyet çağı şiirlerine de aynı derecede önem vermemiz gerekirdi. Bu taktirde bu şiirlere tarih vesikaları di-

ye bakardık. Fakat cahiliyet çağı şiirlerine bu şekilde bakmak raviler ve edipler arasında görülmemiştir. Edip ve şairler bu şiirlere ancak arap dilini öğrenmek için bir madde diye bakmışlar veyahut nadide ve insanı kendine çeken bir şey ve güzel konuşma için bir madde telakki etmişlerdir. Onlar cahiliyet şiirine, hadis'e verilen önemi vermemişler ve bu hususta «bilerek yalan söyliyenin cehennemde kendisine oturacak yer hazırladığı» inancı görülmemiştir.

Evet, bazı ediplerin edebiyat alanında hadis rivayet etme metodunu takip ettikleri haberleri (Fulan'an) yani falancıdan şeklinde rivayet ettikleri ve hadis metodu şeklinde ıstılahlar vazettikleri görülmüştür. Fakat bunu başlangıçta bir tesbit halinden geçmediği, netice vermediği ve sonuna kadar yürümediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bize rivayet edilen kısımlarından anlaşıldığına göre seçmelere büyük önem verildiği görülmektedir. Fakat bu yolda onlar bu maddelere tarihci gözü ile değil de yalnız edip gözü ile bakmışlardır. Lafız ve tabirleri güzel işlenmemiş ve vezni doğru olmıyarak asıl binası muhkem olan bir parçanın tarihciyi her cihetten mükemmel olan kasideden ziyade ilgilendirmesi mümkündür, tarihci o parçada mükemmel kasidede görülmiyen derecede arabın akıl ve fikir hayatına dalâlet eden parçalar görür. Şiirin tekamül kaidesine tabi olduğuna inandığımız halde bize rivayet ettikleri arasında şairlerin ilk şiirlerini söyledikleri vakitlerdeki ilk nazarlarını anlattıktan sonra bizim göz önümüzdeki terakki ve tekamüllerine tedrici bir surette nasıl erişmiş olduklarını rivayet ettikleri nadiren görülür. Çünkü edibin o parça hoşuna gitmemiş olduğundan ihmal etmiş olabilir veya veznini zayıf gördüğü için o şiirini islah eder. Ravilerin bunları ihmal etmesile bir çok önemli tarih vesikaları zayi oluyor.

Bizim elimizde seçmelerde değil de nakledilen parçaların doğruluğuna önem verilen bir mecmua bulunaydı bir çok şeyler, bu cümleden olarak da akıl ve fikir hayatına delâlet eden doğru ve sahih maddeler bulunurdu. Bununla beraber -yukarıda anlattığımız gibi- bol değilse de elimizde bazı vesikalar bulunmaktadır. Şairlerin divanları haricinde cahiliyet çağına nisbet edilen mecmuaların en meşhurları şunlardır

1) Muallakat Seb'a (Kâbe'ye asılmış olan yedi kaside) kuvvetli bir ihtimale göre bu yedi Muallaka Hammadürraviye tarafından toplanmıştır.

2) Mufaddaliyyat. Bu eser Dabiy kabilesinden olan Mufaddal tarafından toplanmıştır. Eser 128 kasideyi içine alır.

3) Divanül Hamase. Ebu Tammam'ın eseridir. Eser cahiliyet çağı şiirlerinden bir çok ufak parçaları içine alır.

4) Buhteri'nin Divanül-Hamasesi. Bu da üçüncü eser gibidir.

5) Egani'nin kitabında, Eşşi'ru veşşuera: İbni Kutaybe eseri. Bir takım şiirleri ve cahiliyet çağı şairlerinin eserlerinden bir çok parçaları içine alır.

6) Muhtaratü: İbni Şeçerî.

7) Cemheretü Eşâri'l-Arap: Ebu Zeyd-i Kureşî adını taşıyan birinin eseridir.

Bizim elimize geçen cahiliyet çağı şiirlerinden en esklsinin tarihi Hz. Muhammed (S.A.S.)'in Peygamberliğinden 150 yıl önceye geçmez.

Bunlara umumî bir bakışla bakmak, konuların çok manalarında bol olmadığını bize gösterir. Bize rivayet edilen kasidelerin musikileri bir türlü olup, bir name ve ses iledir. Teşbihler ve istiareler kasidelerin çoğunda çoğunlukla tekerrür etmektedir. Yenilik ve icat azdır. Tenevvü de azdır. Bunlardan bir çoğunu gözden geçirdiğimiz vakit göreceğimiz şeyler.

Şair kendisini bir devenin üzerinde gitmekte olduğunu ve yanında bir veyahut daha çok arkadaşları olduğunu hayalinde tasavvur etmektedir. Yoluna devam ederken oradan göçetmiş dostlarından durmalarını rica ediyor, arkadaşları beraber dostlarının bu eserleri üzerinde ağlıyor. Dostları ile beraber burada geçirmiş olduğu zamanları hatırlıyor, dostlardan sonra hayatın tahammül edilmiyecek derecede olduğunu anlatıyor. Bundan sonra kısaca veyahut tafsilli bir surette sevgilisini tavsif ediyor. Sevgilisinden bir devenin veyahut atının tavsifine geçiyor. Hayvanını dağ keçisinin tekesi veyahut devekuşu veyahut ahu ile mukayese ediyor. Bazen bu tavsif ve mukayeseden av hayvanının görünüşünü ve onunla çekişmesini tav-

sife geçiyor. Bütün bunlardan sonra ne maksatla kasideyi söylemiş ise o konuya dönüyor, kendisinin şecaatini veyahut kabilenin yaptıklarını överek iftihar ediyor, övdüğü adamın meziyetlerini sayar, civanmertliğini anlatır, kabilenin zafer kazandığı olayla iftihar eder. Kabilesine saldırmış olan diğer bir kabileyi hicveder veyahut kabileyi öç almağa çağırır. Yahut bir ölü için ağlar. Cahiliyet çağında söylenen şiirlerin bütün konuları takriben bundan ibarettir. Gördüğün gibi bu konular dardır ve sahra hayatının gölgesi ve göçebe hayatının doğru bir resim ve suretidir. Cahiliyet şairleri yeni şeyler ibdaına ve manaların bolluğuna nisbetle ifadede ve kelimelerle oynamakta daha usta idiler. Bir manayı şairlerin biri, arkasından diğerinin anlattığını ve bu manayı hayranlığı icab ettirecek şekilde türlü türlü kalıplara soktuklarını görüyorsun. Fakat onların manaları icadi ve yeni konular bulmaları bizi şaşırtmıyor.. «Antere» bunu şu beyitinde anlatmaktadır:

هَلْ غَادَرَ الشُّعَرَاءُ مِنْ مُتَرَدَّمِ ۝ أَمْ هَلْ عَرَفْتَ الدَّارَ بَعْدَ تَوَهُّمِ ۝

«Şairler giyimde yama vurulacak yer bıraktılar mı? Vehmettikten sonra evi tanıdın mı?»

Züheyr şöyle diyor

مَا أَرَانَا نَقُولُ إِلَّا مُعَارًا ۝ أَوْ مُعَادًا مِنْ لَفْظِنَا مَكْرُورًا ۝

«Biz kendimiz ancak başkalarından ariyet alarak veyahut söylediğimiz sözleri tekrarlıyarak söylediğimizi görüyoruz.»

Fakat bunlar insaf etmediler, şairler bir çok şeyleri bırakmışlardır. İnsanlar eskiden beri söz söylemek dairesinin geniş olduğunu duymuşlar ve daima bunu duymaktalar. Geniş olan hayal yeni manalar doğurmakta ve yenilemekte devam etmektedir. Bir çok yeni konular ve bundan önce akla gelmemiş manalar yaratmaktadır. Fakat cahiliyet çağı şairleri kendilerini sıkıştırmışlar veyahut yaşayış tarzları onları sıkıştırmış da yeni manalar bulamamışlar, ancak eski sözlerini tekrarlamışlar veya başkalarından ariyet almışlardır. An-

cak bundan az ve dağınık ve yeni manalar ihsas ettiren bazı beytler istisna edilebilir. Bu beytlerde açık olarak yenilik görüyoruz. Ayrı ve kendine mahsus bir hayat yaşıyan, ayrı bir şahsiyet ve sayıları az olan nadiren görülen şairler bunun haricindedir. Bunların şiirlerinde yeni nameler ve sesler işitilir. Meselâ Zuhayr kavminin ahlâkını anlatır. Bunu açık ve doğru bir surette tasvir eder.

Bunun gibi cahiliyet çağı şirini okuduğun zaman şairin şahsının kabilenin içine girip karıştığını görürsün. Şairin şahsı kabilesine o derecede karışmıştır ki o, kabileden ayrı kendisine mahsus varlığı olduğunu duymamış gibi olur. Bunu sen bütün açıklığı ile Amr bin Gülsüm'ün muallakasında görürsün. Şairin kendi şahsiyeti gözüken ve vicdanı hissettiği şeyi tavsif ve kabileden ayrı şahsiyetini hissetmiş olan şiirine nadiren rast gelinir.

Yahudilik ile hıristiyanlık araplar arasında zuhur ettikten sonra yeni bir din sesi duyuldu. Bu sesi Hîre'de Adiy bin Zeyd'in ondan sonra Taif'de Ümeyye bin Ebu's Salt'ın şiirlerinde duyarsın.

Sözün kısası cahiliyet çağı şiirlerinde geniş ve türlü hayal gözükmez, ifadedeki maharet ve sözleri güzel bir surette anlatış derecesinde, duyduklarını ve vicdanını tavsifte bolluk ve zenginliğe rastlanmaz.

C — MESELLER

Arap dili uzmanları mesel sözünün, bu, o şeyin misli ve benzeri sözünden alınmış olduğunu söylerler. Çünkü bu kelimede asıl olan teşbihtir, yani benzetmektir. Sonra, ağızdan ağıza nakledilen her hikmetli söze mesel adı verilmiştir. Bazıları mesel sözü İbranice'den alınmadır, İbranicede «Meşel» diye bir kelime vardır. Bu kelime mesel ve daha geniş manayı anlatır derler. Bu fikirde olanlar ağızdan ağıza nakledilen hikmetlere, maksatları içine alan kısa hikâyelere ve esturelere mesel adını verirler.

Her halükârde biz burada mesellerin yalnız akıl ve fikre delâleti cihetinden bahsedeceğiz. Milletlerin mesellerinden o milletin tekâmülünün ne derecede bulunduğunu, bir çok ahlâk ve adetlerini anlamak imkânını bulacağız.

Meseller bu yönleri ile şiirden ayrılırlar. Çünkü şiir, âdi halk sınıfından daha yüksek bir sınıf teşkil eden bir takım insanlar tarafından söylenmiş sözlerdir. Şairler kabilelerinin terakki ve inkişaf etmiş olan akıllarında bırakmış olduğu hallerinin izlerini şiirin icabettirdiği parlak tabirler ve kelimelerle anlatırlar. Mesellere gelince bunların kaynağı o halkın kendisi olup, ammenin akıl ve düşüncesini anlatır. Bundan dolayı mesellerin çoğu parlak kelimelerle, yani akılları inkişaf eden zatlar ve edipler tarafından kullanılan sözlerle ifade olunmamıştır. Meselâ : أَوَّلُ مَا أَطْلَعَ ضَبٌّ ذَنْبَهُ «Keler'in ilk gösterdiği kuyruğudur» ve; أُمُّ قُبَيْسٍ وَأَبُو قُبَيْسٍ كِلَاهُمَا يَخْلِطُ خَلْطَ الْحَيْسِ «Kubeys'in annesi de babası da Hays, yani çekirdeği çıkarılan hurmayı safi yağ ve yoğurt kurusu ile adam akıllı karıştırılarak pişirilen yemek karıştırıldığı gibi karıştırırlar.» Bazı Arap mesellerinin manalarının ancak icmalen anlaşılması ve tafsilli bir surette anlaşılması bundan ileri gelmiş olacaktır. Ebu Hilal El Askerî kendisinin (Cemheretü'l Emsal) adını taşıyan eserinde (Biayni ma ereyenneke) tabirini şerh ve izah ederken (çabuk ol) demek olduğunu kaydeder. Bu öyle bir cümledir ki bunun manası ibaresinin içine aldığı sözlerin delâleti ile değil, ancak sema; yani işitme yoluyla anlaşılmaktadır. Bu da Arap dilinin bize, tamamile erişmemiş olduğunu gösterir ve arap dilinde bilginlerin bilmedikleri bir takım şeyler bulunduğunu anlatırdı diyor.

Ben, bize erişen şiir, hitabet ve bunların benzerlerinin parlak ve parlatılmış olan edipler dili olup, halk ve ammenin dili olmadığını zannediyorum. Avam dilinde bize ancak bazı meseller erişmiştir. Bununla beraber bütün mesellerin işlenmemiş, cilalanmamış ve tabirleri itibarile de sâkıt olduğunu kastetmiyorum. Maksadım mesellerin kendilerinde halk dilini canlandırmakta olduklarını anlatmaktır. Mesellerin kaynakları yüksek sınıflar olması mümkündür. Bu takdirde meseller işlenmiş ve cilalanmış olur. Kaynakları avam olursa, böyle olmaz. Şiire gelince, şiirin kaynağı şairler tabakası olur. Şairler ise âdette o millet'in yüksek sınıfını teşkil ederler. Bazılarında

mananın yüksekliği kaybolursa da sözler parlak ve cilâlı olur. Bundan dolayı bazıları: «Mesel, halkın sesi» demişlerdir. Yine bundan dolayı meseller halk dilini şiirden ziyade ve daha doğru bir surette ifade eder.

Meselleri inceliyenler mesellerden bir nevinin az kalsın bütün milletler arasında ortak olacaktı, derler. İkinci bir çeşit meselleri var ki bu meseller bir millette başka, diğerinde ise daha başka türlü olur. Araştırma konusunu birinci nevi meseller teşkil eder.

Bu meseller, milletler, bilhassa Sami dilleri gibi dilleri bir aileden türemiş olan milletler arasında nasıl müşterek olmuştur? Samilerin birbirine benzeyen bir takım meselleri var. Bazı arap meselleri Süleyman mesellerine yakındır, başkalık ancak bu mesellerin arap kalıbına sokulmuş ve arap zevkine uyması için azıcık değiştirilmiş olmasındadır. İkinci türlü meseller bahis konusu edildiği zaman; bir millette neden dolayı bu şekilde ve diğer millette neden dolayı başka bir şekildedir? diye sorulur. Meselâ, ekincilikle geçinenlerin meselleri ekincilikle, alış verişle geçinenlerin meselleri alış veriş ile ve diğerlerinin başka şeylerle ilgili olur. Sen mesellerini göz önünden geçirerek bunu araplara tatbik edebilirsin. Araplar deve ve onun ile ilgili olan hususlarda bir çok meseller söylemişler, meselâ: اِسْتَنْوَقَ الْجَمَلُ «Erkek deve anne deveye benzedi» ve

إِنَّمَا يَجْزِي الْفَتَى لَيْسَ الْجَمَلُ «genç der, o, deve değil» ve

أَغُدَّةٌ كَغُدَّةِ الْبَعِيرِ ؟ «deve guddesi gibi gudde var mıdır?»

Arapların süt ve deve etine dair olan meselleri de bu kabildendir. Kureyş kabilesinin mesellerini gözden geçirir isen mesellerden onların alış verişle geçinen bir kavim olduğunu anlarsın. Meselâ

لَا فِي الْعِيرِ وَلَا فِي النَّفِيرِ «Ne kafilede ve nede yolcular arasındadır»

gibi meselleri bu cümledendir:

Arap mesellerinden bu cihetten istifade etmeği iki şey şekilleştirmektedir:

Birincisi cahiliyet çağı mesellerinin islâmiyet çağı meselleri ile pek ziyade karışmasıdır. Hatta onları birbirinden ayırmak zordur. Bu mesellerden arapların cahiliyet çağındaki akıl ve fikir hayatını istidlal etmeden önce bu ciheti araştırmak gerek. Rivayete göre «Il-lâkâ' El-Kilâbî» Yezid Bin Muaviye devrinde arap mesellerini toplamıştır. Bu eser elimize geçmiş olsaydı, bizim için çok faydalı olacaktı. Çünkü bu eserde ancak cahiliyet çağı ve ilk islâmiyet devri meselleri toplanmıştır. Fakat bu eser elimize geçmemiştir.

Evet, bazen mesellerin kaynağını müteaddit yollardan bildiren deliller var. Bunlar

1) Bir takım meseller tarihi hadiseler hakkında söylenmiştir.

Cezai sinimmar ve Mevaidi urkup; وَلَا فِي الْعِيرِ وَلَا فِي النَّفِيرِ

«Ne kafilede ve nede yolcular arasındadır» ve;

وَتَسْمَعُ بِالْمُعَيْدِيِّ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَرَاهُ

«Muaydiyeyi işitmek onu görmeden hayırlıdır» gibi meseller bu cümledendir. Bu meseller, hakkında mesel söylenen tarihî hadisenin doğruluğu sabit olduğu taktirde hadiseyi doğru bir surette anlatırlar.

2) Cahiliyet çağı mesellerinden cahiliyet çağının içtimai hayatını istidlal etmek meselâ : انْصُرْ أَخَاكَ ظَالِمًا أَوْ مَظْلُومًا «gerek zalim ve gerek mazlum olsun kardeşine yardım et.» Bu karakter cahiliyet karakteridir, islâmiyet karakteri değildir.

3) Müellifler bir çok mesellerin darbı mesel edildiği zaman meselin kim tarafından söylendiğini açık olarak anlatmışlardır. Bu müellifler, birçok vakit mesel darbedilen kıssayı da anmaktalar. Kıssayı anlatmalarından, takriben olsa dahi, meselin darbedildiği zaman da anlaşılmaktadır. Fakat biz bunlardn bir çoğuna şüphe gözü ile bakmaktayız. Çünkü birçok vakit kıssada sun'ilik eseri gözükmekte olup, kıssa, meseli kendine uydurmak için ancak bir yaygı öde-

vini görmektedir. Bunun bir delili de müelliflerin bir meselin darbolunacağı makama uymayan türlü kıssalar anmalarıdır. Buna milletler arasında kullanılan bir çok mesellerin kim tarafından söylenmiş olduğunu tayin etmenin müşkül olduğunu ilâve et. Hatta yakın zamanlarda söylenmiş mesellerin bile kim tarafından söylendiğini tayin etmek zordur. Çünkü meseller uzun sınamalardan sonra söylenen kısa cümlelerden ibarettir. Bu cümleler söylendiği mesel değil idi. Ancak sonradan halk arasında yayıldıktan sonra halkın zevkine uyduğu için mesel oluyor ve cümlenin kim tarafından söylendiği unutuluyor.

İkinci husus: cahiliyet devri mesellerinden istifadenin zor olmasının ikinci sebebine gelince meselleri toplıyanların meselleri, hece harflerini sırasile toplamalarıdır. Elif ile sonra be ve sırasile diğer harflerle başlıyan meselleri sırayla yerleştirmişlerdir. İçtimai hallerine göre sıralayanları bilmiyoruz. Meselâ: zenginlik fakirlik, ömür, onun hal ve devirleri evlenme ve aile işi, kesp ve alış verişi, talih ve onunla ilgisi olan nesneler, dostlar, komşular, kadın ve ahlâkı, sağlık, hastalık ve benzeri, Avrupalı müelliflerin yaptıkları gibi toplamış olsaydılar, konumuza büyük faydaları dokunmuş olurlardı.

Cahiliyet çağı arapları arasında Lokman'ın adı yayılmıştı. Onu hikmetin örneği olan bir şahsiyet kabul ederlerdi. Kim tarafından söylendiği belli olmayan bir çok meselleri ona nisbet etmişlerdir. Kur'ân'da bir sure Lokman adile anılmıştır. Bazı bilginler iki Lokman olduğunu zannetmişler ki, biri Lokman'ı hekim, diğeri ad kavminin Lokman'ıdır. Her ikisine bir çok meseller isnad edilmektedir. İkinci Lokman hakkında: «Lokman'ın oklarından biri» ve «Lokman'dan da fazla yer» gibi meseller darbederler. Birinci Lokman'a bir çok hikmetler isnad ederler. Bundan Lokman'ın hikmetlerinden bir çoğunun araplar arasında yayılmış olduğu anlaşılmaktadır. İbni Hişam (Siyret))inde şunu nakleder: «Suveyd bin Sâmit hac veyahut Umre yapmak üzere Mekke'ye gelmişti. Bahadırlığından, şeref ve nesebinden dolayı Kâmil adı ile anılırdı... Resûl'i Ekrem (S.A.S.) onun geldiğini işittiği vakit onun yanına gitti. Onu Allah'a imana ve islâ-

benim elimdeki kitabın benzeri olacak, diye mukabelede bulundu. Resül'i Ekrem ondan: senin elinde ne var? diye sordu. Suveyd: «Lokman'ın mecellesi» diye cevap verdi. Peygamber efendimiz: onu bana göster dediğinde, o mecelleyi Resül'i Ekrem'e gösterdi. Peygamber Efendimiz: bunlar güzel sözlerdir, benimki bundan daha güzeldir, benimki Allah'ın bana indirdiği kitap olup, hidayet ve nurdan ibarettir, dediken sonra Peygamberimiz ona Kur'ân âyetlerinden okudu, islâmiyeti kabule çağırdı, Suveyd Peygamberin çağrısını reddetmedi ve : «Bu sözler çok güzel sözlerdir.» ([24]) diye mukabelede bulundu.

Fakat bu Lokman kimdir? şahsı ve hüviyeti nedir? hangi millettendir? onun hikmeti hangi medeniyeti temsil etmektedir? hangi asırda yaşamıştır? İlim henüz bunu hakkile halletmiş değildir. Bu hususta ki ihtilaflar büyüktür. Bir rivayete göre o Eyle ahalisinden Nubelidir. Bir rivayete göre Habeşelidir. Üçüncü bir rivayete göre Mısır Sudan'dan ve siyahilerden -zencilerdendir-. Vehp bin Münebbih onun yahudi ve Davut (A.S.) ın kardeşinin oğlu olduğunu söyler. Diğer bir rivayete göre Eyyup'un teyzesinin oğlu olduğu ve Davud'un zamanında yaşadığı söylenir. Beyzavi tefsirinde şöyle denilmektedir: Lokman bin Bagora Eyyub'un kız kardeşinin veyahut teyzesinin oğlu olan Azer evladındandır. Lokman Davud zamanını idrak edip, ondan ilim öğrendi. Yakut Mücemul Buldan da Taberriyye maddesinde şöyle diyor: «Lokmanı Hekim ve oğlunun kabri Taberiyye gölünün doğusundadır. Davud'un Yemen'de de kabri var. Bu ikiden hangisinin doğru olduğunu Allah bilir.»

Bazıları Resül'i Ekremden rivayetlerinde: «Sudan'ın ulusu dörttür: Lokman, Necaşi, Bilâl ve Mehca'dır.» Burada Sudan tabirinden maksat bugün bir istılah olarak kullandığımız Sudan toprağı değildir. maksadı siyah derili ırktır.

Her halde bundan, bilginlerin Lokman'ın arap olmadığı hususunda müttefik oldukları anlaşılır. Lokman araplar arasına diğer bir milletin hikmetlerini sokmuş'tur. Bazıları onun İbrani olduğunu tercih ederler. Bunlar Lokman adının İbrânî Bel'am kelimesinin arapcalaştırılmış bir şekli olduğunu sanırlar. Bel'am ise Baura'nın oğlu

(24) Sireti İbni Hişam, C. 1, 265 Şerhi Revz'el-Enf.

miyeti kabule çağırdı. Suveyd, Resül'i Ekreme senin elindeki kitap (Emsali Lokman) adını taşıyan eserde toplanmıştır. Uslubunun zaafı, ibaresinin düşüklüğü, nahv ve sarf hatalarının çokluğu bunun yakın bir zamanda konmuş olduğunu göstermektedir. Bizim bildiğimiz, eski arap kitaplarında bu kitabın adının anılmamasıdır. Konuyu inceleyenlerden bazıları Lokman'a nisbet edilen mesellerle Yunanlı İzop'un kıssaları arasında benzeyişler görmekte ve menşei hakkında türlü faraziyyeler ileri sürmekteler ki bunları incelemenin yeri burası değildir.

Cahiliyet çağı meselleri diye telakki edilen arap mesellerine baktığımız vakit istihza edip gülmeği icabettirecek derecede değişik ve esassız olduğunu görürüz. Yukarıda andığımız gibi ifade ve ibareleri sakit ve bazılarının son derece çirkin sözleri, diğer bazılarının hayata dair bir birini tutmayan bakışlarını içine aldığı görülür.

سَمِّنْ كَلْبَكَ يَأْكُلْكَ «Köpeğine iyi bak ki seni yesin» ve

وَأَجِعْ كَلْبَكَ يَتْبَعْكَ «Köpeğini aç bırakki seni takip etsin» gibi.

Bu mesellerden çoğu doğru bir tecrübenin ve vekarlı bir hekimin görüşlerinin sonuçlarıdır.

أَخُو الظَّلْمَاءِ أَعْشَى بِلَيْلٍ «Karanlıkta dolaşanın gözleri geceleyin görmez» ve

إِنَّ مِنَ الْحُسْنِ لَشِقْوَةً «İyi ve güzel şeylerden bazıları bedbahtlığı mucip olur» ve أُمُّ الصَّقْرِ مِقْلَاتٌ نَزُورٌ «Çakır'ın annesi doğurmaz, onu ziyaret ederiz» ve تَجُوعُ الْحُرَّةُ وَلَا تَأْكُلُ بِثَدْيَيْهَا «Hür kadın aç kalır, fakat memelerini yemez» ve اَلتَّمْرَةُ إِلَى التَّمْرَةِ تَمْرٌ «Hurma hur-

maya doğru gider» ve اَلثَّكْلَى تُحِبُّ الثَّكْلَى «Sevgililerini kaybeden kadınlar bir birini severler» ve اَلْحَرْبُ مَأْيَمَةٌ «Savaş, kadınları ersiz bırakmağa sebep olur» ve بِئْسَ الْعِوَضُ مِنْ جَمَلٍ قَيْدُهُ «Erkek devenin yerine bağını vermek ne kötü bir karşılıktır» ve بَيْنَهُمْ دَاءُ الضَّرَائِرِ «Aralarında kıskançlık kumalık hastalığı var» ve تَرَى الْفِتْيَانَ كَالنَّخْلِ «Gençleri hurma ağacı gibi görürsün», وَمَا يُدْرِيكَ مَا الدَّخْلُ «Hileyl sana kim bildirdi?» gibi meseller bu cümledendir.

Araplar hakikaten de, edebiyatın bu nevinde çok tekamül etmişler, şiir ve kıssadan ziyade, arapların akıl ve fikir cihetinden derecesini gösteren meseller bırakmışlardır. Edebiyatın bu nevinin arabın aklının ölçüsüne daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bu; külli ve şamil olan bir bakış değil, yalnız cüzi ve mevzii olan bir bakıştır. Çünkü meseller alemi, onun halini ve geniş hayalleri ile derin araştırmaları içine almaz. Ancak hayatın hal ve işlerinden bir hal ve iş hususunda mahalli tecrübelerde bulunmağı araştırır.

Kısaca, yukarıda anlattığımız gibi, meseller, arapların içtimai hayatını anlatır. Meselâ, kadın hakkında söylenen bütün meselleri gözden geçirecek olursak, araplar nazarında kadının derecesinin düşük olduğunu görürüz. Hayatta ekonomi hakkında söylenen meseller memleketin fakirliğini ve kıtlığını gösterir. Hayatın her alanında söylenen meselleri ve bu mesellerden çıkarılan sonuçları anlatmak, uzun sürecektir.

Nasıl inceleneceğini gösterdikten sonra bu hususta Meydani'nin (Emsal) i ile Ebu Hilâl'i Askerlerinin Cemheretül Misal ve Zaby ka-

bilesinden olan Mufaddal'ın Emsali (Emsalü Mufaddal) adlı eserlerine baş vurmanı tavsiye ederiz.

Burada mesellere katılan mesellerden ayrı iki türlüsü daha var ki bunlar arabın akıl ve fikir hayatını göstermek cihetinden büyük bir kıymet taşırlar. Fakat müelliferin buna yeter derecede önem vermedikleri ve meselleri topladıkları gibi bunlarıda bir araya toplamadıkları görülmektedir. Bu iki türlü meseli ancak kitaplarda dağınık bir halde buluyoruz.

Birincisi bilmece ile yanıltmadır. Rivayete göre Abid bin Abras ile İmriül Kays bir gün buluşmuşlar. Abîd, böyle abideleşmiş şiirleri nasıl söyleyebiliyorsun? diye sordu. İmriül Kays: istediğini sor, beni arzu ettiğin gibi bulacaksın, diye mukabelede bulundu. Abîd

مَا حَيَّةٌ مَيْتَةٌ قَامَتْ بِمَيْتَتِهَا ❁ دَرْدَاءُ مَا أَنْبَتَتْ نَابًا وَأَضْرَاسًا؟

Ölü olduğu halde ayakta duran yılan nedir? o yılan ki pek kocadığından dişleri dökülüp diplerinde eseri kalmamış, dişler ve azı dişleri çıkarmamıştır. Diye sordu.

İmriül Kays

تِلْكَ الشَّعِيرَةُ تُسْقَى فِي سَنَابِلِهَا ❁ قَدْ أَخْرَجَتْ بَعْدَ طُولِ الْمَكْثِ أَكْدَاسًا ❁

O, başağında sulanan ve uzun müddet bekledikten sonra yığın halinde harman yerinde toplanan arpadır.

Abîd

مَا السُّودُ وَالْبِيضُ وَالْأَسْمَاءُ وَاحِدَةٌ ❁ لَا يَسْتَطِيعُ لَهُنَّ النَّاسُ تِمْسَاسًا ❁

Siyah ve beyaz olup adları bir olan, insanların onunla temasa gelemediği şey nedir? diye sorduğunda İmriül Kays şöyle cevap verdi:

تِلْكَ السَّحَابُ إِذَا الرَّحْمٰنُ أَنْشَأَهَا ❁ رَوَّى بِهَا مِنْ مَحُولِ الْأَرْضِ أَيْبَاسًا ❁

O buluttur. Allah onu vücude getirdikten sonra yer yüzünün kurumuş olan parçalarını onunla sular.

Hikâye uzundur.

Bunun bir örneği de, rivayete göre, İmriül Kays; sekiz, dört ve ikinin ne olduğunu sormadan hiç bir kadınla evlenmiyeceğine ant içmiş ve evlenmek üzere kadınlar istemeğe başlamış; sekiz, dört ve iki ne olduğunu sorduğunda kadınlar, on dört diye cevap veriyorlardı. Yoluna devam ederken küçük bir kızı ile gelmekte olan birine rast gelmiş. Kızcağız dul, ay gibi güzelmiş. İmrül Kays kızdan: Ey Kadın! sekiz, dört ve iki nedir? diye sordu. Kızcağız: Sekiz, dişi köpeğin memeleridir, dört dişi devenin, iki ise kadının memesidir, diye cevap verdi. Bunun üzerine İmriül Kays kızı babasından istedi...

Bu iki örneğin doğruluğuna inandığımızdan dolayı burda nakletmiş değiliz. Çünkü burada islâmiyet tesiri pek açık olarak gözükmektedir. Zira «O buluttur, Allah onu yarattıktan sonra» ibaresi ve bundan sonraki

Bunlar birer ölçü olup, mahlukları terbiye eden Allah bunu insanlar arasında bir mikyas olması için gönderdi.

İbaresi şiirin islâmiyet çağında söylenmiş olduğunu teyid eyler. Şiirin zaafını ve değişikliklerini buna ekliyebilirsin. Burada bu hikâyeyi nakletmekle anlatmak istediğimiz, bilmece ve yanıltmaları göstermektir. Bu bilmeceler, Kali'nin Emalisi, Cahız'ın Hayatül Hayvanı, İbnül Esir'in El-Meselüssair'i Meydani'nin Emsali gibi eserlerde dağınık bir halde bulunur. Bu bilmeceler bir araya toplanarak tertip edilse, bilhassa o devrin hayali hakkında bize bilgiler verirdi.

(İkincisi) hayvan hikâyeleridir. Meselâ deve kuşu hakkında şunu hikâye ederler:

Deve kuşu ki boynuz araştırıp bulmak üzere yola çıkmış fakat iki kulağını kaybedip evine dönmüştür. Beşşar bu hususta şöyle diyor

Kalbim onu araştırıp buldu, sevgili tilki gibi hile ile benim kalbimle beraber bir tarafa saptı ve bu borcun karşılığı olmak üzere onu alıkoydu. Ben genç erkek deve kuşu gibi oldum ki deve kuşu boynuz aramak üzere çıkmış, fakat iki kulağını kaybedip dönmüştü.

Bundan dolayı deve kuşunun erkekliğine Ez-Zelim adı verildiğini sanırlar. Kara karga hakkındaki hikâyede bu kabildendir. Kara

karga boğurtlak kuşu gibi yürümeği öğrenmek üzere çıkmıştı. O bunu öğrenmedi. Kendi yürüyüşünü de unutarak geri döndü. O bundan dolayı sıçrayarak yürür. Yine Kaplümbağa kuyruksuzdur, çünkü Keler onun kuyruğunu çekip almıştır derler.

Araplar Hüdhüd kuşu hakkında da şunu hikâye ederler: annesi öldükten sonra annesine bir iyilik yapmak üzere annesini başı üstüne koyarak gömmek üzere yer araştırmağa çıktı. Annesi başı üzerinde kaldı. Hüdhüdün başı etrafındaki tüyleri annesinin kabrinden ibarettir. Bed kokması da bundan ileri gelmektedir ([25]). Yine Hedil'in bir civ civ olduğunu söylerler. O; Nuh (S.M.) devrinde yaşadı. Onu biri yaraladı. Her güvercin onun için ağlıyor ve onu çağrıyor, fakat o cevap vermiyordu. Onun hakkında biri şöyle diyor:

وَمَا مَنْ تَهْتِفِينَ بِهِ لِنَصْرٍ ۞ بِأَسْرَعَ جَابَةً لَكِ مِنْ هَدِيلِ ۞

«Kimi yardıma çağırırsan çağır, o, Hedil'den daha çabuk çağrına icabet edecek değildir.»

Edebiyatın bu nevi hakkında söyleyecek sözlerimiz de bundan önceleri hakkında söylediklerimizin aynıdır.

D — HİKÂYE VE KISSALAR

Arapların birçok kıssaları vardır ki edebiyatlarının büyük bir kısmını bunlar teşkil eder. Bu kıssalar onların akıl ve fikirlerinin inkişaf derecesini büyük ölçüde gösterir. Cahiliyet çağındaki kıssaları çeşitlidir.

1 — ARAP GÜNLERİ: Bunlardan biri arapların meşhur olay ve günlerine ait olan kıssalar. Bu kıssalar cahiliyet çağında kabileler arasında cereyan eden olaylara dairdir. Bu olaylar: Dahis, Elgabra, Elficar ve El Kitap günleri gibi olaylardır. Yahut arap kabilelerinden bazıları ile diğer milletler arasında cereyan eden olaylara dairdir. Beni Şeyban ile Farslar arasında cereyan eden Zîkar olayı gibi. Bu olayda zaferi araplar kazanmışlardı. Bu hikâye ve kıssalar cahiliyet çağında ve islâmiyet devrinde arapların gece sohbetleri için konu teşkil ederdi. Resul'i Ekrem'in, Ashabından birisine: mec-

---

(25) İbni Kuteybe'nin Eş Şi'ru ve Eş Şuara adlı eseri, S. 280 Avrupa baskısı.

lislerinizde baş başa kaldığınız zaman neler konuşuyordunuz? diye sorduğunda o: şiirler söyler ve cahiliyet çağının hal ve haberlerini konuşurduk, diye cevap vermiştir. Bu olaylar ve bunlara dair olan haberler El Ikdül Ferit de ve Meydani'nin emsalinde toplanmıştır. Hikâye ve kıssacılar bunların bazılarına ilâvelerde bulunarak hakikatleri karıştırmışlardır. Zebbâ'nin ölümüne dair olan hikâyeleri bu kabildendir. Arapların hikâye ettikleri ile sözlerine güvenilen tarihcilerin Zenobia hakkındaki rivayetlerini ve arap kitaplarında Hişam bin Muhammed El Kelbî'den Zebba hakkında nakledilen haberleri birbirile mukayese edilirse, uydurma hayali rivayetlerden ibaret olup tarihî rivayetlere uymadığı görülür. Cahiliyet çağında araplar mı bu rivayetleri bozmuşlar veyahut islâmiyet çağında edebiyatı rivayet ve nakledenler mi değiştirmişler, biz bunu bilmiyoruz.

2 — SEVGİ VE AŞK HİKÂYELERİ: Bu çeşit hikâyeler edebiyat kitaplarında çoktur. Munahhal-El, Yeşkeri ile Numan'ın eşi Mütecerride aralarındaki münasebet hakkında ve bu hususlarda söylenen hikâye ve rivayet edilen şirler de bu cümledendir [26].

Bundan başka arapların diğer milletlerden aldıkları hikâyeleri de vardır. Araplar bu hikâyeleri zevklerine uygun bir hale getirmek üzere değiştirmişlerdir. Şerik'in Münzir ile olan kıssası gibi. Hiddetli olduğu bir zamanda Münzir'in yanına Hanzele adında biri gelmişti. Münzir onu öldürmek istedi. Hanzale ondan bir yıl mühlet vermesini rica etti. Münzir kimin kefil olacağını sordu. İbni Amr ona kefil oldu. Bir yıl geçtiğinde Münzir oturum kurarak Hanzele'yi bekledi ise gelmedi. Öldürmek üzere Şeriki çağırttı. Şerik geldi. Bu esnada bir suvarinin gelmekte olduğu görüldü. Suvari yaklaştığı zaman Hanzale olduğu anlaşıldı. Münzir Hanzaleyi gördüğünde her ikisinin de vaatlerini yerine getirdiklerine hayran oldu. Her ikisine saygı gösterdi, her ikisini serbest bıraktı ve bu adeti ortadan kaldırdı [27]. Bu hikâyenin Yunancada belli olan bir aslı var. Zabbe oğullarından birinin hikâyesi de bu cümledendir. Adamcağızın yedi oğlu vardı. Onlar köpekleri ile beraber avlanmak üzere çıktılar. Bir mağaraya girmişlerdi. Üzerlerine büyük bir taş düştü ve hepsini öldürdü. Baba-

(26) Egani, C. 18, 154
(27) Eganl, C. 19, s. 87

ları hakkında haber alamadığı için izlerini takip edip onları aramağa çıktı. Mağaraya geldiğinde izleri ortadan kayboldu. Baba kötülüğü anladı. Bu yönle şiir söyledi ([28]). Bu hikâye ilk hıristiyanların hikâyelerine benzemektedir.

Araplar cahiliyet çağında bir çok Fars hikâyelerini bilirler, bu hikâyeleri ağızdan ağıza naklederler ve gece oturumlarında birbirine söylerlerdi. İbni Hişam siyretinde şunu kaydediyor: Nadr Bin Haris Kureyş'in şeytanlarından ve Resûl'i Ekrem'e (S.A.S.) eza ve cefa edenlerden biri idi. Peygambere düşmanlık gösterdi. Nadr Hîre'ye gitmiş, orada Fars hükümdarlarına, Rüstem ve İsfendiyar'a dair olan hikâye ve kıssaları öğrenmiş idi. Resül'i Ekrem bir yerde oturup Allah'ı hatırlatır ve kendilerinden önce yaşıyan kavimlerin düçar oldukları Allah'ın azabını anlatarak kavmi korkuttuktan ve yerinden kalkıp gittikten sonra Nadr: Ey Kureyş halkı! Yemin ederim ki ben Hz. Muhammed'den daha iyi ve güzel sözler söyleyeceğim, yanıma geliniz, der ve onlara Fars hükümdarlarının Rüstem ve İsfandiyar hikâyelerini anlatır ve sonunda: Hz. Muhammed (S.A.S.) nasıl benimkinden güzel sözler söyliyebilir? dedi. İbni Hişam diyorki:

سَأُنْزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللّٰهُ «Allahu Teâlâ'nın indirdiği gibi sözleri ben de yakında indiririm» diyen bir Nadr'dır ([29]).

Araplar komşularındaki Fars ve Rum'larla siyasî, dinî ve alış verişle olan münasebetlerine ve Lokman'ın Habeşlimi, Yahudimi, Mısır'lımı ve bilginlerin onun Araplardan olmadığı hakkındaki ittifaklarına ve Süleyman'ın meseleleri ile Arap meseleleri arasındaki benzeyişe, diğer milletlerin hikâye ve kıssaları ile Arap hikâye ve kıssaları arasındaki benzeyişlere ve Arapların Fars hikâye ve kıssalarını aralarında konuştuklarına dair nakIettiğimiz sözlerden -bazılarının iddia ettikleri gibi- diğer milletlerle aralarında gerek ekonomik, gerek siyasî ve edebî hiç bir türlü münasebet bulunmadığına dair olan sözlerin yanlış olduğunu açık bir surette anlamış olsan gerek. İslâmiyet zuhur ettikten sonra bu ilişkiler tamamlandı,

(28) Emali El-Kalı, C. 1, s. 61
(29) İbni Hişam C: 1, S. 190 Er, Rvz. el-Enf'de.

büyük bir karışım vukua geldi ki inşaallah yakında bunu pek açık olarak göreceksin.

Bu bölüm yazılırken istifade edilen kaynaklar.

Yukarıda her konuyu incelediğimiz zaman baş vurduğumuz bir çok eserlerin adlarını andık. Burada istifade ettiğimiz şu eserleri de ilâve ediyorum.

1) Dâiretül maari'fil-islâmiye Arap, Himyer, Kehlan ve başka maddeleri.

2) Kitabü'l-arabi Kablel islâm. O'leray'ın islâmiyetten önce Araplar, Arabia befor Mohammad, adlı eseri.

3) Britanya maarifi ansiklopedisinin Sami dilleri maddesi.

4) Sebaikuz-Zehep Fimarifeti Kabail'il-Arap.

5) Emsalül meydanı, v. d.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMİYET

BİRİNCİ KISIM

CAHİLİYET DEVRİ İLE İSLÂMİYET ARASI

İslâmiyetin, Arapların akıl ve fikrine ayrı iki cihetten büyük tesiri olmuştur. (Birincisi) doğrudan doğruya ve vasıtasız olan tesiridir. Bu tesiri, Arabın cahiliyet çağı inançlarına muhalif olan öğretimleridir. (İkincisi) vasıta ile olan tesiridir. Bu da İslâmiyetin, Araplara Fars'ın ve Rum kolonilerinin fethini mümkün kılmasıdır. Bu iki millet dünyanın iki büyük milleti olup, o çağın, kültür itibarile en yüksek derecede olanlarıdır. Bu futuhat sayesinde bu memleketlerin nizam ve kanunları, ilim felsefesi Arapların gözleri önünde canlandı. Bu iki milletin medeniyeti müslümanlar arasına sokuldu, onların akıl ve fikirlerine tesir etti. Şimdi bu iki tesiri gözden geçirelim.

İslâm lafzı ve manası: «S.L.M.» maddesini ve İslâm'ın bu kelimeden yapılmasını gözden geçirirsek, selamin, esenlik (selametlik) ve barış içinde yaşamak (müsalemet) manasına geldiğini görürüz ki bunun tersi savaş ve düşmanlıktır. Nitekim Kur'ân-ı Kerimde:

وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ
قَالُوا سَلَامًا

«O çok esirgeyen Allah'ın kulları ki onlar yer yüzünde tevazu ve vekar ile yürürler ve cahiller onlara hitap edip hoşa gitmiyecek söz söyledikleri zaman, (selametle) deyip geçerlerdi.» (25 : 65). Bu âyetin Hz. Muhammed (S.A.S.) den önceki devrin cahiliyet çağı ve Peygamber zamanının islâmiyet devri adı ile anılmasının sebebini anlamak için bir anahtar teşkil edeceği ümit olunur. Cahiliyet ilmin tersi olan cehl kelimesinden değil de ahmaklık, dargınlık ve hamiyetsizlik manasına gelen cehildendir. «İfk» (Hz. Aişe'ye iftira ve bühtan) hadisinde :

وَلٰكِنْ اِجْتَهَلَتْهُ الْحَمِيَّةُ «Onu hamiyet ve dargınlık cehalete sevketmiştir», denilmektedir. Diğer bir hadiste : birini annesile arlandırdığı zaman Hz. Peygamber, Ebu Zerre : اِنَّكَ امْرُؤٌ فِيكَ جَاهِلِيَّةٌ

«Sen, kendisinde cahiliyet eseri bulunan bir adamsın» diye hitap etti ki sende cahiliyet ruhu var demektir. اِسْتَجْهَلَتْهُ الشَّيْءُ

«Onu bir nesne istihfaf ettirdi» demeleri de buna yakındır. Şairin şu mısradaki : وَقَالَ الْهَوَى وَاسْتَجْهَلَتْكَ الْمَنَازِلُ ـــــ «Sende sevgi ve aşk kurudu, fakat durak yerleri seni istihfaf etti.» Sözüde böyledir Amr Bin Gülsüm'ün Muallakatındaki şu beyitde bu cümledendir :

أَلَا لَا يَجْهَلَنْ أَحَدٌ عَلَيْنَا ۞ فَنَجْهَلَ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِيَّة ۞

«Sakın biri bilmemezlikten gelerek bizi istihfaf etmesin. Ederse, biz onu cahillerin cahaletleri fevkinde istihfaf edip bilmemezlikten geliriz.»

Bütün bunlardan cahiliyet sözünün hiffet, hamiyet, kendini beğenmek ve iftihar edişme manalarına geldiği anlaşılmaktadır. Bunların her biri islâmiyetten önceki cahiliyet çağı denilen Arap hayatını canlandırmaktadır. Ruhtaki sükûnet tevazu ve nesebe değil de iyi ve hayırlı işlere önem vermekte bu manaların karşılığıdır. Bunların her biri islâmiyetten önceki cahiliyet çağı denilen Arap haya-

âyetin manası Allah'ın kulları yeryüzünde hilmle dolaşır. ve kendilerini istihfaf edenleri bilmemezlikten gelerek onlar ile istihfaf etmezler» demektir.

Daha sonra islâm kelimesi buna yakın olan diğer bir manaya nakledildi. Bu da selam kelimesinden yapılmış olan Esleme kelimesinin huzu ve inkıyat manasında kullanılmasıdır. Çünkü huzu esenliği (selametliği) en ziyade icabettiren bir şeydir. Şu âyetlerdeki İslâm tabiri işte bu manada kullanılmıştır. وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ وَأَسْلِمُوا لَهُ «Azap gelmeden önce Rabbınıza inkıyat edin ona teslim olun» (39 : 54) فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ ve deki «ben kendimi Rabbıma teslim ettim» (3 : 20) buyurmuştur. Kur'ân, bazen hem kâfir ve hemde mü'minler hakkında bu tabiri kullanmıştır. Çünkü hepsi de yaradılışları cihetinden istiyerek veya istemeyerek Allah'a itaat ve inkiyat ederler, alemin kanunları onlara hakimdir, onlar bu kanunlar haricine çıkamazlar. **Nitekim âyeti celilede:**

وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ۞

«Göklerde ve yer yüzünde olanlar hepsi ister istemez ona boyun eğmiştir. Nihayet de ona döndürülüp götürülecektir.» (3 : 83). Göklerde ve yer yüzünde olanların hepsi bu mana ile Allah'a itaat edip ona baş eğerler, onlar alemin idaresi için Allah'ın koyduğu vazettiği kanunlar dışına çıkamazlar.

Daha sonra İslâm tabiri, gönül hoşluğu ile Allah'a itaat edenlere tahsis edildi. Müslim demek, kendi rızası ile Allah'a itaat eden insan demektir. Böylece müslümanın şahsında tabii itaatle irade ve arzu ile itaat toplanmıştır. فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا «o halde sen yüzünü bir muvahhid olarak dine Allah'ın o fıtratına çevirki, o insanları bunun üzerine yaratmıştır.» (30 : 30) âyeti de bu manaya yakındır. Her hangi bir Peygambere itaat edip inkiyad eden kimse-

ye de bu manada «Müslim» denir. İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'e (S.A.V.) itaat edenlerin her biri müslümandır. Yine

قَالَتْ يَا اَيُّهَا الْمَلَؤُا اِنّ۪ي اُلْقِيَ اِلَيَّ كِتَابٌ كَر۪يمٌ اِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَاِنَّهُ
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ اَلَّا تَعْلُوا عَلَيَّ وَأْتُون۪ي مُسْلِم۪ينَ ۝

«Ey ahali! bana çok şerefli bir mektup atıldı. O, muhakkak ki Süleyman'dandır. O, Rahman ve Rahim olan Allah adıyla baylar, devamla bana karşı kaş kaldırmayın, Müslüman olarak bana gelin.» (27 : 31) ve :

وَوَصّٰى بِهَا اِبْرٰه۪يمُ بَن۪يهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدّ۪ينَ
فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ۝

«İbrahim de kendi oğullarına bunu vasiyet etti. Yakup da oğullarına: Ey oğullarım! Allah sizin için bu dini seçti, ancak Allah'a inkıyat ederek ölünüz diye vasiyet etti.» (2 : 132) Yusuf sûresinde de :

تَوَفَّن۪ي مُسْلِمًا وَاَلْحِقْن۪ي بِالصَّالِح۪ينَ ۝ «Yusuf : Ey Rabbim beni Müslüman olarak öldür ve salihlere ilhak et.» (12 : 101) ve :

فَلَمَّا اَحَسَّ ع۪يسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ اَنْصَار۪ي اِلَى اللّٰهِ ؟ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ
نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُونَ ۝

«Vaktaki İsa onların (israr ile taşan) küfrünü hissetti. Dedi : (Allah'a doğru giden yolda) bana yardım edecekler kim?) Havariler : (Biziz Allah'ın yardımcıları Allah'a inandık, sen de Şahid ol ki biz, gerçek müslümanlarız.) (3 : 52). Âyetlerinde «İslâm» lafzıda aynı manadadır.

Daha sonra İslâm Hz. Muhammed (S.A.V.) tarafından getirilen dine tahsis edildi. Şu âyetteki İslâm işte bu Manadadır:

اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ د۪ينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَت۪ي وَرَض۪يتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ د۪ينًا ۝

«Bugün sizin dininizi kemâline erdirdim, size olan nimetlerimi tamamladım, ve size din olarak Müslümanlığı (verip ondan) hoşnud oldum (5 : 3) ve ۞ وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ

«Kimki İslâmiyetten başka bir din ararsa ondan (bu din) asla kabul olunmaz» (3 : 85).

İşte böylece İslâm dininin temeli huzu ve Allah'a inkiyattır. Bu ad cahiliyet zihniyetini, kendini beğenme ve hamiyet mefkûresini reddetmek için en uygun bir ad olsa gerektir.

İslâmi öğretim: İslâm öğretimini gözden geçirdiğimiz vakit itikad ve amelden ibaret olmak üzere ikiye bölünmüş olduğunu görürüz. Bu iki bölümün en önemli kısımlarını, şu âyetler, içine almıştır:

الٓمٓ ۚ ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ ۞ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ
الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ۞ وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَا اُنْزِلَ
مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ۞

«Bu o kitapdırki kendisinde hiç şüphe yoktur. (O) takva sahipleri için doğru yolun ta kendisidir. Onlar ki gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar. Kendilerine rızk olarak verdiğimizden infak ederler. Onlar sana indirilene de senden evvel indirilenlere de inanırlar. Ahirete ise onlar kesin bir şekilde inanırlar.» (1 : 1-6).

AKAİD : Biz burada anlatılanları bir miktar açıklamak üzere deriz ki: İslâmın temellerinden en önemlisi Allah'a inanmaktır. Bu akide hemen hemen bütün milletler arasında müşterektir. Gerek Bedevi, gerek Şehirli olsun. Milletler arasında Allah'a inanmayan yok gibidir. Fakat Uluhiyyet fikri ve ilâhın vasıfları hakkında milletler arasında büyük ayrılıklar vardır. İslâmiyetin Allah'u Teâlâyı Kur'ân'da tavsif ettiği vasıfları kısaca olarak anlatabiliriz: o bir kabilenin tanrısı olmadığı gibi yalnız Arapların ilâhı da değildir. Hatta yalnız bütün insanların ilâhı da değil, o her varlığın Allah'ıdır. O, Rabbül'âlemin «Bütün alemlerin Rabbıdır». Ne varsa, onu o yaratmıştır, her şey onun emrine itaat eder. «لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ»

«Göklerde ve yer yüzünde ne varsa, o Allah'ın mülk ve idaresindedir». (Bu âyet Kur'ân'ın bir çok yerinde tekrarlanmıştır).

« الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا »

«Gökleri ve yer yüzünü ve bu ikisinin arasında olan varlıkları yaratan odur» ve « اَللّٰهُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ اٰبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ » «Allah sizin ve ilk atalarınızın Rabbidir».

Varlıkta beliren her nesne ondan *sadir olmuştur*. Nitekim âyeti celilede « اَللّٰهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ » «Denizi size musahhar eden de o Allah'dır» « وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ » «O, sizi sallayıp çalkalar diye yer yüzünde dağları yerleştirdi.» (16 : 15) ve :
« اَللّٰهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا » «Allah odur ki gökleri görmekte olduğunuz (gibi) direksiz yükseltmiştir.» (13 - 2) ve,

« وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ »

«O; rahmetinin önünde rüzgârları bir müjdeci olarak gönderendir.» (25 : 48) ve, « وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِسَاطًا » «Ve Allah yeri sizin için bir döşek yapmıştır.» (71 : 197) ve,
« وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا » «Allah sizin için kendilerinizden çiftler yarattı.» (16 : 72) ve, « وَاللّٰهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا »
«Allah sizi yerden ot (gibi) bitirdi.» (71 : 17) buyurmuştur.

Onun ilmi her şeyi ihate etmiştir. Kudreti de her nesneye yeter. Âyeti celilede

«وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا اِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ اِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْاَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ اِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ»

«Gaybın anahtarları onun nezdindedir. Kendinden başkası bunları bilemez. Karada ve denizde ne varsa hepsini o bilir. Onun ilmi dışında bir yaprak dahi düşmez, yerin karanlıkları içindeki tek bir tane, yaş ve kuru (hiçbir şey) müstesna olmamak üzere hepsi apaçık bir kitaptadır». (6 : 59) ve « اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ » !Muhakkak Allah her şeyi bilir. (8 : 75) « اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ » «Allah göğüslerde olan sırrı da bilicidir.» (5 : 7) ve « وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ » «Allah her şey kadirdir» (59 : 6) ve : « اِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ »

«Muhakkakki Rabbin, O, çok kuvvetlidir. Mutlak galiptir.» (11 : 66)

O, tek bir ilahtır, İslâmiyette ayrı ayrı hayır ve şer ilahları yoktur, güzellik ve rüzgârlar ilahı da yoktur. Onun uluhiyetinde O'na kimse ortak olamaz. Nitekim : « فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ » «Bil ki Allahdan başka ilah yoktur» (47 19) ve : « وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اِلٰهٌ وَاحِدٌ »

«Bir tek ilahdan başka hiçbir tanrı yoktur.» (5 : 73) ve :

« وَقَالَ اللّٰهُ لَا تَتَّخِذُوا اِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ » «İki ilah

edinmeyin, O, ancak tanrıdır.» (16 : 51) ve «وَاعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا»

«Alah'a ibadet ediniz ona bir şeyi ortak koşmayınız» (4 : 36) buyrulmuştur.

Hiç bir mahlukun ve her hangi bir zümrenin insanlarının inançlarına hüküm ve nüfûz etmeğe hakkı yoktur. Rububiyyet vasıflarından hiç bir vasfa da dokunmağa kimsenin hakkı yoktur. Âyette:

«اِتَّخَذُوا اَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ اَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللّٰهِ»

«Onlar, Allah'ı bırakıp bilginlerini, rahiplerini tanrılar edindiler.» (9 : 31) «Hatta Peygamberin kendisi de ancak irşat edicidir, onlara karşı bir sultası olamaz.» Nitekim:

«فَذَكِّرْ اِنَّمَا اَنْتَ مُذَكِّرٌ لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُسَيْطِرٍ»

«Sen hatırlat, ancak hatırlatıcısın. Onların üzerine musallat değilsin.» (88 : 21) buyurdu. Hülasa vahdaniyetin bütün manasile ve en basit ve işaret ile olsun, Allah'u Teâlâ'nın birden fazla olması inancını kabul etmez.

Allah'u Teâlâ mahlûkları arasından bazı fertleri seçti, (Vahy) diye anılan vasıta ile onlarla irtibat tesis etti. İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed (S.A.V.) ve diğerleri bu seçilmiş insanlardır. Nitekim âyeti celilede:

«اِنَّا اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ كَمَا اَوْحَيْنَا اِلٰى نُوحٍ وَالنَّبِيِّنَ مِنْ بَعْدِهِ، وَاَوْحَيْنَا اِلٰى
اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَعِيسٰى وَاَيُّوبَ وَيُونُسَ
وَهٰرُونَ وَسُلَيْمٰنَ»

Nuh'a, ondan sonraki Peygamberlere vahy ettiğimiz ve İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a Yakub'a, evladlarına, İsa'ya, Eyyüba, Yunus'a, Harun'a ve Süleyman'a vahy ettiğimiz ve Davud'a Zebur'u verdiğimiz gibi, şüphesiz sanada vahyettik biz.» (4 : 16). Vahyden maksat, insanlar iyiliğe hidayet için Allah'ın Peygambere bildirdiğini, insanlara öğ-

dermedik. Ancak kendi kavminin dili ile gönderdik.» (14 : 4) ve: retmesidir.

Diğer âyette : «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ»

«Biz hiçbir Peygamberi, kendî kavminin dilinden başkasiyle göndermedik. Ancak kendi kavminin dili ile gönderdik (14 : 4) ve:

«رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ
بَعْدَ الرُّسُلِ»

«(Biz) Peygamberleri müjdeciler ve azap habercileri olarak (gönderdik) tâki Peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşi bir bahaneleri olmasın» (4 : 165) buyurduk. Bu vahy madde ve cisim yoluyla değil, ancak ruhi ve manevi olmuştur ki, biz bunun şekil ve keyfiyetini *hakkile bilmiyoruz. Yine âyette*

«وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ
رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ»

«(Ya) bir vahy ile ya bir perde arkasından, yahut bir elçi gönderip de kendi izniyle dileyeceğini vahy etmesi olmadıkça Allah'ın hiç bir beşere kelam söylemesi (vaki) olmamıştır.» (42 : 51) diğer âyette de :

«وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ

وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا»

«Ey Muhammed) sana da emrimizden bir ruhu vahy ettik. Halbuki sen bundan önce kitap nedir ve iman nedir bilmezdin. Fkaat biz onu bir nur yaptık, bununla kullarımızdan dilediğimizi hidayet ederiz». (42-52) buyurdu.

Semavi dinlerin hepsinin esası birdir. Hepsi Allah'ı birlemeğe ve ona şirk edip ortak koşmamağa davet eder. Fakat sonradan bu dinlerin bazı öğretimleri değiştirilmiştir. Nitekim âyette

«وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ أَنَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ»

«Biz senden evvel hiç bir Peygamber göndermedik (Yani hiç biri müstesna değil) ki illa ona şu hakikati vahy etmişizdir. Benden başka hiç bir Tanrı yok. O halde bana ibadet edin» (21-25) ve:

«وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ»

«Arıd olsun ki sanada senden önceki (Peygamber) lere de (şu) vahy olunmuştur. Eğer şirkeder. Allah'a ortak tanırsan elbette amelin boşa gider, husrana uğrarsın» (39 : 65)

İslâmiyette, bu hayatın arkasında başka bir hayat vardır. O hayatın adı; Ahiret günü, kıyamet günü, hesap günü, ceza ve mükâfat günüdür. Nitekim âyette :

«ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَٰلِكَ لَمَيِّتُونَ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ ۝»

«Sonra siz bunun arkasından hiç şüphesiz öleceksiniz Sonra siz kıyamet gününde muhakkak diriltileceksiniz» (23 : 15, 16) buyruldu. O gün hayırlı ameller için mükâfatlandırılacak kötü işler için cezaya çarptırılacaksınız. İnsanın işlediği her işi zabta geçer kaydedilir ve, kıyamet gününde bu defter ona verilir. Nitekim âyette :

«وَكُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا ۝
اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا

«Herkesin amelini kendi boynuna doladık. Kıyamet günü onun için bir kitap çıkaracağız ki neşr edilmiş olarak kendisine kavuşacaktır; Oku kitabını, bugün sana karşı iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter» (17 : 13 - 14) buyrulmuştur. Diğer âyette :

«« يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ،
وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ۝»

«O günde insanlar, amelleri kendilerine gösterilmek için dağınık döneceklerdir. Her kim zerre ağırlığınca bir hayır yapmış ise, onu görecek, kimde bir zerre ağırlığınca şer yapmışsa onun (cezasını) görecektir.» (99 : 7-8) buyuruldu. Mükâfat ve Mucazat için iki yurt var : Mükâfat yeri cennet, ceza yeri de cehennemdir. Cennette iki türlü mükâfat var. Biri cismani lezzettir. Nitekim âyeti celilede :

« وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا
الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَٰذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ
وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ۝ »

(Habibim) «İman edip hayırlı işler işliyenlere müjdele iki; onlar için altlarından ırmaklar akan bahçeler var. Kendilerine her ne zaman onlardan bir meyva rızk olarak yedirilirse, her defasında : (Bu, daha evvelce de rızıklandığımız şeydi diyecekler.) ve o rızık, birbirinin benzeri olmak üzere kendilerine sunulacak, orada çok temiz zevcelerde onların, hem orada daim de kalacaklar» (2-25) buyurdu. Diğeri de ruhidir. O da Allah'ın rızası ve Allah'a yakınlıktır. Nitekim âyeti celilede:

« يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً »

«Ey itminane ermiş ruh, dön Rabbine, sen ondan razı o senden razı olarak. Haydi gir kullarımın içine, gir cennetime.» (89 : 27, 30) diğer âyette : « وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ » «Allah'dan cüz'i rıza, masivadan ekberdir» (9 : 72) buyurulmuştur.

Ukubette bunun karşılığı olarak yakıcı ateş ve Allah'ın gadabıdır. Maddi olan bu alemin arkasında ruhani olan diğer bir alem var. Bu alemde de iki çeşit ruh vardır. Bunlardan biri Allah'u Teâlâ'nın emirlerine itaat eden ve insanların kalplerini hayırlı işlere çeken hayırlı ruhlardırki, bunlara melek denir. Diğeri de kötü yaratıklardır. Onlar kalpleri kötülüğe çekerler. Bunlar da şeytanlardır.

Ameller: Burada, müslüman için edası vacip olan ameller vardır. Bu ameller akideler gibi esas ödevlerdir. Bu amellerden biri namazdır. Namaz Allah'a olan bağlılık ve ihlasın uzviyette tezahurudur. Namaz dini bir terim olarak Allah'u Teâlâya saygıyı ve onu ululamağı açıklar. Nitekim âyeti celilede:

«وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَاۤءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ»

«Namazı dosdoğru kıl. (Namaz insanı fahiş ve münker olan işlerden meneder.) Ve Allah'ı anmak en büyük ibadettir.» (29 : 45) buyurulmuştur. Bu amellerin diğeride zekâttır. Zekât, fakirlere vermek ve umumun menfaatine sarfedilmek üzere zengin'den alınan maldır. Kur'ân-ı Kerim bu iki farz olan ameli başka farzlara nisbetle daha tekitli ve önemli bir surette ve Kur'ân'ın bir çok yerinde bir arada anmıştır. Bundan sonra Ramazan ayında oruç tutmak ve kudreti dahilinde ise kâbeyi ziyaret etmek gelir.

Ahlâk: Kur'ân'da iki nevi ahlâk anlatılmaktadır. Bir kısmı liyâkât edeplerini öğretir. Nitekim âyeti celîlede:

«وَاِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِاَحْسَنَ مِنْهَا اَوْ رُدُّوهَا».

«Bir selâm ile selâmlandığınız **vakit siz daha güzeli ile selâm alın.** Veya, onu aynı ile karşılayın» (4 : 86) diğer âyette:

«لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتّٰى تَسْتَاْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلٰى اَهْلِهَا ۝»

«Ey Mü'minler kendi evlerinizden başka evlere, sahipleri ile alışkanlık peyda etmeden ve onlara selâm vermeden girmeyiniz. Bu; sizin için daha hayırlıdır. (24 : 27)» buyuruldu. Diğer bir nevi ahlâk vardır. Ki bu, ahlâk kaideleri ifasına çağrılan ahlâkın en yükseğidir. Bu da vaadleri yerine getirmek, zorluklara sabır, sevdiğin ve sevmediğin kimseler ile adalete riayet, intikama gücün yeterken affetmek ve ifrata varmayan iffettir. Âyeti celilede:

«وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِى الْبَاْسَاۤءِ وَالضَّرَّاۤءِ وَحِينَ الْبَاْسِ»

«Ve ahidleştikleri zaman sözlerine sadık kalanlar, ihtiyaç ve sıkıntı hallerinde, cihad ve savaşlarda sabrederler.» (2 : 177) diğer âyette :

«إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِى الْقُرْبٰى وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْىِ »،

«Şüphesiz Allah adaleti, iyiliği, akrabaya vermeği emreder, açık ve taşkın kötülükten münkerden, zulüm ve serkeşlikten men eder.» (16 : 90) yine :

«خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ»

«affı, kolaylığı al, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir» (7-199) ve:

«قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّٰهِ الَّتِى أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ »،

«Ya Muhammed! Deki : Allah'ın kulları için çıkardığı ziyneti temiz ve hoş rızkları kim haram eder?» (7 : 32) ve :

«قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّىَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ »

«Deki Rabbim ancak hayasızlıkları, onların açığını ve gizlisini, bununla beraber günahı, haksız isyanı hara metmez» (7 : 33) buyurmuştur.

İslâm, kabile ve cins birliğini yıkmış, kabile veya cins şerefi ile meziyetlenmeği mekruh görmüştür. İslâmiyeti kabul edenlerin tek bir kitle olduğunu, ferdleri arasında üstünlük ancak Allah'a itaat ve buyruklarını yerine getirmekle olacağını öğretmiştir. Kur'ân'da:

«إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ »

«Mü'minler ancak kardeşdirler. O halde kardeşlerinizin arasını bulup düzeltiniz.» (49 : 10) diğer âyette : «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ أَتْقَاكُمْ »

«Muhakkak Allah katında en kerimliniz, en muttaki olanınızdır.»

(49 : 13) buyurmuştur. Hadiste :

« لَيْسَ مِنَّا مَنْ دَعَا إِلَى عَصَبِيَّةٍ أَوْ قَاتَلَ عَصَبِيَّةً »

«Kabilecilik ve cinsi taassuba çağıran ve bu maksatla savaşan bizden değildir» buyurulmuştur.

İslâmiyet, Allah'a Resûl'üne ve milletin idaresi başında buunanlara itaatle emretmiştir. Allah'ın emirlerine itaat ettikçe onlara itaat etmeği farzetmiştir. Nitekim âyette:

« وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ »

«Allah'a itaat edin Resûl'üne de itaat edin ve kendi aranızdan idareniz başında bulunanlara da.» (4 : 95) Hadiste :

(لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ) «Yaradana itaatsizliği icabettiren hususlarda yaratılana itaat edilmez» buyurulmuştur.

Bu öğretimlerin Araplara olan tesiri : Bu öğretimlerin Arabın akıl seviyesini büyük bir dereceye yükselttiğinde şüphe yoktur. Allah'ın İslâmiyeti tavsif ettiği bu vasıflar arapları putlara ve taşlara tapmaktan, düşünüş ve görüşün aşağılık icabettiren işlerden kurtaracak maddenin fevkinde olan ilaha ibadete sevketti. Nitekim âyeti celilede :

« لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ » «Gözler onu idrak edemez fakat o bütün gözleri görür ve ihata eder.» (6 : 103). Câhiliyet çağında bir çoklarının tanrısı kabile tanrısı idi. İlahın saltanatı genişler ise kabilenin ilahı veyahut Arapların ilahı olurdu. İslâmiyet bu inanç yerine bütün alemleri ve bütün varlıkları idare ve tedvir eden, her şey onun kudreti altında bulunan ve her şeyi bilen bir ilah inancını yerleştirdi. Araplar bu öğretim sayesinde maddi olmayan ilahı anlamak derecesine yükseldiler. O ilah ki onun saltanatı geniş bilgisi büyüktür. İslamiyet onlara dinlerinin en hayırlı bir din olduğunu, komşu ve etraflarında yaşıyan diğer milletlerin sapıklıkta olduğunu, Peygamberlerinin bütün milletleri irşada memur olduğunu, diğer milletleri hidayet yoluna sevketmek hususunda kendilerinin

Peygamberin varisleri olduğunu anlattı. Bu öğretim onları dinlerini kabule çağırıp bu dini müjdelemek üzere diğer milletler üzerine yürümeğe sevketti. Bu dini kabul eden kimse, her cihetten onlardan bir fert gibi olduğunu bildirdi. Ahiret gününe ceza yurduna, cennet cehenneme inanmaları ve bir çoğunun islamiyeti kabule davet edip canlarını feda etmelerinde büyük bir amil oldu. Nitekim âyeti celiede :

«إِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ
فِي سَبِيلِ اللّٰهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرٰيةِ
وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ ۝ وَمَنْ أَوْفٰى بِعَهْدِهِ مِنَ اللّٰهِ ؟ فَاسْتَبْشِرُوا
بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ ، وَذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ۝ »

«Şüphesiz ki Allah, hak yolunda düşmanları öldürmekte, kendileri de öldürülmekte olan mü'minlerin canlarını ve mallarını -Kendilerine cennet (vermek) karşılığında- satın almıştır. (onun) Tevratta, İncilde ve Kur'anda (zikrolunan bu va'di) kendi üzerinde hak bir vaaddir. Allah kadar ahdine vefa eden kimdir? O halde yapmış olduğunuz bu alış verişten dolayı sevinin. Bu, en büyük saadettir.» (9 : 111) buyurmuştur.

Eşyaya ve ahlâka kıymet vermeği değiştirmek hususunda İslamiyetin araplara tesiri büyük oldu. Bir takım eşyanın kıymeti yükseldi, bir takımının kıymeti alçaldı. İslamiyetin zuhurundan sonra hayata kıymet biçmek cahiliyet çağına nisbetle değişti. Arapları, cahiliyet mefkûresinden İslâm mefkûresine naklederken Resûl-i Ekrem (S.A.) pek büyük zorluklarla karşılaştı. Bu zorluklar siyer kitaplarında uzun uzadıya anlatılmıştır. İslâmiyeti kabul edenler pek çok işkence, eza ve cefalara çarptırıldılar. İbni Abbastan şöyle rivayet edilmektedir. Vallahi müşrikler, islamiyeti kabul edenleri döver, aç ve susuz bırakırlardı. Müslümanlar bundan son derecede muztarip olurlardı. Hattâ oturamıyacak hale gelirlerdi. Kâfirler söylemeğe zorladıkları fitne sözlerini söyletinceye kadar onları cezalandırırlar, müslümana ilahın, lat ile uzzamı? derler, o da evet... demeğe mecbur kalırdı. Nihayet islamiyete, davetten beş yıl geçtikten sonra bir

kısım müslümanlar, bir hıristiyan memleketi olan Habeşistan'a göçedip oraya sığınmaya mecbur oldular. Müslüman olanlardan yüz kadar adam göçetti, Resûl'i Ekrem az bir sahabesi ile Mekke'de kaldı. İslâmiyet yayılmadı. Diğer bir tabirle bu yeni mefkûre ancak peygamber Medine'ye göçettikten ve Kureyşliler savaşlarda yenilgiye uğradıktan sonra yayıldı. En doğru bir tabirle bu çekişme ilk önce peygamberle Kureyş, bundan sonra Medine'lilerl Mekke'liler ve nihayet islamiyeti kabul eden araplarla islamiyeti kabul etmeyen araplar arasında cereyan etti. Bu çekişme iki mefkûre arasında vukua geldi. Biri lezzetleri mübah sayan bu hususta pek ileri giden ve ahlaka kendine mahsus bir kıymet biçen tenbellik mefkûresidir. Diğeri putları şiddetli bir surette ayağı altında çiğneyen vahdaniyetci, her türlü tahkirle putları hakir gören ve hiç bir mülayemet göstermeden putları kıran, lezzetleri ancak belli bir derecede caiz gören, fakirlere ve umumun menfaatlerine sarfedilmek üzere vergiler tarheden ve hürriyeti bir takım kayıtlarla sınırlayan islamiyet mefkûresidir. Bu mefkûre belli vakitlerde ibadeti farzeden mülkiyeti ve şahısları hürmete çağıran, ahlaka, büsbütün başka bir kıymet veren, öcü öcalmağı hayırlı bir iş telakki etmeyen bir mefkûredir. Rivayete göre bu mefkûreyi en iyi bir şekilde anlatan Cafer bin Ebu Talip olmuştur. O Habeşistan'a hicret edenlerden biri idi. Neccaşî onların halinden sormuş o da şu cevabı vermişti : «Biz cahiliyet çağı halkından olup, putlara tapar, laşeler yer, her türlü fuhuşu irtikâp eder, kardeşlik bağlarını keser, komşularımıza kötü muamelelerde bulunur, bizim kuvvetlimiz zayıflarımızı yerdi. Bizim bu halimiz nesebini, doğruluğunu, emanetini ve iffetini bildiğimiz bir adamı Allah'u Teâlâ bize Peygamber olarak gönderinceye kadar devam etti. O bizi Allah'ı bir olarak tanımağa, ona ibadete, bizim ve babalarımızın taptığı taşlara ve putlara tapmağı bırakmağa çağırdı. Doğru söz söylemeği emanete ve kardeşlik bağlarına riayeti, komşularla güzel geçinmeği, haramdan kan dökmekten ve fuhuştan, yalan ve iftiradan ve iffetli kadınlara iftiralarda bulunmaktan sakınmağa çağırdı. Yalnız bir Allah'a ibadeti ve ona ortak koşmamağı, namaz kılmağı, zekât vermeği, Oruç tutmağı emretti. Biz onu tasdik edip ona iman ettik. Bundan dolayı kavmimiz bize tecavüzlerde bulundu, bizi cezalara çarptırdılar, dinimizden ayırmak üzere fitnelere katlandırdılar. Allâh'u Teâlâya olan

ibadetimizden alıkoyarak tekrar putlara tapmağa mecbur etmek ilk önce olduğu gibi tekrar pis şeyleri helâl saydırmak istediler. Bize kahır ve zulüm edip bizi sıkıştırdıktan ve dinimizin hükümleri ile amel etmemize mani oldukları için memleketinize sığındık» (27).

Orucun, Habeşistan'a hicretten sonra farz olduğuna göre Hz. Cafer'e isnat edilen sözler arasında oruç bulunduğu için kıssanın uydurma olması kuvvetli bir ihtimal dahilinde ise de, kıssa iki mefkûre arasındaki çekişmeği en doğru bir şekilde canlandırmaktadır.

Üstad Goldzîher (din ve mürüvvet) başlığı altında islâmiyet ile cahiliyet çağında arapların fazilet saydıkları şeyler arasındaki çekişmeleri anlatmak üzere ayrı bir bölüm tahsis etmiştir. Onun görüşü şu surette özetlenebilir. «İslamiyet hayatın en yüksek örneğini cahiliyet hayatının yüksek örneğine uymayan bir surette çizmiştir. Bu iki örnek bir birine benzemez, çok vakit bir birine zıttır. Şahsı şecaat, sınırı olmayan şahamet, israf derecesini bulan cömertlik kabileye tam bir ihlasla bağlanmak, öç almak hususunda sertlik, kendisine, akrabasından birine veyahut kabilesine gerek söz ile ve gerek işi ile tecavüz eden adamdan öç almak cahiliyet çağında puta tapmak araplar arasında faziletin temeli sayılırdı. İslamiyete gelince bunu alçaklık göstererek Allah'a ve onun buyruklarına inkiyat, sabır, şahsını ve kabile menfaatlerini din uğrunda feda etmek, kanaat etmek, iftihar ile kibirden ve kendisini büyük görmekten sakınmak insan için hayatta en yüksek örnektir.»

İslamiyetin sınırlarını çizdiği hayatın bu yüksek örneği ile cahiliyet çağının çizdiği hayatın yüksek örneğini mukayese etmek ister isen, Allah'u Teâlâ'nın şu âyetini oku:

«لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ، وَلٰكِنَّ الْبِرَّ
مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ
وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ
وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَالْمُوفُونَ
بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ
اُولٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ۝

(27) İbni Hişam'ın Sireti.

«(Namazda), yüzlerinizi doğu ve batı tarafına döndürmeniz iyilik (ve taat) değildi. Fakat iyilik, Allah'u Teâlâya, kıyamet gününe, meleklere, kitaba ve Peygamberlere iman eden, malını seve seve akrabaya, yetimlere, yoksullara, yolculara, dilenenlere, ve esirleri azat etmek üzere veren. Namazı dos doğru kılan zekâtı veren. Ahidleşdikleri vakit sözlerini yerine getirenler, sıkıntı, hastalık ve savaşta dayanıp sabredenlerdir. İşte imanlarında sadık olup, günahtan sakınan muttakiler, onlardır» (2 : 177) buyurdu.

Bundan sonra Tarafa'nın muallakatında şu beyitleri oku :

اذا القوم قالوا من فتى؟ خلت انني ❁ عنيت فلم أكسل ولم أتبلد ❁

أحلت عليها بالقطيع فأجذمت ❁ وقد خب آل الأمعز المتوقد ❁

فذالت كما ذالت وليدة معشر ❁ تري ربها أذيال سحل ممدد ❁

ولست بحلال التلاع مخافة ❁ ولكن متى يسترفد القوم أرفد ❁

وان تبغني في حلقة القوم تلقني ❁ وان تقتنصني في الحوانيت تصطد ❁

متى تأتني أصبحك كأسا روية ❁ وان كنت عنها ذا غنى فاغن وازدد ❁

وان يلتق القوم الجميع تلاقني ❁ الى ذروة البيت الرفيع المصمد ❁

نداماي بيض كالنجوم وقينة ❁ تروح علينا بين برد ومجسد ❁

فلولا ثلاث هن من عيشة الفتى ❁ وجدك لم أحفل متى قام عودي ❁

فمنهن سبقي العاذلات بشربة ❁ كميت متى ما تعل بالماء تزبد ❁

وتقصير يوم الدجن والدجن معجب ❁ ببهكنة تحت الخباء المعمد ❁

كأن البرين والدماليج علقت ❁ على عشر أو خروع لم يخضد ❁

وكري اذا نادى المضاف محنبا ❁ كسيد الغضا ذي السورة المتورد ❁

«Halk! bu genç kim? diye sorduğu zaman, ben kendimin kastedildiğini sandım, üşenmedim ve şaşmadım iki elimi arkama döndürdüm, Kamçımı elime alarak devemin üzerine sıçradım, devemi süratle koşturdum. Sahranın serabı yukarıya yükseldi. Devem, aşiretin cariyesi güzel bir yürüyüşle sahibi önünde pamuklu bezden yapılmış olan giyimini yere sürükliyerek yürüdüğü gibi, yürüdü. Konukların gelmesinden korkarak evlerim gözükmesin diye alçak ve çukur yerlere konmuyorum. Millet benden yardım isterse, beni orada bulursun. Beni meyhanelerde yakalamak ister isen, orda yakalarsın. Bana gelir isen ben, seni kandırıncaya kadar sabah şarabını içiririm. Sen bundan müstağni isen müstağni ol ve müstağniliğini arttır. Bütün halk buluştuğu zaman sen yüksek ve hiç bir kusuru olmayan evin yukarı bir yerinde benimle buluşursun. Benim ile sohbet edenler yıldızlar gibi güzel ve mümtaz şahsiyetlerdir. Geceleri bizim yanımıza beyaz olup da zaferanlarla boyanmış giyimler giyerek şarkı söyleyen cariye gelmektedir.»

Tarafa şiirine devam edip diyor ki:

«Beni azarlıyan sevgililere şarap içerek sebkat etmem bu cümledendir. İçtiğim şarap öyle bir şarap ki su ile beraber kadehin içinde yükseldiği zaman köpükler saçmaktadır. Yaradılışı itibarile güzel olan sevgili ile beraber aceplendirecek derecede hoş olan yağmurlu günü direkler üzerinde kurulan çadırın içinde günü çabuk geçirmemde bu cümledendir. Sevgilinin ayağına giydiği bilezikleri ve kolcakları kıvırılmayan ağaca bağlanmış gibidir. Bana sığınanlar yardım istedikleri zaman saksavul ormanının sıçrayarak gelmekte olan kurdu gibi eğilerek saldırıyorum.»

İşte cahiliyet hayatının en yüksek örneği: Bahadırlık, cömertlik, kavmin yüksek adamları ile sohbet etmek, meyhanelerde bulunmak, nedimler ve şarkı söyleyen (muganniye) cariyeler ile beraber şarap içmek, İşte hayattaki her şeyleri budur.

Araplar islamiyet öğretimlerinden ne derecede müteessir olmuşlar? islamiyet, arapların islamiyeti kabul etmeleri ile cahiliyet öğretim ve terbiyesini yok etmiş midir? hakikat böyle değildir. Dinler ve mezhepler tarihi bunun tersini göstermektedir. Eskilik ile yenilik

ve atalardan tevarüs edilen din ile yeni din arasındaki çekişmeler uzun sürer, yeni eskinin yerini tedrici bir surette işgal eder. Büsbütün ortadan kaldırdığı görülmiyecek derecede azdır. Cahiliyet mefkûresi ile islamiyet öğretimi arasındaki çekişme de böyle oldu. Cahiliyet mefkûreleri zaman zaman zuhur edip, islamiyet mefkûresi ile çekişiyordu. Bu çekişme uzun sürdü. Bu çekişmelerin yankılarından bir kısmını hikâye edeceğiz:

İslâmiyet Kabile ve cinsiyet, tassup ve taraftarlığını yoketmiye ve bütün insanları musavata çağırdı. Kur'an-ı Kerîm de:

« إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ أَتْقَيكُمْ » «Allah katında en keremliniz en çok takva sahibi olanınızdır.» (49: 13) buyuruldu. Hadiste: «Mü'minler kardeşlerdir, kanları bir birine denktir. Edna derecede olan da üzerine düşen işi görür. Onlar başkalarına karşı bir elden iş görürler buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (S.A.V.) vedâ haccındaki hutbesinde şöyle buyurdu. «Ey insanlar Allah'u Teâlâ cahiliyet çağı gurur ve kibirini ve atalarla iftiharı sizden kaldırdı. Hepiniz Âdem oğullarısınız, Âdem ise topraktan yaradılmıştır. Arabın arap olmayana üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva iledir.» «Müslimin rivayetinde Resûl'i Ekrem: Bir adam dalalet bayrağı altında savaşır, kabile ve kavmiyet taraftarlığından dolayı darılır veya taassubuna yardım ederken öldürülür ise cahiliyet çağı öldürülmesile öldürülmüş olur.» buyurdu. Resûl'i Ekrem muhacirlerle Ensarı birbirine kardeş yaptı. Halbuki bundan önce Mekke'lilerle Medine'liler arasında düşmanlık hüküm sürüyordu.

Ne yazık ki öğretimlerle kabile taassup ve taraftarlığı tamamen ortadan kalkmadı. Harekete getiren sebep baş gösterdiği anda bu taassup hemen kendini gösterirdi. İstersen Benî Mustalik gazvesinde vukua gelen olayı bir gözden geçir. Peygamber Efendimiz muhacir ve Ensar'dan mürekkep bir cemaatin başında olduğu halde sefere çıkmıştı. Muhacirlerden biri Ensar'dan birinin sırtına bir yumruk vurdu. Aralarında vuruşma oldu. Nihayet Medine'li Ensar cemaati yardıma gelin, muhacir de: Ey mühacirler! yardıma yetişin, diye seslendi. Olay Peygambere duyuruldu ve: size ne oluyor da cahili-

yet devrindeki çağlara baş vuruyorsunuz? dediği zaman onlar: muhacirlerden biri Ensar'dan birinin sırtına vurdu, diye cevap verdiler. Peygamber Efendimiz: bunu bırakınız, bu bed kokudur, diye mukabelede bulundu. Abdullah bin Ubey bin Selul:

« لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ »

«Eğer Medine'ye döner isek and olsun en şerefli ve kuvvetli olan, oradan en hakir olanı muhakkak çıkaracaktır.» (63 : 8) dedi.

Görüyorsun ya, nasıl küçük bir sebep yüzünden küçük bir olay, kalpleri heyecana getirdi ve onları eski cahiliyet çağı adetine sevketti, hemen Mekke'li de Medine'li de kabile taassup ve taraftarlığını hatırladı.

Hılafet Emevilerin eline geçtikten sonra cahiliyet devrinde olduğu gibi taassub eski haline döndü. Emevilerle Haşimiler arasında cahiliyet çağında olduğu gibi çekişmeler hüküm sürdü. Emeviler dehâları, akılları, hatiplerinin ve şairlerinin çokluğu ile iftihar ettiler. Haşim oğulları çoklukları ile iftihar edip onlara red cevabı verdiler. Bunların çekişmeleri ve iftihar edişmeleri, cahiliyet çağı nefretleşmelerinin hakiki bir örneği idi. ([28]). İslâmda kahtan arapları ile Adnan oğulları arasındaki çekişmeler de yenilendi. Her bölgede düşmanlık ve savaş hüküm sürdü. Her ülkede türlü kabileler birleştiler. Horasan'da Ezdlerle Temimler savaştı. Bunlardan birincileri Yemenli, Temimler ise Adnan oğullarından idi. Şam'da Kelp kabilesi ile Kays kabilesi savaştı. Kelpler Yemenli, Kayslar Adnan oğullarından idi. Irak ve Endülüs'de aynı hal devam etti. İbni Ebi El-Hadit şunu hikâye eder: Kûfe ahalisi Hazreti Ali halifeliğinin son günlerinde kabileler halinde yaşarlar, biri kabilesinin oturduğu mahalleden çıkarak diğer kabilenin evleri önünden geçerken, kendi kabilesinin adını anarak: Ey Temimler ve ey Rebialar sizi yardıma çağırıyorum, diye seslenirdi. Aralarından geçip gitmekte olduğu kabilenin gençleri onun peşine düşerek kendi kabilelerine: Ey Naha ve ey Kindeliler! sizi yardıma çağırıyoruz, diye seslenirler ve adama yetişip onu döverler, o da kabilesinin yanına gidip yardıma çağırınca kılıçlar

(28) İbni Ebü'l-Hadid Şerhi C. 3, sh. 472

kınlarından çıkarılır, fitne ve kargaşalık baş gösterirdi. Egani de şunu hikâye eder: «Tuveys Evslerle Hazreclerin savaşları esnasında söyledikleri şiirlere düşkün idi. O bu şiirleri söylemekle onları çekişmeğe teşvik etmek isterdi. Bu iki kabilenin adamları bir araya toplandığı ve Tuveys bu şiirleri söylediği vakit her halde aralarında bir şeyler vukua gelir, kalplerinde sakladıklarını meydana çıkarırlar, kinlerini izhar ederlerdi.» ([28]). Kabileler arasındaki bu savaşları anlatsak söz uzar. Bu savaşların aslı cahiliyet çağı asabiyetine dayanır.

Emeviler devri şairlerinin şiirlerine baktığın vakit bunu pek açık olarak göreceksin. Şairler Kabilelere ayrılmışlar, bu şairlerden her biri kendi kabilesinin adını yükseltiyor, cahiliyet çağı şairleri gibi diğerlerini heyecana getiryorlardı. Bu hususta en doğru örneği Cerir, vezin ve Farazdak ve Ahtal'ın hicivlerinde göreceksin.

İslamiyet devrinde cahiliyet mefküresinden görülen yalnız bu kabile taassubu değildir. Kabile taassubundan başka bundan daha az sayılmayacak daha nice çekişmeler de vardı.

Bunlardan biri İrtidat savaşlarıdır. Arap kabilelerinden bir çoğu zekât vermeği halifeye haraç vermek telakki edip bunu bir zillet saydılar. Bunu bir kabilenin diğerine tasallutu ve o kabilenin diğerinden haraç alması diye telakki ettiler. Resûl'i Ekremin ölümünü fırsat bildiler. Hz. Ebu Bekr'e zekâtı vermekten imtina ederek bu düşüncelerini meydana koydular. Kurre bin Hübeyre bu hususta Hz. Amr bin El As'a şunları söyledi: «Yahu haraç aldığınız için araplar sizden hoşlanmaz, arapları vergi vermekten muaf tutar iseniz onlar sizin sözlerinizi dinlerler ve size itaat ederler, yoksa onlar sizin etrafınızda toplanmazlar.» Araplar zekâta umumun menfaatlerine sarfedilmek üzere alınan malın bir parçası nazarile bakmaktan âciz idiler. Halbuki islamiyetin zekâttan maksadı budur.

Müslümanlardan bazılarının -bilhassa sahralarda yaşıyanların birbirini hicvedişmek, hamiyet göstermek ve şarap içmek gibi içtimai hayatlarında cahiliyet çağı adetleri üzere yaşamalarını da buna ekle. Ömer Bin Hattab'ın Huteyye'yi hapse attığı rivayet edilmektedir.

---

(28) Eganı 2, 175

Çünkü o kötü sözler söylüyor, adamları, kendilerinde mevcut olmayan vasıflarla övüyor ve zemmediyordu. Sonra onu serbest bıraktı. Yanından ayrıldıktan sonra arkasından seslendi. Huteyy'e Ömer'in katına döndüğünde Hz. Ömer ona : Ey Huteyy'e ben seni Kureyş'den bir gencin koltuk yastığı döşiyerek seni yanında oturtmuş gibi görüyorum, o genç diğer bir yastığı da senin için dürmüştür, o sana : Ey Huteyy'e! bize şarkı söyle diyor, sen de adamların şereflerine dokunan söz söylüyorsun, dedi. Zeyd Ben Eslem diyor : Bundan sonra günlerden bir günde Huteyy'e'yi Ubeydullah bir Ömer'in yanında gördüm, Ubaydullah ona yastık döşemiş, diğer birini de yaymıştı. Bundan sonra Ubeydullah ona : Ey Huteyy'e! bize şarkı söyle, dedi. O da şarkı söylüyordu. Ben Ey Huteyy'e Ömerin sözlerini hatırlıyor musun? dedim. O kortu ve Onun Allah yarlıgasın O sağ olsaydı bunu yapmazdık, diye mukabelede bulundu.

Hatta Emevilerin bir çok gençleri ile Hoşimilerden bazı gençler islamiyet öğretiminden ziyade cahiliyet çağına daha uygun bir yaşayışla yaşıyorlardı. Şarap içiyorlar, avla meşgul oluyorlar, gazeller söylüyorlardı. Yezd Bin Muaviye ile arkadaşları bunun bir örneği idiler. Mesudî, Yezid'in eğlence, yırtıcı hayvanlar ve av köpekleri düşkünü olduğunu ve şaraba devam ettiğini söyler. Mekke ve Medine'de onun zamanında teganni yayıldı. Musiki aletleri kullanıldı. Halk aşikâr bir surette şarap içiyordu. Yezid'in Vali ve memurları da onun yaptıklarını yaptılar.

Arzu edersen emevilerden Velid bin Ukbe'nin hal tercümesini oku. O; Hz. Osman bin Affan'nın anne bir doğma kardeşidir. O, Kureyş'in yiğitlerinden, şairlerinden, şecaat sahiplerinden ve civanmetlerinden idi. Hz. Osman onu kûfe valiliğine tayin etmişti. Onun Islamiyetin tesiri haricinde bir hayat yaşadığını görürsün, o şarap düşkünü di. Onun evi Irak ahalisinden eğlence ve teganni düşkünlerinin toplantı yeri idi. Bundan başka cahiliyet civanmertliği, asabiyyet ve taassubu gösteren bir zat idi. Egani şunu rivayet eder: «Abdülmelik bin Mervan Mahzum kabilesinden Haris bin Halid'i Mekke valisi yapmıştı. Haris Talha'nın kızı Aişe'yi severdi. Aişe ona adam gönderip tavafını bitirinceye kadar namazı geciktirmesini istedi. Haris müezzine Aişe tavafını bitirinceye kadar namazı gecik-

tirmesini emretti. Aişe tavafını bitirinceye kadar namaz tehir edildi. Hacca gelenler Haris'in bu işini doğru bulmadılar, Hadiseyi büyülttüler. Bunun üzerine Abdülmelik Haris'i valilikten azletti.» (29)

Diğer bir zümrenin ise tamamile islamiyetin öğretimlerine uygun hareket etmiş olduğu görülmektedir. O derecedeki hatta bu müslümanlarla cahiliyet çağı erbabı arasında münasebet tamamile kesilmiştir. Ebu Bekir, Ömer ve bir çok sahabelerde bu hal görülmektedir. Tekva, zuhd tevazu, dinin buyruklarını tamamile yerine getirmek, cahiliyet izini ve islamiyete münafi olan hiç bir eser göremiyeceğin bir hayat. Bunlar İslamiyet çağında yeniden yaratılmış gibi insanlardır.

İslamiyetin ruhu, özü ve islamiyetin yaymak ve celbetmek istediği şeylerle cahiliyet devrinin ruhu özü ve kendisine çeken ve celbeden şeyleri arasındaki çekişme şiddetli olmuş ve uzun sürmüştür. İslamiyetin Araplara tesiri bir türlü olmamıştır. En çok İslamiyetin hayırlı tesiri altında kalanlar, muhacir ve Ensar'dan islamiyeti ilk kabul edenlerdir. İslamiyet bunların kalplerinin en derin yerlerine hulul etmiş, onlar islamiyete ihlas ve samimiyetle bağlanmışlar, islamiyetin emirlerini tamamile yerine getirmişlerdir. Mekke'nin fethinden ve ondan sonra islamiyeti kabul edenlere gelince; onlar küfür ve inatlarında devam edip ancak Resûl'i Ekrem ve ashabının düşmanlarını yendiklerini gördükten sonra islamiyeti kabul etmekten başka çare olmadığını anlamışlardır. Bunların dinleri yufka, yani zayıf idi. Kur'an-ı Kerimde bu hususta şöyle buyuruluyor:

لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَ أُولَٰئِكَ أَعْظَمُ دَرَجَةً مِنَ الَّذِينَ
أَنْفَقُوا مِنْ بَعْدُ وَقَاتَلُوا وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَىٰ ..

«İçinizde fethinden Mekke'nin fethinden önce (Allah yolunda) malını sarfeden ve (islamiyet uğrunda) savaşanlar (diğerleri ile) bir olmaz, onlar derece itibari ile (Mekke'nin fethinden) sonra infak edip savaşanlardan daha büyüktür. (Bununla beraber) Allah her birine

---

(29) Eganı, 3, 103

güzeli vadetti.» (57 10) buyurulmuştur. Tarihçiler pek hakil olarak sahabeyin derecelerine göre tabakalara bölmüşler, bazıları bunları derecelerine göre 12 tabakaya çıkartmışlardır. Bunlardan en sonuncu tabakasını Mekke'nin fethi gününde müslüman olanlar teşkil etmektedir. (29).

Şehirlerde ve köylerde yaşıyanların hali de böyledir. Sonradan diğer milletlerden islamiyeti kabul edenler, göçebelerin çoğundan daha mütedeyyin ve islamiyetin hükümlerini daha iyi bilirlerdi. Zeyd bin Savhan arkadaşları ile konuşurken bir göçebe Arap ona : Vallahi sözlerin hoşuma gidiyor fakat elin beni şüphe altında bırakmaktadır, (hırsızlıktan dolayı kesilmiş olduğuna işaret etmek istedi) dedi. Zeyd nasıl benim elim seni şüphe altında bırakıyor, kesilmiş elim sol elimdir, diye mukabelede bulundu. Arabı sağ eli mi sol eli mi kesiyorlar, bundan haberim olmadığına yemin ederim dedi. Zeyd bin Savhan Allâh'u Teâlâ doğru duyuruyor dedi ve şu âyeti okudu

اَلْاَعْرَابُ اَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَاَجْدَرُ اَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ
عَلٰى رَسُولِهِ

«Bedeviler, küfür ve nifak bakımından (şehirliden) daha beterdir. Allah'ın, Resuline indirdiği (Hükümlerin) sınırlarını bilmemeleri de daha çok onlara layıktır.» (9 - 97) Taberi bu âyetin Tefsirinde şöyle diyor : Arab - göçebe araplar sahralarda yaşıyan kimseler olup, Allah'ın birliğini başkalarından daha şiddetli bir surette inkâr ederler, onların nifakları şehirlerde ve köylerde yaşıyanların nifakından - iki yüzlülüğünden daha şiddetlidir. Allah'ın onları böyle tavsif etmesi zulüm ve kalplerinin kasvetinden ve hayır ehlini az görmelerinden ileri gelir. Bundan dolayı bunların kalbleri başkalarınınkinden daha kasvetlidir ve Allah'ın hak ve hukukunu en az bilenler onlardır.»

Göçebe araplardan çoğunun islam dininin hükümlerini bilmeleri sathidir. Onlar devamlı bir surette şarap içerler ve kabilelerinin cahiliyet çağındaki örf ve adetlerine göre iş görürlerdi. Bayraklarını çekerek cahiliyet çağında olduğu gibi islamiyet devrinde de kendi-

(29) Ebu'l-Feda tarihi 1 - 163, O çocuklarıda ayrı bir tabaka sayar.

ne düşman olan kabilelerin üzerine yürürlerdi. Hakiki islamiyet ve doğru olan islam mefkûresi şehirlerde daha ziyade göze çarpardı. Bilhassa Mekke'nin fethinden önce islamiyeti kabul edenlerde bu hal açı kbir surette gözükürdü. Müslümanlar tarafında fethedilen şehir ahalisinden dinlerine ihlasla bağlanmış olanların hali de böyle idi.

Demek islamiyetin ilk yüz yılı içinde cahiliyet çağı zihniyeti ile islamiyet zihniyeti yan yana yürüyorlardı. Cahiliyet çağı zihniyetinin Emeviler devri edebiyatına bilhassa şiire tesirinin pek büyük olduğu görülmektedir. Cahiliyet çağına mahsus olan manalar, cahiliyet çağı hicivleri, cahiliyet çağı övünmeleri, cahiliyet çağı hamiyeti ve bunlardan her biri Emeviler devri şiirlerinde pek açık bir şekilde gözükür. İslamiyet zihniyetini şerî ilimler öğrenmeğe koyulmalarında gözükür. Müslümanlar Kur'an-ı öğretmeğe ve hadisleri toplamağa koyulmuşlar, bu iki kaynaktan hükümler, va'z ve nasihatler istihraç etmişler. Bizim burada inceliyeceğimiz konu işte budur. Bunu aşağıda anlatacak, ilmî hareketlerden bahsederken islamiyetin ilme olan tesirini anlatacağız.

İKİNCİ KISIM

İSLÂM FÜTÛHATI VE MİLLETLERİN BİRBİRLERİYLE KAYNAŞMASI

İslâm fütûhatı hakkında eserimizin (siyasî hayat) bölümünde geniş bilgiler bulacaksın. Burada bu fütuhatı anlatmamız, müslümanların mefkûre ve dînî hayatları ile ilgisi olduğu içindir. Diğer tabirle bu fütuhatın doğrudan doğruya vasıtalı veya vasıtasız ilme veyahut dine olan tesiri içindir.

Resul'ü Ekrem vefat ettikleri zaman islamiyet henüz arap yarım adasının haricine yayılmış değildi. Peygamber Efendimiz komşu kabileleri islamiyeti kabule çağırmağa ve onlarla temasa başlamıştı. Peygamberimizin irtihalinden sonra arkası kesilmeden fütuhat devam etti. Irak fetholundu. Burada memleketin yerli ahalisinden başka Rebia ve Mudar'dan bazı arap kabileleri ve Fars'lardan bazıları yaşıyorlardı. Ahalisinin bir kısmı hıristiyan bir kısmı mezdek ve bir kısmı zerdüşt dininde idi. Araplar Basra ve Kûfe şehirlerini kurdular. Hz. Ömer Medain ile Kadisiyye'nin arapların tabiat ve mizacına uymadığını görünce, Arabın mizacına uygun, Deniz ve Karadan Arap yarım adasından ayrılmayacak şehirler kurulmasını emretti ve bu şehirler kuruldu. Hz. Ömer'in maksadı bu iki şehrin, askerin sahra havasını alabileceği bir ordugâh olmasını temin ve askerin şehirlerin ağır havasından kurtulmalarını sağlamak idi. Hz. Ömer'in bu emri ile 15 hicride Basra ve 17 hicri 638 m. de Kûfe şehri kuruldu.

Fars fetholundu. Burada Fars'lar ve az bir miktarda yahudiler ve iki aradaki savaşlarda esir edilen bazı Romalılar yaşarlardı.

Şam fetholundu. Eski çağlarda Şam'ın idaresi türlü milletlerin eline geçmiş, Fenikelilerin Amur ve Kenanilerin idaresinde bulunmuş, türlü medeniyetlerin tesirleri altında kalmış idi. Mısır firavunları, Yunanlılar, Romalılar ve Gassan Arapları Şam'ın üzerine yürümüşler, sonradan Romalılara tabi bir vilayet olmuş, Roma kültürü tesiri altında kalmış, ahalisi hıristiyanlığı kabul etmiş ve bu halinde iken müslümanlar tarafından fetholunmuştu,

Müslümanlar tarafından fetholunduğu zaman Şam'da Süriye'liler yaşıyorlardı. Bunlar memleketin asıl ahalisidir. Ermeni, Yahudiler ve Romalılardan bazıları ile bazı Arap kabileleride yaşarlardı. Bu Arap kabileleri arasında en meşhurları Gassan Lahım, Cüzam, Kelp ve Kuza kabileleri ile bir kısım tağlip kabilesi idi. Bunlar daha çok Şam'ın güneyinde yaşarlardı. Bu da Güney kısmının Arabistana komşu olmasından ileri geliyordu. Bu Araplara Ârâmîce ve Arapça karışık bir dil ile konuşurlardı. Bunlar kendilerini Şam'li sayarlar, Hicaz ile aralarındaki münasebet yalnız alış verişten ibaret idi. Şam fethedildiği zaman cereyan eden savaşlarda bu araplar Romalılar hesabına araplarla savaşmışlardı.» ([30]).

Eski medeniyetin beşiği olan eski Mısır, Yunan ve Roma medeniyetlerine varis olan Mısır da feth edildi. İskenderiye felsefe mezheplerinin ve türlü dine mensup cemaatlerin, doğu ve batı mezhep ve fikirlerinin toplandığı bir yer idi. Burada Mısır'lılar, Yahudi ve Roma'lı gibi birbirile karışmış diğer milletler ile yaşarlardı. Batı Afrika'daki Berka, Tunus, Cezair, Merraküş ve Târık boğazına kadar olan bölgeler fetholundu. Bu ülkeler yine Roma'lıların idaresinde idi.

Velid bin Abdülmelik zamanında Sind, Buhara, Harzem, Semerkant ve Kâşgar'a kadar olan bölgeler ve Endülüs fetholundu. Fakat bunların fetholunmasının tesirleri, gözden geçirmekte olduğumuz bu ilk yüz yıl içinde değildi.

Arapların bu memleketleri fethetmeleri, memleketi fetheden Araplarla memleketleri fetholan milletlerin, kanunlarının, içtimai ni-

---

(30) Dairetül Maarifil İslâmiye ŞAM maddesi

zamlarının, fikir, düşünce ve dini inançlarının kuvvetlice birbirine karışmasına sebep oldu. Bu karışımda rol oynayan bir takım amiller var. En önemlileri şunlardır :

1) İslamiyetin futuhat hakkındaki öğretimleri,

2) Fethedilen memleketler ahasinin çoğunun islâmiyeti kabul etmeleri,

3) Araplarla başkalarının karışık bir surette yaşamaları. Bu amillerden her biri hakkında kısaca bilgiler vereceğiz.

İslamiyetin fütûhat hakkındaki öğretimleri : İslamiyetin öğretimlerine göre müslümanlar bir şehrin ve bir memleketin üzerine yürümek istedikleri takdirde ilk önce ahalisini islamiyeti kabule çağırmaları gerekir. Ahalisi islamiyeti kabul ettikleri taktirde her cihetten diğer müslümanlara müsavi olurlar. Nitekim Hadiste :

«أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتّٰى يَقُولُوا لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ ، فَإِذَا قَالُوهَا
عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا بِحَقِّهَا ، وَحِسَابُهُمْ عَلَى اللّٰهِ »

«İnsanlar : Lâilahe illallah deyinceye kadar onlarla savaşmağa memur oldum, Onlar bunu dedikleri vakit, kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Yalnız Allah'ın hakkı bundan müstesnadır ve hesapları Allah'a aittir». buyrulmuştur. İslamiyeti kabul etmedikler takdirde idare ve hükümetleri için memleketlerini müslümanlara teslim etmeğe çağrılmalıdırlar, kabul ettikleri takdirde cizye ([31]) vermek suretiyle kendi dinlerinde kalabilecekler, ve böylece müslümanların lehinde olan şeyler onların da lehinde, müslümanların aleyhinde olan şeyler onların da aleyhinde, yani zarar ve menfaatleri ortak olur. Bununla müslümanların himayesine girmiş olurlar, müslümanlar onları korur ve savunurlar ve bunlara (ehli zimme) zimmiler, yani

(31) Ciye'den maksad, can başına alınan paradır. Araplar ile putperestlerden başkası, Hıristiyan, Yahudi, âteş perest ve Sabiilerden kabul olunurdu. Bu parayı yalnız erkekler öder. Kadın, çocuk ve onların hükmünde olanlar ödemezlerdi. Bu vergi, Nakit veya giyim eşyasi gibi maddelerden de ödenirdi. Yılda bir defa verilirdi, her şahıstan ya bir dinar veya 13 dirhem alınırdı. Sonraları bu mikdarı en kısa derece olarak kabul etmişler, iki dinar veya 24 dirhem, hatta zenginlerden 4 dinara kadar aldılar, vermeyenleri haps ettiler. Bu gibilerin arazılarından aldıkları vergiye Haraç denirdi.

himayeye alınanlar adı verilmiştir ([32]). İslâmiyeti kabul etmedikleri gibi islamiyetin hükmü altına girmeği ve cizye vermeği kabul etmezler ise, onlara karşı savaş ilan olunur. Savaş esnasında bunlardan savaşanlarını veyahut savaşa yardım edenlerini öldürmek caiz olur. Kadınlar, çocuklar, kocamış adamlar, körler, savaşa iştirak etmeden evde kalanlar ve başka bu gibiler savaş hususunda fikir ve rey sahibi olup da müslümanlara karşı savaşa teşvik etmedikleri taktirde öldürülmezler. Resul'i Ekrem, savaşı idare ettiği ve müslümanlara karşı savaşa teşvik ettiği için Huneyn savaşında Düreyt bin Simma'ya karşı bu gibi muamelede bulunmuş, kör ve kocamış olmasına bakmadan onu öldürtmüştür. Müslümanlarla savaşanlar savaş esnasında barış talebinde bulunur iseler, imam münasip gördüğü taktirde taleplerini kabul ederlerdi. Nitekim âyeti Celilede:

« وَاِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا » «(Savaşanlar) barışa meylederlerse, sende barışa meyleyle» (8: 61) buyurulmuştur. Barış yapılır ise, akdedildiği gibi şartları yerine getirmek vacip olur. Barış yapılmadan müslümanlar düşmanlarını yenerek şehri ve memleketi fethederler ise, burada bir harb esiri ve birden feth edilmiş memleket halkı vardır, herbiri ayrı hükme tabidir. Esirler gelince Kur'an-ı Kerimde esirler hakkında şöyle buyuruluyor:

« حَتّٰى اِذَا اَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَاءً »

«Savaşta düşmanlarınızla karşılaştığınız zaman onların boyunlarını vurunuz. Nihayet onları mecalsiz bir hale getirdiğinizde bağı sıkı tutun. Sonra ya iyilik (yapın), yahut fidye alın.» (47: 4) buyurulmuştur. Bu âyetten anlaşıldığına göre imamın yapabileceği ya esirleri bir minnet ve iyilik olmak üzere serbest bırakmak veya fidye almak veya esir mubadelesi yapmaktan ibarettir. Bunun haricinde hareket etmeğe imamın hakkı yoktur. Fakat biz öte yandan Resûl'i Ekremin bazen bu ikiden biri ile hareket etmiş olduğunu, bazen de esiri öldürdüğünü ve bazen de köle edinmiş olduğunu görüyoruz. Bedir sava-

(32) Arapların putperestleri ve mürted olanlarından cizye kabul edilmezdi, ya Islamiyet, yada kılıç.

şında esir olarak nezdine getirilen Ukbe bin Ebu Muayd'ı öldürdü. Kalelerinden, Said'in hükmüne razı olarak inmiş olan Beni Kurayza'-yı da öldürdü. Bedir savaşında esir edilen müşriklerden bir kısmını Mekke'lilerin elindeki müslüman esirleri ile mübadele etti. Hanefi kabilesinden elinde esir bulunan Sumame bin Üsal'i bir iyilik olmak üzere serbest bıraktı, Kurayza yahudilerinin kadın ve çoluk çocuklarını da köle etti. İşte bunlardan her biri islam hukukcularının (fakihlerinin) esirler hakkında ihtilafa düşmelerini mucip oldu. Bana kalırsa hal ve duruma göre şiddet veya kolaylık göstererek, bu dört türlü hükümden birile muamelede bulunmak hakkı imama verilmiştir. Ömer Bin Abdülazizin muhafızı olan Şam'lılardan biri şöyle diyor: «Hz. Ömer'in esirlerden, bir Türkten başkasını öldürdüğünü görmedim, onun nezdinde Türk esirleri getirilmiş, Hz. Ömer onları köle edinmeği emretmişti. Esirleri getirenlerden biri: Ey mü'minler emiri! (birine işaret edip) işte bunun müslümanları nasıl öldürdüğünü görmüş olsaydın, o müslümanlar için çok ağlardın, demesi üzerine Hz. Ömer : yaklaş da onu öldür, dedi. Adam kalktı, bu Türkü öldürdü (33).

Şehrin savaşa katılmıyan ahalisine gelince, imam onları köle edinmekle serbest bırakmak hususundan birini seçer. Serbest bıraktığı takdirde onlar hür olup cizye, vergisi öderler. Bir çok meselelerde onun fikrine göre hükmedilen Ömer, Irak ahalisini serbest bırakmış onların zenginlerine her yıl 48 dirhem, zengin olmayanlarına 24 dirhem cizye vergisi ödemeği yükletmiştir (34).

Esirler veyahut fethedilen memleketin ahalisi köle edinilir ise, başka ganimet malları gibi taksim edilir. Beşte biri alıkonularak öksüzlere, yoksullara ve yolda kalmışlara verilir. Kalan dördü savaşarak ganimetler alanlar arasında, yayalarına bir ve suvarilerine iki nisbetinde verilmek suretile aralarında bölünür.

Bundan anlaşıldığı gibi, islam futuhatı köle edinmeği icabettiriyordu. Bu köleliğin, diğer milletlerin araplarla karışması ameliyyesinde büyük tesiri olmuştur. Bundan dolayı bu hususta bir kaç söz söylemek zarureti hasıl olmuştur.

---

(33) Tefsiri Taberi 26, 27
(34) Mebsut, Ümm, Fethulkadir ve Tarihi Taberi

Kölelik bütün dünyada hüküm süren bir kaide idi. Bu hususta milletler arasında fark ancak köleye iyi veyahut kötü muamele etmekte idi. Yahudi dini kölelere iyi muamele etmeği emreder. Yahudiler esirleri köle ederlerdi. Yahudi dini köleliği yedi yıl olarak tahdit eder. Yedi yıldan sonra köle hür olur. Yunanlılarda da kölelik vardı ki bunu anlatmak uzun sürecektir. Roma'lılar da esirleri köle ederlerdi. Roma kanunu sahibine kölesini öldürmek veyahut diri bırakmak hakkını veriyor ve köle sahiplerini kölelerine istedikleri gibi muamelede bulunmak hususunda serbest bırakıyor, her hangi bir hareketinden dolayı sahibini sorguya çekmiyordu. Roma'lılarda esirler pek çoğaldı. Hatta tarihcilerinden biri: Roma memleketlerinde kölelerin sayısının hürlerin üç mislini bulduğunu söyler. Miladi ikinci asırda Roma memleketlerinde esirlik kanunu ve muameleler itidal kesbetmeğe yüz tuttu. Câhîliyet çağında bir kabile diğerine saldırıyor, biri diğerinin erkek ve kadınlarını ele geçiriyor, ele geçirilenler köle oluyorlardı. Arapların köleler satılan pazarları vardı. Usdul Gabe'de Resul'i Ekremin azatlısı olan Zeyd bin Hârise Kuzaa kabilesinden, annesi Tayy kabilesinden idi. Cahiliyet çağında esir edilmişti. Annesi mensup olduğu aşireti Ma'n oğullarını ziyaret etmek üzere yola çıkmış, Beni El Kayn suvarileri üzerlerine saldırarak Zeyd'i esir ettikten sonra Ukâz pazarına getirmişler, Huveylid'in kızı olan teyzesi Hatice için Hekim bin Hizam onu satın almıştı. Hz. Hatice Allah'ın Resül'ine bağışlamış o da onu âzât etmişti der ve Zeyd'in hikayesini anlatır.

Hz. Ali (R.A.)dan şu haber rivayet edilmektedir: «Hudeybiye olayı gününde barış aktedilmeden önce bir takım köleler Mekke'den peygamberin nezdine gelmişlerdi. Sahipleri peygambere mektup yazarak: Ey Muhammed! Yemin ederim ki bu kölelerin senin dinine rağbet ettikleri için yanına gelmiş değiller onlar ancak kölelikten kurtulmak üzere Mekke'den kaçtılar, demişlerdi. Sahabeden bazıları köleleri sahiplerine iade et, dediler. peygamber bu sözlerinden dolayı onlara darıldı, köleleri sahiplerine iade etmeğe yanaşmadı.» [40] Bu köleler gerek peygamber zamanında ve gerek cahiliyet ça-

(40) Ebu Davud ve Tirmizi

ğında Arap kavminden idiler. Arapların da siyah ve beyaz ırktan olanları vardı. Beyazları Arap yarım adası etrafında yaşıyan kavimlerden idi. Bir çok sahabeler de köle edinilmiş adamlardan idi. Meselâ Selman, Fars milletinden, Süheyp ise Rumlardan idi ve bunun için Rumi denilir idi. «Çünkü Rumlar onu Eyle'de esir etmişler, Rum ilinde yetişmiş idi...» Resül'i Ekrem Sirin'i Hassan bin Sabite bağışlamıştı Sirin Kıbt kavminden bir cariye idi. Hassan'ın ondan Abdurrahman adında oğlu oldu.

Peygamber zamanında kölelik usulü cari idi. Gazvelerde esir alınanları köle edinmek caiz idi. Meselâ Beni Mustalik seferinde esir edilenler köle edilmiş idi. İbni Hişam'ın siyretinde şu haber nakledilmektedir. «Resül'i Ekrem (S.A.S.) Ben Mustalik'den bir çok esirler almıştı. Beni Mustalik Huzaa araplarındandırlar. Peygamber Efendimiz bu esirleri müslümanlar arasında böldü.»

İslamiyet yayıldıktan sonra araplardan müslüman olmak veyahut savaşmaktan başkası kabul edilmediği için, Araplardan alınan esirler köle edilmez oldu, Arap ya müslüman olacak veyahut öldürülecektir.

Futuhat çoğaldıktan sonra memleketleri fethedilen halklardan alınan esirlerden köle edinenlerin sayısı dehşetli bir surette çoğaldı Köle edinilen erkek, kadın ve çoluk - çocuklar fatihlere dağıtıldı. Mesud'i, Zübeyr bin El Avvam'ın bin erkek, bin kadın köle sahibi olduğunu rivayet eder.

Bu köleler eşya gibi sahibinin mal ve mülkü sayılır, sahibi onları satar ve başkalarına armağan edebilirdi. Köle, kadın olduğu takdirde sahibi ondan faydalanabilirdi.

Köleye malik olmak hususunda sayı cihetinden hiç bir tahdit yoktu. Herkes istediği miktarda köle sahibi olabilirdi. Evinde istediği miktar cariye bulundurabilirdi, cariye çocuk doğurur ise, çocuk, sahibinin evladı olur, kadın (çocuk annesi) adını alır, kadın çocuk doğurduktan sonra da sahibinin mülkünde kalır, fakat sahibi onu satamaz ve armağan da edemezdi.

İslamiyet kölelere güzel muamelede bulunmağı emr etti. Sahibini erkek ve kadın kölesini azat etmeğe teşvik etti, köle âzâd etmeği bir takım suç ve günahların kefareti saydı.

Sahibi kölesini veyahut cariyesini azat eder, yani hürriyetini ona iade eyler. Fakat azat ettikten sonra azat eden ile azat edilen arasında -Velâ- yakınlık adıyle anılan bir bağlılık kalır. Azat edilen daima azat edene nisbet edilir. Meselâ: Zeyd bin Harise'ye Resül'i Ekremin azatlısı denilir. Azat edilen kadın ise ona -Mevlat -azat edilen kadın falanın azatlısı denilir. Azat eden bir kabilenin efradından ise, azat edilen bazen sahibinin mensup olduğu kabileye nisbet edilerek: falan kabilenin meselâ Haşim oğullarının veyahut sakif kabilesinin azatlısı denildiği de vakidir. Bazen bu yakınlığı: «velası, yani azat olunmak bağı ile haşimilere veyahut Emevilere... bağlıdır» denilir. Bu yakınlık, azat edilen arkasında varis bırakmadığı takdirde tesirini gösterir, azat eden azatlısının servetine vâris olur.

Vela, yani azat etmek neticesinde husule gelecek olan yakınlık hakkını kölelik baki olduğu halde, bazen satarlar. (Saibi hasir)'in hal tercümesini anlatırken Egani ([41]) şöyle diyor: «Saip kisraların ganimet mallarından, yani diğer malları ile beraber ele geçirilmiş idi. Abdullah bin Cafer onu velasını, yani azat edildikten sonra husule gelecek olan yakınlık hakkını sahiplerinden satın almıştı.»

Diğer bir türlü vela var. Bu velânın -yakınlığın- sebebi, azat etmek değildir. Bu velanın sebebi birinin bir müslümanın delâleti ve onun vasıtasile islamiyeti kabul etmesidir. İslamiyeti kabul eden onunla aktedişir vela hakkı ona ait olur ([42]).

Kanuni cihetten velanın kaidesi budur. Tarihi cihetine gelince vela bu manası ile cahiliyet çağında araplar arasında yok idi. (Falanın mevlaları) diye onun müttefiklerine, amcasının oğullarından olan varislerine, kardeşlerine ve diğer varislerine itlak edilirdi. Taberi tefsirinde şöyle anlatır: «İbn Zeyd: (herkes için mevlalar yarattık) meâlindeki âyeti tefsir ederken mevlalardan murat -Asabe- yani anne ve babası olmayanlara varis olanlardır, onlar cahiliyette mevlalar

(41) Eganı 7 - 188

(42) Burada anlattıklarımız mevla kelimesinin ince manalarıdır. Bazen mevla kelimesi bundan daha geniş manada da kullanılır. Edebiyat ve tarih kitapları, Mevlanın Çoğulu olan mevali kelimesini köle edinilmiş olsada olmasada, islamiyeti kabul edip araplardan olmayan herkese isim verirler. Bu tabir fıkıhda da vardır. Nitekim zeylai de, «Arap olmayanlara mevla adı verilmesi, memleketlerinin zorla araplar tarafından feth olmasından ki, isteseler onları da köle ederlerdi.»

idiler. Arap olmayan milletler araplar arasına girdikten sonra araplar bunlara verecek ad bulamadılar. Allah'u Teâlâ şöyle buyurur:

« فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ »

«Eğer babalarını bilmiyor iseniz, o halde onlar din kardeşleriniz ve mevlalarınızdır.» (33 : 4) Bunun üzerine arap olmayan müslümanlara mevla adını verdiler. İbn Zeyd diyor: mevlalar bugün iki türlüdür. Biri miras alır ve malı da miras malı olarak taksim olunur. Bunlar zevil erham, hakiki akrabalardır. Diğeri malı miras olarak alınır, kendisi mevlasına varis olmaz. Bunlar kölelikten azat edilenlerdir. Anlaşıldığına göre arap olmayan bunlara mevla adı verilmesi islamiyet çağında ihdas edilmiştir. Peygamber zamanında mevlanın bu manada kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ: Zeyd bin Harise'yi «Resül'i Ekremin mevlası, yani azatlısı» diye anarlardı. Bu manada bir çok hadisler söylenmiştir. Hadiste: «Resül'i Ekrem vela -azat etme neticesinde husule gelen yakınlığı- satmaktan men etti»

denilmektedir. Diğer bir hadiste « اَلْوَلَاءُ لُحْمَةٌ كَلُحْمَةِ النَّسَبِ ... »

«Vela nesep kardeşliği gibi kardeşliktir» buyurmuştur. Köle edinme ve azat etme çoğaldıktan sonra mevla sözünün azat edilen manasında kullanılması çoğaldı. Mevlalar arap asabiyet ve taassubundan müteessir oldular. Her kabilenin azatlısı o kabileye nisbet edilir, nisbet edildiği kabile ile beraber savaşırlar, kabileler onları işlerinde kullanırlardı. Halbuki islamiyet müslümanları her cihetten müsavata çağırmaktadır. Araplar -bilhassa Emeviler zamanında- azatlılara bir nevi hakaret gözüle bakarlardı. Arpların bu bakışları azatlıları Emevileri Kerih görmeğe sevk ve arap olmayanların asabiyet ve taassuplarının teşekkülüne hizmet etti. Muhtar ayaklanması hakkında Taberi tarihinde şunları söyler: «Kûfe'de eşraf toplanarak Muhtar hakkında fitneyi mucip olan sözler söylediler ve: bu adam, yani Muhtar, bizim rızamız dışında bize emir oldu, bizim azatlılarımızı kendine yaklaştırdı, onları hayvanlara bindirdi, bizim ganimet mallarımızı onlara yedirdi, kölelerimiz bize isyan etti, o bu yoldan bizim yetim ve dul kadınlarımızın mallarını yedi...» diye söylemeğe baş-

ladılar... Taberi bundan sonra diyor: «Eşraf bundan sonra Şebes Bin Rib'i'yi Muhtar'ın nezdine gönderdiler. Şebes ona: «Allah'ın bize ganimet malı olarak verdiği azatlıları ve bu memleketin bütün bölgelerini idaren altına aldın, biz ecir, sevap ve karşılığında şükran ümidi ile onları azat ettik, sen onlar hakkında bununla razı olmadın, onları ganimetlerimize de şerik kıldın...» diye söyledi. Bu kıssa Arabın azatlılara olan bakışını en doğru bir surette gösteren bir vesika olsa gerektir. İbn Abdürrabbini El-Ikdu'l-Ferid adlı eserinde şunu nakleder: «Muaviye: bu kırmızıların (yani Fars ve Rumdan olan azatlıların) çoğaldığını görüyorum, bunların Araplar üzerine ve sultana saldırdıklarını görmüş gibi oluyorum. Bunların yarısını öldürmeği, pazarları ayakta tutmak ve yollar yapmak ve tamir etmek üzere yarısını sağ bırakmağı düşündüm» dedi. Fakat sonradan bu fikrinden vaz geçti.

Kölelik ve azatetme sonucunda husule gelen yakınlık kaidesine dair bu anlattıklarımın, Arabın fikir hayatına en büyük tesiri görülmüştür. Fethedilen memleketler ahalisinin erkeklerinden bir çoğu ve kadınlar —ganimet malı imiş gibi— Arap ordusuna dağıtıldılar. Takriben bütün Arap askeri ihtiyaçları için kullanılmak üzere kölelere ve köle kadınlara cariyelere sahip oldu. Arzu ettiğinde cariyelerden çocuklar doğurttu. Bunun sonucunda Arap evlerine Fars, Roma'lı, Suriye'li Mısır'lı ve berberi olmak üzere çeşitli milletlere mensup olan unsurlar girdi. Arap evi Arap evi olmaktan çıktı, türlü unsurlardan karışık bir ev haline geldi. Evin sahibi ise Arap idi. Bu cariyeler baba cihetinden Arap, anne cihetinden yabancı olan iki kan karışmış çocuklara yüklü (hamile) oldular. Hz. Ömer (R.A.) zamanında ve ondan sonra fütûhat çoğaldığı için bunların sayıları çoğalmış olduğunu buna ilâve et, bu memleketlerden çoğu kılıç kuvveti ile fethedildiği için ahalisi ve savaşanları esirliğe maruz kaldılar. Hatta büyükleri ve şerefleri yüksek olanları da esir edildi. Zemahşerî (Rabiül-Ebrar) adlı kitabında şöyle diyor. Hz. Ömer bin Hattab'ın halifeliği zamanında Fars esirleri getirilmiş bunlar arasında (Fars hükümdarı) Yezdecird'in üç kızı vardı. Hz. Ömer (R.A.) Yezdecird'in kızlarının satılmasını emretti. Hz. Ali (R.A.) buna itiraz edip: hükümdarların kızları adi tebaanın kızlarına yapılan muameleye tabi tutulmazlar. dedi. Hz. Ömer: onlara ne gibi bir muamelede bulunalım? diye sordu. Hz. Ali: onlara fiyat biçilir, arzu eden biçilen para

yı vererek alır, dedi. Onlara fiyat biçildi. Ali bin Ebu Talip bu kızları aldı. Birini Abdullah bin Ömer'e diğerini oğu Hüseyin'e üçüncüsünü Hz. Ebu Bekir Sıddık'ın oğlu Muhammed'e verdi. Abdullah'ın bu cariyeden Salim, Hüseyin'in Zeynelabidin, Muhammed'in Kasım adında oğlu oldu. Bu üçü teyzezadeler olup, anneleri Yezdecird'in kızlarıdır.». Konuyu araştıranlar bunların Yezdecird'in kızları olmasında şüphe ediyorlar. Fakat bunların Farsların en büyük adamlarının kızları olduğunda şüphe yoktur. Müberrid'in El-Kâmil adındaki eserinde şu bilgi verilmektedir: «Ali bin Hüseyin ile Kasım bin Muhammed ve Salim bin Abdullah yetişinceye kadar Medine ahalisi köle kadınlardan çocuk doğurtmayı mekruh görüyordu. Bu üç zat, fıkıhta ve Zühtü takvada Medine ahalisini geçtiler. Bundan sonra Medine ahalisi de cariyelere rağbet ettiler.»

Bu köleler ve azatlılar İslâm fütûhatının ikinci yüz yılında büyük bir sayı teşkil ettiler. Bunlardan bir kısmı tabiin yani sahabeler devrini idrak edenlerin ulularından, müslümanların en hayırlılarından ve İslâmiyet çağının ilim bayrağının bayraktarlarından sayıldılar. İlmi hareketten bahsederken biz bu hususta bilgiler vereceğiz.

Fethedilen memleketler ahalisinin İslâmiyeti kabul etmeleri: Milletlerin Araplarla karışmasında ikinci amil fethedilen memleketler ahalisinden bir çoğunun İslâmiyeti kabul etmesidir. Bunlar Arap imiş gibi bir derecede Araplarla karıştılar. Belâzûri Futuhu'l Buldan adlı eserinde şöyle diyor: «Perviz Deylemlere adam göndererek onlardan adam istemişti. Deylemlerden dört bin adam geldi. Onlar Pervizin hademe ve havas adamlarından oldular. Bu Deylemler Pervizden sonra da bu ödevleri yaptılar, Rüstem ile beraber Kadisiyye savaşına iştirak ettiler. Rüstem öldürüldükten ve Mecusiler yenildikten sonra bu Deylemler bir tarafa çekildiler. Onlar: biz Farslar gibi değiliz, bizim sığınacak yerimiz de yoktur, bizim bunların arasında bıraktığımız tesirler de güzel değil, en iyisi müslümanların dinini kabul etmektir.. Bu taktirde biz onlar sayesinde şeref ve kuvvet kazanırız, dediler ve ayrıldılar. Sa'd: bunlara ne oldu? diye sordu. Mugire bin Şu'be gidip hallerini sordu. Onlar fikirlerini söylediler ve sizin dininizi kabul edeceğiz, diye cevap verdiler. Mugire Sa'd'ın yanına döndü, Deylemlerin

söylediklerini anlattı. Sa'd de onlara ama verdi. Deylemler müslüman oldular, Sa'd'le beraber Medain'in fethine iştirak ettiler. Celula fethinde de hazır bulundular. Oradan dönerek müslümanlarla beraber Kufe'ye indiler. Kufe'de yerleştiler.» (42). Bunun benzerleri çoktur. Bunların İslâmiyeti kabullerinin türlü sebebi vardır. Bunlardan bir kısmı İslâmiyetin başlıca hükümleri güzel ve doğru olduğu için kabul etti. İslâmiyet akidesinin basitliği ve anlaşılmasının kolaylığı buna yardım etti. Bir kısmı da cizye vergisi ödemekten kurtulmak için müslüman oldu. Çünkü eski dinde kaldıkça cizyeden kurtulmıyacağı belli idi. Müslüman olduktan sonra o bundan kurtuluyordu. Ahalinin cizyeden kaçarak İslâmiyeti kabul etmeleri bazı emir -askeri vali- leri korkuttu. Haccac'ın valileri ona: «haraç azaldı, Zimmiler -müslüman himayesinde olanlar- İslâmiyeti kabul edip şehirlere sığındılar» diye yazdılar. Haccac İslâmiyeti kabul etmelerine bakmadan onlardan cizye aldı. Basrada din ilmi ile meşgul olanlar gördükleri bu halden dolayı ağlamağa başladılar (43). Bir kısmı da uğradığı zilletten kurtulmak maksadile İslâmiyeti kabul ediyordu. Çünkü İslâmiyet hakimlerin, valilerin, devlet ricalinin dinidir, bu dine mensup olanlar bu din sayesinde şeref kazanıyorlar, diğer din ehline dini merasimlerini ve dinlerinin hükümlerini yerine getirmeğe müsaade ediliyor ise de, diğer dinler devletçe kerih ve kabih görülüyordu. Bazı valilerin İslâmiyetin himayesinde olan diğer din ehline olan müsamahalara dair olan öğretimlerine riayet etmediklerini de buna ilâve et. Bu gibi valiler onları şiddetli azaplara katlandırıyorlardı. Bu Zimmiler bundan dolayı dinlerinden kaçarak İslâmiyeti kabule mecbur oldular.

Birbirlerile karışarak bir arada yaşamak: Diğer milletlerin Araplarla karışmasında üçüncü amil işte budur. Futuhattan sonra memleketi fethedenlerle memleketleri fethedilenler hepsi bir arada yaşarlar, sosyal ve ekonomik hayatları müşterek idi.

Wellhausen diyor: «Kûfe ahalisinin yarısından çoğunu azatlılar teşkil ediyordu, hırfet, sanayi ve ticaret onların elinde idi. Bunların çoğu, milliyet ve dil cihetinden Farslardan idiler. Bunlar—Kûfe'ye harp esiri olarak getirilmişler, İslâmiyeti kabul ettikten sonra sahipleri onları azat etmişler, böylece onların azatlıları olmuşlardı. Azat

(42) Fütûhü'l-Buldan 280
(43) İbnü'l-Esir 179

ediidikten sonra hürriyetlerine kavuşmuşlar idi. Bununla beraber onlar kendilerini azat edenlerin himayesine muhtaç bir halde idiler. Bunlar gerek savaş zamanlarında ve gerek barış çağında Araplara bağlı ve onların etbaından idiler». Memleketin diğer taraflarında da Arap unsuru ile yabancı unsurlar birbirleriyle karışmış bir halde yaşarlardı. Fars, Şam, Mısır ve mağrip -Batı Afrika—, hatta Arap yarım adasının kendisinde de bu halde yaşarlardı. Arap yarımadası bütün müslümanların yarım adası şeklini almıştı. Büyük futuhat esnasında Hz. Ömer (R.A.) zamanında halifeliğinin başkenti Medine idi. Diğer Milletlerden ihtiyacı ve işi olanlar ve elçiler Medine'ye gelirler, esirler de Medine'ye getirilirlerdi. Çünkü Hz. Ömer'in öğretimine göre fethedilen memleketlerde elde edilen ganimetler ve sirlr başkentte taksi molunuyordu. Hz. Ömer'e olan suikast Farslardan Medine'de yaşıyanlar tarafından tertip edilmiş, karar Farslı Ebu Lulu tarafından icra edilmişti. Mekke ile Medine'nin hacıların ve ziyaretcilerin yer yüzünün muhtelif taraflarından gelip gitmekte oldukları iki şehir, olduğunu da buna ekle. Bu iki şehirde fethedilen diğer memleketler durumunda olup, burada da türlü unsurlar birbirile karışıyordu. Fark ancak Arap unsurunun Arap yarımadasından çok ve fethedilen memleketlerde asıl ahalisinin çokluk teşkil etmesinde idi.

Diğer milletlerin Araplarla ihtilafında anlatmış olduğumuz bu âmillerin rölü olmuştur. Fars ve Romalıların adetleri Arap adetleri ile karıştı. Fars ve Roma kanunu Kur'ân ile hadisin izah ettiği hükümlerle karıştı. Fars'ın hikmetleri, Rum'un felsefesi Arap hikmetleri ile karıştı. Roma hükümlerinin uslubu Arap Hükümlerinin uslubu ile karıştı. Kısacası hayatın yardımcısı olan her nesne sosyal ve politik düzen ve akılların tabiatı bu ihfılattan büyük bir nisbette müteessir oldu.

Fethedilen memleketlerin ahalisi medeniyet ve kültür cihetinden Araplardan yüksek ve sosyal düzenleri Araplarınkinden kuvvetli olduğu için bunların medeniyet ve kültürlerinin ve hayatlarının düzenleri hakim olması tabii bir haldir. Arap unsuru memleketler fetheden kuvvetli bir unsur olduğu için, hayatın bu düzenlerini, kendilerinin düşünüşlerine uygun bir şekle sokmak için değiştirdiler. Fethedilen memleketlerde ise Araplar tarafından fethedilmeden önceki düzen hüküm sürdü. Hükûmet dairelerinin düzenleri ve benzeri gibi, bun-

lar eski halinde bırakıldı. Hatta hükûmet dairelerinde yazı işlerinde kullanılan dil Abdülmelik bin Nervan zamanına kadar, eski halinde o memleketin ahalisinin dili resmi dil olarak kalmıştı. Biz burada sosyal ve ekonomik düzeni incelemiyoruz, incelemekte olduğumuz konu mefkûre hayatıdır. Bu hayatın durumu da diğerleri gibi oldu. Bu karışıma -ihtilat- Arap aklı ile yabancı aklını birbirine aşıladı, çok geçmeden bu aşı meyvasını verdi.

Yenilgiye uğrayan bu milletlerin çoğu İslâmiyeti kabul etti. Bunların kendilerine mahsus hikmetleri, meselleri, şiir ve edebiyatı, bazısının tedvin edilmiş ilmi ve büyük kitapları vardı. Bunlar ilim ve fenleri tasnife ve ilmi araştırmalara alışmışlar ve bu alanda tecrübe sahibi idiler. İslâmiyetleri istikrar kasbettikten ve kalplerinde İslâmiyet yer aldıktan sonra bunlar kendileri ve onların oğulları alışmış oldukları bu ilmi mesleklerinde çalışmağa başladılar ki bunu aşağıda anlatacağız.

Hatta İslâm akidesi bu -ihtilattan- müteessir oldu. Farslının veyahut hıristiyan olan Suriye'linin ve Roma'lının veyahut Kıpti'nin İslâmiyeti kabul etmekle baba ve atalarından asırlarca tevarüs edegeldiği inanç ve akideler büsbütün silinip yok oldu mu sanıyorsun? İslâmiyet öğretimlerini istedikleri gibi anlamışlar mı, diye düşünüyorsun? Bunun böyle olması mümkün değildir, psikoloji ilmi bunu kesin olarak reddeder. Fars'lı ilahını aklında, Romalı hıristiyanın tasavvur ettiğinden başka bir şekilde tasavvur eder. Fars'lı ile Roma'lının tasavvur ettiği ilahın sureti Mısır'lı olan hıristiyanın aklında yerleştirdiği ilahın suretine benzemez. Din ve akidelerde kullanılan cehennem, cennet, iblis, ahiret ve peygamber gibi ve buna benzer mana ve tabirler birbirinin tasavvur ettiğinden ayrıdır. İslâmiyeti kabul eden diğer milletlerin bu mefhumları bütün etrafile Arabın anladığı gibi olduklarını sanma. Hatta ihlasla İslâmiyeti kabul edenlerin dahi eski din ve akideleri ile karıştırmış tabirleri de eski dinlerindeki mana ve mefhumlara yakın bir şekilde anlamıştır. Bunun şahitleri çoktu. Ezdî'nin Futuhü Şam adlı eserinde naklettiği bunlardan birini teşkil eder. Ezdî diyor: «Şam müslümanlarından biri karısı yanında geceyi geçirmek şartile koyunlarına çobanlık etmek hususunda biri ile mukavele akdetmişti. Ömer bin Hattab onları çağırttı. Onlar bunun haram

olduğunu bilmediklerini söylediler. İbni Abdürrabbihi Ikdulferidde, azatlıların göçebe Araplarca bilinmeyen derecede dinde şiddet ve selabet gösterdiklerini anar ([44]). Hicretin birinci asrının sonlarında çeşitli mezheplerin türemesinde tesirleri görülmüştür ki biz bundan aşağıda bahsedeceğiz. Fütûhat esnasında Ömer bin Hattabı korkutan sebep bu olsa gerektir. Dîneverli Ebu Hanife (El-Ahbar Ettıval) adlı eserinde şöyle diyor: Celula savaşında hiçbir benzerini ele geçirmedikleri derecede çok ganimetler aldılar. Farsın hür olan ahalisinin pek çok kızlarını esir ettiler. Ömer bin Hattab (R.A.) «Allah'ım! ben Celula'da esir edilmiş kadınların evladının şerrinden sana sığınıyorum dediği rivayet olunmaktadır. Bu kadınlardan doğanlar Sıffın savaşına yetiştiler.» Evet Hz. Ömer bunların, bütün azatlıların ve onlardan gelen nesillerden sığınmasında haklı idi. Onların Arap asabiyyet ve taassubuna karşı ve ona ters olan siyasi asabiyyetleri, kendilerini çekmesi zaruri olan atalarından tevarüs ettikleri inançları vardı. Onlar kendilerini çeken bu inançları ile Arabın sade ve basit olan İslâmiyetine muhalefet ettiler.

Hakikaten de bu ihtilat kuvvetli ile şiddetli idi. Azatlıların ve onların benzerlerinin hayatın bütün dallarında tesirleri görüldü. Sosyal meselelerde askerlerin beden kuvvetlerile savaşlarda çekiştikleri gibi çekişmeler ve savaşlar oldu. Fakat tarihçiler bunlara önem vererek tafsilli bilgiler vermediler. Halbuki buna önem vermeli idiler. İslâmiyet ile diğer din ve akideler arasında da çekişme ve savaşlar oldu. Arap dili ile diğer diller, Arapların emelleri ile diğerlerinin emelleri ve Arabın basit olan sosyal düzeni ile Fars ve Romalıların sosyal düzeni arasında savaşlar oldu. Beden ile olan savaşlar takriben Ebu Bekir, Ömer ve Osman zamanındaki fetihlerle sona erdi ise de diğer manevi savaşlar bundan sonra da uzun sürdü. İslâm memleketi bu tarz emel ve maksatlar savaşı için geniş bir sâha teşkil etti. Farslar eski devlet ve memleketlerine müştak idiler. Onlar kendilerinin Araplardan daha müterakki olduklarına inanıyorlardı. Rumların hali de böyle idi. Mağrip-batı Afrika- ve Mısır istiklâl arzusunda idi. Bununla beraber politik düzenleri vardı. Romalıların müstemlekelerinde Roma kanunları hüküm sürüyordu. Fars'da Fars kanunları hakim idi. İslâmın bazen bu ikisine uygun, bazen bu ikisine muhalif olan kanunlarına baş

(44) Ikdü'l-Ferid 2 : 90-91

vurulurdu. Mecusi olan Farslar mecusi olarak yaşadılar. İslâmiyeti kabul eden Farslar hıristiyan olan Rumlar, Müslüman olan Rumlar, hıristiyan, Mısır'lılar, Müslüman Mısır'lılar gibi zümrelere bölünüyorlardı. Bu memleketlerin Yahudileri Yahudi olarak kaldı, bir kısmi müslüman oldu. Arapça, Farsça, Kıptice, Yunanca, İbranice dillerle konuştular. Bu mefkûreler ve bu dil lehceler daimi bir çekişme ve savaş halinde idi. Bütün İslâm yurdu savaş alanı idi. Fakat bu çekişmelere dair haberlerden bize ancak pek azı erişmiştir. Artık İslâm milleti, Resül'i Ekrem zamanında olduğu gibi dili, dini, hayal ve düşüncesi bir olan Arap milleti sayılmıyordu. İslâm ümmeti birbirile çekişen bir takım ümmetlerden, bir takım adet ve dillerden terekküp etti. Savaş kâh bir tarafın kâh diğer tarafın üstünlüğü ile devam ediyordu. Bazen Farslar, bazen Araplar, bazen Rumlar galebe çalıyordu.

Gerçek şu ki, Araplar her ne kadar politik, sosyal düzen, felsefe, ilim ve diğer hususlarda yenildi iseler de iki büyük şeyde zafer kazandılar ki bunlardan biri dil, ikincisi dindir. Arap dili bütün bu memleketlerde hakim oldu. Onların ana dilleri Arap dili önünde yenildi. Arap dili politika ve ilim dili oldu. Bu galebe bugün dahi bu memleketlerin çoğunda devam eder. Din de böyledir. Bu memleketlerde hüküm sürdü. Ahalisi müslüman oldu. Bu memleketlerde eski dinlerini muhafaza eden pek azdır. Dil ve dinden ibaret olan bu iki unsur galebe çalmış ise de bu çekişme ve bu savaşlar esnasında müteessir olmuştur. Dil kendinin doğru ve tabii halini muhafaza edemedi, dilde Lahn şayi oldu. Bundan dolayı dili muhafaza etmek üzere kaide ve kanunlar vücude getirmek zarureti hasıl oldu. Ebu Ubeyde diyor: Abdullah bin Ehtem azatlılardan bir kütlenin yanından geçti. Onlar nahiv müzakere ediyorlardı. Abdullah onlara: her ne kadar bu dili islah eder iseniz de bu dili ilk bozan sizsiniz, dedi.

Ebu Ubeyde : «Keşke İbn Ethem Abdulah bin Saffan ve Hakan ve Müemmile bin Hakan'ın yanlış söylediklerini işitmiş olsa idi...» diyor. Arap diline bir takım arapça olmayan sözler ve terkipler, Arap olmayan milletlerin hayali ve bir takım manalar karıştı. Dinde ise bunun benzeri azdır. Din galebe çaldı ise de o da müteessir oldu. Müslümanlar fırkalara bölündü muhtelif mezhepler kuruldu. Kur'ân-ı Kerim diğer kitaplarda varid olan (hılkatin) başlangıcına dair olan kıssa

hikâye ve bunların benzerleri ile şerh ve tefsir edildi. Bu fırkalar bazen söz ile çekiştiler, Bazen kılıçla birbirlerini vurdular.

Şimdi bu hareketlerden konumuz olan akıl ve fikir hareketi -geniş manasile din ve ilim- ile ilgisi olanları hakkında geniş bilgiler vermek istiyoruz. Farsların kendilerine mahsus dinleri, hikmetleri ve mefkûreleri düşünce tarzları vardı. Rum'ların da dinleri, ilimleri ve mefkûreleri vardı. Bu iki amilin İslâm ümmetine olan tesiri pek büyük oldu. Şimdi bu iki amilin tesirini anlatacağız.

Bu bölümün birinci kısmında baş vurulan eserler :

1) Kur'ân-ı Kerîm,

2) Taberi tarihi 2. ve 3. ciltleri,

3) Seyyid Emir Ali : Spirit of islâm,

4) Üstad Brovn : Literary History of Persia,

İkinci kısmında başvurulan eserler :

1) Fıkıh kitaplarından bir çok eserlere, en önemlisi İmam Şafii'nin Ümm adlı eseri ile Serahsi'nin Mepsutuna, Fethül Kadir'in Siyer babına ve, El'Ahkamussultaniye,

2) İslam Maarifi Ansiklopedisinin ABD maddesine

3) Belazuri'nin : Fütûhü'l-Buldan'ına

4) Dîneverî'nin El-Ehbar, Et-Tıval

Ayrıca bölümler arasında işaret ettiğimiz kaynaklar bundan hariçtir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FARSLAR VE ESERLERİ

BİRİNCİ KISIM

Farsların Dini

Yukarıda anlattığımız gibi Fars memleketinin istiklâli, memleketleri islamlar tarafından fethedilmekle sona ermiş ve bir islam eyaleti olarak kalmıştır. Farsların çoğu esir olarak arapların eline düşmüştür. Bunlardan bazıları köle edilerek araplar arasında taksim olunmuştur. Farsların çoğu müslüman oldu. Bunlardan çoğu arapçayı öğrendi. İkinci yüz yılda bu Farslardan bir kısmı arapçayı bir arap evladı gibi konuşuyordu. Fakat buna bakmadan akide ve inançları, arzu ve hırsları ile nazarları itibari ile araplar gibi değildiler. Onlar islamiyeti kabul edip onu Fars boyası ile boyamışlar, eski dinlerinin akide ve atalardan tevarüs ettikleri örnekleri bırakmamışlar, İslamiyeti atalarının asırlarca inandığı eski dinlerinin müsamaha ettiği miktarda anlamışlar ve gençleri bu akide tesirinde yetişmiş, bunlardan bir çoğu arabça öğrenmiş, fakat Fars hayal ve tasavvurunu ve milletinin şiir, mesel ve hikmetlerini unutmamış idi. Bunun tabii bir tesiri olmak üzere islamiyete yeni öğretimler katılmış, dine yeni fikirler karışmış idi ki bunların eseri sonradan gözükmüştür. Bu yeni fikirlerin islamiyette en açık bir surette gözükeni şiilik ve tasavvuftur. Bu fikirlerin tesiri ile arap edebiyatı Fars hikmetleri, kıssaları ve Fars hayalleri ile doldu.

Bundan farsların eserler bırakan dinleri ve izler bırakan edebiyatları olduğu anlaşılmıştır.

Bu din ve edebiyatın eserlerini anlıyabilmek için Fars din ve edebiyatından kısaca bahsedeceğiz. İlk önce farsların o din tesirinde yetişmelerinden başlıyarak dinlerini gözden geçireceğiz. Ancak dinlerinin doğuşundan ve edebiyatlarının asli ve tedrici bir surette tekâmülünden bahsedecek değiliz. Çünkü bizim için bunun o kadar önemi yoktur. Yalnız bunların din ve edebiyatlarının bir kısmının Sasaniler devrindeki durumunu gözden geçireceğiz. Sasaniler Miladi 226 dan arapların memleketlerini Farsların ellerinden teslim aldıkları 651 M. yılına kadar Farslara hüküm sürmüşler, Fars onların valileri tarafından idare olunmuştur. İşte müslümanlara hem dini hem edebi cihetlerden bilvasıta tesiri olan bu Sasanilerdir.

Fars Dini : Farslar ve umumiyetle ari ırkı, tabiatın görüntülerine ibadete olan meyilleri ile tanınmışlardır. Parlak gökyüzü, ışık, ateş, hava ve gökten inen su onların dikkatlerini kendine çekmiştir. Ve ilahi varlıklar diye bunlara ibadet etmeğe başlamışlar, hatta güneşi Allah'ın gözü ve aydınlığı Allah'ın oğlu diye anmışlardır. Karanlık ile kıtlık ve buna benzer varlıklara da şerir ve melun olan ilahl varlıklar adını vermişlerdir.

Onlar ilk önce hayır ilahları önünde durarak onlardan yardım istemişler, onlara namaz kılmışlar, onları överek tesbih ve onlara hamd etmişler, onlara kurbanlar takdim etmişlerdir.

Farslar hayır ilahlarının şer ilahları ile daima çekişmekte olduklarını sanmışlar, hayır ilahları şer ilahları ile çekişirken namaz ve diğer ibadetlerin onlara yardımı dokunduğuna inanmışlar, ateşi, aydınlığın bir remzi, diğer bir tabirle hayır ilahının bir remzi telakki etmişler, hayır ilahı şer ilahı'na galebe çalsın ve kuvvetlensin diye mabetlerinde ateş yakmışlar. Bu ateş onlar için zengin bir hayal kaynağı olmuştur.

A) Zerdüşt (Zorcaster) : Bundan sonra Farslar arasında Zerdüşt zuhur etti, o; islah edilerek eski din ve akidenin temeli üzerinde kurulan yeni öğretimleri kabûle çağırdı.

Zerdüşt'ün yaşamış bir şahsiyet olduğu bir çokları nazarında şüphelidir. Yaşamış bir şahsiyet olduğunu inkâr edenlerle isbat edenler arasında uzun münakaşalar cereyan etmiştir. Çoğunluk geçmiş bir şahsiyet olduğunu isbat edenler onun milattan önce 6000 yıl ile milattan önce 600 yılı arasında yaşadığını tahmin etmişler. Üstat jackson zerdüştün hayatına dair kıymetli bir eser yazmış bu eserin Zerdüşt'ün hakiki bir şahsiyet olduğunu isbat edelerin ağır basmasında büyük bir tesiri görülmüştür. O, tetkiki neticesinde Zerdüşt'ün hurafi değil, tarihi bir şahsiyet olduğu neticesine varmıştır. Zerdüşt (Fars'ın kuzey batısında yaşıyan) Midya kabilesindendir. O milattan önce yedinci asır ortasında zuhur etmiş ve 77 yaşında iken milattan önce 583 lerde ölmüştür. Onun vatanı Azerbaycan'dır. Fakat o, ilk muvaffakiyete Belh'de Kral biştasip'in de dinini kabul ettikten sonra nail olmuştur. Dinî Belh'den bütün Farş'a yayılmıştır.

Bununla beraber Jackson'un ulaştığı bu sonuçların bazıları hâlâda bahis konusu olmaktadır. Dinine inananlar onun doğumunu mucizeler, harikalar ve işaretler takip ettiğini söylerler. O daha çocukluğundan tefekküre dalmış, uzleti sevmiş, uzlette iken yedi rüya görmüş, bundan sonra kendisinin peygamberliğini ilan etmiştir. O dine karışan sapıklıkları izale etmek ve hak yolunu göstermek üzere Allah tarafından gönderilmiş peygamber olduğunu söylerdi. O; uzun yıllar dinine davet etmiş ise de dinini az bir kişi kabul etmiştir. Bundan sonra kendisine Belh'e gitmesi vahy edilmiştir, Orada dinini hükümdarın saray mensupları arasında yaymıştır. ilk önce vezirin oğulları sonra kraliçe dinini kabul etmiştir. Fakat Saray mensupları ona mukavamet edip onunla çekiştiler. Sonunda hükümdar Biştasip'in de dinini kabul etmesi ile onları yendi. Hükümdar bu yeni dini yaymak için gayret gösterdi, halk da hükümdarın arkasından bölük bölük olarak bu dini kabul ettiler.

Zerdüşt öğretimleri: hatırlarsın ki Farslar zerdüşt'den önce dinlerini iki esasa istinat ettirmişlerdi :

1) Bu alemin ona göre cereyan etmekte olan kanunu ve bunun sabit olan tabii görünüşleri vardır.

2) Aydınlık, karanlık, bolluk ve kıtlık... gibi birbirine muhalif olan kuvvetler arasında daima bir çekişme ve çarpışma var. İşte

Zerdüşt dini bu iki esasa dayanmaktadır. Fakat ondan önce Farslar hayırlı ruhlara taparlardı. Bu hayırlı ruhlar çoktur. Zerdüşt bu ruhları bir ilahta topladı. Bu ilah (Ebûra Mezda)dır. Kötü kuvvetleri de bir ilahtı bir vücutta topladı, buna (Edruc Ehrimen) adını verdi. Böylece hayır kuvveti ile şer kuvvetinden ibaret olan yalnız iki kuvvet kaldı.

Zerdüşt'ün (Avesta) adını taşıyan mukaddes kitabı var. Bu kitabın şerhi (zend Avesta) adını taşır. Mesudî, bu kitabın adı (AYESTA)dır, der. Arapçalaştırılarak (Kaf) isbat edildiği için (Ayestak) denir. Bu kitap yirmi bir sureyi içine alır. Her sure yüz yapraktır. Eser eski Fars dili ile yazılmıştır. Bugün bu dili kimse anlamıyor, şimdiki Farsçaya ancak surelerden bazı parçalar nakledilmiştir. Onlar bu parçaları namazlarında okurlar. Bazı surelerde alemin başlangıcı ve sonu hakkında bilgiler verilmektedir, bazıları vaaz ve nasihatları içine alır». Mesudi'nin sözünün özü bunlardan ibarettir.

Avesta'nın aslı ve surelerinin müellifleri hakkında Zerdüşt'ün şahsı hakkında olduğu gibi, meseleyi inceleyenler arasında ihtilaf var. Parslar: «Sasaniler zamanında Avesta 21 sureyi içine alıyordu, şimdi ise ancak bir bütün sure ile türlü surelerden bazı âyetler kalmıştır». diyorlar. Bizim elimize geçen bunlar ancak dini amel ve dini merasim hakkındaki bazı parçalarla Zerdüşt mabetlerine dair kaide ve edepleri içine alır.

Müslümanlar Farsı fethettiklerinde Fars'lara kitap ehline yapılan muamelede bulunmuşlar. Kitaplarını gökten inmiş bir kitap imiş gibi telakki etmişlerdir. Hz. Ömer'in bu yoldan muamelede bulunması Farslar hakkında şu hadis rivayet edilmiş olduğu içindir:

«سُنُّوا بِهِمْ سُنَّةَ أَهْلِ الْكِتَابِ...» «Onlara, yani farslara kitap ehli gibi muamelede bulununuz...»

Zerdüşt'ün öğretimlerinde: alemin iki aslı veyahut ilahı varki bir aslı hayırdan ibaret olup, o (Ahura) veyahut (Ahuramuzda)dır, ikinci asıl şerden ibaret olup, o (Ehrimen)dir» dediği meşhurdur. Bu iki kuvvet daima çekişmiş mücadele halindedir. Her iki asıl yaratmağa (halketmeğe) muktedirdir. Hayırın aslı nur olup, o her hayırlı, faydalı ve güzel şeyleri yaratmıştır. Nizam ve düzeni, hak ve hakl-

katı, aydınlığı, bekci köpeği, horozu ve başka faydalı hayvanları o yarattı, mümin olan adama bunlara önem vermek vaciptir. Şerrin aslı karanlıktır. Şer alemdeki bütün kötü şeyleri yarattı. Yırtıcı hayvanlar, yılanlar, engrekler, haşere ve diğer zehirli şeyleri o yarattı. Mü'min olan adama bunları yok etmek vaciptir. Bu iki ruh arasında savaş kâh birinin kâh diğerinin galebesile devam eder. Fakat nihayette üstünlük hayır ruhunundur. İnsanlar bu savaşlarda ikiye bölünürler. Bir kısmı Ahuraya, bir kısmı Ehrimene yardım eder. Bu ruhlar savaşa bizzat kendileri katılmaz, savaş onların yaratıkları arasında cereyan eder.

İnsan bu iki ruh arasında bir çekişme konusu teşkil etmektedir. İnsan her ne kadar Ahuramezda tarafından yaratılmış ise de onun kötü kuvvetlere inkıyat etmesi mümkündür. İnsan hayatta iken onu iki kuvvet birbirine çekmektedir. İnsa doğru bir dini kabul edip hayırlı amellerde bulunur, tenini ve kalbini temizler ise kötü ruhu zelil ve hakir edip hayır ruhuna yardım etmiş, ecir ve sevaba, müzdan'ın mukâfatına müstahak olur. Yoksa şer ruhunu kuvvetlendirmiş ve Muzdayı darıltmış olur.

Zerdüşt dininin başlıca kaidelerinden biri de insan için en şerefli işin ekincilik ve hayvan beslemeğe önem vermektir. İnsanlara ekinciliği, hayvanları ile beraber yaşamağı, çalışmağı ve işi sevdirmiştir. Zayıf düşürerek çalışmaktan alıkoyduğu için Zerdüşt oruç tutmağı haram saymıştır. Zerdüşt etbaının kuvvetli ve çalışkan olmasını istemektedir.

Zerdüşt: suyun, havanın ateşin ve toprağın pâk ve temiz unsurlar olduğunu ve bunları pislememeği öğretmiştir. Bu öğretimin yankılarından biri de ateşi kutlu sayarak onu bir remz edinmek olmuştur. Akar suları pislemek ve ölüleri yere gömmek ve bunun benzerleri Zerdüşt dinine göre haramdır.

İnsanın iki türlü hayatı varki biri dünya, diğeri öldükten sonra âhiret hayatıdır. İnsanın âhiret hayatı dünya hayatındaki işlerine göredir. İnsanların amelleri bir kitapta kaydedilmiş ve sayılmıştır. Kötülükleri de sicilinde yazılıdır. İnsanın ruhu, ölümünün ilk üç gününde teni üzerinde çalkalanır, ameline göre ya nimetler içinde kalır veyahut şaki olur. Ruhu alıştırmak için ölünün ölümünün bu üç günü içinde dini merasim icra olunur. Hesap gününde ruh cehen-

nemin kenarında uzanan köprüden sırattan geçer. Bu köprü mü'min için geniş olup, geçilmesi kolaydır. Kâfir için kıldan dahi incedir. İnsan iman edip hayırlı işler ise, Sıratı esenlikle geçer ve Ehuraya kavuşur. Ehura onu güzel bir surette karşılar, onu şerefli yerlere indirir. İman etmemiş ve hayırlı işler işlememiş olan cehenneme düşer, Ehrimene köle olur. İyiliği ve kötülüğü müsavi olur ise, ruh hüküm gününe kadar Araf'ta kalır.

Dünyada yaşarken ölümünden sonra ona neler hazırlanmış olduğu insana gizli tutulmuştur, o hayır ile şerri bir birinden ayıramıyordu. Merhameti olmak üzere Allah insanlara doğru yolu gösteren peygamberler göndermiştir. Zerdüşte dair olan esturelerde peygamberliğin ilk önce Fars hükümdarı Cemşid'e verildiği, fakat Cemşid'in buna gücü yetmediği ve bu ödevi Zerdüşt'ün üzerine aldığı anılmaktadır. Allah Zerdüş'le konuşuyor, ona vahy geliyordu.

Zerdüşt kıyametin yakın olduğunu ve bu hayatın sonu uzak olmadığını biliyordu. Muzda yakın bir zamanda kuvvetlerini toplıyarak şerr ilahi olan Ehrimene, yok edici darbesini indirecek onu ve ona itaat edenleri tamuya atacaktır.

FELSEFE : Bu dini öğretimler sırasında Zerdüşt dininde madde ilerisine dair maddi şeyler haricinde bir takım bahisler bulunduğunu görürüz. Fakat bu bahisler Yunanlarda olduğu gibi şümüllü ve bütün değildir, cüzi ve dağınıktır. Bu bahislerin islamiyetten önce Araplardaki bahislere benzemek hususiyeti görülmektedir. Bu da Madde ötesine dair olan bahislerin din ile karışık olması Yunan'lılarda olduğu gibi müstakil bir bahis şeklinde olmamasıdır.

Bunların bahsettikleri felsefe konularından biri, ruha dairdir. Zerdüşt dinine göre, Allah insanın ruhunu yoktan var etmiştir. Ruh bu dünyada kötülüklerle mücadele ederse, ebedi olan mesut hayata nail olabilir. Allah, ruha irade hürriyetini verdiği için hayrı da şerri de seçebilir. İnsanın ruhu muhtelif kuvvetlere maliktir. 1) vicdan 2) hayat - yaşamak kuvveti, 3) akıl kuvveti, 4) ruh kuvveti, 5) kendini kuruma muhafaza kuvveti...

Zerdüşt dini seneviyye dini olup, alemde hayır ve şer ilahlarından ibaret iki ilahın hüküm sürdüğü ve her ilahın müstakil birer zat olduğu akidesini yayan bir dinmidir? yahut Zerdüşt dini vahdaniyetci bir din olup, alemde yalnız bir Allah'ın hüküm sürdüğüne inanan

bir din midir? Bu takdirde alemde mevcut hayır ve şer ve alemde mücadele halinde olan iki kuvvet bir Allah'ın kuvvetinin zuhuratı veyahut bir Allah'ın eserleri midir? meseleyi inceliyenlerin bu sorulara olan cevapları çeşitlidir. Zerdüşt'ün sözlerinin zahirinden anlaşıldığı gibi bir çokları, bu dinin Senevi ikilik dini olduğuna kanidirler. Fransız yazarlarından bazıları ve Britanya Ansiklopedisi için Zerdüşt maddesini yazan yazar bu cümledendir. Bilginlerden bir kısmı Zerdüşt'ün vahdaniyetci olduğunu söyler. Şehristani ve Sub-hul-A'şada Kalkaşandi ve diğerleri bu fikirdeler. Üstat Haug (Huc) «Zerdüşt İlahiyat bakımından vahdaniyetci, felsefe bakımından ise Seneviyyeden idi» der. İlahiyat tabirinden maksadı dini olan akldesini irade etmiş olacak. O, alemin tek bir ilah tarafından idare edildiği fikrinde idi. Fakat alemin felsefesini beyan etmeğe başlayıp da alemde hayır ile şerrin çekiştiğini ve buna benzer halleri gördüğünde o Seneviyyeci oldu ve alemde iki kuvvet mevcut olduğunu söylerdi.

Keyani Achaemenian (ler) zamanında Fars ve etrafında Zerdüşt dini hüküm sürüyordu. Milattan önce 331 de İskender'in galebe çalması bu haneden ve Fars dini için öldürücü bir darbe teş-

lebe çalması bu hanedan ve Fars dini için öldürücü bir darbe teş-

yeniden dirildi, islam fütuhatına kadar Fars'ların dini oldu. Yurtları fetholunduktan sonra çoğu islamiyeti kabul etti. Bir kısmı ilk önce Fars körfezinde adalara, sonradan oradan Hind'e kaçtı. Şimdi de bunlardan bir kısmı Bombay'da yaşamaktadır. Bunlar Pars adını taşırlar ve bu günde bu dindeler. Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Farsların bir kısmı kendi dinlerinde sebat edip memleketlerinde yaşadılar. Fars'ın her vilayetinde takriben islam fethinden sonra üç asır için ateşgedeler kendi mevcudiyetlerini muhafaza ettiler (46).

(46) Hicri, 3 üncü ve Miladi 8 inci yüz yılın sonlarında, zerdüş olan Belh emiri saran müslüman oldu. Sasani adıyla bir İslam devleti kurdu. 873 hicride Nasırel hak Ebu Muhammed devrinde Deylem zerdüşlerinden pek çoğu müslüman oldu. 912 M. de Kazvin hazar denizi sahilinde hüküm süren alevilerden Hasan b. Ali, Deylem ve taberistan halkının çoğuna Islâmiyeti kabul ettirdi. 1003 M. ve 394 H. de. şerif Razının delaleti ile ateş perest olan meşhur şair Deylemli Mihyar müslüman oldu. Ayrıca H. 2 inci asırda Mukaffa'ın oğlu Abdullah müslüman olmuştu. Halen İran'da zerdüştler vardır. Yakın zamana kadar İranda 8500 ateş perestin bulunduğu söylenir.

Fras'ların din ve mezheplerine dair bu bilgileri okuduktan sonra onların müslümanlara olan büyük tesirlerini anlamış olsan gerek. Dini mezheplere dair bilgiler verilirken bunu açık bir surette anlıyacaksın. Fakat müslümanların Sırat inançlarının Arafı bu şekilde bilmelerinin, öldükten sonra ruhun ceset üzerinde halka yaparak dolaşması itikadı ile ölünün öldüğünün ilk üç gününde dini merasim icra edilmesi hususundaki inançlarının Zerdüşt dinine uyduğuna kısaca işaret etmek istteriz. Bunların her biri Zerdüşt dini inançlarına tamamile benzemektedir. Mutezilenin cebir ve ihtiyar Sufiyenin nefsi kısımlara bölmeleri hep Zerdüşt dininden alınmıştır. Biz bu hususta tefsilatlı bilgiyi yerinde vereceğiz.

B) **MANİ ve MANİLİK** (47) : Etbaı çok olan dini mezheplerin meşhurlarından biri manilik (Maniviyye) dir. Birunî'nin **El-Asâru'l Bâkıye** adlı kitabında anlattığına göre **mani** 215 veyahut 216 m. de doğmuştur. Kahır ve zulme uğradığı halde mezhebi hicretin yedinci ve miladın on üçüncü yüz yılına kadar yaşadı. Mani'nin Asya ve Avrupa'da bir çok etbâı vardı. Mani dininin mezheplere pek büyük tesiri olmuştur. Mani mezhebi hıristiyan akidesile Zerdüşt akidesini birbirile karıştırarak vücude getirilmiştir. Üstat Bravn : «Bu mezhebi hıristiyanlaştırılmış Zerdüşt mezhebi diye anmaktan ise Zerdüştleştirilmiş hıristiyan mezhebi diye anma hakikate daha yakındır» diyor. Bu mezhep hakkında Arap ve Avrupa kaynakları bilgiler vermekteler. Üstat Bravn Arap kaynaklarında (Müslüman kaynaklarında) bu hususta verilen bilgileri doğru buluyor ve diyor : «Arap kaynakları sıhhate daha yakındır.» Arap kaynaklarının en önemlileri : İbn Hazm'ın Elfısal Filmilel ven Nihali, Şehristaninin El milel ven Nihali, İbni Nedim'in Fihristi ile Yakubî tarihi ve Biruni'nin El Asarul Bakiye ve İbn Nebate'nin Şerhul Uyûnu'dur.

---

(47) Bunlar bazen Maniye Menani ve bazen de Maniviyye derler. Mutenebbi de şu şiirinde Maniviyye demiştir.

وَكَمْ لِظَلَامِ اللَّيْلِ عِنْدَكَ مِنْ يَدٍ ❁ تُخَبِّرُ أَنَّ الْمَانَوِيَّةَ تَكْذِبُ

«Karanlıkların sana nice yardımları var. Mani mezhebinde olanların yalanı söylediklerini sana haber verir.»

Mani mezhebinin özü şudur Alem nur, aydınlık ve karanlıktan ibaret olan iki asıldan neş'et etmiştir. Aydınlıktan her türlü hayır, karanlıktan her türlü kötülük doğmuştur. İnsandan sadır olan her hayırın kaynağı hayır ilahı her şerrin kaynağı şer ilahıdır. İnsan hayır gözü ile bakar ise, bu bakış hayır ve nurdandır. Kasavetle bakar ise, bu bakış şer ve zulmettendir. Bütün duygu azalarının halı de böyledir. Bu dünyada hayır ile şer bir birile tamamen karışmıştır. Mani kendisi ve etbâı bu imtizacı Hurafeye benzeyen bir şekilde anlatmışlardır.

Gördüğün gibi Mani bu hususlarda Zerdüşt'ün öğretimlerinden pek dışarı çıkmamıştır. Fakat mani esas bir meselede Zerdüşt'e muhalefet etmektedir. Alemde göze gözüken şeyler şerre karşı hayra yardım mahiyetinde olduğundan şimdiki alem hayır dünyasıdır. Maniye göre yukarıda anlattığımız bu imtizacın kendisi şerden ibaret olup, bundan kurtulmak gerekir. Zerdüşte göre insan tabii bir hayat yaşamalı, evlenmeli, nesiller bırakmalı, ekineğine, nesline, hayvanlarına önem vermeli, kendisi oruç tutmamalıdır. Zerdüşte göre insan bu hareketi ile hayır ilahının şer ilahına galebe çalmasına yardım eder. Maniye gelince o, rahipliğe benzer başka bir yolu ihtiyar etmiştir. Dediklerine göre mani, Harran'da rahip idi. O aydınlığın karanlıkla karışmasını şer olarak telakki etti. Fenayı (yokluğu) çabuklaştırmak için evlenmeği haram etti. Zahitliğe çağırdı. Her ayda daimi bir surette yedi gün oruç tutmağı emretti. Bir çok namazlar farzetti. Adam kalkarak elini suya daldırır, ayakta güneşe döner, secde eder kalkar böylece on iki defa secde eder, her secde de dua okur. Acındırma - tazip olduğu için kendine uyanları hayvan kesmekten mennederdi. O, İsa ile Zerdüşt'ün peygamberliğini kabul ederdi. Mani İsa peygamberin, geleceğini müjdelediği peygamber olduğunu söylerdi.

Fars hükümdarı Hürmüz'ün mani mezhebini kabul edip, bu dini kuvvetlendirdiğini söylerler. Hürmüz öldükten sonra birinci Behram onun yerine geçti. Behram mani'nin öğretimlerini hoş görmedi, Maniyi öldürdü. Etbaı kaçtı. Mani'nin öğretimleri tamam olmadı. Mani mezhebinin birbirini takip eden imamları vardı. Önce imamların merkezi Babil idi. Sonra İmam Semerkant'a nakletti. İbni Nedim di-

yor: «Fars'ların işleri dağıldıktan ve Araplar kuvvetlendikten sonra Mani mezhebinde olanlar o memleketlere döndüler. Bilhassa o Fars kargaşalıkları ve Emevi hükümdarları hüküm sürdüğü çağlarda, çünkü Halid Bin Abdullah El-Kasrî onlara önem veriyordu. Son defa olarak Muktedir zamanında memleketlerini terkettiler, hayatlarından korkarak Horasan'a gittiler. Kalanları Mezheplerini sakladılar. İslam memleketlerinde sayıları azaldı. Bağdad'a gelince Muizzüddevle zamanında ben onlardan üç yüz kadarını tanıyordum. Şimdi ise Bağdad'da bunlardan beş kişi olsun kalmadı» dedi. İbni Nedim bundan sonra dışda müslüman, içten zındık olan bunların başkanlarından bazılarını sayıyor. Ca'd Bin Dirhem'i de bunlardan saymıştır. Ca'd Emevi halifelerinin sonuncusu olan Mervan Bin Muhammed'in terbiyecisi idi. Kasr kabilesinden olan Halid Bin Abdullah da zındıklık ile ittiham olunuyordu. Salih Bin Abdül Kuddus Beşşar Bin Burd ve Selmül Hâsir de zındıklık ile ittiham edilenlerdendir. İbni Nedim sözüne devamla derki: «Muhammed Bin Halid bin Bermek müstesna Bermekiler zındıklık ile itham olunurlardı. Mezhep ehillerinden bazılarının kendi elile yazdığı yazısında Memun'un da bunlardan olduğunu yazdığını gördüm. Fakat bu adam yalan söylüyor. Riyaset merkezleri şimdi Semerkant'tadır.»

Mani mezhebi Avrupa'da Güney Fransa'ya kadar olan yerlere de yayılmıştı. (Augustine) Sent Ogüstin'in hıristiyanlığı kabul etmeden önce uzun bir müddet bu mezhebi kabul edip yaşamış olduğunu anarlar.

Manihistler arasında edebî eserler yazanlar vardı. Mubez Mubezan (baş kadı) Mani ile munazara ederek mani'ye, alemin yok olmasını çabuklaştırmak üzere evlenmeği haram eden sen değil misin? dedi. Mani: nesilleri kesmek suretile nura yardım etmek vaciptir, diye mukabelede bulundu. Mubez: davet etmekte olduğun halasın senin için çabuklaşması hakikaten de vaciptir, bu tarikle bu imtizacı yok etmeğe yardım etmiş olursun, dediği zaman Memun'un manihistlerden biri ile münakaşada bulunduğunu hikâye ederler, Memun: günahından nedamet eden günahkâr varmı? diye sorduğunda o: evet hem de çok pişman olan var diye mukabelede bulundu. Memun kötülükten dolayı pişman olmak kötülük mü iyilik mi? bana bunu söyle, dedi. Manihist: iyilik, diye cevap verdi. Memun: piş-

man olan kötülük etmiş olur mu? diye sorduğunda manihist: evet, diye cevap verdi. Memun Demekki hayırlı iş yapan adamın kötülük yapmış olduğunu görmüş oldum, o halde: tehdit gözü ile bakan rahmet gözü ile bakandan başkadır» diye söylemeniz batıl oldu, diye itiraz etti. Manihist: kötülük eden, pişman olandan başka olduğunu iddia ederim, diye mukabelede bulunduğunda Memnun: gerek kendisinden veyahut başkasından sadır olsun, o her şeye nedamet etmiş oldu, diye manihistlik delillerini kesip attı.

Manilerin öğretimleri, müslümanların kelam ilimlerinin az denmeyecek kadar bir bölümünü işgal etmiştir. Kelam bilginleri onların mezhep ve fikirlerini zikredip fikirlerini reddetmeğe önem verirler. Üstelik manihistler haşır ve neşir tekrar dirilmek, bu dirilmenin ruhani mi veyahut cismani mi, olduğu gibi bir çok meseleleri ortaya atmışlar, müslümanlar hakkında birbirile çekişerek bir takım guruplara ayrılmışlar.

Burada incelemeğe değer iki mesele var:

Birinci mesele: Manihistlerin islamiyetten önce ve sonra tazyikin, takip edilmelerinin sebebi nedir? Yukarıda bunun cevabına işaret etmiştik. Behramın Mani'yi ve etbaını öldürmesi, ameli cihetinden ileri gelmiştir. Zerdüşt işe ve çalışmağa çağırıyor, onun öğretimleri kavmini ve savaşçılık zihniyetini takviye ediyordu ki bu o zamanın Farslarının meyil ve fikirlerine uygundu. Mani'nin öğretimleri ise bunun tersinedir. O zahitliğe rağbetlendirir, hayatın lezzetlerinden alıkoymağa ve fenayı çabuklaştırmaya çalışır. Onun bu öğretimlerinin Farslar gibi savaşcı bir millet için son derecede zararlı olduğunda şüphe yoktur. El Asarul Bakiye deki şu kayıt bunu teyit eder: «Behram bu adam dünyayı yıkmağa çağırmak üzere meydana çıkmıştır, o maksadının bir kısmına olsun ermeden onun kendisini yok etmekle işe başlamak gerektir» dedi. Manihistler kendi mezhep ve fikirlerine davet kolaylaşsın diye islamiyet veya hıristiyanlık bölgesi altında saklanmış olduklarını da buna ekle. Onlar bu yoldan kahır ve tazyikten emin olmak istiyorlardı.

İkinci mesele: zındık ve zındıklık tabirinin ekseriyetle, Manihistlere ıtlak olunduğunu görüyoruz. Acaba Zındıklık onlara mahsus bir tabir midir?

İbni Nedim'in sözlerinden zındık sözünden Mani'nin arkadaşları ile Maniliği kabul edenlere ıtlak edilmiş olduğu anlaşılmaktadır Her kâfir ve her mülhide ıtlak edilen umumî bir tabir değildir. Mutezilelerden Hayyat (El intisar) adlı eserinde yahudi ve hıristiyanlar arasında özel bir fırkayı anlatmak üzere zındık kelimesini kullanmaktadır. Meselâ İbni Ravendi diyor, Sumame sanıyorki... «Yahudilerin çoğu, hıristiyanlar, mecusiler zındıklar ve Dehriyyeler kıyamet gününde toprak olacak ve cennete girmiyecekler...» diyerek zındıkları yahudiler ve hıristiyanlar arasında mahsus bir fırkanın adı olarak eserinin beş yerinde zındık kelimesini kullanmaktadır.

İbni Kutaybe El Maarif adlı eserinde cahiliyet çağındaki Arap dinlerinden bahsederken şöyle diyor: «hıristiyanlık, Rebia ve Gassan kabileleri ve Kuzaa kabilesinin bir kısmı arasında, yahudilik ise Himyer, beni Kinane, beni Haris bin Ka'p ve Kinde kabileleri, Mecusilikte, temim kabilesinde idi. Bunlardan bilhassa Zurare Hacip bin Zurare ve Ekra bin Habis Mecusi idi. Zındıklık Kurayş arasında da yayılmıştı. Kurayşler bu dini Hiyereden almışlar idi». İbni Kutaybe'nin sözünün zahirinden anlaşıldığına göre zındıklık Fars dinlerinden mahsus bir dinin adı olduğu anlaşılmaktadır. «Kurayş bunu Hiyereden aldı» ibaresi buna delildir. Hiyere bildiğin gibi Farslar hakimiyeti altında idi. Cevherinin Sıhahındaki şu sözleri de buna yakındır Cevheri, «zındık SENEVİYYE demektir ki Arapçalaştırılmıştır. Çoğulu ZENADIKA'dır». der. Bundan anlaşoıldığına göre zındıklık, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi özel bir dindir. Genellikle «İlhad» anlamında kullanılması sonradan icad olduğu içindir. Zamanın bekasına yani ebediyetine ve sonu gelmeyeceğine kail olan adam demektir. O farscadaki (Zendekere) sözünden arapçalaştırılmıştır» diyor. Ahmet bin Yahya şöyle anlatır: «Arapcada zındık sözü yoktur. Araplar bu manayı anlatmak istediklerinde ammenin dediği gibi «Mülhid ve dehri dediler» Fakat dehri sözü bütün seneviyyelere mi yoksa yalnız maniler gibi seneviyyelerden özel bir mezhebe mi ıtlak olunuyor? İbni Kutaybe'nin sözünden anlaşıldığına göre zındık, özel bir mezhebe ıtlak edilmektedir. Çünkü o zındık sözünü mecusi mukabilinde kullanmaktadır. İbni Kutaybe: «Temim kabilesi mecusi, Kurayş zındık oldu» diyor. Çünkü o zındıklıktan umumiyetle seneviyyeleri irade

etmiş olsaydı zındıklığı mecusi mukabilinde anmaz idi. Sıhah'da olan: «zındıklık Seneviyyelerdendir» sözü bunu teyid eder. Çünkü o zındıklar seneviyyedir, demedi. Fakat acaba zındık sözü yalnız manihistlere mi ıtlak olunur? Alusi İbn Kemal'den: «Zındık sözü Mezdek mezhebinde olanlara itlak olunur, Mezdek Zend adında bir eser yazmıştır, mezdeklik manihizmden başkadır» ibaresini nakleder. Bu yanlıştır. Çünkü Mezdek Zend adında bir kitap yazmamış o ancak Zerdüşt'ün (Avesta)sını şerhetmiştir.

Bazıları: Zındığın asılda farscadaki manası (zend)e uyan demektir, sonra manihstlere bu ad verildi. Çünkü onlar (zend) ve başka mukaddes kitapları kendi mezheplerine uygun olarak tevil tarikile tefsir ederlerdi. Üstat Beykan bu hususta şöyle diyor: Fihrist ile Birüni'nin sözlerinden manihistlerin Semmain-işiticiler diye manihistliğin yüksek derecesine ermeyen ve diyanetin farzettiği rahiplik ve zahitlik... ve başka bütün vacip olan ödevleri ödemekle mükellef olmayanlara itlak olunur. Bunların mukabili sıddıklardır. Bunlar yükselmiş, bütün vacip olan ödevleri ödemiş, fakirliği zenginliğe tercih etmiş kişilerdir, bunlar dünyayı ve dünyanın bütün işlerini terketmişlerdir. Siddik sözü arapcadır. Aramice de aslı var ve Sadiqai şeklindedir. Farslar bu sözü alarak zındık şekline sokmuşlar, Sabbath yerinde Shanbath kullandıkları gibi (dd) yerine (nd) kullanmışlardır ([48]). Üstadın sözlerinden zındık tabirinin manihistlerden olan özel bir kitleye ıtlak edilmiş, sonradan bütün manihistlere bu ad verilmiş ve daha sonra bütün mülhitler bu adla anılmış oldukları anlaşılmaktadır. Aynı mealde Ebu Yusuf'tan da rivayet edilmektedir. O diyor: «Üç türlü adam üç şeyden hali olmaz, nücum ilmi tahsil eden zındıklıktan, kimya arkasından koşan fakirlikten, garip hadisleri arayan yalandan halî olmaz» ([49]).

C) **MEZDEK:** Miladi 487 lerde Mezdek Fars'da zuhur etti. Taberî onun Nişabur ahalisinden olduğunu söyler. O yeni bir türlü Seneviyliğe - ikiliğe çağırdı. O aydınlık ve karanlık ile kail idi. Yani Nur ve zulmet olarak iki kuvvet tanıyordu. Onun başka dinlerden en büyük farkı iştirakilik, komunistlik öğretimleridir. O: insanlar mü-

---

(48) Brown
(49) El-Ikdü'l-Ferid 1 - 199

savi bir halde yaşamalıdırlar eşitlik en ziyade servet ve kadınlarda olmalıdır derdi. Şehristanı: «Mezdek, insanları, ihtilaftan, darılmak ve savaşmaktan men'ederdi. Bu hallerin çoğu kadınlardan ve maldan ileri geldiği için kadınlarda, mal ve servette ortaklığı, yani bunlardan herkesin sudan ateşten ve ottan müsavi bir derecede müştereken faydalandıkları gibi faydalanmağı emretti. Taberî şöyle diyor: «Mezdek ile arkadaşları şöyle der: Yerdeki servet ve nimetleri kulları dostluk ve muhabbetle aralarında taksim etsinler için yaratmıştır, fakat insanlar birbirlerine zulmettiler. Mezdek ile arkadaşları: zenginlerden alarak fakirlere verdiklerini çok servet toplamış olanlardan alarak malları az olanlara verdiklerini söyler, bir adamın elinde fazla malı, kadın, meta ve eşya varsa, o bunlara başkalarından ziyade müstahak değildir, dediler. Sefiller bunu fırsat ve ganimet bilerek Mezdek ile arkadaşlarına yardım ettiler, onlarla birleştiler. Halkın başına bela kesildiler. Kuvvetlendiler. Hatta onlar başkalarının evine girip ev kadınlarına ve mallarına tecavüz ederlerdi. Hükümdar Kübad'a bunu süslemeğe çalıştılar ve onu halletmekle tehdit ettiler. Çok geçmeden baba ve anne kendi evladını, evlat babasını tanımaz oldu ve hayatta geniş bir surette faydalanacak bir şey kalmadığını gördü. Müellif diğer bir yerinde şöyle diyor: «Mezdek'in emrettiği süslü olarak gösterdiği ve teşvik ettiği şeylerden biri de darlıkta olanlarla mallarını ve kadınlarını ortaklaşmaktır. O; Bunun Allah'ın razı olacağı sevaplı ve ecirli bir iş olduğunu söyledi. Emir ve teşvik ettiği bu işler dinden olmadığı takdirde bunun fazilet ve meziyyet teşkil eden bir iş ve mal ve servette ortaklığa razı olmaktan ibaret olduğunu anlattı.» (49)

Bundan anlaşıldığına göre, Mezdek'in öğretimleri iştirakliğin Dünyada ilk öğretimidir. Noldke: «Mezdek'in öğretiminin zamanımızın komunistliğinden farkı, öğretiminin din renjime bürünmüş olmasındandır» der. Mezdek'in ruhani olan diğer öğretimleri de var. O, kanaati, zahitliği telkin etmiş, hayvan eti yemeği ve hayvan kesmeği yasaklamıştır.

---

(49) Taberi Tarihi 2 - 88

Mezdek'in mezhebini binlerce adam kabul etmişti. Fakat Kubad onun kendisini ve etbaını mahvetti, 523 M. da onları kestirdi, nerde ise hepsini de ortadan kaldıracaktı.

Bununla beraber bir kitle, hatta islamiyetten sonra da onun mezhebini yaşattı. Astahri ile İbni Havkal Kirman'a tabi olan bazı köyler ahalisinin Emeviler hakimiyeti müddetince Mezdek dininde kalmış olduklarını anlatırlar.

Biz burada Ebu zeri Gıfari ile Mezdek fikri arasında mali cihetten benzerlik olduğunu kaydetmek isteriz. Taberi bu hususta bize şunu nakleder : «Ebu Zerr Şam'da yaşadı ve : Ey zenginler: yardımlarda bulunarak fakirlerin kaygularını bölüşünüz. Altın ve gümüş toplayıp da Allah younda sarfetmeyenlerin alınlarına ve sağ taraflarına ve arkalarına ateşten damgalar vurulacagını söyleyiniz, onları korkutunuz, diye söylemeğe devam etti. Bu sözleri o kadar çok söyledi ki hatta fakirler bunun peşine düştü ve yardımda bulunmağı zenginlere vacip bir ödev diye telakki, ettiler. Zenginler karşılştıkları bunların bu muamelesinden şikâyetlerde bulundular. Şam ahalisini ifsad etmesin diye Musaviye, Ebu Zerri Medine'ye Osman Bin Affanın (R.A) nezdine gönderdi. Osman ondan: Şam ahalisi neden dolayı senin dilinin kötülüğünden şikâyet ediyorlar? diye sorduğunda Ebu Zerr: zenginlerin para toplamaları münasip değildir, diye cevap verdi. Bunun para ve servet hakkında Mezdek'in fikrine pek yakın olduğunu görüyor. Ebu Zerr bu fikri nerden ve kimden almıştır? Taberî bu soruya cevap veriyor ve diyor: «İbni Ebu Es-Sevda Ebu Zerr'le görüştü. Ona bu fikri telkin etti. İbni Ebu Es Sevda Ebud Derda ile Ubadenin nezdine gelmişti. Onlar İbni Sevda'nın sözlerine kulak asmadılar. Ubade, İbni Sevda'yı yakalayıp Muaviye'nin nezdine getirdi ve: Ebu Zerri senin nezdine gönderen adamın işte bu adam olduğuna yemin ederim» ([50]) dedi. Biz Ebu Sevda'nın Abdullah İbni Sebe'in lakabı olduğunu biliyoruz. O, San'a yahudilerinden idi. O Osman devrinde müslüman olduğunu izhar etti. Bundan sonra müslümanların dinlerini ifsada koyuldu. Memlekette zararlı pek çok akideler yaydı ki biz bunları sonradan aşağıda anlatacağız. O, bir çok memleketlerde dolaştı. Hicaz'da, Basra, Kûfe, Şam ve Mısır'da bulundu. İbnüssevda onun bu fikri Irak veya-

(50) Taberl 5 : 66

hut Yemen Mezdeklerinden telakki etmiş olması muhtemeldir der. Ebu Zerr ise bu fikiri hüsnü niyetle kabul edip inandı, o bunu kalbi meylettiği zahitlik boyası ile boyadı. Ebu Zerr insanların en takvalarından, şüpheli nesnelerden en sakınganlarından ve dünyayı terkedenlerden idi. O; Sufiyelere tesir eden sevimli şahsiyetlerden biridir.

Farsların inançları ile ilgili olup da müslümanlardan bazılarına tesir eden inançlardan biri de Farsların hükümdarlarını ilahi bir varlık telakki edip Allah'ın onları insanlara hükmetmek üzere seçmiş ve onlara ululuğu tahsis ve ilahi ruh ile onları teyit etmiş olduğu akidesidir. Farslara göre hükümdarlar yer yüzünde Allah'ın gölgesidirler, Allah kullarının menfaat ve maslahatlarına bakmak üzere onları yerde yerleştirmiştir, halkın onların üzerinde hak ve hukukları yoktur. İnsanlara onların sözlerini dinlemek ve onlara itaat etmek vaciptir. Bu inanç 16 ve 17 inci yüz yıllarında Avrupada ilahi hak (Divine right) diye tanınmış olan hukuka benzer. Üstat Bravn: «İlahi hak Sasaniler devrinde Fars'da olduğu gibi kuvvet ve cebirle kabul ettirilmiş bir hak değildir» diyor. Kisralar damarlarında ilahi bir kan cereyan etmekte olduğu için hükümdarlık tacı giymek yalnız kendilerinin hakkı olduğunu iddia ederlerdi. Üstad (Noldke) Farsların bu nazariyyeyi kabul ettiklerine dair (El Ahbaruttival) da anılan bir hikâyeyi nakletmekle buna delil çekmektedir. Behram Cubin hükümdarlar sulâlesinden olmadığı halde hükümdarlık talebinde bulunarak Kisra Pervizle savaştı. Kisra onu yendi. Behram kaçarken bir köye uğradı. Arkadaşları ile beraber köye indi. İndikleri ev bir kocakarının evi idi. Yolcular azıklarını çıkartıp akşam yemeklerini yediler. Fazlasını koca karıya yedirdiler. Şaraplarını çıkarttılar. Behram kocakarıya : şarap içmek için bir şeyin var mı? diye sorduğunda kocakarı : benim küçük bir kabağım var, diye kabağı getirdi. Kabağın baş tarafını kırdıktan sonra bu kabakla şaraplarını içmeğe başladılar. Sonra mezelerini çıkarttılar. Kocakarıdan meze koymak için bir şeyin var mı? diye sorduklarında kadın bir elek getirdi. Behram mezeleri eleğin içine attı. Kocakarıya da şarap içirdiler. Bundan sonra Behram ondan ne var ne yok? di-

ye sordu. Kocakarı: Kisra Rumlardan mürekkep bir ordu ile gelerek Behram ile savaşmış ve Behram'ı yenmiş, devletini onun elinden kurtarmış diye cevap verdi. Behram: Behram hakkında ne fikirdesin? diye sordu. Kocakarı: Ahmak cahil adam, hükümdarlar neslinden olmadığı halde hükümdarlık iddiasında bulunuyor, dedi: Bunun üzerine Behram, işte bundan dolayı o, kabaktan şarap içiyor, mezelerini eleğe koyarak yiyor diye mukabelede bulundu. Behram'ın bu sözü acemler arasında mesel oldu». İbni Kuteybe'nin sözleri burada bitiyor.

Bize kalırsa bu, bir delil teşkil etmez. Çünkü hüküm süren her haneden asırlarca hüküm sürerse, hükümdarlarını takdis etmedikleri takdirde dahi, her kavimde halk nazarında bu sülale hükümdarlık hakkını kazanmış oluyor.

Et-Tac adlı eserde anılan şu haber bu hikâyeden daha kuvvetli bir delil teşkil eder: «Tebaadan kimse Sasani hükümdarlarını hiç bir vakit künyeliyerek adlarını anmadı, şiirde, hutbede, medhiye ve diğerlerinde yadetmedi. Ancak künye ile anmak Hiyere hükümdarları zamanında ihdas edildi.» ([51]).

Bundan şu anlaşılıyorki, bu hükümdarları yükselten kendi adamlarıdır. O derece yükseltmişlerki şiirde bile ad ve künyelerini dillerine almamışlardır.

Farsların dini, mezhepleri işte bundan ibaret idi. Bu mezhepler fethedildikten sonra İslâm memleketlerinde eridiler. Bir çokları İslâmiyeti kabul etti ise de asırlarca atalardan tevarüs ettikleri akidelerini büsbütün bırakmadılar. Zamanların geçmesile bu eski inanç ve mezheplerini İslâmiyet boyasile boyadılar. Şiirlerin de Ali (R.A.) ile oğullarına olan bakışları atalarının Sasani hükümdarlarına olan bakışlarının aynıdır. Farsların Seneviyye mezhebi İslâmiyet devrinde Rafizîlerin istifade ettikleri bir kaynak olmuştur. Onların bu yolda hareket etmeleri, rafizîlerin delillerini çürütmek üzere Mutezile ve onlara benzeyenlerin harekete geçmelerini mucip oldu. Zerdüşt, Mani ve Mezdek öğretimlerinin vakit vakit müslümanlar arasında

---

(51) Et-Tac 83

Emeviler devletinin son zamanlarında ve Abbasiler devrinde türlü şekillerde zuhur etmiş olmasını da buna ekle. Müslümanlar bu mezheplerle mücadeleye ve delillerini red ve kendi mantık ve delillerile teyit etmeğe mecbur oldular.

Bu meselelerin ortaya atılması bazen müslümanların kendi aralarında fırkalara bölünmelerini mucip oluyordu. Müslümanlar mezheplere ayrılarak kendi aralarında çekişiyorlardı. Bu hareketler ve mücadeleler ,aşağıda anlatacağımız gibi, İslâmda kelam ilminin doğmasına sebep oldu.

İKİNCİ KISIM

FARS EDEBİYATI

Farsların dili Sasaniler zamanında Pehlevi dili idi. Avestanın şerhi olan Zend işte bu dil ile yazılmıştır. Şu şerhin yazılması eserin muhafazasına hizmet etmiştir. Fakat Sasaniler devrinde ve İslâmiyetin ilk zamanlarında yaygın olan bu Pehlevi dili ile edebiyat hazinelerinin çoğu bizim elimize geçmemiştir. Bu edebiyatın elimize geçmemesi İslâm dininin Zerdüştlüğe galebe çalarak onun yerini işgal etmesinden ve Arap dili ile Arap yazısının Pehlevi dili ve yazısı yerine geçmesinden, Fars devletinin ve dinin yıkılmasından ve Fars memleketinin Arap hükmü altına girmesinden ileri gelmiş, Farsların din veya dünyaları veya her ikisi için Arap dilini öğrenmeğe mecbur olmaları ve müslümanların Seneviyyelik sembolü olan ateşgedelere hakaret ve istihfaf gözü ile bakmaları gibi sebepler Fars din ve akidelerinin ve Pehlevi dilinin zayıf düşmesini ve sonradan ortadan kaybolmasını icabettirmiştir.

Bununla beraber Pehlevi dilinden az bir şey bizim elimize geçmiştir. Büyük taşlara yazılmış olan yazıtlar hükümdar adlarını ve hayatlarından parçaları içlerine almaktadırlar. Bu yazıtlar ilk Sasani hükümdarları çağına aittir. Yukarda anlattığımız gibi Fars İslâmlar tarafından fethedildiği zaman kaçarken Farsların kendilerile beraber götürdükleri Pehlevice yazılmış kitaplar var. Bu kitapların çoğu

dinidir. İşte bu; kitapların onların ellerinde saklanmasında bir amil olmuştur. Dini kitaplardan başka Sasaniler hakimiyeti çağına ait Fars kanunlarından büyük bir parça muhafaza edilmiştir, bu parça evlenme gibi şahsi hallere mülk, kölelik ve diğerlerine dair hükümleri içine almaktadır. Mektuplaşma ve mektuplar yazmak sanatına dair dahi bir kitap saklanmıştır. Eserde mektupların nasıl başlanması, nasıl bitmesi, resmi muhaberelerin edep ve kaideleri anlatılmaktadır. Eski Pehlevi dilinin kamusu, şatrancın hayalı bir mahiyetteki tarihi ve Fars hükümdarlarından bazılarının hal tercümesi bu saklanmış eserlerdendir.

Bir çok hükümdarları şevketli olup, şairlerin kendilerini övmelerini övmelerine ihtiyaçları olduğu halde, Sasanilerin hamiyeti çağına dair şiirler elimize geçmemiştir. Fen taşlara oymak ve hâkketmek, bina ve gına ile yetinmiş mi veyahut şiirle de anlatmış ise de, Arap şiiri onu ortadan kaldırmış mı? biz bu ikinci fikri kabule meylediyoruz.

Fars edebiyatından çok şey elimize geçmemekle beraber İslâmiyetin ilk asırlarında müslümanların ellerine Farsca bir çok eserler geçmiş olduğu anlaşılmaktadır. İbni Kutaybe Uyunül Ahbar adlı eserinde pek çok olarak: «Acem —Fars kitaplarında böyledir, Perviz'in hapsettiği oğluna yazdığı mektubunda okudum» gibi tabirler kulanmaktadır. Et-Tac adlı eserin müellifi de Farslardan, edebiyat ve kitaplarından bir çok şeyler nakletmektedir.

Fars edebiyatı Arap edebiyatında bir kaç cihetden tesir etmiştir. Biri: İslâmiyeti kabul edenlerin çoğu, yukarıda anlattığımız gibi, Arap dilini öğrenmeğe mecbur oldu. Pek çabuk bunlardan ve oğullarından şairler türedi. Emeviler hakimiyeti esnasında onlardan sayıları az olmayan şairler yetişti. Bu şairlerden en meşhuru Ziyad'el-A'cem o İsfehan'da doğdu, orada yetişti. Sonradan Horasan'a nakletti. Ölünceye kadar Horasan'da yaşadı (52). O güzel şiirler söyleyen bir şairdir. Onun Acem adını almasının sebebini Egani şöyle anlatır: Onun konuşması kendi memleketi şivesini çekerdi. Dili Arap harflerini konuşamıyordu. (Makünte Tasnau) diyecek yerde (Makünte Tesneü) derdi. O; şiiri tabiî bir istidat şevkile değil de öğrenme

(52) Acem olmadığını öne süren görüşler de vardır. Eganl 14 : 99 bak.

yolile söylerdi. Şiirlerinde bir çok hatalar yapardı. Meselâ:

إذا قلت قد أقبلت أدبرت ❁ كمن ليس غادٍ ولا رائح ❁

«Sevgili bana döndü dediğim vakit o arkaya dönmüştür. O sabahları da akşamları da gelmeyen adam gibidir.» Burada (Gadiyen Raihan) demesi icabederken (Gadin raihin) demesi gibi.

Tanınmış Fars şairlerinden biri de Nesâi ailesidir. Üsre b. Yesar'dır bu aile şairler yetiştiren bir ailedir. Bu aileden yetişen İsmail Bin Yesar, Muhammed ve İbrahim tanınmış şairlerdendir. Her üçünün okunmakta olan şiirleri var. Her biri Fars ruhlu olup, Farslara taraftarlık eder ve Araplara düşmandırlar.

Ebu Abbas El A'ma'da Farslardan yetişen şairlerden biridir. Ebu Abbas aslen Azerbaycan'lıdır. (Musa Şehevat) da bunlardan biri olup, Azerbaycanlıdır. Farslarda, bunlardan başka bir çok şair yetişmiştir.

Bunlar ve bunların benzerleri Fars terbiyesi tesirinde yetiştiler. Onlar bu duygularını Arap kalıbına sokmuşlar, Fars terbiyesine muhkem bir surette bağlı kalmışlardır. Sözler, terkipler vezinler Arapca, fakat bunlardan hiç biri mana, hayal ve ruhun Farsca olmasına mani olmamıştır. Bu Fars hayal ve ruhu kalplerinde yerleşmiş, sonradan şiirlerinde gözükmüştür. Elimizde Sasani devri şiir ve nesrinden bunların örnekleri bulunsa idi, bu şiirleri onlarla mukayese ve nasıl iktibas edilmiş olduğunu anlatmak kolay olurdu. Elimizde Fars edebiyatı örnekleri bulunmakla beraber sözünü ettiğimiz şairlerin şiirlerinde görülen yeni mana ve yeni fikirlere işaret edip şiirlerinden örnekler göstereceğiz. Ziyad'ın yanında güvercin öttüğü zaman Ziyadşu şiiri söyledi

تَغَنَّيْ أَنْتِ فِي ذِمِّي وَعَهْدِي ❁ وَذِمَّةِ وَالِدِي أَنْ لَمْ تُطَارِي ❁

وَبَيْتَكِ أَصْلِحِيهِ وَلَا تَخَافِي ❁ عَلَى صُفْرٍ مُزَغَّبَةٍ صِغَارِ ❁

فَإِنَّكِ كُلَّمَا غَنَّيْتِ صَوْتًا ❁ ذَكَرْتُ أَحِبَّتِي وَذَكَرْتُ دَارِي ❁

فَإِمَّا يَقْتُلُوكِ طَلَبْتُ ثَأْرًا ❁ لَهُ نَبَأٌ لِأَنَّكِ فِي جِوَارِي ❁

«Ey güvercin!. Sen öt, korkudularak uçurulmaktan korkmadan öt, çünkü sen beni mve babamın himayesinde ve muhafazamdasın. Evini sarı renkli tüylenmiş küçük yavruların için düzelt korkma, Çünkü sen teganni ederek seslendikce, ben dostlarımı ve yurdumu hatırlarım. Seni öldürürlerse, benim himayemde olduğun için bundan haber alır ve senin öcünü talebederim.»

Rivayete göre Habip bin Mühellep Ziyad'ın bu şiirini işittikten sonra onun güvercinini öldürmüştür. Bunun üzerine Ziyad dava açarak Mühelleb'i hakem yaptı. Mühellep Ziyad'ın himayesinde olan güvercinin kan pahasını (diyetini) ödemekle hükmetti. Sen de benimle beraber bu mananın Arap edebiyatında yeni olduğunu görüyorsun. Bundan önce Araplarda bu şuur yoktu. Bu beytte Manihizmin hayvanları himaye belgesi mevcut olsa gerektir.

İbni Yesar ile kardeşlerinin Şuubiyeci, yani Arap aleyhtarı milliyetci ve kendi kavmini Araplardan yüksek göstermeğe çalışanlardan olduğunu yukarıda anlatmıştık. Ebul Fereç, İsmail Bin Yesar hakkında şöyle diyor: «O; Acem milliyetciliği, taraftarlığı ve acemlerle iftihar etmekle müptela idi. O; daima dövülür, mahrum edilir ve kovulurdu». Bu karakterde olan bir ailenin Fars edebiyatına taassupla bağlı kalacağı da bellidir. İsmail Araplara karşı kamvi ile iftihar edip şöyle diyor:

رُبَّ خَالٍ مُتَوَّجٍ لِي وَعَمٍّ ۞ مَاجِدٍ مُجْتَدىً كَرِيمِ النِّصَابِ ۞
اِنَّمَا سُمِّيَ الْفَوَارِسُ بِالْفُرْ ۞ سِ مُضَاهَاةَ رِفْعَةِ الْاَنْسَابِ ۞
فَاتْرُكِي الْفَخْرَ يَا اُمَامُ عَلَيْنَا ۞ وَاتْرُكِي الْجَوْرَ وَانْطِقِي بِالصَّوَابِ ۞
واسْأَلِي - اِنْ جَهِلْتِ - عَنَّا وَعَنْكُمْ ۞ كَيْفَ كُنَّا فِي سَالِفِ الْأَحْقَابِ ۞
اِذْ نُرَبِّي بَنَاتِنَا وَتَدُسُّونَ ۞ سَفَاهًا بَنَاتِكُمْ فِي التُّرَابِ ۞

«Benim taçlar sahibi olan ne kadar çok dayılarım, asılları şerefli, olan, mühtaçlara ve kendilerine baş vuranlara ihsanlarda bulunan ne kadar çok amcalarım var. Suvarilere (Farslara), Fars adı, neseplerinin yüksekliği düşünülerek Farslara benzetilmek maksadı ile ve-

rilmiştir. Ey İmam! bize karşı iftiharı, gadir ve zulmü bırak da doğrusunu söyle. Bizim geçen asırlarda ne derecede yüksek bir kavim olduğumuzu ve sizin kim olduğumuzu bilmiyor isen başkalarından sor. Biz, kız çocuklarımızı terbiye edip yetiştirirken, siz ahmaklığınızdan dolayı kızlarınızı toprağa gömüyordunuz.»

Bu İsmail'in uzun ve güzel bir kasidesi var. Bu kasidesinde Fars hikâye ve kıssalarının ruhunu ve güzel bir mantıki bağlılığını bulursun. Kaside mealen şöyle başlar:

«Ey Gülsün! sen bir kaygudan ibaretsin, benim içimde sakladığım bir hastalıksınız. Ben beni arıklatan ve zayıf düşüren aşkımı halktan gizliyorum. Çünkü bazı aşkları saklı tutmak akıllıca bir harekettir. Töhmet edilmediğim halde sen beni azarladın, halbuki aramızda en ziyade azarlanacak sensin.»

Yine bu şiirinde devamla şöyle der:

«Sen bu şekilde beni ölü bir halde bırakma, dostluktan mahrum edip ve bütün bağlılıkları kesip beni öldürme. Dediğini yap pişman olmazsın. Çünkü sözünü yerine getiren pişman olmaz.»

Yine devamla:

«Düşmanlardan sakınarak hareketimi gizli tutuyorum. Gece pek karanlıktır. Sizi ziyarete geldiğim zaman kardeşin, dayın ve diğer yakınların hep bir arada benim maksadıma engel olmak istiyorlardı. Benim Allah'dan ve keskin kılıcımdan başka himayecim yoktu. Buna bakmadan eve girdim. Bana acıdığından dolayı senin gözlerinden yaşlar aktı. Sonradan kaygu ve korku zail oldu, düşmanlığını içinde saklıyan ve bozan sakil adam ortaklıktan kalkmış oldu.»

Şair, bu şekilde kasidesini ([53]) söylemeğe devam ediyor. İsmail'in kardeşi olan İbrahim'in de Acemi, şerefli ve aziz gösteren ve Acemlerle Araplara karşı iftihar eden şiirleri vardır.

Fars veya Irak'ta yaşıyan bir çok Arap şair ve ediplerini de bunlara ekle. Bu Arap şairleri, ahalisi ile ihtilat edip oralarının kültürünü göryorlar, bu kültür onlara ve şairliklerine tesir ediyordu. Et-Tirimmah, El-Kemyet-Ebunnecm Er Raciz, Cerir ve Ferezdak Irak'ta yaşıyorlardı. Neharbın Tevzia, Sabiti Kutna, İbni Mufarra Mugire ve

(53) Kasıdenin tamamını Eganl 4 121 122 de bulursun

diğerleri Horasan'da yaşıyorlardı. Bir arada yaşamanın ve muhitin ruha ve hayale olan tesiri bellidir.

(İkincisi) Fars edebiyatının ikinci tesiri lügat cihetindendir. Arapların cahiliyet çağında göçebe hayatı ile ilgili olan şeylere dair sözler ve tabirlerde zengin olduklarını biliyorsun. Araplar Fars ve Rum memleketinin bir çok yerlerini fethettikten sonra bundan önce görmemiş oldukları süs ve ziynet eşya ve edevatını, ince sanat ve güzel fenlere dair bir çok şeyler gördüler. Hükümet teşkilâtı ve düzenlerini ve defterler tertip ve tedvinini kalplerine hutur etmeyen bir şekilde gördüler. Bu mefhumları anlatmak için memleketlerini fethettikleri milletlerden bir çok sözler alarak dillerini zenginleştirmeğe mecbur oldular. Fars dili ihtiyaçlarını doldurmak için en yakın bir kaynak idi:

Farslardan :

Kûz (Toprak iprık) cerre, (ağaç basdak) ibrık, taşt, leğen hıvan, (sofra) Tabak, Kısa (çamak) Haz, (kumaş) Dıbaç((Atlas) Sündüs, (işlemeli) Yakut Fıroz, Billür, Kâ'k, peksimet Falüzeç, (bir yemek) levzinc, (Badem helvası) Fülfül, (biber) Zencebil, Kurfe, (Kıbra) Nercis, Nesrin (Akgül) sevsen (jambak) Amber, Kafür, Sandal, Karanfil, Bostan, Ercüvan, (Kırmız), Serâvil, Şalvas, İstebrak, Ipdeki Tennür, Cevz, Levz, Badem Dulap, Miza otuk ze'bak (civa) Başık, (ATMACA) Camus, Taylesan, Mignatıs, Hastahane Sâkk, Sancetülmizan, Savlecân, Kûsec köşe Neveficelmisk, Ferseh, Bend (Büyük alemdir), Zümrüd, Acür, yugla Cevher, Sükker, Tanbur ve benzerleri gibi... ([54]) gibi sözler aldılar. Bu kelime ve tabir gözden geçirildiği taktirde, arapların hayatın her safhasında farsca söz almağa mecbur olduklarını görürsün. Cümle ve tabirler için yeni terkipler ve yeni hayaller almaları da bir zaruret idi. Fakat bu neviden ne gibi şeyler almış olduklarını dikkatle tayin etmek zordur. Çünkü mana ve hayal gibi manevi şeyler çalınan nesnelerden olup, bunları zaptetmek pek güçtür. Zira hiç bir millet dilindeki kelimeleri tescil ettiği gibi mana ve hayallerini zaptetmemiştir.

(Üçüncüsü) Farscadan alınan şeylerin üçüncüsü hikmetlerdir.

---

(54) Saalibi'nin; Fıkhu'l-Lüga, Suyuti'nin Mızher'ine bak.

Fars hikmetlerinin İslâh ahlâk ve edeplerine tesiri büyük olmuştur. İslâm ahlâkı üç türlü tesirin altında kalmıştır. Biri dini öğretimlerdir. Meselâ Kur'ân'da şöyle buyuruluyor:

« يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ »

«Ey Allah'a iman edenler! Allah'dan korkun ve dürüst ve doğrularla beraber olun.» (9 : 119)

« اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى »;

«Adalet ediniz. Zira o, takvaya en yakın olanıdır.» (5 : 8)

« لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ »

«Ne zulmetmiş nede zulüm'e uğratılmış olursunuz.» (2 : 279) ve :

يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ » «Ey iman edenler! bağlandığınız ahidleri yerine getirin.» (5 : 1) gibi bir çok ayetler var. Hadiste : «Kendine sevdiğini kardeşine de sev.» buyuruluyor. Eski dinlerin bu cümleden olarak tevrat ve incilin öğretimlerinde, Süleyman'ın mesellerinde ve başkalarında bu gibi ahlak kaideleri var. İslâm ahlâkına tesir eden ikinci amil Yunan felsefesidir. Bu tesir abbasiler zamanında Yunan felsefesinin Arapçaya naklolunmasile başlamıştır. Bunun örneklerini İbni Miskeveyh'in, Aristo'nun «her fazilet iki rezalet ortasındadır» nazariyesini şerhederken anmış olduğu misallerden ve Eflatun'un: «faziletlerin esası dört olup: Birincisi hikmet, ikincisi iffet, üçüncüsü şecaat, dördüncüsü adalettir.» nazariyesinde ve Arapcaya nakledilen bunun benzerlerinde görür ve okuruz. Üçüncüsü: İslâmiyet ahlâkına tesir eden amillerden biri de en çok ilgilendiren bu kısımdır ki bu da meseller kalıbına sokularak kullanılan bir nevi hikmetler, darbimesel olarak kullanılan kısa cümleler, hükümdar ve vezir, onların vaizleri ve o zamanlarda yaşıyan hükema hakkında nakledilen hikâye, kıssalar ve onların söyledikleri bazı sözlerdir. Bu neviden olan sözler ve tabirler edep ve ahlâk kitaplarını doldurmuş, Yunan felsefesinin tesirinden ziyade

İslâmiyet devri ahlâkı bundan müteessir olmuştur. Çünkü bunlar Arabın aklına daha yakındır. Arap aklının muntazam ve tafsilli bahislere meyletmediğini yukarıda anlatmış idim. Arap uzun yıllar kısa cümleler üzerinde aklını merkezleştirmeği tercih ve bunlardan cümleler teşkil etmketedir. Teşkil ettiği her cümlenin kendine mahsus manası var. Arap; Şecaat, civanmertlik, cömertlik vaad ve vefa hakkında sözler söyler. Meselâ şecaat hakkında söz söylerken tafsilata girişerek onu etraflı olarak derin bir surette araştırmak bunu icabettiren sebepleri anmak Arabın zevkinden, aklından uzaktır. Bu şekilde söz söylemek Yunan aklına uygundur. Arap bundan dolayı bu gibi hikmetlere vukuf kesbettiğinde hoşuna giden hikmetleri nakledip bunlara cahiliyet çağındakileri eklemiştir. Farslar'da da bu şekil hareket çok görülmüştür. Farslar bu gibi hikmetleri ya kendileri icat etmişler veyahut kendi ruhlarına uygun olarak Hintlilerden nakletmişlerdir. Bunun açık bir örneği Fars'lı olan İbni Mukaffaın (El-Edebüs Sağır ve El-Edebül-Kebir) adlı eseridir. Bunlar Abbasiler zamanına ait olanlardır. Abbasilerden önce Emeviler zamanında bu hikmetler Arapca'ya naklolunur. Ve bilginlerce ağızdan ağıza dolaşırdı. Farslı olan Basra'lı Hasan'ın bir çok sözlerinde gördüğün gibi halk bu hikmetlerle terbiyelenirdi. Bu hikmetlerden bir çoğunu İbni Kuteybe'nin Uyûnü'l Ahbar ve Tartûşi'nin Siracü'l-Mülûk ve Ikdü'l-Ferid kitaplarında bulacaksın.

Bu cihetten Arap zevki Fars zevkine tamamile uygundur. Cahiliyet çağında Eksem bin Seyfi'ye ve İslâmiyet devrinde imam Ali'ye ve Arapların ileri gelenlerinden Ahnef bin Kays ve Ruh bin Zenba' gibilere nisbet edilen hikmetli sözleri kalıpları, sıgaları ve nazarlarının yönelişi itibarile edep kitaplarında Büzür Cimihr, Perviz, Mubezan ve başkalarından nakledilen sözlere uygundur. Hatta İbni Abdurabbih El İkdül Ferit adlı eserinde «Eksem bin Seyfi ile Büzürcimihr'in meselleri» başlıklı bir fasıl bulunmaktadır. Fakat hangi meselin hangisine ait olduğunu anlatmadığından hangisinin Eksem'inki ve hangisinin Büzür Cimihr'inki olduğunu ayırt etmek zordur (55).

Şimdi bu Fars hikmetlerinden, sana küçük örnekleri nakledelim:

(55) El-Ikdü'l-Ferid 1 : 33

1) Büzür Cimihr diyor: «İki şey arasında şüpheye düşüp hangisinin doğru olduğunu bilemediğin vakit hangisinin arzu ve hevesine uygun olduğunu düşün ve uygun olandan uzaklaş, onu terket.»

2) Perviz, oğlu Şireveyhe şöyle yazmıştı: «Küçük bir hiyanet için vereceğin ceza büyük hiyanete verdiğin ceza gibi olsun. Çünkü sana karşı küçük hiyanette bulunmak ümidine kapılmayan, sana karşı büyük bir hiyanette bulunmağa hiç cür'et etmez. Haracı eksilten bir dirhem için de postacı gönderip tamamile al. Haracı eksik verene tatbik edeceğin ceza, diğer bütün cezalardan ağır olsun. Haracı doğru ve tam olarak almak için para harcamadan çekinme en büyük masrafın bunun için olsun. Bunun mukabilindeki mükâfatın haraç parasını doğru olarak tahsil etmiş olan memurun kanını akıtmaktan sakınman ve malını çoğaltman olsun. Fakat iffet gösterdiği için onu övdüğünü ve helak olmaktan kendisini korumuş bulunduğunu ona belli etme.»

3) Muganni Yuşet, Pehluz (Egani de Pehliz)i öldürdüğü zaman (Halbuki talebesi idi) Kisra ona: «ben onun sayesinde senden, senin sayende ondan korunuyordum, senin kıskançlığın ve fasit olan niyetin istifademin yarısını zayi ettirdi» dedi ve onu fillerin ayakları altına atmağı emretti. Yüşet ona: «Ey hükümdar! ben senin eğlenip hoş vakit geçirmenin yarısını yok etti isem, sen de kalan yarısını yok ettin, beni öldürdüğün taktirde kendini eğlenme ve hoş vakit geçirmene olan cinayetin benim cinayetim gibi olmaz mı?» diye mukabelede bulundu. Bunun üzerine Kisra: «bırakınız, onu bu sözü söylemeğe sevkeden şey ona uzun müddet yaşamak mukadder olmasından ileri gelmiştir» dedi.

4) Kisra demiştir: «Karnı açıktığı zaman civanmert adamın, karnı doyduğu zaman hasis adamın saldırışından sakınınız».

5) Erdişir bin Babik diyor: «Kulakların püskürmesi, kalblerin uyanması var, bu iki hikmetin arasını ayırınız».

6) Seyrül Acem adlı eserde şöyle yazlıdır: biri İskender.e diğer biri hakkında kovuculukta bulundu. İskender ondan: aleyhindeki onun sözlerini ve kendinin onun aleyhindeki sözlerini kabul etmemi arzu ediyor musun? diye sordu. Adam: hayır, diye cevap verdi. İs-

kender: Kötülük etmekten sakın ki, kötülükten korunasın dedi. İşte, bunun gibi sözlerle edep kitapları doludur.

Dört) İslâm ahlâkına tesir eden dördüncü bir sebep var. Bu da Teganni'dir. Arapların bir çok acem namelerini aldıkları anlaşılmaktadır. Arap şiir ve şarkılarını bu namelere uydurarak teganni etmişler, yani ırlamışlardır. Ebul Fereç Egani de şöyle diyor: Araplar «Ömer Bin Hattap zamanında ancak develeri yürümeğe teşvik edip teganni ettikleri tarzda şarkı çağırmağı biliyorlardı.» Bu ise şiir okumağa benziyor, fakat bu okuyuş yüksek sesle ve hoşa gidecek şekilde avazı boğazda terdit eylemekten nâme ve ahenk ile sesi yükseltip alçaltmaktan ibaret idi [56]. Yine Ebul fereç diyor: «Sait Bin Miscah Cumah oğullarının azatlısı olup, siyah ırka mensuptur, Mekke'nin ilk ve en ileri gelen ve en büyük mugannilerindendir. Mekke'lilerden ilk önce besteleyen odur. Fars namelerini de Arap avazına nakleden odur. Sonra Şam'a gitti. Rum ezgis (elhan)ını kopuz ve Estuhosiye aleti ile oynamağı Rum'lardan öğrendi. Fars'a gitti. Farslardan bir çok nameler ve çalgı çalmağı öğrendikten sonra Hicaz'a döndü. O Fars namelerinin en güzellerini öğrenmişti. Fars ve Rum bestelerinde hoşlanmadığı şekilleri çıkarttı. Bu usul üzere teganni etti. Bunu ilk önce isbat eden ve ilk ünce nağme ve ezgi ile okuyan o oldu. Araplar ona uydu.

Diğer bir rivayette şöyle denilmektedir: «Farslar Mescidi Haramı bina ediyorlardı. Miscah onların yanından geçerken onların tegannilerini işitti. Miscah onların bu tegannilerini öğrendi ve onları Arapca ile أَلِمْ عَلَى طَلَلٍ عَفَا مُتَقَادِمِ -eski çağlarda yıkılmış olan harebelere in... mealindeki beyitine tatbik etti....»

Rivayete göre İbni Miscah'ın sahibi onun tegannisini işitti ve: bunu nereden öğrendin? diye sordu. İbni Miscah işte şu acemlerin Farsca olarak ırladıklarını işittim. Bunu islah edip bu şiire tatbik ettim, diye cevap verdi. Sahibi: Seni azade ettim dedi. İbni Miscah eski sahibinden ayrılmadı, terbiyesini yükseltti. Mugannilikte ilerledi, ve Mekke'de maharet kesbetti.

---

(56) Eganî 8 : 149

Cumah kabilisinden olan Sefvandan gelen üçüncü bir rivayette şöyle denilmektedir: Fars nağme ve ezgilerini ilk Arap şarkılarına nakil ve tatbik eden, Mahzum oğullarının azatlısı olan Sait bin Miscah'dır. Muvayie Bin Ebu Süfyan konaklarını bina ederken Irak'dan Fars ustaları getirtmişti. Onlar konakları kireç ve tuğla ile bina ediyorlardı. Sait bin Miscah onların yanlarına gelir ve çalışırken söyledikleri şarkılarını işitirdi. Güzel bulduğu nağme ve ezgilerini onlardan öğrenir ve bu nağmeleri Arap şarkılarına nakil ve tatbik ederdi. Bunu örnek edip başkasını da bu kalıba sokardı» ([57]).

Ebul Fereç Egani kitabının diğer bir yerinde şöyle diyor: İbni Muhriz'in babası aslen Fars'dan olup, kâbenin muhafızı idi. O sarı çehreli, omuzları göğsüne düşmüş, uzun bir adamdı. Bazen Mekke'de bazen de Medine'de otururdu. Medine'ye geldiğinde üç ay kalarak Azzetül' Meylâ'dan çalgı çalmağı öğrenir, bundan sonra Mekke'ye döner, Mekke'de üç ay kaldıktan sonra Fars'a gider, Fars nağme ve ezgilerini öğrenirdi. Oradan Şam'a gidip Rum nağme ve ırlarını öğrenirdi. O; Her milletin şiir ve türkülerinde güzel bulmadığı avazları çıkartır, güzel buldukları alır, birini diğeri ile karıştırarak besteler vücude getirirdi ve Arap şarkılarında tatbik ederdi. Benzeri işitilmemiş düzen getirdi ve Arap musiki ve avazının üstadı adını aldı. İlk önce çifte şiirle ırlayan odur. Ondan sonra başka ırcılar da onu kendilerine örnek aldılar. O: Tek bir şiirle nağme ve ezgi tamam olmuyor, derdi. O ilk önce ırlamağı İbni Miscah'dan öğrenmişti ([58]).

İbni Hurdazebe de şöyle diyor: «Abdullah Bin Âmir, Saguçi Cariyeler satın almıştı. Abdullah onları Medine'ye getirdi. Bunlar haftada bir Cuma günü oynarlar, halk onların Tagannilerinî dinlerdi. Sonra Neşit diye tanınmış olan Fars'lardan biri geldi. O ırladı ve Abdullah Bin Cafer'in hoşuna gitti. (Sâibi Hâsır) adında Kisraların ganimet mallarından alınan bir köle vardı. Bu köle Abdullah'a Ben sana bunun gibi türkü söylerim dedi ve Limeniddiyaru rusumuha kafru (harebelerinin eserlerinde kimse bulunmayan konaklar kime aittir?) şiirini besteledi». İbni Kelbî: «İslâmiyet devrinde Arap avazı ile ırlanan ilk ır işte budur» der.

Bundan Farsların Arap nağme ve avazına bu avazların tatbikine ne kadar büyük tesir etmiş oldukları anlaşılır. Bunun tesiri derece-

(57) Eganî 3 : 81
(58) Eganî 1 : 145

sini anlamak fenne ait olduğundan bunun bizim için önemi yoktur. Bizim için önemlisi Arapların ırlar ve avazlar dinlemek üzere toplantılar yapmağa alışmış olmalarıdır. Bu ır (gına) meclislerinden başka edebi mahiyette toplantıları vardı. Bu toplantılar için şiirler işlenir, musiki ile hemahenk olsun için şiirler incelenirdi. Bu meclisleri edebi konuşmalar takip eder, güzel kıssalar, latifeler, nadir ve fasih olan faydalı sözler söylenir, şairlerle edipler arasında yarışmalar olup geçer, şeref ve saygıya erişmeler olurdu. Bu edebi toplantıların edebiyata olan faydaları edebiyatı zarifleştirme ve yenilemeye olan hizmetleri pek büyük olmuştur.

Bu toplantıları Arapların Farslardan almış olduklarına ve onları kendilerine örnek etmiş bulunduklarına delilimiz, Tac sahibinin (Ahlakül Mülük) adlı eserinde uzun uzadıya anlattıklarıdır. Biz burada önemlilerini kısaca anlatacağız. Mezkûr eserin sahibi ayrı bir bölüm tahsis edip, bu bölüme Bâbûl munâdeme (sohbet edişme) adını vermiştir. Müellif diyor: «Bu hususta Acemler önde oldukları için söze onlardan başlıyalım. Biz devlet ve memleket kanunlarını, ahaliyi havas ve avam sınıflarına ayırmağı, tebaayi idare ve siyaset tarzlarını, her sınıfa kendi oluşuna riayet etmeği, kendi benzerinden ve yolundan ayrılmamağa öğretmeği onlardan aldık». Yazar bundan sonra Acem hükümdarlarının Nedim ve sohbettaşları ile olan muamelelerini, onları sınıflara ve derecelere ayırdıklarını ve bu sınıflardan her birinin meclisini anlatarak derki: «Acem hükümdarları Erdişir Bin Babek zamanından Yezdecird'e kadar, bir perde ile nedimlerinden ayrılırlardı. Hükümdar, birinci sınıflardan yirmi arşın uzakta bulunur, perde bu 20 arşının ortasında bulunurdu. iki tarafa da onar arşın mesafe vardı. Yapacakları işler ve söyliyecekleri şarkılar hükümdar tarafından kendilerine emredilirdi.» Sözünü devam edip, diyor ki: «Ben İshak Bin İbrahim'den Emevi halifelerinin nedimleri ile muganniler gözüküp gözükmediklerini sordum. O: Muaviye, Mervan, Abdülmelik, Süleyman, Hişam ve Mervan Bin Muhammed onlara gözükmezler, aralarında perde bulunur, halife, ırcının teganniIerinden hoşlanarak şevk ve heyecana gelip yürümeğe, iki omuzunu hareketlendirmeğe ve ancak en yakın cariyeleri görebilecek bir yerde çıplak bir halde dans etmeğe başladığı zaman, nedimlerden hiç

biri halifenin ne yaptığını belli etmezdi. Fakat perde arakasından ses veyahut oyun, dans ve hareketin gürültüsü çok yükselir ve şiddetleşir veyahut belli bir miktardan ziyade soluk almak işitilir ise, perdeyi idare eden: Ey cariye yeter, hareketi durdur, kısa tut, der, nedimler de bu hareketleri yapanın cariyelerden biri olduğunu zannederlerdi.

Emevi halifelerinin geri kalanları ise nedimler ve muganiler önünde dans etmekten ve giyimlerini çıkartarak çıplak halde hazır bulunmaktan çekinmezlerdi» ([59]). «Tac» sahibi bundan sonra Abbasi halifelerinin meclislerini anlatırki bu konu bizim araştırmamız harioindedir.

Demek ki halifelerin eğlence, oyun ve gına meclisleri vardı. Bu meclislerin Farslardan alınmış olduğu da isbat edilmiş oldu. Egani kitabını gözden geçirir isen, valilerin ve devletin büyük adamlarının da halifeler meclisinden daha küçük bir mikyasta kendilerine mahsus meclisleri olduğunu göreceksin. Bu meclisler söz söylemek serbestliği, muganniler ve seyircilerin hürriyeti cihetlerinden halifeler meclisinin fevkinde idi. Mecliste hazır bulunanların her biri kendi seviyye ve seciyyesine göre serbestce söz söylerdi. Bu meclislerin edep ve edebiyata ve ilme olan tesirlerini taktir etmeği sana bırakıyorum.

(Beş) Farsların müslüman hayatına olan tesirlerinin beşincisi Emevi devletinin sonlarına doğru Farsların Arap yazısını Arapların bilmedikleri bir tarza sokmalarıdır. Kâtip Abdülhamid ve medresesi bu yazı ile şöhret kazanmışlardır. Abdülhamid Emevi halifelerinin sonuncusu olan Mervan Bin Muhammed'e kâtiplik etmişti. El İkdûl Ferit sahibi bu hususta şöyle diyor: «Abdülhamid; Abdülmelik Bin Mervan ve Yezid'e kâtiplik etti. O; devletleri yıkılıncaya kadar diğer Emevi halifelerine de kâtiplik etmiştir. İbni Hallekân Abdülhamit hakkında şunları kaydeder: «Abdülhamit yazıda ve ilmin her dalında imam, yani uzman idi. Mektupcular ve risaleciler ondan öğrenirler, onun usulünü ve eserlerini kendilerine örnek yaparlardı. Mektupları ilk önce uzun yazan ve kitapların fasılları arasında hamdü senalar kullanan o'dur. Başkaları ondan sonra bu üslube riayete başladı-

(59) Et-Tac 21

lar [60]. Eşşerişi Makamat şerhinde anlattığı doğru olduğu taktirde — Abdülhamid'in ilk olarak belagatin dizginlerini eline alarak belagat yollarını kolaylaştıran ve şiirin boynundan yuları çıkaran, ve katiplere tavsiyeleri, şairleri dizginlerinden tutup yola getirenin O olduğunu — gösterir.

Abdülhamid'in yazıda tuttuğu yolun Fars boyasile boyanmış olduğunu delilimiz İbni Hallekânın: «Abdülhamid azatlılardandır, aslen Enbarlıdır» demesidir. Yine İbni Hallekân: «Abdülhamid yazıyı Hişam Bin Abdülmelik'in azatlısı olan Salim'den öğrendi» der. Abdülhamid'in yazı şeklinin Fars tesirinde olduğunu en açık gösteren Ebu Hilâli askerinin Divanül Meani adını taşıyan eserindeki şu kayıttır: «Bir adam dillerden biri vasıtasile belagati öğrenir ve bundan sonra başka bir dili öğrenir ise, o adam söz ve ifade sanatında ilk öğrendiği dilde olduğu derecede o dilde de muvaffakiyet kazanır. Abdülhamid yazının örneklerini Fars dilinden çıkartmış bunu Arap dilinde kullanmış ve tatbik etmiştir. Fars hutbelerinin ve risalelerinin tercümelerinin Arap hutbe ve risaleleri usulubanda olması da bunu isbat eder. Fars'ların mana ve sanat itibarile Arap meselleri gibi meselleri var. Bunlardan bazılarından Farsca olan ibarelerinin bazen Arapça ibaresinden fasih olması da mümkündür» [61]. Müellif bundan sonra Farsça metinlerini bunların karşılığı olarak Arapça ibare ile nakledip bir birile mukayese etmiştir.

Sende benimle beraber Fars edebiyatının Arap edebiyatını yeni bir boya ile boyamış yeni bir renk vermiş olduğunu görüyorsundur. «İşlemişlerdir» tabirini kullanmak bundan daha ince bir tabir ve ifade olabilir.

Burada anlattıklarımız Farsların Arap edebi hayatına hangi cihetlerden tesir etmiş olduklarını ıkısa bir şekilde gösterir.

Fars'ların ilimlerin telif ve tedvinine olan hizmetlerine ve ilmin türlü dallarında onlardan yetişen bilginlere dair eserimizin başka bir yerinde bilgiler vereceğiz.

---

(60) İbni Hallikan 1 : 435
(61) Dar'ül-Kütüb'il-Hatiyye

Bu bölümü yazarken faydalandığımız kaynaklar :

Birinci kısım yazarken araştırma esnasında adlarını andığımız eserlerden başka şu kaynaklardan faydalandık.

1) Browne, A. Lıterary History of persia,

2) Sykes, A. History of persia,

3) Levy, Bersian Literatiura,

4) İkbal, The Development of Metaphysics in persia,

5) Britanya Maarif Ansiklopedisinde dercedilen Zoroaster ve Mani ve Mezdek maddeleri,

6) Every man, Encylopaedia.

İkinci kısmı yazarken araştırmalarımız esnasında adlarını andığımız eserlerden faydalandık.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YUNAN — ROMA TESİRİ

BİRİNCİ KISIM

HIRİSTİYANLIK

Müslümanlar'ın ferthettikleri memleketler de hiristiyanlar vardı. Mısır, Batı Afrika ve Endülüs -İspanya ve Şam hiristiyan idi. İslam fütuhatı devrinde hiristiyanlık bir kaç mezhebe bölünmüştü. En meşhurları Doğuda olup üç mezhepten idi. Biri Yakubiler olup, bu mezhep Mısır, Nube ve Habeşistan'da yayılmıştı. İkinci Nasturilik ([62]) olup, Musukda, Irak ve Fars'da yayılmıştı. Üçüncüsü Melâniye mezhebi olup, Batı Afrika'da, Sicilya Endülüs ve Şam'da yayılmıştı. Bu mezhepler itikad bakımından birbirile çekişme halinde idiler. Yakubi'ler Mesih- İsa'nın Allah olduğunu söylerler, Allah ile insanın Mesih'den ibaret olan tek bir tabiatta birleşmiş olduğuna inanırlardı. Melkani.... Mesih İsa'nın birbirinden ayrı ikit tabiatı olduğuna inanırlar, bu tabiatlarından biri ilahi, diğeri insanı tabiattır, derlerdi. Bu mezhepler bu inanç ve akideden başka akidelerinin tafsilatında da birbirile birleşmiş fiil ve iradeleri var veyahut bu fiil ve irade muhtemel midir? diye aralarında ihtilaf devam etti. Nastürileri; Mesih'in insanı olan ve bunun iradesi var olan Mesih'in fiilli ilahi olan unsurdan ayrıdır. İlahlık ile insanığın Mesih'tee bireşme kayfiyle tinde ihtilaf ettiler ([63]). Yakubiler ilahlık ile insanlığın birleşmesinin rakı

---

(62) Kostantiniyyede bir müddet Patriklik yapan ve Miladi 450 yılında sürgünde ölen Nastur'un yoluna gidenlerdir. Şehrlstanî bu adamın Memun zamanında türediğini sanmış isede yanılmıştır.

(63) Boer, Felsefe-i İslâmiye, 12.

içine atılan suyun rakı ile birleşerek bir unsur halini alması gibidir, dediler. Nasturilere gelince onlar bu birleşmenin zeytin yağı içine katılan su gibi olup, her unsurun kendi halını muhafaza etiğini söylerler. Melkiyyeler ateşin ateşte kızdırılmış levhalarda birleştiği gibi olduğunu ileri sürerler [64].

Bu çekişmeleri burada anlatmaktan maksat müslümanlar tarafından fethedilen memleketlerde yayılmış olan hıristiyan mezheplerini anlatmaktır. Bunlar Allah'a olan inanç hakkında şiddetli bir surette çekişiyorlardı. Kur'ân-ı Kerim kendisi de bu mezhepler tarafından söylenen bazı sözleri hikâye ve red ederek buyurunki:

« لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ » «Allah üçün birldir, diyenler kâfir oldular.» (5 : 12) ve yine;

« أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ ؟ قَالَ سُبْحَانَكَ »

İsa (S.A.) ya hitaben Alahû Teâlâ! «Ey Meryem'in oğlu İsa : insanlara Allahı bırakıp da beni ve annemi iki Tanrı edininiz diyen senmisin?» (5 : 116)

Hıristiyanlar arasındaki bu çekişme yalnız Allah'a inanç keyfiyetine inhisar etmedi, onlar bundan başka bir çok meseleler hakkında ihtilaf ettiler: Mesih kıyamet kaim olmadan önce gökten inecek mi, inmiyecek mi? haşr ruh ve ten ile mi veyahut yalnız ruh ile mi? Allah'ın sıfatları zatının aynı mı veyahut zatından zait mi? Nasturilerin bir kısmı Kaderin hayır ve şerrin Allah'dan olduğuna inanır. Bundan başka bir çok sözler var ki bunlar müslümanlar arasına girmiş, müslümanlar arasında ihtilaflar türemesine sebep olmuştur. Peygamber Efendimiz ne kadar doğru söylemiştir. «Ok yeleğine uyduğu gibi siz de kendinizden önce yaşıyan kavimlerin âdetlerine uyacaksınız». Bunun eserlerini aşağıda anlatacağımız Müslüman mezhep ve partilerinde pek açık göreceksin.

Hıristiyanlık, münakaşa ve çekişmelerde yardımcı olsun için, ilk önce puta tapanlara ve sonradan müslümanlara karşı öğretim ve inançlarını müdafaa ve teyid etmek maksadile Yunan felsefesine

(64) İbni Hazm el-Milel ve'n-Nihal 1 : 53.

baş vurdu. Hıristiyan dininin büyükleri, bu cümleden papa Ogüstinos (M.Ö. 430-354) filozof idiler. Dini felsefe ile birleştirmek için, coğrafi durumu itibarile, İskenderiye tam bir merkez halinde adeta bir sergi şehri gibi idi. Ahalisi tenkit kuvveti ve geniş vukufları ile tanınmış idi. Bu yoldan İskenderiye felsefe mezheplerinin ve dînî gurupların toplantı yeri oldu. Çeşitli mezhep erbabının birbirile buluşmaları, mezheplerin birbirile karışması kolaylaştı. Çeşitli fikir ve ayrı mezhep sahibi olan kitleler Nil sahillerinde buluştular. Mal ve eşya mübadelesi yapılırken fikirlerde mübadele ediliyordu. Bu sayede fikir dairesi genişledi, ayrı ayrı görüşler bir birine yaklaştırıldı. Bunun sonucu olmak üzere birbirine ters olan iki mebde üzerine kurulmuş olan yeni bir ruh zuhur etti. Bu iki mebdein biri şek ve şüphe ile tenkit, ikincisi çarçabuk inanç (süratli tasdik) dir. Doğuluların fikirleri ile Batılıların (Yunan) fikri İskenderiye'de karşılaştı. Yunan ruhu Doğuluların ruhu ile karıştı. Bu karışımın bir sonucu olarak Yunan'lıların düşünüşü ve Doğuluların ilhamı tesiri ile akideler ve dini düzen doğdu. Yunanlıların ilmi ve doğuluların estureleri bu akidelere tesir etti. Yunan ruhu kendinin zekâsı, dikkati ve açık olan şerh ve kudretile geldi. Doğudan gelen kıvılcım buna isabet etti, onu aydınlattı ve diriltti. Göz ile görülen alemin arkasına dikkatle bakmak araştırmak hususiyetini haiz olan doğunun ruhu Yunan ilmi yardım etmediği taktirde, meydana çıkaramıyacaği iyi bir düzen ve tertip edilmiş nazariyeler meydana çıkarmış oldu. Yunan ilmi, doğuluların rivayet ve menkulatını tertip etti, dillerindeki düğümü çözdü. Doğulular bunun tesiri ile dini gunostik ve Neoplatonik mezheplerin en yüksek derecelerine vasıl olmuş felsefe nizamları ve Filon yahudiliğinin ve Sabii Bolyan'ın vazettiği Şirk Allah'a ortak koşma mezhebinin fevkinde dini akideler ve felsefe nizam ve kaideleri vücude getirdiler. Doğulunun gaybe —Göze gözükmeyen şeylere— ve adette bulunması mümkün olmayan şeyleri araştırmağa meyleden tabiatı ve tabiatında mevcut olan tasavvuf ve diyanet fikri ile Yunan'lının ince tetkik ve derin araştırma fikri, istersen doğulunun şuuru ve Yunan'lının mantığı tahlil kuvveti de deyebilirsin, birbirile karıştı. İki türlü düşüncenin bu karışımından muayyen bir

fikir doğdu, bu fikir, Miladî birinci asırda İskenderiye'de yayıldı. Bu fikir iki ayrı boya olan kemalata erenlerle sofiler ve ilmî araştırmalarda bulunanların boyasile boyanmış idi. Bundan dolayı bu asır, felsefenin dine ve dinin felsefeye meyletmesile temeyyüz etti.» (64)

(64) Kitabu Mebadii'l-Felsefe Tarib'el-Müellif.

İKİNCİ KISIM

YUNAN FELSEFESİ

Miladın ilk asrında İskenderiye'de (nev eflatuni) (Neoplatonica) adı ile tanınmış olan yeni bir mezhep doğdu. Bu mezhebin müslüman filozofları ve kelam bilginlerine, bilhassa Mutezile ve sofilere büyük tesiri oldu.

Bu mezhebin müessisi (Amunyus Sekkâs) dır. Amunyus aslında bir hammal idi. Sonradan İskenderiye'de felsefe öğretmeni oldu. O, her ikisi hıristiyan olan anne ve babadan doğdu. Fakat hıristiyanlığı bırakarak eski Yunan dinini kabul etti. O Eflatun'un öğretimleri ile Aristo'nun öğretimlerini tetkik etmek isteyen İskenderiye'li öğretmenlerden ilkidir. Ondan hiç bir kitap nakledilmemiştir. Bundan dolayı onun öğretimleri hakkında bilgimiz azdır. O miladi 242, de öldü. Talebesinden Eflatun bu mezhebi tanzim edici ve en büyük müdafii ve takviye edicisi, belki bazen de tesis edicisi olarak tanınmaktadır. Eflatun 205 m. de Lecopolis (Asyut) de doğdu.

İskenderiye'de tahsilde bulundu. On bir yıl kadar Amunyus'un yanında bulundu. Fars'ların ve Hind'lilerin ilimlerini öğrenmek maksadile Fars üzerine yürüyen orduya iltihak etti. 245 M. de Roma'ya gitti. Orada Felsefeye mahsus bir medrese kurdu. 270 M. de öldü. Araplar mezkûr Eflatun hakkında çok şey bilmiyorlar. Bununla beraber medresesi meşhur olup (İskenderiyeliler mezhebi) adı ile anıl-

maktadır. Şehiristani; Eflatunu (Yunan'lı Şeyh) adile anmaktadır. Yanlışlıkla başkasına nisbetle Arapçaya onun felsefesinden bir çok şeyler nakledilmektedir. Eflatun bir çok eserler yazmış ve saklanmıştır. Bu eserler (Ettasuat) (İnnid-Enneads) adile anılmaktadır. Mezhebi bir çok dallara ayrılmıştır. Mezhebinin bir dalı İskenderiye'de bir dalı Şam'da ve bir dalı da Atina'da bulunmuştur. Onun tabiata dair bir takım fikirleri var. Bu fikirleri bizim için önemli değildir. İlahiyata dair olan fikirleri var. Biz bunlardan bazılarını burada anacağız:

Eflatun derki: bu alemin zuhuratı çoktur, daima değişmektedir. O kendi kendinden var olmamıştır. Onun var olması için ona sebkat eden bir illetinin mevcut olması gerektir. İşte bu illet onun var olmasının sebebidir. Âlemin sadir olduğu sebepte birdir, müteaddit değildir. Onu akıl idrak edemez. Onun künhine ve hakikatine fikirler eremez, onu bir had tahdit etmez; o ezelidir, ebedidir. Bizatihi kaimdir. Maddenin, ruhun, ruhani alemin fevkindedir. Mahlukatı yarattı. Fakat mahluka hulul etmedi. O bizzat müstakilen kaimdir, mahluklar onun kudreti altındadır. O zat da sıfatta değil, o mutlak iradeden ibarettir. Hiç bir şey onun iradesi haricine çıkamaz. O bütün İlletidir. Onun illeti yoktur. O her yerde vardır, onun mekânı yoktur.

Alem ondan nasıl sadır oldu? hiç bir suretle değişmeyen bir basitten mürekkep ve mutegayyir olan bu nasıl sadır olmuştur? Bu âlem önce yoktu, sonradan var oldu. Bu alemin; zatında değişiklik husule gelmeden yaradandan suduru mümkün müdür? Fani olan bu alem fani olmayan Allah'dan nasıl sadır olur? Bu alem, yaradandan fikir ve düşünüş neticesinde mi sadır olmuştur.? Ruh nedir? Tene girmeden önce nerede bulunuyordu ve tenden ayrıldıktan sonra nerede bulunacak?

İşte bu sorular ve bunlara benzeyen meseleler Eflatun ile onun Medresesini meşgul eden önemli problemler olmuştur. Bu konular etrafında münakaşalar cereyan etti. Türlü mezheplere bölündüler. Bunları şerh ve izah etmek; incelemekte olduğumuz konunun haricindedir. Burada bunları anmamız bu ilmî mezhebin nelerden bah-

settiğini anlatmak içindir ki ancak bundan sonra onların eserlerini öğrenebiliriz.

Menşei İskenderiye olan bu mezhep ilk kuruluşunda yalnız akli araştırmaya ve düşüncelere meylederdi. Sonradan Yunan putperestliğine yardıma ve hıristiyanlığa mukavemete koyuldu. Bundan sonra gaypten olan ve adette bulunması mümkün olmayan şeylerin düşkünü oldu, sihire önem verdi, isimler ve tılısımlarla tasarrufa, kehanete ve nücum ilmine, dualara efsun ve üfürükcülüğe daldı.

Hıristiyanlık galebe çaldıktan ve Jüstinyen geldikten sonra Atina'daki felsefe mekteplerini kapattı, filozofları kahretti. Filozoflardan bir kısmı kaçtı (bunlardan yedisi Fars'a kaçtı, Kisra Nuşirevan onları güzel bir surette karşıladı ,onlara saygı gösterdi, güzel bir surette onları ağırladı. Jüstinyen ile yaptığı barışın bir şartı olarak onların muhafazasını kabul ettirdi. Bu yedi filozof Nev Eflatuni filozoflardan oldular). Bir kısmı hıristiyanlığı kabul etti. Hıristiyanlığı kabul edenlerden bazıları hıristiyanlık boyasile boyayarak Nev Eflatuni felsefeye dair eserler yazdılar. Deyunisus kitabı gibi. Bu eser Eflatun mezhebi mensuplerinden meçhul bir adam tarafından miladi 6 ncı yüzyılda yazılmıştır. Kendisini Deyunisus diye anmıştır, kendisinin havariden Pavlos'un talebesi olduğunu iddia etmiştir. Müellif eserinde rububbiyyetin sırlarını, melekût aleminin derecelerini ve semavi olan kiliseyi Eflatun mezhebine göre izah etmiştir. Bundan sonra hıristiyanların dayanağı ödevini görmüştür ([65]). Sonradan bu mezhep Mutezile, Hükema ve Sofilerden bazı zümreler vasıtasile İslâmiyete girmiştir. (İhvanüssefa) cemiyetine mensup olanlar fikirlerinin çoğunu bunlardan almışlardır.

Süryaniler : Süryaniler Irak'ta ve etrafında Yunan felsefesini yaymağa koyulmuşlar, bilhassa Nev Eflatuni mezhebi felsefesini yaymışlar. Bunlar Yunanca yazılmış eserleri dilleri olan Süryaniceye tercüme etmişlerdir. Süryani dili Ârâmi dillerinden biridir ki Dicle ile Fırat ara-

(65) 1882 de berlinde «Arcolocia Aristotalis» adında bir kitap basılmıştır. İlâhiyata dair olan bu eser «Fosforius'un» tefsiridir. Humuslu Abdülmesih b. Naîmî tarafından arapçaya nakledilmiştir. El-Kindî bu eseri ıslah etmiştir. Aslında bu aristo mezhebinde değil. Eflatun mezhebindedir. Çünkü Forforius Eflatun'un öğrencisi olup hocasının mezhebine göre bu eseri yazdı. 304 de öldü.

sında ve bu iki ırmağa komşu olan bölgelerde yayılmıştır. Bu dil konuşulan önemli merkezlerden biri Rüha (Edessa) ve Nusaybin idi. Üstelik bu dil Antakya ve etrafında yaşıyan bütün hıristiyan yazarları ve Fars'lara mûti olan hıristiyanlar için ilim ve edebiyat dili idi. Bu bölgelerde müteaddit dînî medreseler açılmıştı. Süryanice ile Yunanca her ikisi Rühâ, Nusaybin ve Cundeysabur'daki medreselerde öğretilirdi.

Süryanice putperestlik de onun edebiyatının dili idi. Süryan putperestlik merkezi (Rüha'nın Güneyindeki) Harran şehri idi. Bu şehir İslâmiyet geldikten sonra da Putperestlik din ve akidesinin ve Yunan kültürünün merkezi olmasında devam etti. Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra bu medreselerde matematik, kozmografya ve Nev Eflatuni mezhebine göre felsefe okutuldu. İşte bunlar -bundan sonra- Memun zamanında ve ondan sonra Sabie'ler adile anılmışlardır. Bunlardan bir çok müellifler yetişmiş ve sonra tercüme ile meşgul olmuşlardır.

Süryani edebiyatı üçüncü miladi asrından 14 üncü miladl asrına kadar mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Fakat İslâm futuhatından sonra Arap dili Süryaniceyi sıkıştırdığı için zayıf düşmüş, Arap dili galebe çalmıştır.

Süryani edebiyatından kitabın nevilerine dair olan bir mecmua bizim elimize geçmiştir. Fakat bu bakiyye yalnız hıristiyan mektebine ait olup, putperestliğe ait değildir. Namazlara, dini dualara, tarihi kıssalara, umumî tarihe, felsefe ve ilimlere dair kitaplar da kalmıştır. Bunlardan her biri din boyasile boyanmıştır. Çünkü yazarların çoğu papazlar ve rahipler idi. Bunlar arasında manzum ve menşur olanı azdır.

Süryaniler teliften ziyade tercüme etmek suretile ilim ve felsefeye hizmet etmişler, fakat kendileri yeniden çok şey vücude getirmemişlerdir.

Yunanca aslı kaybolan bazı eserler süryani dili vasıtasile muhafaza edilmiştir. Araplar ve müslümanlar başlangıçta yunanca eserlerin süryaniler tarafından tercüme edilen nüshalarına itimat ederlerdi. Süryanice olan tercümeler ilk devrelerde harfi harfine tercüme idi. Sonraki yazarlar ise harfi harfine tercüme usulünü bırakmışlardır.

Süryaniler din ile ilgisi olmayan mantık, tabiat, tıp ve matematik gibi fenlere dair olan eserleri dikkatle itimat edilecek bir şekilde tercüme ederlerdi. İlahiyata dair olan eserlere gelince hıristiyanlığa uygun bir şekle sokmak için tadil edip: onun insanlardan uzak bir yerde kendisi için bir ibadethane bina ettiğini ve orada yıllarca ibadet ettiğini söylediler. İşte sonradan müslümanların girdikleri rehbaniyet yolu budur, bu yola girdi ve İslâm öğretimlerine muhalif olan ilahiyata dair bir çok bilgi ve meselelerden gaflet etmişlerdir.

Süryaniler yalnız yunancayı tercüme ile kalmamışlar, Pehleviceden de tercüme etmişlerdir. Pehleviceden İskender tarihini tercüme ettiler. Farslar bu eseri yunancadan tercüme etmişlerdi. Sonradan Süryaniler bu eseri Pehleviceden tercüme ettiler. Kelile ve Dimneyi de 6 ıncı miladi asrında Süryaniceye çevirdiler. Sekizinci asırda da Sendebad kıssasını Süryaniceye tercüme ettiler.

Süryanilerin din ve edebiyat alanında çalışan en meşhur adamlarından müslümanlar Bardisan veyahut İbni Deysan'ı tanırlar. O; 222 m. de ölmüştür. Deysan bir ırmağın adı olup, bilgin bu ırmağa nisbetle bu adı almıştır. Onun kendine mahsus dini bir mezhebi var. O; Mani'nin yaptığı gibi Seneviyyelikle hıristiyanlığı bir birile karıştırmıştır. O; csimani olan haşri, yani öldükten sonra cismani olan dirilmeği inkâr eder, Mesih'in cesedinin hakiki bir ceset olmadığını, fakat Allah'u Teâlâ tarafından insanlara, benzetilen, bir surette gönderilmiş olduğunu söylerdi. Onun zuhurundan sonra da muhafaza edilmiş olan öğretimleri var. Rafiziler bazı sözlerini onun bu öğretimlerinden almışlardır. Rafizilerden bazıları ona intisap etmişlerdi. Ebu Şakir Deysani bunlardan biridir. Kelam bilginleri bunların sözlerini reddetmeğe başlamışlardır. Kelam bilginleri Deysan'ın etbaını Deysaniyye —Deysan'ın mensupları— diye anarlar.

Bu süryan bilginlerinin en tanınmış simalarından biri Sircis'Er Resani olup, Resayn şehrindendir. 536 da öldü. O; Yunan dil ve kültürü ile terbiyelenmiş olanlarının en tanınmış simalarındandır. Sirclys yunancadan süryaniceye bir çok eserler tercüme etmiştir. Tercüme ettiği eserlerinden bazıları Britanya müzesinde zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir. Tercüme ettiği eserlerinden biri de Aristo'nun bazı risaleleri ile Forforyus'un ve Calinos'un eserleridir. Sir-

cis mantıka makulatı aşere, mucibe, sâlibe, cins ve fasıl gibi tamamlanmamış bir eser yazmıştır. Ayın tesirine ve güneşin hareketine dair diğer bir eser de yazmıştır. Sircis'in eserleri Yakubiler ve Nasturiler arasında yayılmıştı. Bunlar onun eserlerini mantık ve tıp ilimlerinde itimat ettikleri eserlerden saymışlardır.

O asırda süryanilerden Sircis'den başkaları da ruh, kaza, kader, nahiv ve insanın küçük bir alem ve onun cisim ve ruhtan mürekkep olduğuna dair eserler yazmışlardır.

Müslümanlar miladı yedinci asırda o memleketleri fethettiği zaman Süryanilerden bazıları İslâmiyeti kabul etmiş bazıları cizye vererek dinlerini muhafaza etmişler. Fakat bütün süryani edebiyatı zaafa yüz tutmuştur. Bununla beraber emeviler ve Abbasiler devrinde onlardan bir çok bilginler yetişmiş, süryani medreseleri Emeviler zamanında eskisi gibi öğretimlerine devam etmişler, bunlara kimse mudahale etmemiş ancak kendi aralarında dini çekişmeler kızıştığında aralarında bazıları yardım istiyerek valilere baş vurdukları istisnai hallerdir. Bu süryanilerden emeviler zamanında şöhret kazananlardan biri Rûhâlı Yakub (Takriben 640-708 larda) dır. O; ilahiyata dair bir çok yunanca eserleri tercüme etmiştir. Yakub'un şahsiyetini gösteren büyük bir eseri var. Bundan nakledildiğine göre o hıristiyan dininin ulularına: Müslüman çocuklarına yüksek terbiye vermek caiz olduğuna dair fetva vermiştir. Bu fetva bazılarının bu asırda çocuklarına felsefe öğretmeğe başladıklarını ve hıristiyanların önce tereddüt etmiş olduklarını şüphesiz olarak göstermektedir.

Abbasiler zamanında felsefe ve diğer ilimleri Arapcaya nakletmek devri geldiğinde, süryanilerin tercüme hususunda büyük hizmet ve yararlıkları görüldü. Huneyn Bin İshak, oğlu İshak, kız kardeşinin oğlu Habiş bu mütercimlerdendirler ki inşaallah, aşağıda bundan bahsedeceğiz.

Bu açıklamalardan sonra Yunan kültür ve terbiyesinin Irak, Şam ve İskenderiye'de yayılmış olduğunu, süryaniler vasıtasile medreseler açılmış olup -sonradan- bu medreselerin müslümanların hükümleri altına geçtiğini anlamak imkânını buluyoruz. İzah ettiğimiz gibi bu mahkumlarla hakimler birbirile karıştılar. Bu karışmanın bir sonucu olarak bu öğretimler İslâm memleketlerinde parladı, türlü

cins ve ırklar bir birile karıştığı gibi türlü derecede olan akıllar da bir birile eşit oldu. Bu eşitlikten Arap veyahut İslâm medeniyet ve kültürü doğdu. Dînî mezhepler ve İslam felsefesi ve ilmî hareketler ve edebiyatla ilgili olan ilim ve fenler meydana geldi.

Araplar eski çağlarda dahi bu medeniyet ve kültürlerle temas halinde idiler. Kıftî «Ahbarül Hükema» adlı kitabında şöyle diyor: «Taif ahalisinden ve sakif kabilesinden olan Haris Bin Kelede cahiliyet çağında İslamiyetten önce Fars memleketine gitti. O memleketin Cindeysabur ahalisinden ve başkalarından tıp ilmi öğrendi. Bu meslekte tekâmül edip Fars'da tababette çalıştı ve tedâvi etti. Fars ahalisinden -onu görenler- onun uzmanlığını taktir ettiler, onun ta bibliği Araplar arasında meşhur oldu. Resül'i Ekrem hastaları ona gönderir ve hastalığın ne olduğunu ondan sorup öğrenmeği emrederdi. Ziyad Bin Ebihi'nin annesi ola Sümeyye onun azatlısı idi.

İbni Ebu Usaybıa «Tabakatulatıbba» adlı eserinde şöyle diyor: «Nadr bin Haris bin kelede Resül'i Ekremin teyzesinin oğlu olup, babası gibi memleketlere gitmiş fazilet ve bilgi sahipleri ile Mekke'de ve başka yerde görüşmüş, din bilginleri ve kâhinlerle sohbet etmiş, ilimle meşgul olup, eski ilimleri önemli bir miktarda öğrenmiş, felsefi ilimlere ve hikmetin aksamına vukuf kesbetmiş babasının bildiği tıp ilmini ve diğer bildiklerini babasından öğrenmiş idi. Nadr Peygamber (S.A.) e düşmanlık hususunda Ebu Sufyan ile birleşirdi. Nadr bilgisi ve meziyetleri sayesinde peygamberliğe mukavemet edebileceğini zannediyordu. (Fakat Süreyya yıldızı nerede, toprak nerede?

İslamiyetten sonra da bu temas devam etti. Araplar Halid Bin Yezid bin Muaviye'nin Kurayş'den ilmin dallarını en iyi bilen bir adam olduğunu söylerler. Onun kimya ve tababet sanatına dair söylediği sözleri var. O; bu iki ilimde uzman idi. Onun ilmini ve yetişmiş olduğunu gösteren risaleleri var. O bu sanatı rahiplerden mezkûr rumlu Maryanus diye anılan bir adamdan öğrenmişti. Onun bu hususta üç risalesi var. Bir risalesi Maryanus ile arasındaki münasebetlere ve ondan bu ilmi nasıl öğrendiğine ve işaret ettiği remlere dairdir» ([66]). İbni Nedim Halid hakkında şöyle diyor: «Halid eski bilgin-

(66) İbn-i Hallikân 1 : 211

lerin sanata dair olan eserlerini meydana çıkarmağa önem verdi. O Hatip, şair, fesahat sahibi ve akıl ile iş gören bir zat idi. Tıbba, kozmografya ve kimyaya dair kitapları Arapçaya ilk tercüme eden adamdır. Onun eserlerinden Kitabül Kararat, Kitabüssahifetül Kebir -ve Kitabüssahifetüssagir- adını taşıyan eserlerini ve sanat hakkında olan vasiyetlerini gördüm» ([67]). Halid 85 h. - 704 m. de öldü.

Buna, bu asırda müslümanlarla hıristiyanlar arasında dini tenan kültürünün de Arap yurdunun türlü bölgelerinde dağınık bir halde yayılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu medeniyetten istifade etmek kolay idi, kaynakları yakın idi. Onlar kendi dinlerinde değil iseler de uzman olanlardan bu ilimleri öğrenmeğe başladılar. Ruhali Yakub'un fetvası bunu açık bir surette göstermektedir.

Buna bu asırda müslümanlarla hıristiyanlar arasında dini temaslar başlamış olduğunu da ekle. Müslümanlarla hıristiyanlar dini meseleleri konuşmağa ve akide ile ilgili olan meseleleri müzakere edip delillerle isbat edişmeğe başladıar. Bu asır müelliflerinden Dımaşk'lı Yahya adında birinin bu uslupta bir risale yazarak risalesinde: «Arap sana böyle derse sen ona şöyle cevap ver» demesi bunu göstermektedir. Bu izahattan Arap ve müslümanların Abbasiler hakimiyetine kadar komşularındaki kültür, medeniyet ve dinlerden habersiz olduklarına dair olan fikrin yanlış olduğu pek açık bir surette anlaşılır. İslamiyet devri fikir, mezhep, edebiyat ve ilimleri yalnız Arap aklının mahsulüdür, başka kültür ve medeniyetlerden istifade edilmeden vücude getirilmiştir, diye iddia etmek de o derecede yanlıştır. Yukardaki izahattan Arapların cahiliyet çağında böyle diğer milletlerin medeniyetleri ile temasta bulundukları ve İslamiyetten sonra bu temasların kuvvet kesbetmiş olduğu anlaşılır. Bu gibi temas ve istifade hiç bir millet için kusur ve ayıp sayılmaz. Bilgi, milletler arasında ortak bir mülk ve istifadesi mübah olan bir şeydir. Bu kaynaktan herkes istifade eder. Devletlerin siyasetleri çizdiği gibi sınırları yoktur. Milletler için kusur ve ayıp olan şey gözlerini kapıyarak ve kulaklarını tıkayarak etraf ve komşularındaki nazariyye ve fikirlerden istifade etmemek veya kör bir taassupla kendi milletinde olmayan şeyleri ona isnat ve yaratmadığı şeyleri yarattığını ve icat etmediği şeyleri icat ettiğini iddia etmesidir.

(67) El-Fihrist, İbn'ün-Nedim 354

ÜÇÜNCÜ KISIM

YUNAN — ROMA EDEBİYATI

Yunanlıların madde itibarile zengin ve konuları çeşitli olan edebiyatları vardı. Eski tanrılarına dair hurafe olan kıssa ve hikâyeleri, savaşlarını ve kahramanlıklarını tarif eden tavsifi ve hikâyevi şiirleri vardı ki bu nevi şiirler Epic -Melhame- savaşların destanlarıdır. İlyade Odisiye gibi.

Lirik şiirleri olup, onlar bu şiirlerinde duygularını tavsif eder ve överler, şecaat ve bahadırlıklarını ve aşklarını anlatırlar, ölüler için ağlarlardı. Arap şiirleri arasında da bu nevi şiir vardı.

Temsili -dramatik şiirleri olup, onlar bu şiirlerinde savaş olaylarını, buna benzer olayları ve bu olaylara iştirak eden şahısları hatırlarlar, bundan sonra olayları tasvir ederler ve olayların kahramanlarının ağzından şahsiyetleri ile mütenasip sözler söyletirler.

Arapların eski ve yeni edebiyatlarına tesir eden Yunanlıların bu neviden zengin edebiyatları vardır. Yunanlıların asıl memleketlerinde ve kolonilerinde bir çok şairler yetişmiş, bunların bu çeşit şiirleri bedii bir tarzda anlatmağa yetecek derecede, bugüne kadar kalmıştır.

Yunanlıların bu şiirlerinden başka manzum yüksek besteleri ve hutbeleri var. Yazı, hitabet ve ilmî beyana dair bol ve muntazam bahisleri, tetkikleri var. Nitekim, Aristo'nun araştırmalarında bunları

görüyorsun. Herodot ve Tevsidit gibi tarihcileri var. Bunlar zamanlarının imkânları nisbetinde tarihler yazmışlardır.

Devletleri yıkılarak memleketleri Roma'nın bir müstemlekesi olduktan sonra Yunan edebiyatı zaafa uğradı. Fakat Yunanlıların vücude getirdikleri bu edebiyat mahfuz kaldı; Araplar Fars edebiyatından istifade ettikleri gibi, Romalılar da bu edebiyattan istifade edip tesiri altında kaldılar mı, kalmadılar mı?

Bize göre bu tesir zayıf olmuştur. Çünkü biz Arap şiirinin Emeviler zamanında vezin ve kafiyesi ve hatta konuları itibarile cahiliyet çağındaki halini muhafaza etmiş olduğunu görüyoruz. Arap şiirleri cahiliyet çağında savaş destanları ile temsili dramatik şiirlere inhisar ediyordu. Arap şiiri hatta Abbasiler devrinde bu hal ve şeklini değiştirmemiş idi.

Bu asırda Arap şiirlerindeki yunançadan manalar ve unsurları araştırıp bulmak en zor bir iştir. Aslen Yunanlı ve Romalı olup Arapcayı öğrenmiş ve Arap şiir söylemiş olan şair olup olmadığını araştırıyor, fakat bulamıyoruz. Halbuki biz yukarıda asılları Fars olup da Arapca şiirler söyleyen bir takım şairler yetiştiğini görmüştük. Müslüman tarihcilerin o vakitler hadiseleri Yunan uslubundan değil; Fars uslubundan tedvin etmiş olduklarını görüyoruz. Müslüman bilginlerinin Abbasiler zamanında böyle Yunan edebiyatı hakkında bilgileri az ve zayıf derecede olduğu için Yunan tesirinin zayıf olduğu görülmektedir. Yunan tarihi müslümanlar arasında büyük İskender veyahut ondan biraz öncesile başlar. Bu kısmı da hurafe mahiyette olan Esturelerle doludur. Müslümanlar Tevsidit hakkında çok şey işitmemişler, Homeros hakkında da bildikleri az şeylerdir. Şehristanî Bahaettin Amil'in keşkülünde gördüğün gibi bunlar Homeros'dan kesik ve birbirine uymayan az bir nesneyi örnek olarak anmışlardır.

Kısacası Fars edebiyatından Arapcaya olan tesiri Yunancanın tesirinden kuvvetli olmuştur.

Bize göre bunun sebebi hakim olan Arap unsurunun şiirleri hakkında pek ziyade taassup ile hareket edip şiirlerinde yeni bir şey icadına ve eski temelinden kımıldatmağa müsamaha göstermemeleri olmuştur. Beytin vezni, şiirin aruz'u, kasıdenin kafiyesi ve buna ben-

zer her şey mukaddesdir. Bunlara dokunmak caiz değildir. Kafiyeyi ağır olan kayıtlardan kurtarmak, cahiliyet çağı şairleri şiirlerini ona göre söyleyen bahr'lara -vezinlere, yeni vezinler her ne kadar hoş ve neşe verici olsa dahi, bir şey arttırmak ve ülfet edilmeyen yeni konularda söz söylemek, onların görüşünde, yasak olup edebiyatın hürmet ve saygısına dokunmak sayılırdı. Onlar hatta bundan dün olan eskiden kalma şeylere böyle düşkün idiler. Bunu en iyi bir surette açan şey İbni Kuteybe'nin Tabakati Şuerasındaki şu kayıt olsa gerek: «Müteahhir, yani sonradan yetişen şairlere eskilerin mezhebi olan bu kısımlar haricinde hareket etmeleri caiz değildir, şairin mamur olan bir yere inmesi veyahut yüksek olan binalar üzerinde durması caiz değildir, çünkü eski çağın şairleri eskimiş yıkık ve izleri ortadan kaybolmuş yıkıkların üzerinde durmuşlar ve ağlamışlar, eşeğe veyahut katıra binerek de bunları tavsif etmiyecektir. Çünkü eski çağın şairleri deveye binmişler, son çağın şairi tatlı suların başına inmiyecektir. Çünkü eski çağın şairleri rengi, tadı ve kokusu bozulmuş, üzeri çöp ve çorla örtülmüş olan suların başına inmişler, övdüğü adam için mersin ve nercis ağaçları ve gül kesmiyecek, çünkü eski çağın şairi övdükleri insanlar için yavşan ve saksavul (sığır gözü) papatya otları kesmişlerdir.» Halefül Ahmer diyor: «Kûfe ahalisinden olan üstadım bana şunları söyledi. Şairin halinden aceplenmiyormusun ki o yabani fesleğen ile ayvatana otu büyüdü, dedi, onun bu sözünü tahammül ile karşıladılar. Ben: Bu bir şey değil, ben erik ve elma bitti, dedim, benim bu sözüme tahammül etmediler, dedim. Son zaman edibinin eski çağ dil bilenlerinin iştikak kaidelerine kıyas edip onların iştikak etmedikleri iştikak etmeğe hakkı yoktur.» Halil bin Ahmet diyor: adamın biri bana «Terafeal izzü bina Ferfenfaaa» diye söyledi. Yani, refi kökünden (irfanaa) sözünü kullandı. Ben: bu bir şey değil, Accace: «Tekaasel- izzü bina Fak'ansasa» -şeref ve izzet bizimle beraber geri çekildi ve gizlenerek arkaya döndü,» diye söylemek caiz iken bunu söylemek bana neden caiz olmasın» dedi ([68]).

Bundan Arapların, kendilerinden önce gelip geçenleri ne derece taklit etmiş olduklarını anlarsın, hatta eşek ve katıra bindikleri halde

---

(68) İbn-i Kuteybe, 16

dişi ve erkek deveyi tarif ve tasvir etmeğe mecbur oluyorlar. Yerde yabani fesleğen ve ayvatana bittiğini söylerler, halbuki orada erik ile elma bitmiştir. Önce iştikak edilen kelimelere kıyas edip diğer kelimeler iştikak etmeği caiz görmezler. Bunların atalarının bilmediği savaş destanları vücude getirmeğe veyahut onların zevklerine uymayan temsili -dramatik şiirler söylemeğe hakları ve hürriyetleri yoktur. Farslar kendi dillerine mahsus olan manalar ve hayaller sokmuşlar ise, bunlar kendilerinin Arapcaya intikal etmiş olduklarından, Arapcanın ise, onlara intikal etmemiş olduğundan ileri gelmektedir. Yunan'lılarla Roma'lılar, yukarıda anlattığımız gibi, Arapcaya intikal etmemiş, yani Arapca yazıp okumağa başlamış olduklarından Arapcaya büyük tesirleri görülmemiştir.

Arap dilinin yunancadan ziyade farscanın tesiri altında kalmasının diğer bir sebebi de Fars devletinin Arap memleketi arasında eriyip gitmesidir. Fars'ların içtimai hayatı Arapların gözleri önünde idi. Araplar onların sosyal yaşayışından bir çok şeyler biliyorlardı. Bundan dolayı Fars edebiyatından bazı şeyler onların zevkine uymuştur. Yunan hayatı ise onlardan pek uzak idi. Onu gözleri ile görmüyorlardı. İlahları ve dini öğretimleri büsbütün başka idi. Politik ve sosyal düzenleri Araplarca belirsiz idi. Eğlenceleri Arapların ülfet etmedikleri bir şey idi. Edebiyat ise bildiğin gibi sosyal yaşayışın yankılarının suretinden ibarettir. Bu yolda Yunan edebiyatının Arap zevkine uymaması tabii bir şeydi. Bununla beraber Yunanlıların Arap edebiyatına tesir eden üç nesneden bahsetmeden geçmiyeceğiz.

1) Arapların aldıkları kelime ve adlar kıstas (ölçü) Secencel (ayna) bitaka (küçük pusula) kastel (tuz) ve kantar (kantar) ve patrik (patrik) ve tiryak ve nakris (Hazık) ve kulunç (kulunç) gibi sözlerdir. Rivayet olunduğuna göre Hz. Ali Şürayh'den bir şey sormuştu. Şürahy cevap verdiğinde Ali: Kalone yani Rum'ca olarak isabet ettin» diye cevap vermiştir. (İyi demektir.)

2) İkinci tesir: İslamiyet devrinde yetişen hıristiyan şairlerinin şiire olan tesirleridir. Ahtal, Katami ve benzerleri bu şairlerdendirler. Hatta bunların şiirlerinde dahi hıristiyanlık tesiri azdır. Bizzat Papaz Lamans şöyle diyor: «Ahtal'ın divanında hıristiyanlık tesiri za-

yıftır, onun hıristiyanlığı sathidir, onun hıristiyanlığı göçebeler arasında yayılan her hangi bir akide gibidir.

3) Üçüncü tesir: Arap edebiyatına en çok tesir eden hikmetler olmuştur. Bu hikmetlere Araplardan önce Süryaniler önem vermişlerdir. Yunancadan bir çok hikmetler nakletmişlerdir. Zevklerine uyduğu için sonrada Araplar bunları almışlardı. Sokrat'ın Eflatun, Aristo ve diğer Yunan bilginlerinin hikmetli sözleri Arapcaya nakledilmiştir. Bunlara nisbet edilen bu hikmetlerden bazılarının nisbet edilen Yunan filozoflarınınkl olduğu doğru, bazıları yanlıştır. Meselâ eflatundan: «Devletler ilerlemekte iken şehvetler akıllara hizmet eder, devletler alçalmakta iken akıllar şehvetlere hizmet eder» ve «Bilginin meziyetlerinden biri de, başka neşnelerin tersine olarak, onu elde etmek için sana kimsenin hizmet edememesidir. İlme ancak kendin hizmet edebilirsin. Başka şeyleri senin elinden çekip alabiliyorlar ise de, ilmi senin elinden kimse çekip alamaz» ve «Bir nefsini zaptedemiyen başka şeyleri zaptedemez». Aristo demiş: Bilmişol ki iyi oldukları taktirde hükûmet idaresi başında olanlardan daha hayırlı, kötü ve fesat ehlinden oldukları taktirde onlardan daha kötü adam bulunmaz, vali tebaa için, tene nisbetle ruh kabilindendir, kiten ruhsuz yaşıyamaz» ve: «kardeşlerinin gizli ve bâtinî olan ayıplarını araştıran adam ulu adam olmaz». Sokrat şöyle demiştir: «hayırlı ruhlar az bir terbiye ile yetinirler, kötü ve şerir ruhlara çok terbiye dahi fayda vermez, çünkü onun ekildiği yeri bozuktur» ve: akıllar mevhibe (bağış) dır, ilimler ise çalışmakla elde edilir».

Rivayete göre adamın biri Homeros'un yanına gelmiş ve ona «Beni hicvet senin hicvetmenle iftihar edeceğim, çünkü ben senin medhine layık değilim» demiş. «Ben bunu yapamam» diye red cevabı vermiştir. Gelen adam : «Ben Yunanlıların başkanlarının yanına gidip senin kaçındığını söyliyeceğim,» demiş. Homeros düşünmeden şu cevabı vermiş: «Duyduğuma göre Kıbrıs adasında bir köpek arslanla çarpışmak istemiş, arslan arlanarak bunu kabul etmemiş, köpek o halde ben yırtıcı hayvanların yanına gidip senin zaafını bildireceğim demiş. Arslan yırtıcı hayvanların, senin ile çarpışmaktan kaçınmakla beni ayıplamaları, bıyıklarımı senin kanınla pisletmeden daha hayır-

lıdır...» diye mukabelede bulunmuş. Gün geçtikce büyüyen hikmetleri çoğalmış, hatta İbni Hindu gibi bilginler bu hikmetleri ayrı kitaplarda toplamışlar. El Cevaip matbaasında basılmış bir eser gördüm. Eserde Eflatun'a nisbet edilen hikmetler toplanmıştır. Eserin kim tarafından telif edildiği yazılmamıştır. Ancak 893 hicride yazılmış bir el yazmasından nakledilmiş olduğu söylenmekle yetinilmiştir. Edep kitapları bu kabilden olan misallerle doludur.

HULASA

Arap fikir ve tefekkürerinin kendine mahsus bir hususiyeti var. Bu hususiyet onun yaşayış ve muhitinin ve Arabın cahiliyet çağında yaşadığı kendine mahsus olan sosyal hayatın bir sonucudur. İslam dini yeni öğretimlerle geldi. Hayata, cahiliyet çağı hayatı tersim ettiği örneklere muhalif olan yüksek örnekler gösterdi. İslâm Fütühatı neticesinde Fars ve etrafı ve Roma kolonilerinin bir çoğu İslâm hakimiyeti altına girdi. Fars din, kültür ve ilmini erittiği gibi Roma kolonilerindeki din ve medeniyeti de eritti. Bu medeniyet ve ilimlerden hepsini islam memleketinde yaydı. Bunların türlü unsurlarından bir karma vücude geldi. Burada saydıklarımızın sonuçları var. Bu sonuçlardan biri Emeviler devletinin yıkılmasına kadar bu asırda devam eden ilmi ve dini bir harekettir. Burada bizi ilgilendiren şey işte bu dini ve ilmî harekettir. Biz bunun sebeplerini kısaca anlattığımız gibi bunun sonuçlarını da kısaca anlıyacak, dinî ve ilmî hareketler diye ikiye böleceğiz.

Bu bölümü yazarken istifade ettiğimiz kaynaklar:

1) Boer, History of philosoptiy in İslam

2) Dresser, History of ancient andmedieval philosophy

3) Macdonald, Development of Muslim Theology

4) O'leary, Arabic Thought.

5) Britanya Maarifi ansiklopedisinin Süryani edebiyatı maddesi

6) Üstad Santlananın Mısır Üniversitesindeki konuşmalari

Bunlardan başka araştırmalarımız esnasında andığımız eserlerden faydalandık.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HİCRİ BİRİNCİ ASIRDA İLMÎ HAREKET

VASIFLARI VE MERKEZLERİ

B İ R İ N C İ K I S I M

İLMÎ HAREKETİN KISACA TAVSİFİ

Biz burada ilm' hareket tabirini en geniş manasında kullanıyoruz. Bundan maksadımız müslümanların bir nevi düzen -nizam ve usul dairesinde düşünerek teşrii hükümler istihraç etmek tefsir, hadis, tarih ve siyer- hal tercümeleri ve bunlara benzer ilim alanlarında çalışmalarıdır. Bundan burada ancak dinî akideleri istisna ediyoruz. Çünkü dinî akidelere ayrı bir bölüm tahsis edeceğiz. Edebiyatı da bu araştırmalarımız dışarısında bırakacağız. Çünkü edebiyattan yukarıda ayrı bir bölümde bahsettik. Şimdi islamiyetin zuhurundan Emeviler devletinin yıkılışına kadar olan ilm' hareketi gözden geçirelim.

Ümmilik-okur yazar olmamak: Biz arapları cahiliyet çağında bırakmıştık. Bu çağda onlar ilimden ve felsefeden habersiz idiler. Bilgin -alim diye inanılacak sayılı adamları vardı. Bilgin tâbirini de bunlar hakkında mecazi manasile kulanıyoruz. Haris Bin Kelede ile Nazr Bin Haris bu bilginlerdendir.

Cehalet, araplar arasında yaygın idi, okuma, yazma bilmemek, bilhassa göçebeler arasında daha umumî idi. Çünkü yukarıda anlattığımız gibi yazı ve bilgi, mamurelerin çoğaldığı yerlerde çoğalır. İbni Haldum: «Hicaz ahalisi yazıyı Hiyre ahalisinden, Hiyreliler Himyerler-

den öğrendiler» der. Bu rivayet ister doğru, ister yanlış olsun, Hicazlılarla Muzar kabileleri bütün manasile göçebe olup, en ziyade okumak ve yazmak bilmeyen araplardan idiler. Belâzuri Futuhül Büldan adlı eserinde bu hususta şöyle diyor: «İslam dini yayıldığı zaman, Kurayş'den ancak on yedi kişi yazı yazmasını bilirdi ki şunlardır: Ömer Bin Hattap, Ali Bin Ebu Talip, Osman Bin Affan, Ebu Ubeyde Bin Cerrah, Talha, Yezid bin Ebu Sufyan, Ebu Huzayfe bin Utbe bin Rebia, Hatip bin Amr, Mahsum oğularından Ebu Seleme İbni Abdul-Esed, Eban bin Sait bin El As bin Umeyye, kardeşi Hâlit bin Sait, Amiri oğullarından Abdullah bin Ebu Serh, yine Amir oğullarından Huveytip bin Abdül Uzza, Ebu Süfyan bin Harp, Muaviye bin Ebu Süfyan, Cüheym bin Salt, Kurayş'ın müttefiklerinden Alâ' bin Hadremî» [69]. Kadınlarından, Resül'i Ekremin eşleri olan Hafse ve Ümmü Gülsüm, Adiyy oğullarından Abdullah'ın kızı Şifa gibi az bir hanım okumak ve yazmak bilirdi. Mü'minler annesi Aişe Kur'an okumasını biliyor idi ise de yazı bilmiyordu. [70]. Ümmü Seleme de aynı halde idi. Alışverişte bu kadar ileride olan Kurayş'tan ancak on yedi kişi okumak ve yazmak bilmiş ise başka Mudar kabilesinde okumak ve yazmak bilen adam pek nadir olmuştur. Belazuri şunu nakleder: «Evs ve Harzeç kabilesinde yazı bilenler azdı. Yahudilerden biri arap yazısını öğrenmiş idi. Bu yahudi ilk zamanda Medine'de çocuklara yazı öğretirdi. İslamiyetin zuhuru esnasında Evs ve Hazreç'lerden ancak on bir adam yazı yazmasını bilirdi. Yazı bilen az olduğu için yazı ile ok atmak ve suda yüzmek bir adamda toplanır ise, ona (Kâmil) adını verirlerdi». [71] Sait Bin Ubade, Üseyd bin Huzayr ve Abdullah bin Ubey bu lakapla anılmış olduğunu anlatmışdık.

İslamiyet yayıldığı vakıt Resül'i Ekrem bunlar arasından bazılarını kendine indirilen Kur'an âyetlerini yazmak için kâtip tayin etti. Medine'ye geldiğinde ilk önce Ensar'dan Ubey bin Kâap ona kâtiplik etti. Ubeyy hazır bulunmadığı zaman Resül'i Ekrem Ensar'dan Zeyd bin Sabiti çağırır, Zeyd kâtiplik ödevini yapardı. Ubeyy ile Zeyd peygamberin önünde vahiyleri peygamberin, başkalarına yazdığı mektupları hükmettiği hükümleri ve diğer yazılarını yazarlardı. İlk önce

(69) Fütühül büldan 471
(70) Elmasdaru nefsuhu 3 : 477, 4 : 474
(71) Belâzûrî 473

ona Kurayş'ten Abdullah bin Sait bin Ebi Serh kâtiplik etti. O irtidat etti, yani eski dinine döndü...» Bundan sonra Osman bin Affan, Şurehbil bin Hasene, Eban bin Sait Halid bin Sait, Alâ bin Hazremî ve Muaviye bin Ebu Süfyan kâtiplik etti. Vakidi Hanzale İbni Rebbin bir defa peygambere kâtiplik ettiğini ve bundan dolayı kâtip Hanzale lakabını aldığını rivayet eder.

Peygamber Efendimize vahiy kâtipliği eden bunlar da böyle yazıda o kadar maharet sahibi değil ve yazıları bir tarzda ve imla kaidelerine uygun değildi. Meselâ: Leezbahannehu yerine (Laezbahannahu) bir elif arttırarak (Le) yerine (laevzau) ve (Bieydin) sözünü iki ya ile (eyyidin), (imreete ve kurrete) sözlerini tanın fethile yazmışlar, imlâ kaidesine göre hepsinin bir türlü yazılması gerekli olduğu halde bazen elifleri arttırarak, bazen hazfedip yazmışlardır. Bunun sebebi İbni Haldun'un dediği gibi yazı sanatında zaafları, doğru ve güzel bir surette yazabilmek derecesine ermiş olmamalarıdır.

İslamiyetin ilmî harekete olan tesiri: İslamiyet bu ilmî harekete bir kaç cihetlerden tesir etti:

Bir: dini yaymak okuyup yazmağa tevakkuf ediyordu. Kur'an âyetleri yazılıyor, okumak bilenler okumak bilmeyenlere bu âyetleri okuyorlardı. Ömer'in islamiyeti kabulü hadisesi şöyle hikâye edilmektedir: «Ömer kız kardeşi ve eniştesinin yanına gitti. Bu esnada Habbab bin Eret onların yanında bulunuyor, Habbab kendisi ile beraber bir sahife getirmiş, o bu sahifeyi Ömer'in kız kardeşine okuyordu». Peygamberin yazı öğrenmeğe teşvik etmesi pek tabii idi. Bedr savaşı yönü ile şu nakledilmektedir: «Okumak yazmak bilen esirlerin kurtuluş parası (fidyeleri) Medine çocuklarından on tanesine yazı öğretmek idi». Çünkü Müslümanlardan bazıları dinlerini mükemmel derecede bilmek için yazı öğrenmeğe muhtaç olduklarını anladılar.

Hatta Peygamber efendimiz bazı ashabını islamiyet yayıldıktan sonra, ihtiyaç sevkile, arap dilinden başka dil de öğrenmeğe teşvik etti. Buhari Zeyd bin Sabit'den şunu nakleder: «Peygamber Medine'ye geldiğinde beni peygamberin nezdine getirdiler ve: bu zat Neccar oğullarından olup on yedi sureyi okumuştur diye beni peygambere tanıttılar. Ben, bu sureleri peygambere okudum, peygamberin hoşuna

gitti. Peygamber: bana: Yahudi yazısını öğren, çünkü ben onların, mektuplarını iyice anladıklarından emin değilim dedi. Peygamberin buyruğunu yerine getirdim, onbeşgün içinde Yahudi yazısını iyice öğrendim, bundan sonra peygamberin yahudilere yazacağı mektupları yazmağa başladım, yahudiler peygamber'e mektup yazdıklarında mektuplarını peygambere okuyordum.» Diğer bir hadiste şöyle denilmektedir: «Zeyd bin Sabit'den Şöyle rivayet edilmektedir: Peygamber bana: ben bir kavme mektup yazdığımda onların mektubuma ilavelerde bulunmalarından ve mektubumu eksiltmelerinden korkuyorum, sen Süryaniceyi öğren diye emretti, ben süryaniceyi on yedi gün içinde öğrendim».

Memleketler fethedildiğinde araplar hakim bir unsur idi. Araplar öğrenmeğe, okumağa, yazmağa muhtaç idiler. Bu ihtiyaç sevkile özellikle Tabiin, zamanında okuyup yazanların sayısı çoğaldı.

Araplardan olmayanlar da islamiyeti kabul ettikten sonra dinleri ve geçinmeleri için arapçayı öğrenmek mecburiyetinde kaldılar. Dillerini islah etmek için arap dilinin gramerini öğrenmeğe de mecbur oldular. Bunu yukarıda Ebu Ubeyde'den nakletmiştik.

Buna İslam Futuhatının medeniyeti icabettirmiş olduğunu da ekle. Hz. Osman zamanında ve ondan sonra konaklar ve saraylar bina edildi, binalarda alçı kulanıldı, kapılar sac-za ağacından yapıldı. Sahebelerden bir çokları mal ve servet biriktirdiler, bağlara bostanlara, bahçelere ve çeşmelere sahip oldular. Zübeyr Bin Avvam, Abdurrahman bin Avf, Sait bin Vekkas ve Mikdat bu cümledendirler. Bunlardan her birinin sanat ve zanâatın, bu cümleden yazının terakkisine hizmet etmiş olduğunda şüphe yoktur.

İki : İslamiyetin ilmî hareketlere tesir etmesinin ikinci sebebi: İslamiyetin yukarıda anlattığımız gibi bir çok öğretimler araplar arasında yaymasıdır. Bu öğretimler müslümanların akıl ve seviyelerini yükseltti. Diğer milletlerin bir çok hallerini ve tarihlerini bazen tafsilli, bazen kısaca olarak vaaz ve irşadın icabına göre anlattı. Bize Adem, Nuh, İbrahim, Yusuf, Musa, Yunus, Davud, Süleyman ve diğer peygamberlerin (selat ve selam onlara olsun) kıssalarını ve peygamber olarak gönderildikleri kavimlerin haberlerini cazip bir uslupla kısaca olarak anlattı, diğer milletlerin, bu cümleden olarak yahudi ve hıristi-

yanların hallerini daha ziyade anlamağa teşvik edip kalbleri heyecana getirdi. Bu bir nevi tertip olup müslümanlara faydası dokundu, idraklerini genişletti.

Sonra evlenmeğe, boşanmağa, medeni hallere ve suçlara dair olan hükümleri izah eti. Bunlar müslümanların sosyal ve ekonomik hal ve hayatları için bir kanun teşkil etti. İslam hukukçuları (Fakıhleri) ve teşricileri -kaide ve hükümler istihraç edenleri- için bu âyetler ve hadisler hükümler istihraç etmek üzere bir kaynak teşkil etti.

Medeniyetlerinin ortaya attığı yeni hadiselerde bunları örnek edip iş görmeleri için esas teşkil etti. Geniş bir teşri- kanun ve kaideler vaz' ve istihrac etmek için bir zemin ve temel oldu. Bunları aşağıda tavsif edip anlatacağız:

Dil ve lugat cihetinden olan tesirleri bundan hariç olup, bunu eserimizin başka bir yerinde anlatacağız.

Üç: Fikir ve mefkûre hayatına tesir eden büyük sebeplerden üçüncüsü islamiyetin, Allah'a imana çağırmak, ilim ve kudret gibi sıfatlarını ve birliğini anlatmak hususunda akılları harekete getirecek bir uslup seçmiş olmasıdır. Kur'an bu uslubu ile alemde göze gözüken varlıkları düşünmeğe çağırmaktadır. Kur'an-da şöyle buyuruluyor:

«أَوَلَمْ يَنظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِن شَيْءٍ»

«Onlar göklerin ve yerin büyük mülküne ve Allah'ın yarattığı eşyaya ve ecellerin yaklaşmasına ibret gözü ile bakmazlar mı?» (7 : 185) ve «فَلْيَنظُرِ الْإِنسَانُ مِمَّ خُلِقَ», «İnsan neden yaratılmış olduğuna baksın» (86 : 5) ve : «فَلْيَنظُرِ الْإِنسَانُ إِلَىٰ طَعَامِهِ أَنَّا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا، ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا، فَأَنبَتْنَا فِيهَا حَبًّا وَعِنَبًا وَقَضْبًا وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا وَحَدَائِقَ غُلْبًا وَفَاكِهَةً وَأَبًّا، مَتَاعًا لَّكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ ۝»

«İnsan yemeğine baksın, hakikat biz yağmuru bol bol döktük, sonra yeri iyice yaradık, orada hububat bitirdik, özüm, yonca, zeytin ve hurmalıklar sık ve bol ağaçlı bahçeler, meyvalar ve otlak-

lar yetiştirdik, hem size ve hem davarlarınıza fayda olarak» (80 : 24-33) ve :

«لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ »

«Ne güneşin aya yetişmesi, ne de gecenin gündüzü geçmesi gerekmez. Hepsi de birer felekte yüzerler (36 : 40) ve :

«إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ ۝ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ ۝ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ »

«Hakikat göklerin ve yerin yaradılmasında, gece ile gündüzlerin bir biri ardında gelişinde (uzayıp kısalmasında) kâmil akıl sahipleri için elbet ibret verici delliler vardır. Onlar ayakta iken otururken, yanları üstünde iken Allah'ı hatırlayıp anarlar ve göklerin, yerin yaradılışı hakkında inceden düşünürler Ey Rabbimiz bunları boşuna yaratmadın, (boş ve faydasız nesneleri yaratmaktan uzaksın) pak ve münezzehsin, bizi ateşin azabından esirge» (3:190-191) ve : «وَمِنْ آيَاتِهِ

خَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ »

«Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin birbirine uymaması da onun âyetlerindendir» (30 : 22) ve benzerleri.

Kur'an-ı Kerimin bu gibi âyetleri akılları varlıkları düşünmeğe sevketti. Bu düşünüşün fikir ve akıl kuvvetinin tekâmülüne tesiri oldu.

Allah'ı tanımak ve sıfatlarını anlamak üzere varlığa bu tarzda bakarak istidlal etmeği Kur'an hikmet diye anmıştır. Kur'an-da:

«وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ » «And olsun ki Biz Lokman'a hikmet verdik» (31 : 12) der. Lokman'ın Kur'an-da anılan sözlerini okuduğumuz vakit

onun hikmetlerinin bu neviden olduğunu görüyoruz. Yine Kur'an-ı Kerim de şöyle buyuruyor:

« يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا »

«Hikmeti, kime dilerse ona verir. Kime de hikmet verilirse, gerçek ona çok hayır verilmiştir» (2 : 269)

Vaaz ve irşat teşkil eden şeylere de hikmet adı verilmşitir. Ayette:

« لَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ الْاَنْبَاءِ مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ »

«Andolsunki onlara (Küfür ve inaddan) vaz geçirecek nice muhim haberler gelmiştir ki, (herbiri) gayesine ermiş bir hikmetdir. Fakat tehdid eden bunlar fayda vermiyor.» (54 : 5) Hz. Muhammed (S.A.)e indirilen ve vahy edilen şeylere de hikmet adı verilmiştir. Kur'an-da:

« ذَلِكَ مِمَّا اَوْحَى اِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ » «Bunlar, Rabbin sana vahy ettiği **hikmetlerdendir» (17 : 39) Malikten** hikmet nedir? diye sordukların da o: «Dinî bilmek, dinde fakih olmak ve dine uymaktır.» diye cevap vermiştir.

İlim tabiri de bu kabildendir. Kur'an, ilmi sonradan kulanılmış olan mana'da kulanmamıştır. Biz (nahiv ilmi) veyahut (fıkıh ilmi) deriz. Biz burada ilmi **Science**'in karşılığı olarak kullanıyoruz. Anlaşıldığına göre Kur'an en geniş manaslle marifet (tanımak) manasına kullanmıştır ki: « وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ » «Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen vardır» (12 : 76) ve:

« وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ اِلَى اَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا »

«içinizden kimisi bildikten sonra bir şey bilmesin diye en aşağı ömüre kadar geri götürülür.» (16 : 7) Bu ilkinlerden murat, marifettir. İlim bu manasile dünyevi olan marifetlere de itlak olunur. Nitekim Karun'un dilinden hikâye edilerek şöyle denilmektedir:

« قَالَ اِنَّمَا اُوتِيتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي »

«Bu, bana ancak benden olan ilimle verilmiştir» (28 : 78). Yani marifette demektir. Fakat bu nevi marifet ekseriyetle, hidayete giden yola ulaştıran marifet manasına kullanılmaktadır. Güya bu çeşit marifete Allah önem vermiş imiş gibidir. Bu ise hikmetin yukarıda andığımız manasına yakındır. Kur'an'da « إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ » «Allah'dan, kulları içinde ancak âlimler korkar» (35 : 28) ve

« وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا » «Andolsunki biz Davud ile Süleyman'a ilim verdik» (27 : 15) ve :

« وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ »

«Andolsunki sana gelen ilimden sonra onların arzularına uyarsan, Al-lahdan senin için ne bir yardımcı vardır, ne de bir koruyucu» (13 : 37)

İlmî hareketin tavsifi ve bu hareketi destekliyen en tanınmış simalar: İslamiyetin zuhurundan Emeviler devletinin yıkılışına kadar olan ilmî kalkınmayı gözden geçirdiğimizde üçe ayrılmış olduğunu görürüz ki biri din alanında çalışmakdır. Din alanında çalışmak tabirinden biz Kur'an tefsiri, Hadis ve Teşri -Şeriat hüküm ve kaidelerile bunlara benzeyen bilgi alanını kasd ediyoruz. İkinci bölümü de, tarih, kasas, siyer ve benzeri hareketlerdir. Üçüncü bölümü mantık, felsefe, kimya, tıp ve bunlara benzeyen bilgilere dair olan ilmi çalışmalardır. Biz burada yukarıda andığımız sözleri hatırlatıyoruz: İlmi çalışma dediğimiz vakit biz bundan dal ve budaklara ayrılmış muntazam ilimleri murad etmiyoruz. Çünki bu asırda ilmin bu derecesine varılmamıştır. İlmî çalışmadan maksadımız sonra üzerinde ilimler tekevvün etmiş olan tohumlardır. Şimdi bu üç hareketi kısaca anlatalım.

Din alânında çalışma: Din alanında çalışma bu üç türlü hareketin en büyüğü ve dairesi en geniş olanıdır. Müslümanlar Kur'an-ın manasını anlamağa koyuldular, âyetleri tefsir etmeğe âyetlerden hükümler çıkarmağa başladılar. Hadis alanında da aynı şekilde hareket ettiler.

Bu hareket Resûl'i Ekrem sağ iken başlamıştı. Peygamber öldükten sonra bu hareket genişledi. Sahabeleri geniş bir mikyasta bu

alanda çalıştılar. Ashabını diğer fazilet ve meziyetlerde ayrı oldukları gibi, ilim alanında da ayrı idiler. Bir kısmı diğerlerinden daha bilgili idi. Hadiste şöyle denilmektedir: «Allah'ın benimle gönderdiği ve ilim, yere inen yağmur gibidir. Bu yerin bir kısmı iyi toprak olup, suyu içine aldı, bolca ot ve nebat bitirdi. Bir kısmı mahsul vermeyen çorak bir toprak idi. Burası suyu yüzünde tuttu. Allah bundan insanları faydalandırdı, insanlar bu sudan içtiler, ekinlerini ve bağlarını suladılar, ekin aldılar. Yerin diğer bir kısmı kaygan topraktan ibaret olup, ne suyu tuttu ve ne de ot bitirdi.» (74) Yani herkes aynı şekilde faydalanamadı.

Tabinden, olan Mesruk şöyle diyor: «Muhammed (S.A.) in sahabeleri ilesohbet ettim, onları göl gibi buldum, gölün bir adamı suya kandıranı iki adamı suya kandıranı, on adamı suya kandıranı, yüz adamı suya kandıranı olduğu gibi bütün yer yüzündeki insanlar etrafına indikleri taktirde onları suya kandıranı da vardır.»

Sahabeden altı veya yedi zat ilimleri ile tanınarak bilgi hususunda birinci tabakadan sayıldılar. Onları sayanlar, bazıları hususunda ihtilaf edip, yerlerini değiştirmişlerdir. Bu zatlar şunlardır: Ömer, Ali, İbni Mes'ut İbni Ömer, İbni Abbas, Zeyd bin Sâbit ve Aişe. Bunlardan İbni Mes'ut ile Zeyd'den başkası Kurayş'dendir. İbni Mes'ut ise Huzeli kabilesinden, Zeyd bin Sabit Ensar'dandır. Yine Mesruk şöyle diyor: «Peygamber (S.A.) in sahablerini kokladım -sınadım, bunların bilgilerinin altı kişide toplandığını gördüm. Bunlar: Ömer, Ali, Abdullah İbni Mes'ud, Muaz, Ebud Derda ve Zeyd İbni Sabittir. Bunların bilgilerinin de Ali ile Abdullah da son bulduğunu gördüm. Muaz Bin Cebel'in talebesi olan Seksek kabilesinden Ümeyrin oğlu Yezid şöyle diyor: «Muaz ölürken ilmî dört zattan öğrenmeği bana emretti ki bu zatlar şunlardır: Abdullah Bin Mes'ud Abdullah Bin Selam, Selman'ı Farisî ve Ebud Derda.» Bundan bu altı veyahut yedi zattan hangisinin daha ziyade bilgin olduğu hakkında ihtilaf mevcut olduğu anlaşılıyor. Bu ise her asırda her millet için tabii bir haldir.

Her halde sayıları ondan eksik olan sahabeler ilimde birinci tabakadan sayılmışlardır. İkinci tabakadan yirmi, üçüncü tabakadan yüz

---

(74) Buhâri ve müslim

yirmi kadar sahabe sayılmıştır. Bunların adlarını anmak ve neseplerini anlatmak uzun sürecektir.

İlimlerinin derecesini anlatan tarihlerini okuduktan sonra birinci tabakayı gözden geçirir isek, onların ilmi şahsiyetleri (meşgul oldukları ilim alanlarının) çeşitli olduğunu görüyoruz. Meselâ Ömer Bin Hattab'ın Kur'an âyetlerini tefsir hususunda çok söz söylememiş olduğunu görüyoruz. Ömer çok hadis de toplamamıştır. Bize kalırsa onun temayüz ettiği hususiyeti yaradılışı itibarile eşyaya hükmetmek kabiliyeti, adalet ve zulmü bilmek hususundaki isabeti ve kendinin muhitini tanımak hakkındaki geniş tecrübe ve bilgisidir. Ebu Zerr Resül'i Ekremden şu hadisi işittiğini söyler:

«Allah'u Teâlâ hakkı Ömer'in dili üzerine koymuştur, Ömer onunla söyler ve hükmeder.»

Ömer'in bu meziyeti onun iktidarı nerede olduğunu bize açıkca gösterir. Ömer'in aklı kaza ve hükümde isabet eden bir akıl idi. O, Peygamber sağ iken bile halka hakimlik ederdi. En müşkül meselelere dair onun bir çok hükümleri nakledilmektedir. Onun, adamları tanıması ve kimleri vali ve memur tayin etmek hususundaki feraseti doğruluğun en yüksek derecesine varmıştır. El İkdül Ferit sahibi şunu nakleder: «Abdullah bin Abbas Ömer bin Hattab'ın en sevdiği adamı idi. Ömer Muhammed (S.A.) in ulu sahabelerine onu tercih ederdi. Fakat Ömer onu hiç bir vakit vali yapmamıştır. Ömer bir gün ona: Az kalsın ben seni vali yapacaktım, fakat Kur'an âyetlerini tevil edip ganimet mallarını helal sayacağından korktum, dedi. Ali halife olduktan sonra Abdullah İbni Abbası Basra valiliğine tayin ettiğinde İbni Abbas şu âyeti tevil edip ganimet malından almağı helâl saymıştır:

« وَاعْلَمُوٓا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبٰى »

«Biliniz ki ganimet olarak aldığınız her hangi bir şeyin mutlaka beşde biri Allah'ın, Resül'inin, ve akrabalarınındır.» (8 : 41) Hz. Ömer'in sınırları geniş olan islâm memleketlerini idaresi, Resül'i Ekrem ve Ebu Bekir zamanında belli olmayan bir çok büyük işlerle karşılaşarak bunları halletmesi ve yeni yeni kanun ve kaideler vazetmesi hep büyük bir aklın mahsulüdür, bunları halletmek kuvvetli bir zekâya bağlıdır.

Ömer'in bu husustaki muvaffakiyetleri şüphesiz surette Ömer'in bilgisinin genişliğini gösterir ve Ömer'i ilmin hangi dalında temeyyüz etmiş olduğunu tasavvur etmeğe yol açar.

Oğlu Abdullahda, babası Ömer'deki halin tersini görüyoruz. Abdullah sahabelerin bilginlerinden biridir. Onu Ömer'de bulunmayan ilmi binbir şekil ve surette görüyoruz: O çok hadis topluyor, hadisler araştırıyor, peygamberin söylediği sözleri dikkatle zaptediyor. Ebu Cafer onun hakkında şöyle diyor: «Resül'i Ekremin sahabeleri arasında peygamberin ağzından bir hadis işittiği zaman hadisten bir şey eksiltmemek, bir şey ilave etmemek ve başka hususlarda Abdullah Bin Ömer Bin Hattab'dan daha dikkatlisi ve liyakatlisi bulunmaz. Fakat Abdullah, Şa'bî'nin dediği gibi hadis ilminde iyi-bilgin idi ise de fıkıhta- İslam hukukunda iyi -bilgin değildi» ([75]). Zâhitlik ve takvâlığı ile Allah korkusu onu çok fetva vermekten ve fitnelere karışmaktan alıkoydu. İbnül Esir diyor: «İbni Ömer dini ve diyanetini korumak ve nefis muahazasından sakınmak için fetva vermekten çok sakınırdı. O; Şam ahalisi kendisine pek ziyade meyil ve muhabbet ettiği halde halifelik için çekişmelere iştirak etmedi. Fitnelere karışarak savaşmadı, hiç bir savaşta, Ali ile hazır bulunmadı» ([76]). Resül'i Ekrem ve Hulefâi Raşidin ile münasebette bulunduğundan ve bu hadiseleri öğrenmeğe önem verdiğinden dolayı, islamiyetin ilk çağında cereyan eden tarihi hadiseleri rivayet hususunda onun mevsuk bir şahıs olduğu meşhurdur. Bundan anlaşıldığına göre onun ilmi çalışması, çok hadis toplamaktan ve bunları dikkatle nakletmekten ibaret olup, âyet ve hadisten çok hüküm çıkarmak ve çok fetva vermek onun çalışma alanı haricinde idi.

Sahabelerin ikinci bir örneğini Abdullah bin Abbas'ın şahsında görüyoruz. Abdullah'ı bize siyer ve tefsir kitapları tasvir ediyor. O ilmin türlü dallarında geniş bir bilgi sahibi idi. Şiir, nesep ve arapların hallerini bilir, sahabelerin ezberledikleri hadisleri ve bilgileri öğrenmeğe çalışırdı. O: «Resül'i Ekremin hadislerinin çoğunu Ensar'da buldum. Bunlardan birinin kapısına gidip, onu uykuda bulduğum ve uyandırmak istediğim taktirde, onu uykusundan kaldırırlardı. Ben o uyku-

---

(75) Tabakat-ı ibn'i sâ'd 2 : 125
(76) Usdülgabe 3 : 228

sundan kalkıncıya kadar onun kapısında oturur, rüzgârlar yüzüme vurdu, adam kalkınca istediğim şeyi sorduktan sonra dönerdim.» derdi. Abdullah Kur'an tefsiri ve âyetlerin inmesinin sebepleri (esbabı nüzûlü) ve feraiz ilmi (ölünün malını varisleri arasında bölmek hakkında nakledilen bilgileri.) tevrat ve incil gibi diğer kitaplardan bazı şeyleri bilirdi. O ömrünü öğrenmek ve öğretmekle geçirdi. Hz. Ali onu basra valisi yaptığından az bir müddet de idari işlerde bulundu. Uzun ömürlü olup 70 hicri sıralarında takriben 70 yaşında iken öldü. Abdullah bin Ömer onu Kur'an-ı tefsir etmek hususunda cür'etle ittiham ederdi. Fakat Abdullah sonradan bu fikrinden dönmüştür ([77]).

Abdullah İbni Abbas'ın şahsında, Hz. Ömer ile oğlu Abdullah'da görülmeyen başka bir hal göze çarpar. O da hayatını ilme bir nevi tahsis ve ilmin çeşitli dallarına geniş bir surette vakıf olmasıdır. Evet, onun adını bazı mübalağalar ihate etmiştir. Bu mübalağalar Abdullah'ın Abbasi halifelerinin büyük babaları olduğu için Abbasiler devrinde icadolunmuştur. Fakat Abdullah geniş bir ilim ve kuvvetli delil sahibi olduğu için bu mübalağaların sağlam bir temeli var. Onun en meşhur sözleri Kur'an-ın tefsirindeki sözleridir.

Dördüncü şahsiyet, tasviri en güç olanıdır. Çünkü tarihcileri şaşırtacak şekilde yalan ve mubalağalar onun hakkında söylenmiştir. Bu da Ali bin Ebu Talip'tir. O'nun hakkında olduğu gibi kimse hakkında dedi kodu yapılmamıştır. Sevenleri de sevmeyenlerlde hakkında ıfrata varan konuşmalar yaptılar. Hakkında yalanlar uydurulmuş, şahsı etrafında mezhepler tesis edilmiş olan Hz. Ali gibi diğer bir şahsiyet yoktur. Ali'den Resül'i Ekreme isnat edilerek 686 hadis rivayet edilmektedir. Fakat bu hadislerden yalnız elli kadarının sahih hadis olduğu anlaşılmıştır. ([78]) Bir şiir divanı da ona nisbet edilmektedir. Fakat Mazinî Ali'nin şu iki beyitinden başka şiir söylediğinin doğru olmadığını kaydeder. Beytler şudur :

تِلْكُمْ قُرَيْشٌ تَمَنَّانِي لِتَقْتُلَنِي ۞ فَلَا وَرَبِّكَ مَا بَرُّوا وَلَا ظَفِرُوا ۞
فَإِنْ هَلَكْتُ فَرَهْنٌ ذِمَّتِي لَهُمُ ۞ بِذَاتِ وَدْقَيْنِ لَا يَعْفُو لَهَا أَثَرُ ۞

---

(77) İtkan C : 2
(78) Elfaslu fil milel ven Nahal Lİ Ibni hazm C. 4 : 137

«Kurayş beni öldürmek ümidine kapıldılar. Beni öldürmek ümidine kapılmakla iyi etmediklerini ve muvaffak da olmadıklarını Rabbim adına yemin ederek teyit eylerim. Ben helâk olursam onlara izi yok olmayacak helaket ve felaketleri himayeme alıyor ve rehin olarak onlara bırakıyorum.»

Nehcül Belaga adlı eserde dercedilen bir çok hutbeleri duaları, mektupları, vaaz ve hikmetleri ona nisbet ederler. Safedi ve Huart (78) gibi tenkitciler bunların hepsinin doğruluğunda şüphe etmektedirler. Bu şevk ve şüpheler bir takım sebeplerden ileri gelmektedir. Bunlardan bazılarının yaldızlı kafiyeli ve o asırda belirsiz olan ifade sanatı ile söylenmiş olmasıdır. Meselâ:

«أَكْرِمْ عَشِيرَتَكَ فَإِنَّهُمْ جَنَاحُكَ الَّذِي بِهِ تَطِيرُ، وَأَصْلُكَ الَّذِي إِلَيْهِ تَصِيرُ»

«Mensup olduğun aşiretine saygı göster, çünkü onlar, senin kendisi ile uçtuğun kanadım ve kendisine döneceğin aslındır». Bu ifadeler arasında, ancak Yunan felsefesi arapcaya nakil ve ilimler tasnif edildikten sonra meydana gelen tabirlerin bulunması bu şüpheleri doğuran sebeplerdendir. Meselâ: «istiğfar, altı manaya gelir, İman, dört direğe dayanır» ve bu iman evinin dört hududu olduğu vesikalara dayanarak muhkem bir surette tarif ve tahdit eden adamları andıran bir surette tarif ve tahdit edilmiş olması da bu cümledendir. Meselâ: «Bu evin dört sınırı var. Bir sınırı afetlerin sebeplerine kadar ulaşır...» denilmektedir. Bu tasvirde yalnız Abbasiler zamanında bilinen ince ve yaldızlı manalar var. Bu inceliği tavusun tasvirinde de görüyorsun. Cifr ilmine ait bir kitabın da Ali'ye nisbet edilmesi gibi. Bu eserde alemin yok olmasına sebkat edecek olan hadiseler anılmaktadır. Ali'nin arap nahvini vazeden Ebu Esved Dueli ile olan hikâyesi meşhurdur. Bunların her biri tarihci'ye ilmî bir şahsiyet olmak üzere Ali'yi tavsif etmeği zorlaştırmaktadır. Nehcül Belağa'de dercedilenlerden hangisi Ali'ye aittir? hangisi Ali'ye ait değildir? nakledilen hikmet ve mesellerden hangisi Ali'ye aittir ve hangisi Ali'ye ait değildir? hangi hadisler ve sadir olan hangi hükümler ve halifelerin onunla istişare edip iş gördükleri hangi istişareleri doğrudur ve hangileri doğru değildir? işte bunlardan her biri bugün bahis konusunu teşkil etmektedir.

(78) Edeb'el Arabî

Her halde Tabakatı İbni Saad gibi doğru sayılan kitapları gözden geçirsek Hz. Ali'nin hukukcu bir akıl sahibi olduğu anlaşılır. Resül'i Ekrem onu Yemen kadılığına tayin etmişti. Ali'nin müteaddit ve müşkül hükümlerde doğruluğu sabit olan fikirleri var. Onun hakkında şöyle denilmiştir: « قَضِيَّةٌ وَلَا أَبَا حَسَنٍ لَهَا » «Hasan'ın babasının bulunmadığı bir hüküm» yani bu hüküm hüküm değildir. Alkame Abdullah'dan şunu nakleder: «Biz kendi aramızda Medine halkı arasında kaza ve hükümde en ziyade maharet sahibi Ali olduğunü konuşurduk» bundan başka Hz. Ali Kur'an-a önem verir, Kur'an âyetlerinin manalarını ve ne hususta idiğini bilirdi. Hatta «Ali'nin Kur'na-ı nüzul sırasına göre [79] yazmış olduğunu söylerlerdi». O Kur'an ilminde Abdullah Bin Abbas'ın üstadıdır. İbni Abbas ondan bir çok şeyler öğrenmiştir. Ali ile Abdullah'ın ilmini mukayese edip şöyle diyorlar: «Abdullah bin Abbas Kur'an-ı Ali'den daha iyi bilir, Ali ise Kur'an-ın müphem ve müşkül olan yerlerini daha iyi anlardı [80].

Meşhur sahabelerin ilmin hangi dalında temayüz etmiş olduklarını araştırmak uzun sürecektir. Abdullah bin Mes'ud, Zeyd bin Sabit, Ebud Derda, Muaz bin Cebel, Ebu Zerr ve Ebu Musa El Eşarî gibi Fakat kısaca olarak şunu söyliyebiliriz: yukarıda anlattığımız şahıslar ilmin meşhur dallarında temayüz etmişlerdir. Burada anlattığımız sahabeler ise ilmin bu dallarındaki veyahut bazı dallarındaki bilgileri ile onlara benzerler. Ebu'l-Buhteri'den şöyle rivayet edilmektedir: «Biz Ali'nin katına gelerek Muhammed (S.A.) in sahabeleri hakkında sorularda bulunduk. Ali bizden: hangisi hakkında soruyorsunuz? diye sordu. Biz: Abdulah Bin Mes'ud hakkındaki fikrini söyle, dedik. Ali: «O Kur'an ve hadisi öğrendi, öğrenmesi bununla sona erdi. İlim olmak itibarile bu yeter, dedi. Bundan sonra biz Ebu Musa hakkında sorduk. O: «Ebu Musa ilim boyasile boyandı. Fakat bu boya sonradan ondan zail oldu» diye cevap verdi. Bundan sonra biz: bize Ammar Bin Yaser hakkındaki fikrini söyle dedik. Ali: «O mü'mindir, unuttu, hatırlatır isen hatırlar» diye mukabelede bulundu. Biz ona: Huzayfe hakkında söyle, dedik. Ali: «Muhammed'in sahabeleri arasında münafık-

---

(79) Tabakatı İbni Sad C. 2, S. 101
(80) Elmasdaru Nefsuhu S. 121

ların halini en iyi bileni odur» dedi. Biz ondan: Ebu Zerr hakkında söylemesini istedik. Ali: «O ilmi hıfzetti, fakat sonradan ilimde acze düşdü» dedi. Biz ona: Bize Selman hakkında söyle, dedik. Ali: «İlk gelip geçenlerin ve sonradan gelenlerin bilgilerini idrak etti, o çekmekle suyu tükenmeyen denizdir, o; peygamber ailesinden olan bizdendir» diye cevap verdi. Bundan sonra: Ey Mü'minler Emiri kendin hakkında söyle dedik. Ali: siz benden bunu mu istiyorsunuz? bana gelince sorduğum (yani peygamberden sorduğum) zaman bana cevap verilir, susar isem sorulur (yani peygamber faydalandırmak üzere) kendisi benden sormağa başlardı» dedi. Fakat burada her birinin kendine mahsus bir alanı olan iki bilgin hakkında söze söylemek faydasız olmıyacaktır ki bunlar Abdullah Bin Selam ile Selman'dır.

Abdullah Yahudi terbiyesile terbiyelenmiş bir yahudi idi. Kur'an-ı tefsir edenler onu şu âyette anılan bilginlerin başında saymışlardır:

« أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ » «İsrail oğullarından olan bilginler bunu bilirler» (26 : 97). Abdullah -bir rivayete göre- peygamber Medine'ye göç ettikten sonra islamiyeti kabul etmiş ve Ömer'le beraber Şam'a gitmiştir. Osman'ın üzerine yürüyenlere hutbe söyliyerek onu müdafaa etmiş ve asileri hakir düşürmek istemiştir. Abdullah hicri 40 yılı sıralarında ölmüştür. Abdullah sahabeler arasında ilmi ile meşhurdur. Hatta Muaz onu nezdinde ilim tahsil edilen dört bilginden biri saymıştır. Müslümanlar Abdullah'tan bir çok şeyler nakletmişlerdir ki nakledilen bu şeyler onun tevratı ve tevratla ilgili olan şeyleri bildiğini göstermektedir. Abdullah'ın adı etrafında İsrailiyata dair bir çok şeyler toplanmıştır. Ebu Hureyre ile Enes bin Malik ondan hadis naklederler. İbni Cerir Taberî onun tarihi dini meselelere dair olan bir çok sözlerini nakletmektedir.

Her halde müslümanların Tevrattan öğrendiklerinin bir kısmını Abdullahdan almışlardır. Nakledilen bu şeylerden bazıları Kur'an tefsirile ve kıssalarla ilgilidir. Bunları biz aşağıda arzedeceğiz.

Selman Farisî'ye gelince Muhammed Bin İshak'ın rivayeti doğru ise o müslüman olmadan önce ardı sıra bir takım dinleri kabul etmiştir. O önce ihlaslı bir mecusi olup (Mutekitleri ateş yakmakta olan

ateşkedede yaşardı). Mecusiliği bırakarak hıristiyanlığı kabul etti. Muhlis ve en tekva bir hıristiyan oldu. Sonradan benî Kurayzeden bir yahudinin kölesi oldu. Müslüman olmadan önce onun bir çok memleketlerde dolaşmış olduğu rivayet edilmektedir. -Rivayete göre o İsfehan'dandır. O, hıristiyanlığı öğrenmek üzere Şam'a, oradan Musul'a Nusaybin'e, oradan Rum memleketindeki Amuriyye- Amuriyom'a gitti. Oradan da islamiyeti öğrenmek maksadile arap yarımadasına geldi. Vadiyül Kuraya indiğinde Kelp'ten olan bir cemaat ona zulmetti. Onu sattılar. Bundan sonra Medine'ye geldi ve müslüman oldu (81).

Bundan anlaşıldığına göre Selman türlü dinlere vakıf idi. Ali bin Ebu Talib'in şu sözlerinden Selman'ı irade etmiş olması mümkündür: «Sizin aranızda Lokman hekim gibi kim var? o önce gelip geçenlerin ve sonradan gelenlerin bilgilerini bilir, önce inmiş kitapları da sonradan inmiş kitapları da okumuştur. O; suyu çekilip bitmez bir denizdir». Onun hal tercümesi onun dinî zihniyetinin zahitlk ve tekvalık zihniyeti olduğunu göstermektedir. O; Osman zamanında Medain'de öldü.

Habeşelilerin Bilali, Rumların Suheybi örnek edindikleri gibi Fars müslümanları, Selman'ı kendilerine örnek edip; milliyetciler onunla iftihar etmişlerdir. Şiîler onu Ali ile oğulları Hasan ve Hüseyin'e raptetmişlerdir. Sofiyeler onu tasavvufu tesis edenlerden biri sayarlar. Farslar onun hakkında mübalağalı söz söylemişler ve bir çok şeyleri ona nisbet etmişlerdir.

Burada anlattıklarımız sahabeler arasında ilim alânında bir faaliyet mevcut olduğunu göstermeğe yeter. Bu faaliyetlerin çoğu din alanında olup, türlü dalara ayrıldığını ve türlü şahsiyetleri bulunduğunu da anlatır.

İşte sahabelerden olan bilginler islam yurduna yayıldılar. İstersen öğretmek maksadı ile türlü şehirlere dağıldılar, diye ifade edebilirsin. Peygamber bunlardan bazılarını arap yarım adasındaki bölgelere gönderdi. Yemen'e Bahreyn'e ve Fethettikten sonra Mekke'ye gönderdi. Futuhat çoğalarak memleket genişledikten sonra Ömer de bu tarzda hareket etti. Salim Bin Abdullah şöyle diyor: «Zeyd Bin Sabit öldüğü gün İbnl Ömer'le beraber bulunuyorduk. Ben ona: bugün

(81) Tabakatı İbni Saad C. 4 : 53

insanların bilgini öldü, dedim. İbni Ömer: «Allah ona bugün rahmet eylesin, o insanların bilgini ve uzmanı olup, Ömer onları türlü bölgelere dağıtmıştı dedi» ([82]).

Ömer Bin hattab'dan şöyle nakledilmektedir: «Muaz Bin Cebel Şam'a hareket ettğinde Ömer: O Şam'a gittikten sonra Medine'deki yeri boş ve ahalisi ondan muhtaç olduğu için ben Ebu Bekir'e Medine'de alıkoyması için söylemiştim, o benim bu sözümü kabul etmedi adam şehit olmak maksadile cihada gitmek istiyor, ben onu bu seferinde alıkoyamam, dedi. Ben Ebu Bekir'e: O döşeğinde iken ölürse ona şehitlik derecesi verileceğini yeminle teyid eylerim, diye cevap verdim, dedi». Ömer Kûfe ahalisine: «Ben size öğretmen ve vezir olarak Abdullah Bin Mesud'u gönderiyorum, onun hakkında sizi kendime tercih ettim, ondan ilim öğreniniz» diye yazdı. İbni Mes'ud Kûfeye gitdi, yerleşti. Mescid'in bir tarafında kendisi için bir ev bina etti. Bunun benzeri çoktur.

Memleketin birçok tarflarına yayılmış olan bunlar indikleri her şehir ve bölgede ilim hareketleri icadettiler. Medreseler tesls ettiler. Onların kendilerinden ilim nakleden tabiî'ler vardı. Bunların huzurunda tabiin talebeler çağını idrak edenler, tabiiler huzurunda ise tab'i tabiîn tabiinler çağına yetiştiler ki bunları fikir ve maikure hareketlerinin me'kezlerinden bahsederken anlatacağız.

Bundan sonra azatlılar ve onların evladı bu ilmi harekete iştirak ettiler. Hareket dairesi genişledi. Bu azatlı ve onların evladından tabiin ile Tabaı Tabiin'lerin uluları yetişti.

Azatlılar ve İlim: Memleket ahalisi bildiğimiz gibi arap ve araptan başkaları olmak üzere iki unsurdan terekküp ediyordu. Araplar memleketler fetheden unsur idi. Sahabeler zamanında ilimle iştigal edenler araplar idi. Çünkü sahabelerin çoğu araptır. Sahabelerin bilginleri fethedilen memleketlerde ilim öğretmeğe başladıktan sonra onlardan araplar da yabancılar da ilim öğrendiler. Tabiin ve Tebai tabiin zamanında ise ilimle meşgul olanların ancak az bir kısmını araplar teşkil etti, çoğu azatlılar ve onların oğulları idi. İbni Haldun bunun sebebini şöyle anlatıyor: «Bunun sebebi göçebelik ve sa-

---

(82) Tabakatı İbni saad 4:61

de bir hayat sürme sebebiyle bu milletin, önceleri ilim, sanat sahibi olmamasıdır. Onlar ancak Alah'ın emirlerinden ve nehiylerinden ibaret olan şeriat hükümlerini hıfzettikten sonra ezberden naklediyorlardı. Şeriatin sahibinden- Peygamberden ve onun sahabelerinden Kur'an-ı ve hadisi nakledip, din hükümlerinin kaynaklarını biliyorlardı. O vakit islamlar araplardan ibaret olup, onlar öğretimden, telif ve tasniften habersiz idiler, bu işlere baş vurmamışlar, buna ihtiyaç da duymamışlardı. Sahabeler ve onların asrına yetişen tabiin zamanında da bu hal devam etti. Ömürlerini şeriat hükümlerini bu şekilde nakletmeğe tahsis edenler Kurra, yani okuyup yazanlar adile anılırlardı. Bunlar ümmi, yani okuyup yazmak bilmeyenlerden değil idiler. Sahabe (araptan olanları) arasında okuyup yazmak bilmeyenlere avam denirdi. Kur'an-ı okuyan ve hıfzedenlere kurra ve Havas adı verildi. Bundan sonra bu ilimlerden her biri meleke ve mümareseye muhtaç birer ilim halini aldı ve sanat sırasına girdi. Biz yukarıda sanayiin, oturak bir hayat yaşıyanların benimsedikleri bir iş olup, arapların bundan uzak olduklarını anlatmış idik. Bundan dolayı ilimler oturak hayat yaşıyanlara mahsustu... Araplar bundan uzaktır. O çağlarda oturak hayat yşayanlar arap olmayan milletler veyahut onlar kabilinden olan azatlılar ve şehirlilerdir.... Bunlar bu işe daha hazırlıklıdırlar, Çünkü Fars devletinin kuruluşundan beri onlar oturak hayata alışmış insanlardır... Bundan dolayı nahv sanatı, Sibeveyh ve ondan sonra Farsî ve bu ikisinden sonra Zeccaç tarafından vücude getirildi. Bunlardan her biri nesepleri cihetinden Acemdir. Hadis ilmî ile meşgul olanlar, fıkıhın usul ve kaidelerini bilenleri, kelam ilmî uzmanları ve tefsir bilginlerinin çoğu acem -arap olmayan milletlerden- idi. İlimler yalnız acemler tarafından hıfız ve tasnif edildi. Bu kültürü idrak eden araplara gelince Abbasiler devrinde onları bu işlerden riyaset başkanlık alıkoydu». İbni Haldun'un sözünün özü bundan ibarettir.

İbni Haldun ilimlerin tasnifinden bahsediyer ise de, anlaşıldığına göre, onun maksadı Abbasiler zamanını anlatmaktır. İbni Haldun'un gösterdiği sebep Emeviler zamanı - tabiin ve onlardan sonrakiler zamanı hakkında doğrudur. Fakat o bu nazariyesinde çok ileri giderek arapları ilimlerin tasnifine iştirak payesinden mahrum etmektedir. Emeviler zamanında araplardan Sait bin Müseyyeb, Alkame,

Şurayh, Mesruk Nahaî ve başkaları gibi en tanınmış bilginlerin bulunduğu bellidir. Fakat çoğunluğu azatlılar ve onların benzerleri teşkil ediyorlardı. Medine'de Süleyman bin Yesar yaşıyor, o; en bilgin ve din ilimlerinde uzman bir zattı. Onun babası Resül'i Ekremin eşi olan Meymune'nin azatlısı idi. Nafî ise Abdulah Bin Ömer'in azatlısı idi. O; Abdullah Bin Ömer'in bildiği hadislerin çoğunu rivayet eder. Nafî aslen Deylem'li idi. Rebiatürrey iman Malik'in üstadıdır. Rebia'nın babası Ferruh azatlılardandır.

Mekke bilginlerinden Mücahit bin Cebr beni Mahzum'un azatlısıdır. O tefsir bilgilerini İbni Abbas'dan en çok rivayet eden bir bilgin dir. Ata bin Rebah beni Fihr'in azatlısıdır. Aslen Yemen'li bir küçük şehri olan Cend'de arap olmayan babadan doğmuştur. O; siyah ırktandır. Ebu Zübeyr Muhammed bin Müslim bin Tedrus Hakim bin Hizam'ın azatlısıdır. O, hadisi en çok hıfzeden bir zattır.

Kûfe bilginlerinin en tanınmışı olan Sait bin Cubeyr, Beni Vâlibe'nin azatlısı ve siyah ırka mensup idi. Basra'da Hasan bin Yesar şöhret kazanmıştı. O Zeyd bin Sabit'in azatlısı idi Muhammed bin Sîrînin babası Meysan da esir edilenlerden idi. Annesi Safiyye Ebu Bekir Siddık'ın azatlısı idi. Muhammed Basra fakihlarındandır. Hasani Basrî'nin babası da Meysan esirlerinden idi.

Şam ahalisi arasında Mekhûl bin Abdullah şöhret kazanmıştır. O Evzaî'nin öğretmenidir. Babası Herat'lıdır. Annesi Kâbil hükümdarlarından birinin kızıdır.

Mısır'da Ezdlerin azatlısı olan Yezid bin Habip şöhret kazandı. O Mısır müftisi idi. Leys bin Sait ondan ilim öğrendi. Yezid, aslen berberi olup, babası denkle ahalisindendir (83).

Burada anlattıklarımızdan başka arap ve acem karışık, anne babadan doğma bir çok bilginler var. Bunlar Salim bin Abdullah bin Ömer bin Hattab ile Kasım bin Muhammed bin Ebu Bekir ve Ali bin Hüseyin bin Ali bin Ebu Talip -ki Zeynül Abidin diye tanınmıştır- gibi zatlardır. Zemahşerî bunların annelerinin Yezdecird'in kızları olduğunu söyler. Tabiinlerin en bilgini olan Şaabî de bunlardan biridir. Şaabî'nin babası arap, annesi Celûlada esir edilen kadınlardandır.

---

(83) İbni Hallikân, âlâmülmuvakkıîn ve İbni Sad'ın tabakatından alınmışlardır.

Bu asırda yetişen bilginlerin hangisinin arap hangisinin azatlılarda nolduğunu araştırıp saymağa başlar isek, uzun sürecektir. Fakat neseplerini umumî bir surette gözden geçirir isek çoğunun azatlılardan olduğu anlaşılmaktadır.

El İkdül Ferit'te şöyle denilmektedir: «İbni Leyla diyor: İsa bin Musa diyanet sahibi, fakat arap kavmiyet ve asabiyeti şiddetli olan bir zat idi. O benden: Basra'nın fakıhı kimdir? diye sordu. Ben: Hasan bin Hasan, diye cevap verdim. O: ondan sonrd Basra'nın fakıhı kim? diye sordu. Ben: azatlılardan, diye cevap verdim. O: Mekke'nin fakıhı kim idi? diye sordu. Ben Ata bin Rebah ile Mücahit, Sait ve Süleyman bin Yesar, diye cevap verdim. O: bunlar kimlerdir? diye sordum. Ben: Azatlılardan, diye mukabelede bluundum. O Medine'-sordum. Ben: Azatlılardan, diye mukabelede bluundum. O Medine'nin fakıhları kimlerdir diye sordu. Ben Zeyd bin Eslem, Muhammed bin Münkedir ve Nafî bin Ebi Nüceyh diye cevap verdim. O bunlar kimdir? diye sordu. Ben: Azatlılardan, diye cevap verdim. İsa'nın yüzünün rengi değişti. Bundan sonra o: Kuba ahalisinin en Fakıhı kim? diye sordu. Ben: Rebiatürrey ve İbni Ebu Zinad, diye cevap verdim. O: bunlar kimler? diye sordu. Ben: azatlılar, diye cevap verdim. İsa'nın yüzü kül rengi gibi oldu. O bundan sonra: Yemen'in fakıhı kimdir? diye sordu. Ben: Tavus ile oğlu ve İbni Münebbih, diye cevap verdim. O bunlar kimler? diye sordu. Ben: Azatlılardan, diye cevap verdim. Bunu işittikten sonra onun boğazındaki şah damarları kabarıp şişti, ve dik bir surette oturdu. Bundan sonra Horasanın fakıhı kim? diye sordu. Ben: Ata bin Abdullah Horasani, diye cevap verdim. O: Ata kimdir? diye sordu. Ben: Azatlı diye cevap verdim. Bunun üzerine yüzünün bozarması arttı, sim siyah oldu, ben onun hayatından korktum. O bundan sonra Şam'ın fakıhı kim? diye sordu. Ben Mekhül, diye cevap verdim. O Mekhül kim? diye sordu. Ben azatlı, diye cveap verdim. İse bunun üzerine derin nefes aldı. Bundan sonra Kûfe'nin fakıhı kim idi? diye sordu. Yemin ederimki onun hayatından korkmasam Hekem bin Utbe ve Ammar bin Ebu Süleyman, Diye cevap vermiş olacaktım. Fakat İsa'nın kötüleştiğini gördüm. Bundan dolayı İbrahim (En-Naha'i) ve Şaabî diye cevap verdim. O: bunlar kim idi? diye sordu. Ben:

Arap diye cevap verdim. O bunun üzerine Allahuekber, dedi. Heyecanı sükûnet buldu.

Bunun benzeri Yakutun mücceminde Horasan, maddesinde anlattığıdır. Abdurrahman bin Zeyd bin Eslem dediki Abdullah bin Abbas, Abdullah bin Zübeyr ve Abdullah bin Amr bin El As'dan ibaret olan Abadile diye anılan bu zatlar öldükten sonra memleketlerde fakıhlık derecesi azatlılara intikal etti. Mekke'nin fakıhı Ata bin Ebu Rebah, Yemen'in fakıhı Tavus, Yemame ailesinin fakıhı Yahya bin Kesir, Basra'nın fakıhı Hasan Basri, Kûfe ahalisinin fakıhı Nahaî [84]. Şam'ın fakıhı Mekhül, Horasanın fakıhı Horasanlı Ata oldu. Ancak Allahu Teâlâ Medine fakıhlığını Kurayş'den birine tahsis etti. ki Medine ahalisinin fakıhı itirazı götürmeyecek bir sürette Sait bin Müseyyeb oldu.

Bu kabilden bir çok kıssa ve hikâyeler var. Fakat bunlar kavmiyet taassubu zihniyetinden hali değilsede temeli doğrudur, bilginlerin çoğu azatlılardan idi. Bunu İbni Haldun'un anmadığı diğer bir sebep de şudur. Bildiğin gibi sahabeler birçok azatlılar edindiler. Bu azatlılar sahabelerin evlerinde hizmet ediyor ve diğer işlerini görüyorlardı. Sahabe tacir ise azatlıları alış veriş işlerinde onun yardımcıları idiler. Sahabe bilgin ise azatlıların onun talabesi ve ilim alanında onun yardımcıları idiler. Azatlılar istidat sahibi adamlar ise sahlplerinin saklı ve aşikâr olan her işlerine iştirak ettiklerinden ve sefer ve ikametlerinde beraber bulunduklarından bilgin olarak yetişirler idi. Bunun delili Abdullah bin Ömer'in azatlısı olan Nâfidir. Nafî sahibinin bildiklerinin çoğunu öğrenmiş idi. Hadis bilginleri Şafii nin Nafî vasıtasile İbni Ömer'den olan rivayetlerini altın zincir diye anarlar. Bunun diğer bir delili de İbni Abbas'ın azatlısı olan İkrime'dir. Abdullah'ın oğlu Ali İkrime'yi Halid bin Zeyd bin Muaviye'ye dört bin dinara sattı. İkrime sahibi olan Ali'nin nezdine gelerek: sende hiç hayır yok, çünkü sen babanın ilmini dört bine sattın, dedi. Bu sözün tesiri ile Ali akdi bozdu. Halid de alış - verişi bozdu. Ali İkrime'yi azat etti. Bunun benzerleri çoktur.

Dini hareketler hakkında eserin aşağıdaki bölümünde daha tafsilli bilgiler vereceğiz.

---

(84) Bu rivayet Nehaînin azadlılardan olduğunu gösterir, fakat İbni Halikân Onun Muzhec'de büyük bir kabile olan Naha'dan, anneside onlardan olduğunu söyler. Doğrusu budur.

İlmî hareketlerin ikincisi : Tarih alânındaki çalışmalardır. Tarih alânındaki çalışmalardan tarih kitapları yazmağı kast etmiyoruz. Maksadımız o asırda islam memleketlerinde gelip geçmiş milletlerin ve geçen asırların hallerine ve Peygamber zamanında cereyan eden hadislere ve ondan sonraki halifelere da'ir yayılmış olan haberlerdir. Aşağıda bu asra dair verceceğimiz bilgilerden bu hareketin geniş yazmakta olduğumuz bu asırda, yani Emeviler devrinde belli olduğunu anlatmaktır. İbni İshak ile onun benzerleri zamanlarında belli olan bilgileri rivayet etmiş ve toplamışlardır.

Bu tarihi hareketlerin bir takım kaynakları var.

Birinci Kaynak : Bazı halifelerin devletin idare ve siyaseti için diğer milletlerin hükümdarlarına dair haberleri, siyaset, nizam ve kanunları bilmek istemeleridir. İslam memleketi bu derecede genişledikten sonra bunları anlamak bir zaruret idi. Futuhattan önce arap yarımadasında malî ve ekonomik hareket zayıf olup, fetihten sonra husule gelen büyük hareketi idare etmek için yeter derecede değil idi. Vergileri toplamak, toplanmış olan paraları muhafaza ve sarfetmek usullerini bilmek gerekti. Memleketi idare, düzenlemek ve hükmetmek yollarını öğrenmek zaruri idi. Halifelerden bazıları diğer milletlerin bu gibi hallerini anlamağa koyuldular. Mesela Mes'udi, Muaviye İdare işlerinden boş kaldığı zaman «gecenin üçde birlni Araplara, arapların meşhur olaylarına, arap olmayan milletlerin ve onların hükümlarına, onların tebaalarını idare tarzlarına, siyasetlerine ve geçen çağlarda yaşayan milletlerin hallerine dair olan haberleri dinlemek ve öğrenmekle geçirirdi. Bundan sonra eşleri tarafından gönderilen helva ve başka zarif ve nadir yemekler gelirdi. Bundan sonra odasına çekilir, gecenin üçte birini uykuda geçirirdi. Bundan sonra kalkar, hükümdarların siyretleri, haberleri, savaşları, hile ve mekirleri yazılı olan defterler getirilir. Bu ödevle mükellef olan köleler bu defterleri Muaviye'ye okurlardı. Bu köleler bu defterleri hıfzetmeğe ve okumağa memur idiler. Muaviye bu yoldan her gece bir takım haberleri, hükümdarların siyretlerini, eserlerini ve türlü siyasetlerini dinlerdi». Mes'udi'nin sözleri burada sona erdi. Bu yoldan müslümanların ileri gelenleri arasında bazı tarihi bilgilerin yayılmış olduğunda şüphe yoktur.

İkincisi : Birincisine göre daha önemli olan ikinci kaynak tarihî olan çeşitli milletlerden bir çoğunun islamiyeti kabul etmiş olmasıdır. Bu müslümanlar kendi kavimlerinin tarihini, kavmiyet taassubu bir hareket olduğu anlaşılacaktır. Bu hareket bu asırdan sonra telif edilmiş eserler için bir temel teşkil etmiştir. İbni İshak, İbni Ceriri Taberî ve başkaları eserlerini bunlardan istifade edip telif etmişlerdir. İbni Cerir Taberî'nin eserini gözden geçirir isen bunu anlıyacaksın. Senet ve rivayetler silsilesi bunu göstermektedir. Taberî'nin onlardan rivayet ettiği ve görüştüğü bilginlerden Abbasiler devrinde yaşıyan üç veyahut dört ravi silsilesinin ona ulaşmış olduğu görülmektedir. Bu raviler kendilerinden önce Emeviler veyahut Hülefayı Raşidin doğru yoldan ayrılmayan dört halife zamanında yaşıyan ravilerden rivayet ederler. Maksadımız bu tarihî hadiselerin tarihini veyahut başka bu gibi sebeplerden dolayı, müslümanlar arasına sokmağa ve yaymağa başladılar. Yahudilerden bir çok adam müslüman oldu. Bunlar Tevrat ve şerhlerinde yazıldığı şekilde yahudilerin tarihini ve hadiselere dair olan haberleri biliyorlardı. Bu yahudiler bu haberleri müslümanlara anlatmağa başladılar. Müslümanlar bu bilgileri Kur'an tefsiri ve bazen de diğer milletlerin tarihi ile ilgilendirdiler. İstersen Taberî tarihinin birinci cildini oku. Orada bu kabilden bir çok haberlere rast geleceksin. Meselâ : «Bana Müsenna bin İbrahim, kendilerine Abdullah bin Salih'in söylediğini haber verdi. Abdullah'a Sait bin Ebu Sait'ten rivayet edip Ebu Mi'şer söylemiştir. Ebu Mi'şer Abdullah bin Selam'ın kendisine şunları söylediğini rivayet eder : Allah'u Teâlâ pazar günü varlıkları yaratmağa başladı. Yer yüzünü pazar ve pazartesi gününde yarattı. Rızkları ve dağları salı ve çarşamba günü yarattı. Gökleri Perşembe ve Cuma gününün son saatinde tamamladı. Bu saatte acele edip Adem'i yarattı. Kıyamet işte bu saatte kopar» (83). Bu kabilden olan bir çok kıssalar Kur'an-ın Peygamberlere dâir olan âyetleri tefsir edilirken anılmaktadır. Fars'ların da tarihleri ve estureleri vardı. Müslüman olduktan sonra onlar da tarihlerini nakil ve esturelerini rivayet etmişlerdir. Hıristiyanlarda bu şekilde hareket ettiler. Çeşitli milletlerden nakledilen bir rivayet ve estureler müslümanlar arasında yayıldı ve tarih kaynaklarından birini teşkil etti.

---

(83) Taberî, 1 : 24

Bu iki nevi, tarihden ziyade kıssalara benzemektedir.

Üçüncüsü : Kaynaklardan üçüncüsü ve en önemlisi hadistir. Müslümanlar ilim hareketlerinin başlangıcından itibaren hadisleri toplamağa başladılar. Hadis çeşitli konuları içine almaktadır. Hadiste Peygamberimizin ve sahabelerinin ibadetleri, muamele ve cinayetler hakkında âyet ve hadisten çıkardıkları hüküm ve kaideleri, vaaz ve irşada dair olan sözleri anlatılmaktadır. Hadisin hakir görülmiyecek derecede tarih kısmı var. Peygamberin Mekke ve Medine'deki hayatı, Mekke'den göç etmesi, sefer ve savaşları, Ebu Bekir'in yaptıkları işleri, Ömer'in futuhatı ve buna benzer olaylar anlatılmaktadır. Bunlardan her biri tarihi hadiseler olup hadiselerde serpili bir halde bulunmaktadırlar. Abdullah bin Ömer'in şahsında gördüğün gibi buna sahabelerden bazıları önem vermişlerdir. Tarihe ait olan bu hadisler sonradan Siyer ve Meğazî'ye dair eserler telif edilirken kaynak teşkil etmiştir. Bu konulara dair müstakil eserler telif ve bunlara sözleri mevsuk olan hadis bilginlerinin araştırmaları ilave edilmiştir. Siyer ve Meğaziye dair yazılan bu eserlerin kaynaklarının hadis olduğu usluplarının hadis uslubuna benzemesinden ve olayları anlatma ve hikâye tarzının hadis tarzında olmasında anlaşılmaktadır.

Müslümanlar hicretin birinci yüz yılından başlıyarak siyer ve gazvelerlee ilgili olan konulara dair müstakil eserler vücude getirmek suretiyle bu alâna önem vermişler. Vehb bin Münebbih (34 - 110 hicri) gazve ve seferlere dair müstakil bir eser yazmıştır. Urve bin Zübeyr bin Avvam (23 - 94) ki o Medine'li fıkıh ve hadis Âlimlerinin en ileri gelenlerindendir, Resül'i Ekremin siyretine-hal tercümesine olan Eban bin Osman bin Affan (22 - 125 H.) hakkında da aynı sözleri söylerler. Eban'ın Talebesi Abdurrahman bin Mugiyre (125 hicri yılından önce ölmüştür) üstadının, Rasül'i Ekremin siyretine dair olan eserini toplamıştır.

İbni Şihab Ez-Zühri (51 - 124 hicri)nin de gazvelere dair bir eser vücude getirmiş olduğunu rivayet ederler. Musa bin Ukbe (141 hicride ölmüştür)nin de bu konuya dair bir eser yazdığı söylenir.

Bu eserin telifinde kulanılan usul ve tarz siyer ve gazvelere dair olan hadisleri bir araya toplamaktan ibaret olmuş, bundan ötesine geçmemiştir. Uzun sözün kısası bu çalışmalar bundan öncelerine nisbetle mana ve konu itibarile tarih bilgisine daha yakın olmuştur.

Bunlardan her biri, her ne kadar ince bir ilim boyasile boyanmamış idi ise de, tarih alanındaki çalışmaların geçnişlemiş olduğunu göstermektedir.

Kıssalar: Tarih ile ilgili olan bu çeşit çalışmalardan birini de o çağda kıssa adı verilen bilgiler teşkil eder. Bu kıssalar islamiyetin ilk günlerinde ihdas edilmiştir. İbni Şihap bu hususta şöyle diyor «Resül'i Ekremin mescidinde ilk önce konuşan Temim Dâri olmuştur. Temim, vaaz etmek için Ömerden müsaade istedi ise de, Ömer müsaade etmedi. Ancak halifeliğinin son günlerinde haftada iki gün kıssa bir konuşmasına müsaade etti. Temim bundan sonra Ömer'in emrine göre hareket etti». Hasan'dan nakledilen diğer bir rivayette ondan kıssalar ne vakit ihdas edildi, diye sorulmuş idi. O; Osman zamanında diye cevap vermiştir. İlk önce kıssa söyleyen kimdir? diye sorulduğunda Temim Dâri diye cevap vermiştir.

Temim, Yemen hıristiyanlarından olup, hicretin dokuzuncu yılında islamiyeti kabul etmiş idi. Resül'i Ekreme Cessase ve deccal ([84]) kıssasını söyleyen odur. Temim rahiplik ederdi. Ebu Naim onun hakkında (asrının rahibi idi) tabirini kullanır. Onun bu hali hıristiyanlık zihniyetinden ibaret olup, islamiyetten sonra da o bu zihniyeti muhafaza etmiştir. Mescide ilk önce mum yakan adamın da mezkûr Temim olduğu rivayet edilmektedir.

İlk kıssa söyleyen Temim olduğu hakkında rivayetler birleşmiş gibidir. Fakat onun neleri hikâye etmiş olduğunu bilemedim. Ancak Cessase ve deccal kıssası ve onun yayılmış olan bir çok sözleri onun neler anlatmış olduğu hakkında bir fikir verebilir. Meselâ Revh bin Zinbâ, Temimi Dâri'yi ziyaret etmiş idi. Temim bu esnada atı için arpa temizliyor, ailesi yanında bulunuyordu. Revh ona: bunlar seni bu işten müstağni kılmazlar mı? dediğinde Temim: evet, fakat Resül'i Ekremden şu hadisi işittim:

مَا مِنْ امْرِئٍ مُسْلِمٍ يَنْقِي لِفَرَسِهِ شَعِيرًا ثُمَّ يُعَلِّقُهُ عَلَيْهِ اِلَّا كَتَبَ اللّٰهُ لَهُ لِكُلِّ حَبَّةٍ حَسَنَةً »

(84) İsabe, C. 1: 191. Cessase hikayesi şöyledir: Temim diyorki. 'o' lahsın ve Cuzzam kabilesinden otuz kişi ile gemiye bindi. Fırtına sebebiyle bir ay denizde çalkandıktan sonra batı tarafında bir adaya çıktılar, geminin yakınında durdular. Adanın iç kısımlarında Kıllı bir hayvana rastgeldiler. Kim olduğunu Sordular, o da Cessase olduğunu söyledi. Casusluk edip Deccal'e haber ilettiği İçin cessase adını almıştır, dedi,

«Müslüman olan her hangi bir adam atı için arpa temizler ve (torbaya koyarak torbasını) atının başına geçirir ise, Alah'u Teâlâ her arpa tanesi için ona bir hasene yazar» (85). Bunlar Temim'in düşünüşünü, kıssalarının çeşidini ve rivayetlerinde ne maksat gözettiğini gösterir.

Bu kıssalar şu yolda hikâye edilirdi. Kıssa söyleyen adam oturur etrafında adamlar toplanır, onlara Allah'ı hatırlatır, onlara hikâyeler, hadiseler ve diğer milletlerin hikâye ve kıssalarını, esturelerini ve buna benzer şeyleri nakleder, kıssa söyleyen adam sözlerinin doğru olmasından ziyade rağbet ettirmeğe ve korkutmağa önem verirdi. Leys bin Sait bu yönde şöyle diyor:

«Kıssa iki türlüdür. Birisi ammeye söylenen, diğeri havasa mahsus kıssadır. Ammeye söylenen kıssaları işitmek isteyenler kıssacının etrafında toplanır, o; onlara vaaz ve onları irşat eder, Allah'ı hatırlatır, bu tarz kıssayı söylemek de işitmek de mekruhtur. Havasa mahsus olan kıssa Muaviye tarafından ihdas ve onun tarafından biri bu işe memur edilmişti. Sabah namazı kılınıp selâm verildikten sonra kıssa söyleyen adam oturur, yüce Allah'ı hatırlatır, ona hamd eder. Resül'i Ekreme selavat okur, halifeye, onun vali ve memurlarına, akraba ve taallukatına, askerine dua ve halifeye karşı savaşanlara umumiyetle bütün müşriklere beddua eder» ([87]).

Halkın arzularına uyduğu için bu kıssalar pek çabuk revaç buldu. Kıssacılar bir çok yalanlar karıştırdılar. Rivayete göre Ali bin Ebu Talip onları mescidden kovmuş, sözlerinde doğruluğu aradığı için Basra'lı Hasan'ı bundan istisna etmiştir.

Ali ile Muaviye arasındaki kargaşalılkar esnasında bu kıssacılar bir siyasî -propoganda- vasıtası olarak kullanılmıştır. Her parti bu hikayecileri kendi partisine çağırmak için bir vasıta ve yardımcı edinmiştir. Leys bin Sait'den rivayet ettiğimizde bunu teyid eyler. İbni Lühey'a'nın Yezd bir Habib'ten olan şu rivayeti de bunu doğrular. Bu rivayete göre Ali (R.A.) kunut duası okudu. Duasında kendine karşı savaşanlara beddua etti. Muaviye bunu işittiğinde birini sabah namazından ve akşamdan sonra kıssa söylemeğe, kendisine ve Şam ahalisine dua etmeğe memur etti.

---

(85) Üsdülgabe C. 2 : 215

(87) Hotatul makrızı, 2 : 253

Kıssaların kıymeti yükseldi. Hatta resmî bir ödev halini aldı ve ücretli resmî adamlar buna memur edildi. Kendî Kitabül Kuzât adlı eserinde kadılardan bir çoğunun aynı zamanda kıssa söyleme de memur edilmiş olduğunu kaydeder ve der ki: Mısır'da ilk önce Tucip kabilesinden Süleyman bin Itr 38 hicride kıssa söyledi, kadılık ile kıssa söylemek onun şahsında toplandı. Sonradan kadılıktan azledilip yalnız kıssacılık ödevinde bırakıldı.

Bizim için işin resmî cihetinin önemi yoktur. Önemli olan ciheti ilme benzeyen bir şekilde olmasıdır. Bu kıssalar vasıtasile diğer milletlerin bir çok esturelerinin müslümanlar arasına sokulmuş olduğunu görüyoruz ki yahudilik ve hıristiyanlık estureleri gibi bu kıssaların naklolunması hadise bir çok yalanlar karışmak için kapı açtı, uydurma olayların ve hâdiselerin hikâyesi karıştığı için tarihi ifsat etti, İnceleyen bilgisini olmadığı için hakikatin belgelerini ortadan kaldırdı.

Burada bu kıssacılar ve benzerleri için kaynaklık ödevini görmüş olan iki büyük kaynağı anmamız gereklidir ki bu kaynaklar kıssa, tarih, hadis ve tefsirlerde çok anılmaktadırlar. Bu kaynaklardan biri Vehp bin Münebbih, diğeri Kâbül Ahbar'dır.

Vehb bin Münebbih aslen Fars'lı olup Yemen'de yaşamıştır. Vehb islamiyeti kabul etmiş olan kitap ehlindendir. O: ilk çağlara, alemin başlangıcına ve peygamberlere dair bir çok haberler nakleder. O kendisi hakkında: «Ben Allah'ın indirdiği kitaplardan yetmiş tane kitap okudum» derdi. O; 110 hicri sırasında San'a da ölmüştür. Kâbül Ahbar veyahut Kâb bin Ma'ti'de Yemen yahudilerindendir. O da müslümanlara yahudilere dair olan haberleri en çok rivayet edenlerden biridir. O; Ebu Bekir veyahut Ömer zamanında islamiyeti kabul etmiştir. İslamiyeti kabul ettikten sonra önce Medine'ye geldi, sonradan Şam'a gitti. Ondan iki adam ilim öğrendi. Kâb'ın ilmi en çok bu iki bilgin tarafından yayılmıştır. Bu iki zattan biri Abdullah Bin Abbas'tır. İbni Abbas tefsirinde işte bu israiliyatı illet ve delil yerinde anmaktadır. Kâb'ın ilmini nakledenlerden ikincisi Ebu Hureyre'dir. Kâbül Ahbar'ın Vehb bin Münebbih gibi kitap telif etmiş olduğu rivayet edilmemektedir. Onun bize kadar erişmiş olan öğretimleri ağız-

dan nakledilmiştir. Kaabdan nakledilen bilgiler onun yahudi kültürüne ve esturelerine pek geniş bir surette vâkıf olduğunu göstermektedir. Tabakatı Kübrada mescide girmiş olan birinin hikâyesi anılmaktadır. Adam Amir Bin Abdulah bin Abdül Kays'ı yanında kitaplar olduğu halde gördü. Tevratın eczasından bir cüz de bu kitaplar arasında idi, Kâb bunu ona okuyordu (88) Meseleyi tetkik edenlerden bazıları İbni Kutaybe ve Nevevi gibi rivayetleri mevsuk olanların Kâb'dan rivayet etmediklerine dikkat etmiştir. İbni Cerir'i Taberî Kâb'dan az rivayet eder. Sa'lebî ve Kisaî gibiler, peygamberlere dair olan kıssaların çoğunu ondan rivayet etmişlerdir. Yusuf, Velid bin Reyyan ve başkalarına dair olan kıssalar bu cümledendir. İbni Cerir; Kâb'ın, öldürülmesinden üç gün önce Ömer'in nezdine gelerek ona : vasiyetlerde bulun, çünkü sen üç günden sonra öleceksin dediğini rivayet eder. Ömer bunu nasıl biliyorsun? diye sorduğunda Kâb: be bunu Tevratta buluyorum, diye cevap verdi. Ömer: Ömer bin Hattab'ımı tevratta buldun? diye sorduğunda Kaab : Yemin ederek Ömer'in adını tevratta bulmadım ben yalnız senin sanatlarını ve bilgilerini Tevratta buldum, ecelin gelmiştir, diye mukabelede bulundu.

Bu rivayet doğru olduğu takdirde Kâb'ın Ömer'e olan suikast tedbirlerinden haberdar olduğu anlaşılır. Fakat o bunu İsrailiyat boyasile boyamıştır ki naklettiği hâdisede yalan uydurmasının miktar ve dercesini anlatmaktadır.

Hülâsa bunlar ve bunların benzerleri vasıtasile müslümanların akide ve bilgilerine iyi izler bırakmayan bir çok şeyler karışmıştır.

Bilginlerden bir çokları kassas ve vaazları yermişlerdir. Gazalî İhya adlı eserinde kıssacıların ilimlerini, mescidlerde söylenen münker sözlerden saymıştır. Saymasının sebebi kıssacıların uydurdukları yalanlardır. Gazâlî bunlardan ancak Basra'lı Hasan ile benzerlerini istisna etmiştir.

Hakikaten Basralı Hasan başka türlü bir kıssacı idi. O, İsrailiyet ve hıristiyanlık esturelerine istinat edip söz söyleyen kıssacılardan değildir. O; ancak ahireti ve ahirete benzer şeyleri hatırlatırdı. Vaazlarını, etrafında cereyan eden hadiselerden istihraç ederdi. Hasan

---

(88) Tabakatı İbni Saad, 7 : 79

mescid'in nihayetinde bir yere oturur etrafında toplananlar ondan fıkıh ve o zamanda türeyen fitneler hakkında sorgularda bulunurlar, o da nazarında sıhhati belli olan hadislere uygun sözler söyler, hikâye ve vaaz eder, Alah'ı hatırlatırdı. Kıssalarından bize nakledilenlerden biri şudur: «Ey adem oğlu! Allah'ı darıltarak kimseyi memnun etmeğe çalışma. Allah'a isyan edip kimseye itaat etme. Allah'ın fazlı karşısında başkasını övme, Allah'ın kendine vermediği bir hususta başkalarını yerme, Allah mahluklarını yarattı, onlar da yaratıldıkdıkları üzere geçip gittler. Bir adam hırsı ve ihtirası ile rızkını arttıracağını umuyor ise, hırs ile ömrünü arttırsın veyahut çehresinin rengini değiştirsin veyahut bünyesinin esaslarını veyahut parmaklarını değiştirsin» diğer bir mev'izasında şöyle demiştir : «Ey adem oğlu! yok idin, yaratıldın, istedin verildin, senden isteyenleri sen mahrum ettin, yaptığın bu işin büyük bir kötülüktür» diye bu cümleyi tekrarlıyordu. Basra'lı Hasan'ın buna benzer bir çok sözleri var. Bu sözleri edep ve ahlâk kitaplarında dağınık bir halde bulunmaktadır.

Burada bir şey dikkatini celbetmiş olacaktır. Bu da burada andığımız Temim Dâri, Vehb bin Münebbih ve Kâbül Ahbar gibi bu kıssaları rivayet edenlerin kitap ehlinden olan Yemenlilerden olmasıdır. Bunun sır ve sebebi nedir? Neden dolayı bu gibi kıssalar Hicaz Yahudilerinden ziyade Yemen Yahudilerinden rivayet edilmiştir. Bunun sebebi, Yemen'lilerin kültür cihetinden daha yüksek derecede olmaları olsa gerektir. Yemen'de medreselerin bulunduğu tarihen sabittir. Bu medreselerin Yemen'de kurulmuş olması Tevratın şerhleri, estureler ve diğerleri dahil olmak üzere Yahudi kültürünün Hicaz Yahudilerinin yaydıklarından daha geniş bir surette yayılmasını temin etmiştir. Yemen Yahudileri İslamiyeti kabul ettikten sonra öğrendiklerini müslümanlar arasında yaymışlardır. Bundan dolayı tesirleri daha büyük olmuştur.

Üçüncü hareket : Üçüncü çalışma alânını felsefe tekil etmişti. Bu hareket diğerlerine nisbetle en zayıfı idi. Felsefenin kaynağı yukarıda anlattığımız gibi islam memleketinin bir çok yerinde faaliyette bulunan Süryani medreseleri idi. Müslümanlar felsefeyi Süryanilerden almışlardır. Bunun bir sonucu olarak aşağıda tafsili bir surette anlatacağımız dini mezhepler türemiştir. üremiştir. Halid bin Yezid bin Muaviye'nin felsefe öğrendiğini yukarıda anlatmıştık.

Bu asırda halifelerin saraylarında birçok hıristiyan doktorlarının çalışmış olduklarını hatırlıyalım. Bu Doktorların çoğu aynı zamanda filozof da idi. Çünkü tıp felsefeden ayrı bir ilim olarak öğrenilmez idi. Sonradan İbni Sina ve Kindî gibi müslüman filozofları da aynı şekilde hareket ettiler, Emeviler sarayında doktorluk eden doktorlardan biri de İbni Esal idi. O Hıristiyan olup Dimeşk'de yaşardı. Muaviye halife olduktan sonra onu kendisi için seçti. Muaviye onu çok yoklar, ona inanır, gece gündüz onunla konuşurdu. Emevi saraylarında çalışan doktorlardan biri de Kinane kabilesinden Abdülmelik bin Escer idi. O bilgili ve hazakatli bir doktor idi. O; önce İskenderiye'de yaşar ve orada öğretim işlerini idare ederdi. Müslümanlar memleketler fethedip İskenderiye'ye sahip olduktan sonra o Ömer Bin Abdülaziz'in delaleti ile müslüman oldu. Ömer; halife olmadan önce oranın emiri idi. Ömer halife olduktan sonra öğretimi Antakya ve Harran'a naklетti. Öğretim memlekette yayıldı. Ömer bin Abdülaziz onun tabibliğinden faydalanıyor, tababete güveniyordu ([89]).

Kıftî, Ahbarül Hükemasında şöyle diyor: «Basra'lı doktor Masercevehy Yahudi olup, Ömer bin Abdülaziz zamanında yaşadı. Onun adı Masercis şeklinde de rivayet edilmektedir, O; Tıp'da bilgin idi. O; Ömer bin Abdülaziz için papaz Ehrenin tıbba dair olan bir eserini tercüme etti. Bu eser eski mecmuaların en iyilerinden biridir. Endülüslü İbni Celcel diyor: «Masereceveyh Yahudi dininde bir süryani idi. Mervan zamanında Mervaniye hükümeti iş başında bulunduğu zaman o papaz Ehren El-kıs bin a'yun'un kitabını arapca tefsir etti. Ömer bin Abdülaziz bu kitabı kitap hazinelerinde bulmuştur. Ömer kıtabın hazineden çıkarılmasını emretti. Kitabı namaz kıldığı yere koydu. Müslümanlar faydalansın için kitabı meydana çıkarıp çıkarmamak hususunda kırk gün istiharede bulundu. Kırk gün istihare ettikten sonra halkın istifadesine arzetti. Eseri yaydı.

Maserceveyh'in (yemeklerin kuvvetleri, fayda ve zararları) ve (ilaçların kuvvetleri, fayda ve zararları) gibi eserleri vardır.

Masercevehy ve onun benzerleri üçüncü bir nevi ilmi hareket yarattılar ki biz bu hareketi felsefe hareketi diye andık. Hıristiyanlarla

(89) Uyûn'ül-Enbâ (İbni Ebu usaybıanın)

Müslümanlar arasındaki münakaşalar da bu kısma dahildir. Fakat bu hareket her halde yukarıda anlattığımız iki harekete nisbetle küçük bir hareket idi.

Edebi hareketler adı verdiğimiz dördüncü bir hareket var. Kitabımızda bu hareketi incelemek üzere ayrı bir bölüm tahsis ettik.

Bu hareketler bir birile ilgili olup, bir birine yardım ederler. Dînî mezheplerin ortaya attıkları öğretimler felsefeye, Kur'an ve hadis'e istinad ederler. Tefsir ve hadis bilginleri ve fakihler Kur'an ve hadis'in manasını anlamak hususunda şiir ve edebiyattan isifade ederler. Tarihciler ve kıssacılar bazı bilgilerini Kur'andan ve hadisten alırlar. Başka ilimler de bu yolda birbirinden istifade ederler. Bu asırda ihtisas denen şeye nadiren rast gelinirdi. Yalnız tefsir veyahut yalnız hadis bilgini yoktur. Çünkü böyle bir ihtisas araştırma ve incelemeler bir nizam ve kaide altına alındıktan sonra olur. Halbuki incelemekte olduğumuz bu asırda henüz bu dereceye varılmamıştır.

Derslerde tefsir, hadis, fıkıh, lugat öğretilir ve dini münakaşalar olurdu.

Anlaşıldığına göre, edebiyat, resmî vaaz ve kıssa söylemeler müstesna, Emeviler bu üç türlü hareketi desteklememişler onlar şairlere, hatiplere kapılarını açık bulundurmuşlar, onlara bol bol paralar vermişler. Bilginlere ve filozoflara bu gibi muamelede bulunmamışlardır. Bu da iki sebepten ileri gelmiş olacaktır.

Birinci sebep : Emeviler idaresinin istibdat ve kahra dayanmış olmasıdır. Onların şairlere vaaz ve kıssacılara olan ihtiyaçları pek büyüktü. Çünkü bunlar Emevileri halka sevdiriyorlar, onların derecelerini yükseltiyorlar, onlar bu işleri ile gazetelerin mensup oldukları partilere yaptıkları hizmetleri görüyorlardı. Bundan dolayı Emevi Halifeleri nezdinde derece ve ihsana ancak onları övenler nail olurlardı. Alevilere ve Zübeyr oğullarına taraftar olan şairler Emevilerin elinden kurtulabiliyor iseler bunun için Allah'a şükrederlerdi.

İkinci sebep : Emevilerin zihniyetleri cahiliyet çağı zihniyeti olup felsefeden ve derin dini araştırmalardan lezzet almamalarıdır. Onlar ancak güzel şiirlerden, belagatli hutbelerden, güzel hikmetlerden haz duyarlardı. Mes'udî: «Abdülmelik bin Mervan şiiri, iftihar ve övülmeği

sever, valileri de onun mezhebinde idiler» diyor. Emavilerin çoğunun hali Abdülmelik'in hali gibidir. Yalnız Halit bin Yezid bin Muaviye bundan müstesnadır. Yukarıda anlattığımız gibi o edebiyat sevgisine üstelik felsefeye de meyil ve muhabber ederdi. Cahız, El Beyan vettebyin adlı eserinde Halid hakkında şöyle diyor: «Halit bin Yezid bin Muaviye hatip hem şair idi. Fasahati kendinde toplamıştı. Doğru fikirli, edep ve terbiyesi yüksek bir zat idi. Kozmoğrafya, Tıp ve kimya kitaplarını arapcaya ilk önce o tercüme etmiştir».

Ömer bin Abdül Aziz'i de diğer Emevilerden istisna ediyoruz. Çünkü o din yoluna sülûk etmiş bir zat idi. Şairler ondan zarar gördüler. Ömer halife olduktan sonra Nusayp onun katına girmiş idi. Ömer ona: Ey siyah! şiirinde kadınlara aşk izhar edip onları teşhir eden sen misin? dedi. Nusayb: Ey Mü'minler Emiri! Ben bunu bıraktım, aşk izhar edip şiir yazmamak üzere Allah'a söz verdim, dedi. Hazır olanlar buna tanıklık ettiler. Bundan dolayı Ömer ona ihsanda bulundu.

Halit ile Ömer'i bir tarafa bırakır isek Abbasilerde olduğu gibi Emevilerden felsefe, din ve tarih alanındaki çalışmalara teşvik mahiyetinde büyük bir şey görmüyoruz. Emeviler zamanındaki dini hareketleri dini ihtiyaç ve saiklerden ileri geliyordu. Felsefe alanındaki çalışmalara gelince Emevilerin son günlerinde din, yahudiler ve hıristiyanlarla çekişmek ve islam partileri birbirile savaşmak için felsefeyi istihdam ettiği içindi. Tarihe gelince tarih alanındaki hareket tarihin din boyasile boyanmış olmasından ileri geldiği için idi.

Bu asırda ilim, bilhassa din, mescidlerde öğretilirdi. Üstat mescidde oturur, ondan istifade etmek isteyenler etrafında halka teşkil ederlerdi. Halkanın büyüklüğü ve küçüklüğü üstadın derece ve mevk'i ile mütenasip olurdu. Suyûti İtkan adlı eserinde Abdullah bin Abbas'ın Kâbe'nin etrafında açık yere oturduğunu, etrafını saran cemaatin ondan Kur'an tefsirine dair sorular sorduklarını rivayet eder. İbni Hallikân Rebiatürey'in Medine'de Resül'i Ekremin mescidinde oturduğunu, Malik, Hasan ve Medine eşrafının da onun yanına geldiklerini, toplananların onun etrafını sardıklarını ve halkasının büyük olduğunu söyler. Basra'lı Hasan, Basra mescidinde otururdu. Mescidde bir takım halkalar teşkil olunur ve halkanın başında bir üstat bulunurdu. Ömer

bin Ubeyd ve onunla beraber diğerlerinin Hasan'ın halkasında oturduklarını, fakat sonradan onların Hasan'ın halkasını bırakarak (kendilerine mahsus ayrı) bir halka teşkil ettiklerini rivayet ederler. Medine'de Caferüssadık'ın halka teşkil ettiğini de rivayet ederler, onun kimya ve kuşun hareketi ile tefeül ve teşeüm (uğurlu veyahut uğursuz saymak) hususundaki bilgisini anlatırlar ve umumiyetle fal ile meşgul olduğunu söylerler. Bu bilginlerin benzerleri memleketin her tarafındaki şehirlere yayılmışlar, türlü ilimleri öğretmek üzere mescitleri mektep edinmişlerdi. Makrizi'nin rivayet ettiği medrese müsesna, ilim öğretmek için, mahsus medreseler tesis etmiş olduklarını bilmiyoruz. Makrizi'ye gelince o Vakidî'den şunu nakleder: «Abdullah İbni Ümmü Mektum, Musap bin Umeyr ile beraber Medine'ye hicret etmişti. Rivayete göre o Bedr savaşından biraz sonra gelmişti. O Kurralar (ilimle meşgul olanlar) yurduna indi». Bu Kurralar yurdu hakkında fazla bilgimiz yok. Bu yurt medreseye tahsis edilmiş mi idi, yok mu idi, bunu bilmiyoruz. Seyyid Emir Ali kendisinin (Muhtasaru Tarihil Arap) adlı eserinde: «El Hurr bin Yusuf bin El Hakem bin Ebi El As bin Ümmeyye Hişam bin Abdülmelik'in Musul valisi olup, o Musul'da bir medrese bina etmişti» diyor. Fakat bu haberi kimler vasıtasile rivayet ettiğini anmıyor. İbnül Esir ise El Hurr'un El Menkuşe'yi bina ettiğini kaydeder. Menkuşe bir konak olup El Hurr bu konakta yaşardı. Bu konağın menkuşe -nakşedilmiş- süslenmiş diye anılması onun saç ağaçları, su mermerleri, renkli taşlar ve buna benzer nesnelerle süslenmiş olmasından ileri gelmiştir. İbnül Esir El Hurr tarafından medrese bina edilmiş olduğunu söylemiyor. Biz ancak islam futuhatından önce tesirleri görülmüş olan Süryani medreseleri gibi bazı medreselerin memleketleri müslümanlar tarafından fethedildikten sonra öğretimlerine devam etmiş olduklarını biliyoruz. Emevilerin medreseler tesis ettiklerini bilmiyoruz. O vakitler ilim evlerde ve mescitlerde öğretilirdi.

Tedvin : Bazıları ilimlerin tedvinine ve haberleri yazı ile kaydetmeğe ancak ikinci hicri asrının ortasında başlanmış olduğunu anarlar. Bize göre bu doğru değildir. Çünkü Tedvine hicretin ilk yüz yılı içinde başlanmıştır. Hatta islamiyetten önce de araplar Tedvin'le meşgul olmuşlardır. Tedvin ekseriyetle oturak hayat yaşıyan Yemen ve Hiyre'de vukua gelmiştir. Hicaz'da ise Tedvin işi az ve zayıf olmuştur. Himyeriler Yemen'de hadiseleri ve kendilerine dair olan haberleri kaydet-

mişler ve bir araya toplamışlar, taşlara yazmışlardır. Bunların bu kabilden olan eserleri ara sıra ve zaman zaman keşfedilmektedir. Biz sana bundan önce Resül'i Ekremin Süveyd bin Samet ile görüştüğünü ve Suveyd'in yanında Mecelletü Lokman— Lokman'ın hikmetleri yazılı olan yaprakların bulunduğun anlatmış idik. Peygamberlik geldiğinde Resül'i Ekrem vahiy kâtipleri edindi. Bu kâtipler inen vahiyleri deri parçalarına, kaburgalara, hurma kabuklarına, yassı ve beyaz taşlara yazıyorlardı. Ebu Bekir zamanında yazılar bir araya toplandı. Sahabelerden bazıları Peygamberimizin hadislerini yazmağa önem verdiler. Bunlardan Abdullah Bin Amr bin As Resül'i Ekremden işittiklerini yazar ve bir araya toplardı. Ebu Hureyre diyor: «Peygamber'in sahabeleri arasında benden ziyade hadis ezberliyeni bulunduğunu görmedim, yanlız Abdullah bin Amr bundan müstesnadır, çünkü o işittiklerini yazıyordu». Abdullah bin Amr: «Ben Peygamberimizden her işittiğimi hıfzetmek üzere yazıyordum» diyor. Bundan başka peygamber (S.A.) in sahabelerinden bazılarını, bu dillerle yazılarını yazmaları için, İbrani ve Süryaniceyi öğrenmeğe çağırdığını yukarda anlattık. Bu tedvin Kur'an-ı, Hadisi ve Peygamberin gönderdiği mektupları yazı ile tesbit edip bir araya toplamaktan ibarettir. Az bir zaman geçtikten sonra müslümanların diğer konulara ait olan bilgileri yazı ile bir araya toplamağa başladıklarını görüyoruz. İbninnedim El Fihrist adlı eserinde Cürhümden Ubeyd bin Şerye'nin Muaviye zamanında yaşadığını ve onun peygamber devrini idrak etmiş, fakat peygamberden bir şey işitmemiş olduğunu kaydeder. Ubeyd murahhas olarak Muaviye'nin nezdine geldi. Muaviye ondan eski zamanların halini, arap ve arap olmayanların hükümdarlarına dair olan haberlerin, dillerin birbirlerine karışmasının sebebini ve insanların türlü memleketlere dağılmasını sordu. Muaviye onu Yemen'in San'a şehrinden çağırtmıştı. Ubeyd Muaviye tarafından sorulan sorulara cevap verdi. Muaviye bunların bir araya toplanarak yazılması ve eserin Ubeyd bin Şirye'ye nisbet edilmesini emretti. Ubeyd Abdülmelik bin Mervan zamanına kadar yaşadı. Onun (Kitabü'l-Emsal) ve (Kitabül Mülüki ve'l Ahbarul mazîn) adlı eserleri vardır.

İbni Nedim eserinin bir yerinde şöyle diyor: «Suhari Abdî, Havariçten, ve Muavlye bin Ebu Sufyan zamanının hatiplerinden ve nesep

bilginlerinden idi. O Peygamberden iki veyahut üç hadis rivayet etmiştir. (Kitabul-Emsal) onun eserlerindendir.

İbni Nedim eserinin üçüncü bir yerinde de şöyle diyor: «Hadîse şehrinde Muhammed bin Hüseyin adında biri vardı. O kitaplar toplar, onun kitapları çokluğu cihetinden benzerini görmediğim bir kütüphanesi vardı. Kütüphanesinde bir takım nahv, lugat, edebiyat ve eski kitaplar bulunuyordu. Ben bu adamla defalarca görüştüm. O benimle ülfet etti. O ürkek, elinde bulunan şeye pek düşkün ve Cimri idi, Hemdan oğularından onların bu eserleri elinden almalarından korkuyordu. İçinde üç yüz rıtla (beher rıtlı 400 dirhem kadar ağırlıkta) yazılar bulunan bir mahfazayı bana gösterdi. İçinde deriler, mektuplar sahifeler, Çin ve tihâme kâğıdı ve Araplara dair talik yazısı ile yazılı olan sahtiyanlar ve arap şiirlerinden ayrı kasideler, nahve dair bazı şeyler hikâyeler, haberler, isimler nesepler (şecereler) ve araplara mahsus bilgilerden başka şeyleri de içine alan yazılar vardı. Bunları gördüm çevirip baktım, acayip şeyler gördüm. Fakat zaman bunları eskitmiş ve inceleştirmişti. Her cüzün veyahut yaprağın veyahut tomarın üzerinde arka sıra bilginlerinden birinin derkenarları ve imzaları vardı. Bu yazılar arasında Hz. Ali'nin mülazımlarından olan Halid bin Ebu' el-Heyyac elile yazılmış bir mushaf ve İmam Hasan ile İmam Hüseyin'in el yazılarını ve Mü'minler Emiri Ali (R.A.) in elile yazılmış olan emanet sözler, vasiyet ve tavsiyeler ve peygamberin kâtiplerinden diğerlerinin elleri ile yazılan yazılar gördüm. Ebu Amr bin Alâ ve Ebu Amr Eş-Şeybani ve diğerleri gibi bilginlerin nahv ve lugate dair olan yazılarını gördüm. Nahvin Ebu Esvet tarafından vazedilmiş olduğunu gösteren yazılara rast geldim. Bu yazı dört yapraktan ibaret idi. Kâğıdının Çin kâğıdı olduğunu tahmin ediyorum. Eserin başlığında bu yapraklarda fail ve mefule dair Ebu Esvet tarafından söylenen sözler yazılı olup, Yahya bin Ya'mur elile yazılmıştır, diye yazılı idi. Alt tarafında: En Nadr bin Şumeyl'in el yazısıdır, diye yazılmmıştı. Adam öldü. Bundan sonra bu mahfazayı içindeki yazıları kaybettik, haber alamadık, çok araştırdı isem de mushaftan başkasını göremedim.» İbni Nedim'in sözleri kısaltılarak nakledildi.

Bunlar hep sahabeler zamanında olup bitenlerdir. Tabiin ve onlardan sonra yetişenler devrinde islam futuhatı ve oturak bir hayat

yaşıyan medeni milletlerin islamiyeti kabul etmeleri sayesinde ve medeniyetten önce hadis olmayan bir takım hadiseler ihdas ettiğinden ve geniş bir nisbette kanun ve kaideler vazetmek zarureti hasıl olduğundan ilmî hareketler - çalışmalar ki - genişledi. Eser telif etmek ve maddeler toplamak çoğaldı. İbni Hallikân 110 hicri yılında 90 yaşında iken ölen Vehp bin Münebbih'in Himyerlerden başlarına taç giymiş hükümdarın hallerini ve onlara dair haberleri, kıssa ve hikâyeleri ile kabirlerinin tavsifini ve şiirlerini içine alan bir eser yazmış olduğunu bize haber vermektedir.

İbni Sâd Tabakat adlı eserinde, Hişam bin Urve bin Zübeyr'in: «Babam el Harre olayı gününde, kendisinin fıkha dair olan eserini yaktı. Babam sonradan bu eseri yaktığına pişman olarak: bu eserin elimde bulunması ailem ve servetim derecesinde kıymettar idi» ([91]) derdi.

İbni Nedim eserinin bir yerinde Abdürrezak'dan nakledip derki: «Ben Mamer'den işittim. Mamer, Velid öldürülünciye kadar biz Zührî'den çok istifade ettik, Velid öldürüldükten sonra defterler, hazinesinden çıkarılıp hayvanlara yükletilerek götürüldü. Bu defterler Zühri'nin ilminden ibarettir, yani Zühri'nin bildikleri yazılan defterlerdir derdi» ([92]).

Egani de şöyle rivayet eder: «Cumah kabilesinden Abdülhekim Bin Amr bin Abdullah bin Safvan (Emeviler asrında yaşamış adamlardan idi) bir ev tahsis etti. Bu evde satranç, tavla, kerkit ve her türlü ilimden defterler bulunduruyordu, duvarına çiviler çaktı, gelen adam giyimini bu çivilerden birine asar, bundan sonra defterlerden birini çekip çıkarır ve okurdu veyahut oyun alet ve esbabından birini alır ve oynardı». ([93])

Egani'nin anlattığı bu ev, gördüğün oyun esbabı ve okumak için kitaplar bulunan bir kulüpten başka bir şey değildir.

İbni Hallikân da şöyle der: «İbni Şihabi Zühri evinde oturduğu zaman kitaplarını etrafına yığar, bütün dünya işlerinden vaz geçerek bu kitaplarla meşgul olurdu. Eşi ona: «Bu kitaplarının bana üç or-

(91) Tabakat C. 5 : 132
(92) Tabakat, 12 : 136
(93) Eganî, 4 : 52

taktan daha kötü tesir ettiğine yemin ederim, derdi». Şihap 124 hicri yılında öldü. Ebu Amr bin Alâ hicri 70 de doğmuştu. Fasih araplardan nakledip yazdıkları yazıları evini, tavanı seviyesine kadar doldurmuştu. Ebu Amr sonra kendisini ibadete verdi. Bütün kitaplarını çıkarttı. Sonradan ilim alânına tekrar döndüğünde ezberlediklerinden başka bir şey kalmamıştı. O bütün bunları cahiliyet çağına yetişen araplardan nakletmişti». Halit bin Yezid Muaviye'nin kimya ve buna benzer ilme dair üç risale yazmış olduğunu söylediğini yukarıda anlatmıştık. İbni Nedim Ziyad bin Ubeyye neseplerin kayıplarını tasrih edip nesep ilmine dair bir eser yazmış idi, halk, nesebine taan ettiğinde Ziyad da arapların nesebine taan etmişti.

Bunlar ve bunların benzerleri Emeviler asrında yaşamışlardır. Bu haberlerden bazılarının doğruluğu her ne kadar şüpheli ise de, mecmuundan tedvin ve telif işinin (bazılarının iddia ettikleri gibi) Abbasiler devrinde değil, Abbasilerden önce başlanmış olduğu anlaşılır. Elde ettiğimiz bilgilerden tasniflerin müellifin kendinin fikrini karıştırmadan yapıldığı ve onun işinin yalnız maddeler toplamaktan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Kitaplar yazılmış sahifelerden ibaret idi. Bazen kitaplar birikmemiş dağınık sahifelerden ibaret olurdu. Eski bir medeniyet sahibi olup da bundan önce telif edilmiş kitaplara sahip olan farslar ve rumlar islamiyeti kabul ettikten sonra arap dilini öğrendiler ve bugün kitap telifinden anladığımız manada belli bir konu ile ilgili olan maddeleri bir kitap halinde telif etmek usulünü meydana koydular.

Fakat Emeviler asrında yazılmış eserlerden bizim elimize az bir kısmı geçmiştir, bu kitapların çoğu bilginlerden rivayet tarikile nakledilerek mükemmel bir usul ile telif edilmiş olan Abbasî devri eserlerinde dercedilmiştir. Emeviler zamanında telif edilmiş olan bu kitapların bazıları Abbasiler zamanında mevcut idi. İbni Nedim Ebu'l-Esved Düeli'nin nahve ve Ubeyd bin Şeryeh'in emsale dair olan kitabını görmüş olduğunu söyler. İbni Hallikân Vehp bin Münebbih'in, Yemen tarihini gördüğünü söyler. Fakat mevsuk olduğuna güvenilebilecek az bir şey zamanımıza kadar muhafaza edilebilmiştir.

Emeviler asrındaki ilmî hareketin kısacası işte bundan ibarettir. Eserimizin aşağıdaki bölümlerinde biraz tafsilâtlı bilgiler vereceğiz.

İKİNCİ KISIM

Düşünce hayatının merkezleri

Din, fen ve ilmin kaynağının daima şehir olduğunu ve şehirlerde parladığını hatırlıyoruz. Eskiden böyle olduğu gibi. Şimdi de böyledir. Yeni fikirler ve ıslahatcıların düşünceleri ilk önce şehirlerde türer. Mektepler, üniversiteler, kütüphaneler, matbuat, müzeler vesaire gibi ilim müesseseleri köylerde değil de şehirlerde çoğalır. Bunun bir takım sebepleri var. En önemlisi şunlardır. Şehirlerin ahalisi daha çoktur, şehirler daha mamurdur. Ahalisinin çokluğu ve mamurluğu iş ve hareketin çokluğundan ileri gelir. Bu da toprağın verimli, iyi ve mahsulü bol olması gibi vasıtasız sebeplerden veyahut şehrin toprağın mahsulünü ve istihsal edilen maddeler diğer milletlerle mübadele merkezi olmasından lieri gelir.

Ahalisinden bu gibi sebepler neticesinde çoğalması bir nevi zenginliği husule getirdiği için ahalisi hayatlarını temin etmek üzere sarfetmekte oldukları vakit haricinde dûn olan maddî ihtiyaçlardan başkasını düşünmek ve kalan vakitlerini fikir teatisine sarfetmek imkânını bulmaktadırlar. Bu tarz hayat aynı zamanda siyasî terakkileri de icabettirmektedir. Bu yaşayışın bir sonucu olarak fikirler tekâmül eder ve ilim hareketi doğar, edebiyat parlar (93).

(93) Buna, İbni Haldun'un şu sözlerinide ilâve edebilirsin. Diyorki: «Şehirlerde yaşamanın aklın gelişmesinde faydası var. Çünkü bu tarz yaşayış, ev idaresi, hem cinsi ile muaşerette bulunmak, onlardan edep ve ahlak öğrenmek, bunlara ve dinî vecibelere riayet vardır. Bunlar hepsi birer kutsal ve kaidelere tabi olduğu için aklın seviyesini yükseltir.

Şehirler ilimlerden bir dalının ilerlemesini mucip olmak cihetinden ayrı ayrıdır. Şehirlerden biri ilmin bir dalında diğeri başka bir dalında, üçüncüsü diğer bir fen veyahut edebiyat alanında ilerlemiş olmasile başkalarından temayüz eder Meselâ Hicaz, tetkik etmekte olduğumuz bu asırda hadis ilmi ve bir nevi islam tarihi ile temayüz etmişti. Dini mezheplerin çoğu Irakta nahiv, Basra'da türemiştir. Bu şehirlerin bu ilimlerle temayüzünü gelişi güzel ve tesadüfi bir şey sanma. Bunların her biri içtimai sebeplerin mahsulü olduğundan başka türlü olmak imkânı yoktu. Şehirlerin ilmî şöhretlerinin çeşitliliği ve ilmin dallarından birinde temayüz etmesinin bir takım sebepleri var ki incelemekte olduğumuz asra nisbetle en önemlisi islam medeniyetinin eski medeniyetlerin harabeleri üzerinde kurulmuş olduğudur. Bu medeniyetler Irak ve Şam'da olduğu gibi o bölgeleri kendilerine mahsus bir hususiyet ve tabiat ile tabiatlandırmıştı. Müslümanlar bu bölgeleri fethettikten sonra da o bölgeler eski tabiat ve düşünüş tarzlarını kaybetmediler. Fakat islamiyet bu bölgelere yeni tesirler icra etti. Bu yeni düşünüş tarzı iki âmilin birden tesirinden doğmuştur. Sahabelerden olan ilk bilginlerin ve onların arkasından gelenlerin yukarıda anlattığımız gibi, bilgi dereceleri ve bildikleri ilimlerden istifade etti ve ilimde bunların yolunu takip ettiler. ler. Bildikleri ilimlere göre, yerleştikleri memeketlerde medreseler ve mezhepler tesis ettiler. Yerleştikleri memleketlerin ahalisi bunların bildikleri ilimlerden istifade etti ve ilimde bunların yolunu takip ettiler. Yeni fikrin yayılmasının sebep ve amillerinden biri işten budur. Amillerin ikincisi siyasî ve siyasî olmayan bir takım hadislerin baş göstermesidir. Şehirlerden bazılarının ilmin bir dalında temayüz etmesinde, ahalisinin ayrı bir tarzda düşünmesinde, hadise ve bilginlerin tesirleri büyük olmuştur. Resül'i Ekrem Mekke'de zuhur ve Medine'ye hicret etti. Mekke ve Medine'de ayrı ve mahsus ilmî izler bıraktı. Irak'ta bir çok siyasi hadiseler cereyan ve kargaşalıklar birbirini takip etti. Bu hadise ve kargaşalıkların oradan dini mezheplerin türemesine tesirleri büyük oldu. Emevi halifelerinin Dimeşk'i başkent edinmeleri oradaki ilim hayatının keyfiyetine tesirsiz kalmadı. Aşağıda anlatacağımız gibi başka sebeplerin de buna tesiri oldu? Sözün kısası bu asırda mefkûre ve ilim merkezlerinin en önemlileri Hicaz'da Mekke ve Medine, Irak'ta Basra ve Kûfe, Şam'da Dimeşk ve Mısır'da ise Fustat idi.

Hicaz: Fakir ve ırmağı olmayan bir ülke olup toprağının çoğu taşlık ve kumluktur. Sıcağı şiddetlidir. Tabiat ot bitmeğe müsait değildir. Otlar ancak ovalarda, şurada burada dağınık bir halde bitmektedir. Ahalisi göçebe hayatı yaşamaktadır. Komşu milletlerle olan münasebetleri ancak bundan önce anlattığımız derecede idi. Memleketlerinde medeni hayatı ve ilmî tevarüs ettirecek türlü medeniyetler teşekkül etmemiş, medeni dünyadan onlara ancak yahudilik ve hıristiyanlığın bilgi artıkları erişmiştir. Ancak dini olmayan bir yol ile bir az felsefe ve hikmet Hicaz'a ulaşabilmiştir. Hicaz arapları her ne kadar arka sıra gelerek kendilerine hükmeden milletlerden medeniyet ve ilim tevarüs etmemiş iseler de, istiklalleri onlara hamiyet şeref ve son derece kendilerini saymağı ve hürriyet sevgisini bağışlamıştır. Hatta hepsi birer hükümdar kesilmiştir.

İslamiyetin zuhurından sonra Hicaz'ın iki şehri -Mekke ile Medine- ilmi cihetten yüksek bir mevki kazanmıştır. Fakat bu ilim arap tabiatı ile damgalanmış din ilmidir. Mekke; islamiyetin kaynağı olup, Resül'i Ekremin orada yetişmiş olması. Kurayşi islamiyete davet ve onların bu davete karşı koymaları gibi ilk hâdiseler orada cereyan etmiş, Kur'an-ın bir kısmı orada inmiş ve Teşrii Mekkî diye anacağımız ilk hüküm ve emirler orada konulmuştur. O zaman Mekke'yi içine alan hal ve durumu anlamadan bu şeriat hükümlerini hakkile anlamak mümkün değildir. İslam şeriatinin bu hüküm ve kaidelerinden bazıları, bu cümleden olarak irac menasikinin pek çoğu, islamiyetten önce Mekke'de amel edilen hüküm ve kaideleri tasvip etmekten ibarettir.

Medine'ye gelince, orası peygamber ve sahabelerinin hicret ettikleri bir şehirdir. İslam şeriati en çok orada meşru olmuş, islamiyetin ilk günlerindeki bir çok tarihi hadiseler orada cereyan etmiştir. Peygamber, hadislerinin çoğunu orada söylemiş, Medine'deki bu şeriat hükümleri, ancak Medine'yi kuşatan halleri anlamakla, hakkile anlaşılmaktadır. İslamiyetin geçirdiği asırların en önemli asrı olan birinci asırda Ebu Bekir, Ömer ve Osman zamanında Medine İslam devletinin başkenti idi. Sahabelerin ululari Peygamberin işlerini orada gördüler ve söylediği sözlerini - hadislerini orada işittiler. Bu sahabeler seferler ve futuhat gibi hâdiselere iştirak ile işittiklerini ve gördüklerini başkalarına rivayet etmişlerdir.

O halde Mekke ile Medine'nin bu asırda İslamiyetin en önemli ilmî merkezlerinden olup hadis, fıkıh ve tarih öğrenmek isteyenlerin bu iki şehire gelmelerine şaşılmamalıdır. Medine bu hususlarda Mekke'den yüksek bir mevkide bulunuyordu. Çünkü islamiyeti kabul edenlerin en tanınmış simaları peygamberle beraber Mekke'den Medine'ye hicret etmişlerdi. Hicretten sonra islamiyeti kabul edenler, bilhassa Kurayş'ın büyüklerinden ve akıl sahibi olanları da Medine'ye hicret ettiler. Bundan başka peygamber sağ iken arap yarımadası ahalisinden islamiyeti kabul etmek isteyenler Medine'ye gelirlerdi. Din sevgisi ve din hamiyeti bunlardan çoğunu, öğrenerek ibadetle meşgul olmak için peygamberin civarında yaşamağa sevketti. Bunlar Peygamberin hadislerini işitiyorlar ve gazvelerine iştirak ediyorlardı. Peygamber öldükten sonra Medine halifeliğin başkenti oldu. Hatta Ömer ihtiyaç ve zaruret olmadıkça Kurayş'ın ulularına Medine'den çıkmağı yasak etti. Büyük futuhat devrinde ele geçirilen esirler Medine'ye getirilirdi. Ömer'in, Medine'ye gelmelerinden önce savaş alanlarında esir edilenleri asker arasında bölmeği yasak etmiş olduğunu yukarıda anlatmışdık. Farslardan ve Rumlardan alınan esirlerin çoğu bu iki milletin aristokratlarından idi. Bunlar zamanlarında milletler arasında makbul olan tarzda talim ve terbiye görmüş insanlar idi. Bunların çoğu Medine'de yaşadı. İbni Sa'd tahakatında bunlardan bir çoğunu anmıştır. Bunlar sahabelerin ulularının azatlıları idi. Bunlar bu sahabelerin delâletile islamiyeti kabul etmişlerdir. Bunlar islam hayatını - bazı cihetlerden arap düşüncesine ters olan düşünce ve fikirleri ile değiştirmişlerdir. Bunlar milletler arasında muntazam ilme ve telif edilmiş kitaplara alışmış insanlardı. Bunlar islam öğretimlerinde de bu usulü takip ettiler. İşte bu sebeplerden herbiri ilmî cihetten Medine'yi Mekke'den yüksek bir mevki çıkarmıştır. Buna islamiyetin ilk çağında muhacırların -diyaneten- Medine'den Mekke'ye dönmeyi kerih görmüş olduklarını da ekliyebilirsin. İbni Sa'dten şu haber nakledilmektedir: «Muhammed bin Ömer: Bedr savaşına iştirak etmiş olan sahabelerden kimsenin peygamberin ölümünden sonra Medine'den Mekke'ye döndüğünü bilmiyoruz. Yalnız Ebu Sibre bundan müstesnadır. Onun bu hareketini müslümanlar çirkin gördüler. Oğulları buna inkâr edip, hicret ettikten sonra Mekke'ye dönmüş olmasını reddediyorlar ve bunu ananlara darılıyorlardı».

Bundan dolayı Medine medresesi daha derin bilgiye ve şöhrete sahipti. Bu asrın tefsir, hadis ve fıkıh bilginlerinin en çoğu Medine Medresesinde yetişmiştir. Bilginlerinden ilim öğrenmek üzere uzak memleketlerden Medine'ye öğrenciler gelirlerdi. İbnül Esir bize şunu rivayet eder: «Abdülaziz bin Mervan ilim ve edep öğrenmek üzere oğlu Ömer'i Medine'ye göndermiş ve Salih bin Kisane mektup yazarak oğlu'nun hal ahvâlini görüp gözetip yoklamasını rica etmişti. Ömer bir gün namaza geç kalmıştı. Salih : neden dolayı geç kaldın? diye sordu. Ömer' saçımı tarayan kadın saçımı düzeltiyordu, diye cevap verdi. Salih bunu babasına yazdı. Babası adam gönderdi, adam saçını traş etmeden Ömer'in yanından ayrılmadı». Muhammed bin İshak ile Vakidi'nin de Medine'de yetişip Medine medresesinde terbiye görmüş olduklarını biliyoruz. Kendilerinden sonra meğazi siyer ve hal tercümelerine dair eserler yazanlar bunlara itimat etmişlerdir. Bu tabii bir haldir. Resül'i Ekremin hadiselerine, hayatına, halifelerinin hayatına ve gazvelerine dair olan haberleri Medine ahalisinden daha iyi kim bilir? Şimdi Mekke ve Medine medresesine dair olan haberlerden bir kısmı ve en tanınmış âlimlerinden bir nebze bahsedelim.

Mekke medresesi : Resül'i Ekrem Mekke'yi fethettikten sonra ahalisine, din ilimlerini, helâl ve haramı iyice öğretmesi, onlara Kur-an-ı okutması için Muazı Mekke'de bıraktı. Muaz; ilmi, hilmi ve cömertliği cihetinde Ensar gençlerinin en meziyetlisi idi. O peygamber ile beraber bütün olaylarda hazır bulunmuş idi. O ; sahabelerden helal ve haramı en iyi bilen bir zat olarak tanınmış idi. O ; sahabelerin Kur'an-ı en güzel okuyanlarından ve Peygamberimiz sağken Kur'an-ı toplayanlardan idi. İbni Abbas ile Ömer ve Ömer'in oğlu ondan rivayet ederler. O genç yaşta : Amavas Taun'ında öldü.

Hayatının son günlerinde Abdullah bin Abbas da Mekke'de öğretimle meşgul oldu. Abdullah Basra ve Medine'de öğretmekle meşgul olmuştu. Abdullah Kabe'de oturur, tefsir, hadis, fıkıh ve edep öğretirdi. Mekke medresesi kendisinin şühret kesbetmesinde Abdullah bin Abbas ile onun eshabının - talebesinin - meziyetlerine medyundur. Bu mektepte yetişen tabiin sahabeler zamanını idrak edenlerden en meşhuru Mücahit bin Cabr. Ata bin Ebu Rebah ve Ta-

vus bin Keysan ([94]) dır. Bunların üçü de azatlılardandır. Mücahit, Beni Mahzum'un azatlısıdır. O; İbni Abbas'ın tefsire dair olan sözlerini rivayet etmesile tanınmıştır. Ondan şu sözler nakledilmektedir: «Ben İbni Abbas'ın huzurunda üç defa Kur'an okudum, bir âyetin üzerinde durarak nüzülünün sebebini ve ne hususta indiğini sorardım»..

Atâ, Cened de arap olmayan anne ve babadan doğmuştur. O; Beni Fihr'in azatlısıdır. O siyah, kıvırcık saçlı ve yassı burunlu idi O Mescidi Haram da oturur, etrafına adam toplanır, halka fetva verir, onlara rivayet eder, öğretirdi. O; hac amelerini en iyi bilenlerden, ileri gelir fakıh ve zâhidlerden idi.

Tavus ise Yemen'de yerleşen Farslardan olup, bir çok sahabelerle görüşmüş, onlardan öğrenmiş, sonradan yalnız İbni Abbas'a mülazemet edip, onun en yakın talebesinden olmuştu. O; tabiinlerin ulularından Mekke'nin fakıhlarından ve müftilerinden idi.

Mekke medresesi bir tabakadan diğer bir tabakaya ilmi öğreterek devam etti. Her tabakanın tanınmış bilginlerini saymağa ve hal tercümelerini anlatmağa kalkışır isek uzun sürecektir. Biz burada ancak beşinci tabakadan olan tanınmış bilginleri, bu cümleden Süfyan bin Uyeyne ve Müslim bin Halid'i Zenci'yi anacağız. Bunların her ikisi azatlılardandır. Kurayş kabilesinden olan imam Şafii ilk devresinde bunlardan okumuş. Şafii Gazze'de doğmuş, annesi küçük yaşta iken onu Mekke'ye götürmüştür. Şafii arap edebiyatını Mekke göçebeleri arasında öğrenmiş, şiirler ezberlemiş, dil öğrenmiştir. Bundan sonra Mekke mektebine intisap edip adlarını andığımız bilginlerden hadis ve fıkıh okumuştur. Yaşı yirmiye yaklaştığında tahsilini tamamlamak üzere Medine'ye gitmiştir.

Medine medresesi: Medine medresesinin ilmi daha derin ve şöhreti daha yüksek olduğunu yukarıda anmış ve sebebini anlatmışdık. Orada Ömer ve Ali gibi bir çok bilgin sahabeler şöhret kesbetmişlerdir. Fakat Medine'de bilgisi ile en çok temayüz edip vaktini

---

(94) Zehebi, Tavus'ı Yemen ulema, Fukaha ve müftüleri arasında sayar ve hac mevsiminde Mekkede öldüğünü söyler. İbni Sad da ayni görüştedir. Fakat biz burada İbni Kayyım'ı cevzi'nin, Mekke fakih ve müftülerindendir, dediği sözüne uyduk.

ilime hasreden ve talebesi çok olan zatlar Zeyd bin Sabit ile Abdullah bin Ömer bin Hattap'tır. Fakat bunlardan her biri ilmi hedefleri itibarile birbirinden ayrılırlar. Zeyd bin Sâbit çocukluğundan itibaren Peygamberle sohbet etmiş Süryani ve İbrani dillerini öğrenmiştir. Fakat bu iki dili ne derecede öğrendiğini bilmiyoruz, raviler onun yahudi dilini yarım ayda, Süryani dilini on yedi günde öğrenmiş olduğunu söyler. Dilde maharet kesbedip edebiyatını öğrenmek için bu vakit kifayet etmez. Zeyd bu müddetten sonra bu iki dili öğrenmeğe devam edip etmediğini de bilemiyoruz. O; islam öğretimlerinde geniş bilgi sahibi olup, Kur'an ve sünnetten -Peygamberin hadislerinden ve işlerinden, Kur'an ve hadiste bulunmadığı taktirde rey ile amel hususunda büyük bir kudret sahibi idi. Süleyman bin Yesar onun hakkında şu sözleri söyler: «Ömer ile Osman kaza ve hüküm işlerinde fetva ve miras mallarının taksiminde ve kıraatte de Zeyd bin Sabit'e kimseyi tercih etmezlerdi». Kasım diyor: Sefere çıktığında Ömer kendine halef olarak Medine'de Zeyd bin Sabit'i bırakırdı. Ömer şehirlere ve memleketlere göndermek üzere adamlar ayırır... Ondan zekâsile tanınmış adamlar istenilir, ona Zeyd bin Sabit'i gösterirler, Ömer: «Zeyd'in Medine'de kalmasının benim için önemi yoktur, fakat şehir halkı başlarına gelen işler hakkında başkalarının nezdinde bulamadıkları bilgileri onda buldukları için onlar Zeyd bin Sabit'e muhtaçtırlar» derdi. Kabise diyor: «Kaza, hüküm, fetva, kıraat ve mirasları tayin hususunda Ömer, Osman devrinde ve Ali Medine'de bulunduğu müddette Zeyd'e baş vurulur idi. Ali'den sonra da hicri 40 yılında Muaviye halife oluncaya kadar bu hal beş yıl devam etti. Zeyd 45 hicride ölünciye kadar Muaviye devrinde bu mevkii muhafaza etti». İbni Abbas Zeyd hayvana bindiği zaman onun özengisini tutar ve: «Bilginlere ve ululara böyle muamele edilir, derdi. Zeyd riyazi bir akıl sahibi idi. Feraiz -miras ve mirasları taksimde uzman idi. Yermük'te alınan ganimetleri o böldü. Sözün kısası o, hem bilgin ve hem fakıh, yani geniş bir vukuf sahibi olup manaları istinbata muktedir âyet ve hadisde bulunmayan meseleleri rey ile hallederdi. Hasan bin Sabit onun ölümü de Onu ağlıyarak:

فَمَنْ لِلْقَوَافِي بَعْدَ حَسَّانَ وَابْنِهِ ۞ وَمَنْ لِلْمَعَانِي بَعْدَ زَيْدِ بْنِ ثَابِتِ ۞

«Hassan ile oğlu öldükten sonra kafiyeleri ki müzer, Zeyd bin Sabit öldükten sonra manaları kim çıkartır?» demiştir.

Bu beytte anılan mana ile Zeyd Abdullah bin Ömer'den temayüz etmiştir. Abdullah yalnız bilgin idi. Hadisler toplar, rivayet eder, fetva vermekten, fikir ve reyini açığa vurmaktan sakınırdı. Onlar iki hususiyet olup aşağıda anacağımız gibi uzun zaman yan yana yürümüşlerdir.

Bu bilgin sahabelerin nezdinde tabiinden olan bilginlerden bir çokları yetişmiştir. Tabiinlerden olan bu bilginlerin en tanınmışı Said bin Müseyyeb'tir. Said, Zeyd'in talebesinden olup onun kaza ve hükümlerini ve fetvalarını hıfzeder, onun sözlerini başkalarına tercih eylerdi.

Urve bin Zübeyr bin Avvam Medine'lilerin en bilginlerinden, en zahit ve tekvalarından idi. Bilginlerden ilk önce eser telif eden zat odur. O Emevi halifelerinden bir çoğu ile münasebette bulundu. Onlardan, bu cümleden Abdullah bin Mervan ve Hişam'dan saygı gördü. Yezid bin Abdülmelik onu kadı yaptı. Ömer bin Abdülaziz onun hakkında : «Geçen zamanın sünnetlerini hadis ve eserlerini ondan daha iyi bilen adam bulamazsınız» demiştir.

Nihayet Medine medresesi hicret yurdunun (Medine'nin) imamı olan Malik bin Enes'i yetiştirmiştir. Muhaddis, fakih ve müftülerin tavsif ettikleri bu vekarlı ve şerefli olan hayatın yanı başında, Hicaz'da başka bir hayat vardı o da edep ve edebiyat kitaplarında, bilhassa Egani'de tavsif edilen eğlence, şarap oyun ve zevk hayatı idi. Bu hayatı olduğu gibi etraflı olarak tasvir etmek gerekir. Hicaz'da zahitlik, takvalık, hadis ve fıkıh öğrenmekle beraber bunun yanı başında şarap meclisleri hüküm sürer, kasidelerinin başlarında sevgililerini anarlar ve aşklarını ilân ederler, hatta hac mevsimlerinde bile bu hayat hüküm sürer, bir çok eğlence ve oyunlar icra edilirdi. Birinci hayat bir çok ilmin vücut bulmasına sebep olduğu gibi ikinci çeşit hayat da teganni ve edebiyat gibi bedii ilimlerin doğmasına sebep oldu. Bu bedii ilmin, Hicaz'da Irak ve Şam'daki benzerine üstünlüğü, şaşılacak haldir. Mekke, Medine ve etrafı erkek ve kadın muganniler (şarkıcılar)la dolmuştu. Ebul Ferec mugannilerin ayrı kafileler halinde hacca gittiklerini söyler, bir asırda İbni Süreyc, Gariz,

Mabed ve Huneyn'den ibaret olan dört muganni şöhret kesbetmiştir. Bunların ilk üç Hicaz'da, ötekisi Irak'ta idi. Öteki üç sanatkâr bir araya toplanarak konuştular ve Huneyne: «biz burada üç adamız, sen orada yalnızsın, sen bizi ziyarete daha ziyade borçlusun, bizim yanımıza gel, diye yazdılar. Huneyn geldi. Sükeyne'nin Avazlarını işitmek üzere halk dam başlarına çıktı, halk çoğaldığında dam yıkıldı, yıkık altında kalarak Huneyn öldü ([95]). Meşhur erkek ve kadın mugannilerden bir arada Hicaz'da yetiştiler şunlardır: Cemile, Heyt, Tuveys, Dellâl, Beredü'l-Fuat, Nevmetütduha, Rahme, Hibetullah, Mabed, Malik, İbni Aişe, Nafi bin Tunbure, Azzetül Meyla, Hebabe, Sellame, Bülbüle, Lezzetül Ayş, Saide, ve Ezzerka... Rivayete göre bunlar hacca gitmişler, bunları Mekke'de Sait bin Miscah, İbni Süreyc, Gariz ve İbni Muhriz karşıladı. Mekke ahalisi erkek ve kadın olmak üzere bunların kıyafetlerinin güzelliğini görmek üzere bunları karşılamağa çıktılar. ([96]). Ebul Fereç: halk Cemile'nin etrafında toplandığı zaman perde çekildi. Cariyelerin hepsi de oturdu, çalgı çaldılar, Cemile de çalgı çaldı. Elli telden çaldılar, kona ksarsıldı. Bundan sonra Cemile ud çalarak şarkı söyledi, cariyeleri ona uydurarak çaldılar ([97]).

Mekke ve Medine mugannilerinin gınada kendilerine mahsus ayrı uslûpleri vardı. Bu iki zümre arasında iftihar edişmeler olurdu. Halk söylenen şarkıları işitmeğe koyuldu. Yine Ebul Fereç bize şunu rivayet eder Said bin Miscah adında siyahilerden biri Kureyş gençlerini ifsat etti. Onlar Sait için paralarını sarfettiler. Abdülmelik bunu işittiğinde valisine mektup yazarak Said'in parasını elinden almasını, kendisini huzuruna göndermesini emretti ([98]). Bize İmam Malik bin Enes şunu rivayet etmektedir. İmam Malik diyor: «Ben bir genç olarak yetiştiğim zaman muganniler arkasından koşar, onlardan gına öğrenirdim, annem bana: Mugannînin yüzü çirkin olursa, onun tegannisine kimse iltifat etmez, sen gınayı bırak da fıkıh öğren, çünkü fıkıhda yüz çirkinliğinin zararı yoktur, dedi. Bunun üzerine ben muganniler arkasından dolaşmağı bıraktım, fakıhlara mülazemet ettim,

(95) Egani 2: 122 - 123
(96) Tafsilat, Egani 2: 127
(97) Egani 4: 59, 6: 30, 7: 143-132
(98) Egani 84

Allah beni gördüğün bu dereceye yükseltti» [99]. Gınayı nadir ve hoşa giden sözler konuşma takip eder, Nahirî Medine ahalisinin komiği, şakacısı ve nadir şeyler söyleyen artisti idi. Onun yerine Eş'ap geçti. O Hicaz'i zarif ve bedii olan şeylerle ve nadirelerle doldurdu. Ahalisini avazının güzelliğinden istifade ettirdi. O bize edebiyat kitaplarında dercedilen faydalı nadir ve garip olan şeyler bırakmıştır. O bu garip ve nadir olan şeylerle meclislerinde Medine ahalisini güldürürdü.

Hicaz fıkıh ve hadis babından zengin olduğu gibi Gına, nadir ve garip şeyler söylemek cihetinden de zengin edi. Emevi Emirlerinin ve halifelerinin saraylarındaki mugannilerin çoğu Hicaz medresesinde yetişenlerden idi. Yukarıda anlattığımız sebepler düşünülürse Hicaz'dan fıkıh ve hadis ilminin tekamülü taaccübü mucip olmaz. Taaccüp edilecek şey Hicaz'ın gına hususunda Irak, Şam' ve diğerlerini geçmesidir. Arkası kesilmeyen eski medeniyetlere variş olan Irak ve Roma kültürünün tesiri ile medenileşmiş olan Hicaz'a tekaddüm etmesi akla daha uygun idi. Hicaz'ın bu hususta ilerde olmasının sırrı nedir?

Bunun sırrı kitapların satırları arasında gördüğümüz Hicaz arabının zarafeti ve duygularının inceliği olacak ki onlar bu sayede gınada Irak ve Şam ahalisine tefevvuk etmişlerdir. Hatta Hicaz fakıhları gına ve hovardalık hususunda Irak ahalisine göre daha müsamahalı davranırlardı. Yukarıda Irak halisinin dinindeki selabet ve şiddetli olmalarının Fars tesirinden ileri geldiğini söylemiştik. Eganide Ubeydüllah bin Ömer'in şu sözleri nakledilmektedir: «Hacca gittiğimde bir kadının kabih ve fuhuş sözleri söylediğini işittiğim zaman devemi ona yaklaştırdım ve ona: ey Kadın! Sen hacı değilmisin? Allah'dan korkmuyor musun? dedim. Bunun üzerine kadın yüzünden perdesini açtı yüzü güzellikte güneş gibi parladı ve: Ey amca! «ben mugannı'nin şu beyitinde kastettiği bir kadını olduğumu düşünsana dedi» ve şu beyti okudu

مِنَ اللَّاءِ لَمْ يَحْجُجْنَ يَبْغِينَ حِسْبَةً ۞ وَلَكِنْ لِيَقْتُلْنَ الْبَرِيءَ الْمُغَفَّلَا

---

(99) Egani 4 : 39

«O güzel, ecir ve sevap için hacca gidenlerden değildir, o masum ve gafil olanları öldürmek için hacca gitmiştir. Ben ona: «bu yüzü ateşte yakarak cezalandırmamasını Allah'dan dilerim,» dedim. (Medine müftisi) olan Sait bin Müseyyeb bu sözümü işittildiğinde O; Irak ahalisinden olup da bu gibi hallere darılan birisi olaydı. Çekil Allah seni kahretsiz derdi. Fakat Hicaz'ın abidleri zariftirler» ([98]) diye mukabelede bulundu.

Said bin İbrahim -Resül'i Ekremin mescidinde kadılık edip ahaliye hükmediyordu- Said, renkli giyimini kibir ve gururla yerde sürükliyerek yürüdüğü için Davud bin Selem'i kamçıladı. Bunu gören şair

جَلَدَ الْعَادِلُ سَعْدٌ ۞ اِبْنَ سَلْمٍ فِي السَّمَاجَهِ ۞
قَضَى اللهُ لِسَعْدٍ ۞ مِنْ أَمِيرٍ كُلَّ حَاجَهِ ۞

«Âdil olan Said İbni Selem'i renkli giyimini kibir ve gururla yerde sürükliyerek yürüdüğünden dolayı kamçılattı.

Allah adaletli emir olduğundan dolayı Said'in bütün ihtiyaçlarını temin eylesin dedi» ([99]).

Egani sahibi yedi fakıhın biri olan Ubaydullah bin Abdullah bin Utbe'nin hal tercümesini anlatırken onun sevgili kadını anlatan güzel bir şiirini naklediyer ([100]).

Egani diğer bir yerinde Davud'i Sakafî'den şunu rivayet eder «Biz İbni Cüreyc'in ders halkasında bulunuyorduk. O bize rivayet ediyordu. Yanında aralarında Abdullah bin Mubarek ve Irak'lılardan bir kaç tanesi bulunan bir zümre vardı. Bu esnada yanımızdan muganni Meyzen geçti. İbni Cüreyc onu yanına çağırdı. Ve: Taganni etmeni istiyorum, dedi Meyzen: acele ediyorum, diye red çevabını verdiğinde İbni Cüreyc israr etti. Meyzen teganni etti- ve: -Irak'lılara işaret edip- bu sakil adamlar burada bulunmasaydı seni tatmin edinceye kadar teganni ederdim dedi. İbni Cüreyc yanında bulunanlara yüzünü çevirerek: «Benim bu hareketimi belki inkârla karşıla-

(98) Egani 17 : 121
(100) a. g. e. 7 : 96
(100) a. p. e. 7 : 96

mışsınızdır, diye sorduğunda onlar: Biz Irak'ta bunu inkârla karşılıyor ve mekruh görüyoruz, diye cevap verdiler. İbni Cüreyc: deveyi teranelerle teşvik edip sürmeğe ne diyorsunuz? diye sordu. Irak'lılar Irak'tan bu hususta bir beis görmüyoruz, diye mukabelede bulundular. İbni Cüreyc: deveyi teşvik edip terane ile sürmekle gına arasında ne fark var? diye mukabelede bulundu ([101]). Egani şunu da hikâye ediyor: «Huneyn Şam'a gitti. Gençlerle bir arada toplandı. Onlara her türlü ezgilerle teganni etti ise de hoşlanmadılar ve sevinmediler. Ebu Münebbih'den teganni etmesini istediler. Ebu Münebbih gelerek pek kötü bir tarzda teganni etti. Gençler şevk ve heyecana geldiler. Hüneyn bunun üzerine » bu şehirde geceyi geçirmiyeceğime ant içerim, dedi ([102]).

Hicaz'da feth unsurundan olan Arap aristokratlarının toplanmış olması da bunun bir sebebi olabilir. Bu aristokratlar cariyelerin en ileri gelenlerine ve nesep cihetinden en asıl olanlarına malik olmuşlardı. Bu cariyeler arasında en iyi terbiye görmüş olanları vardı. Bunlar arasında hükümdar ve emirlerin evlerinde medenî bir terbiye görmüş olanları vardı. Bu cariyeler bu kültürü Hicaz'a nakledip bunu Arap boyasile boyamışlar, bu yoldan Hicaz'da gına - Musikî mektebinin tesisinde bu cariyelerin hizmetleri sebkat etmiştir.

Bundan başka göçebe medenileşerek genişliğe kavuşunca mahrumiyet içinde yaşayıp da sonradan zengin olanların çoğunda görüldüğü gibi, eğlencede israf derecesine varır.

Emeviler halifeliği ele geçirerek kendilerine, belki aralarından bir aileye tahsis ettikten sonra, Kurayş'ın diğer kol ve boylarını sıkıştırdılar, siyasî halleri düşünmeyi onlara yasak ettiler. Şam'lılar Emevi halifelerine taraftar ve onları tutan bir unsur idi. Irak anlara muhalif idi. Bunun neticesinde Hicaz gençleri Malik oldukları servetleri, şeref ve dereceleri ile beraber Emirlikten, halifelikten ve politikadan vaz geçerek eğlenceye zerafete, gına, şaraba ve hovardalığa daldılar. İçki çalgı gına ve eğlence ile meşgul oldular.

---

(101) Egani 1:157
(102) a.g.e. 2:119

Bunların herbiri anlattığımız bu halin doğuşuna tesir etmeğe ve sebep olmağa lâyıktır. Bu eğlence hayatının edebiyata olan tesiri büyük olmuştur. Fakat bundan bahsetmek konumuz dışındadır.

Irak bu bölge Dicle ve Fırat ovasının güney parçasını teşkil eder. Toprağı verimli, suyu bol, iklimi mütedildir. Ahalisi medeniyet ve memleketlerinin mamurluğunda bütün milletlerin başında gelirler. Milattan otuz asır kadar önce orada medeni milletler birbiri ardında yaşamıştır. Babil'liler, Asuriler, Geldaniler, Fars'lar ve Yunan'lılar burasına sahip olup şekil ve tarzları başka başka olan memleketler tesis etmişler, bu medeniyetler, ışıkları ile komşularındaki memleketleri aydınlatan fener olmuştur.

Araplar burasını ta eski zamanlarda tanımışlar, Bekr ve Rabia'dan yukarıda bahsettik. Sonradan Hz. Ömer'in halifeliği zamanında bu-Münziriler Henedanı başında olan emirlikler kurmuşlardır ki biz bundan yukarıda bahsettik. Sonradan Ömer'in halifeliği zamanında burasını istilâ edip Basra ve Kûfe şehirlerini tesis etmişler, bu iki şehir çarçabuk büyümüş, Medain'in hazineleri, Babil ve Hıyere'nin kültürü buraya nakledilmiştir. Emeviler devrinde Irak medeniyeti bu iki şehirde toplanmış, hatta Irak denildiği zaman bu iki şehir Basra ve Kûfe kasdedilmiştir. Bazen bu iki şehir Irakayn-iki Irak diyede anılmıştır.

Irak feshedilip onun zenginliği işitildikten sonra Araplar oraya göç etmeye rağbet etmişlerdir. Taberî bu hususta şöyle diyor: Utbe Enes bin Huceyye vasıtasiyle Deşti Meysan Mürzüban'ın kemerini göndermişti. Ömer ondan: Müslümanlar ne haldeler? diye sorduğunda Enes: dünya onların üzerine dökülüyor, onlar altın ve gümüş döküp boşaltıyorlar diye cevap verdi. Bunun üzerine halk Basra'ya rağbet etti. Basra'ya geldiler. Ömer Irak'ın toprağını ahalisinin elinde bıraktı. Araziye haraç tayin etti. Hurmalıkların beher ceribine ([103]) on dirhem, kamışın ceribine altı Buğdayın ceribine dört, Arpanın ceribine iki dirhem tayin etti. Rivayet ettiklerine göre Irak'ın haracı 100 milyon dirhemi buldu. Ahalisini cizyeye tabi tuttu. Cizye vermeleri gerekli olanların sayısı 550.000'i buldu. Cizye bildiğin gibi-beher yıl için 48 dirhemle 24 ve 12 dirhem arasında ihtilaf ederdi. Bu rakamlardan araplara or-

---

(103) Cerip, 3600 murabba zira'dır.

da yerleşmeği sevdiren Irak'ın servet ve zenginliğinin miktar ve derecesini anlayabilirsin.

Araplar Irak'a göç ettiler. Kabile asabiyet ve tassubu ile fatihlere mahsus olan aristokratlığı da kendileri ile beraber gördüler. Kabile asabiyetinin belgeleri Basra ve Kûfe şehirlerinin kabilelere göre tesis edilmesinde her kabilenin şehirin bir kısmını işgal etmesinde görüldü. Şehrin en iyi kısmının kimlere — Yemen'lilere mi, Nizarlara mı? verilmesi hakkında kura çekildi. Doğu kısmı Yemen'lilere, Batı kısmı Nizarlara isabet etti. Bundan sonra her iki zümre şehri aralarında ve kabilelere göre böldüler ([104]). Şa'bî Yemen'lilerin Küfe'de Nizarlardan sayıca çok olduklarını söyler. Yemen'liler 12 bin, Nizarlar 8 bin ([105]). idi. Bu asabiyet gördüğün gibi, büyük çekişmelere sebebiyet verdi. Bu çekişmeleri İbni Ebul Hadid bize anlatmaktadır. Kûfe Arapları Basra arapları ile savaştıkları zaman her kabile bir tarafa çekilir, diğer taraftaki kendinin emsali ile savaşır, Kçfe Yemenlileri Basra Yemenlileri, Kûfe'deki Rebialar Basradaki Rebialar, Kûfe'deki Muzarlar Basra Muzarları ile savaşırlardı ([106]).

Fatihlerin aristokrat unsuruna gelince bunların aristokratlığı arapların azatlılar önündeki durumunu gösterir. Irak ahalisinin çoğu Farslar idi. Araplar Irak'ta ekaliyette idiler. Yukarıda cizye ödemeğe mecbur tutulanların sayısının 550.000 olduğunu gördük. İslamiyeti kabul ettikleri için cizye ödemekten af edilen Farslar bunun haricindedir. Bu azatlılar araplarla antlaşarak kendilerini himaye etsinler için onların idare ve mülkleri altına girerler. Bu arapları kendilerinin sahipleri sayırlar, azatlıların her kitlesi antlaşmış olduğu arap kabilesine taraftarlık ederdi. Belâzuri diyor: «Esavire ([107]) Ezdlerle antlaşmıştı. Fakat sonradan Ezd ile Benî Yemimden nesep cihetinden hangisinin peygambere ve halifelere daha yakın olduğunu sordular. Onlara Temimler, diye cevap verildiğinde Esavire Temimlerle antlaştı ve Ezdlerden ayrıldılar. Irak'ta hüner, sanat ve alışveriş işte bu azatlıların; eğemenlik, idare ve savaş işleri arapların elinde idi.

---

(104) Taberi, 4 : 192 ve Belâzüri'nin Fütûh!ül-Buldan adlı eseri.

(105) Fütûh'ül-Buldan, 272

(106) Taberi, 5 : 207

(107) Esavire, Farslardan Basra'ya yerleşen bir kabîle'dir. Bunların karşısında Kûfe'ye yerleşenler de Ehâmîre kabilesidir.

Kabilecilik taassubu gitgide yaşamakta oldukları şehirler için asabiyet ve taassup gösterme şeklini aldı. Kûfe arabı ile onların azatlıları Kûfe için, Basra Arabı ile onların azatlıları Basra için asabiyet ve tassup gösterirlerdi. Her iki şehrin ahalisi şehrin tabiatı, çoğrafi durumu ve her iki şehir ahalisinin elile fethedilen şehirler ve Resül'i Ekremin sahabelerinden kendi tarafından glip yerleşenlerle iftihar eder, her iki şehir diğerini delâlet daileririnin o şehirde zuhur etmesile arlandırırdı. Sonradan her iki şehir uleması arasında da bu hal görüldü, ilim ile iftihar eder oldu. İlimle iftihar edişmeler ve münazaralar aldı. yürüdü. Her şehir ilmin bir çok dallarında yetişen bilginlerle taraftarlık etmeğe başladı. Basra ve Kûfe'liler nahiv, Basra ve Kûfe'liler fıkıh, Basra ve Kûfeliler dini mezhepler ve kelâm ilmi, Basra ve Kûfeliler edebiyat alânında yetişen bilginleri ile iftihar edіştiler. Bu hususla Ağşa Hemdan şöyle diyor:

أَكْسَعِ الْبَصْرِيَّ إِنْ لاَقَيْتَهُ ۞ إِنَّمَا يُكْسَعُ مَنْ قَلَّ وَذَلّْ ۞
وَاجْعَلِ الْكُوفِيَّ فِي الْخَيْلِ وَلاَ ۞ تَجْعَلِ الْبَصْرِيَّ إِلاَّ فِي النَّفَلْ ۞
وَإِذَا فَاخَرْتُمُونَا فَاذْكُرُوا ۞ مَا فَعَلْنَا بِكُمْ يَوْمَ الْجَمَلْ ۞
بَيْنَ شَيْخٍ خَاضِبٍ عُثْنُونَهُ ۞ وَفَتًى أَبْيَضَ وَضَّاحٍ رِفَلّْ ۞
جَاءَنَا يَخْطِرُ فِي سَابِغَةٍ ۞ فَذَبَحْنَاهُ ضُحًى ذَبْحَ الْحَمَلّْ ۞
وَعَفَوْنَا فَنَسِيتُمْ عَفْوَنَا ۞ وَكَفَرْتُمْ نِعْمَةَ اللهِ الْأَجَلّْ ۞

«Rast geldiğin zaman Basra'lının kıçına vur, ayağınla tep, ancak sayıları az ve hakir olanların kıçlarına vurulur. Kûfeliyi suvari asker yap, Basralıyı yalnız ganimete karıştır. Onlar bize karşı iftihar etmek isterler ise Cemal olayında onlara yaptıklarımızı hatırlatın. Bu olayda ihtiyarları sakallarını boyıyarak ve beyaz ve güzel yüzlü genci tam ve uzun zırh giydiği halde ellerini yukarı kaldırarak ve indirerek geldikleri zaman biz onları kuşluk vaktinde kuzu boğazlar gibi boğazladık. Af ettiğimiz zaman bizim affımızı unuttunuz. Allah'ın nimetini küfranla karşıladınız.»

Sözün kısası Irak islam memleketleri arasında ilim ve edebiyat cihetinden en zengini idi. Ancak Hicaz ahalisinin ilmin bazı dallarındaki üstünlüğü bundan istisna edilmeli. Irak'ın bu zenginliğinin bir takım sebepleri olup en önemlileri şunlardır.

1) —Bildiğimiz gibi— Irak medeniyeti eski medeniyetlerin temelleri üzerinde kurulmuştur. Bu medeniyetlere dair haber ve bilgiler nakledilmiştir. Futuhatın heyecanından sonra ahalisinin harekete geçerek eski kültür ve medeniyetleri ve atalardan tevarüs ettikleri bilgilerini tekrar diriltmeleri tabii bir haldir. İslam futuhatından önce Süryaniler Irak'ta yayılmışlar, onların Irak'ta medreseleri olup bu medreselerinde Yunan ilim ve edebiyatını okutuyorlardı. Yukarıda anlattığımız gibi Irak'ta hıristiyan mezhepleri yayılmış bir halde olup, akide ve inançla ilgili bir çok meseleler hakkında çekişiyorlardı. Hıyre'de, tahsil görmüş ve Fars-Yunan savaşları esnasında esir edilmiş esirler vardı. Bunlardan her birinin arkasında bir takım fikir ve mezhepler bırakmış olması tabiidir. Bu fikir ve mezhepler savaşlar esnasında her ne kadar sönük bir halde ise de, memlekette siyasî durum yerleştikten sonra tekrar uyandı. Bundan başka Irak ahalisi islamiyeti kabul ettikten sonra bu fikir ve mezhepleri islamiyet boyası ile boyamağa başladı. Bu fikirlerin islam öğretimlerine uygun olanları çiçek açtı, parladı, muhalif olanları soldu.

Buna Irak'ın zengin bir ülke ve ahalisinin bolluk içinde yaşadığını da ekleyebilirsin. Bolluk içinde yaşıyanlar ilim ile iştigal etmek üzere vakitlerini arttırabileceklerdir.

2) Irak islam ülkeleri içinde Emeviler devrinde savaşlara ve kargaşalıklara en çok sahne olan bir yerdir. Hz. Osman öldürüldükten beri bu ülke yanmaktadır. Aişe, Talha ve Zübeyr Basra'ya, Ali Kûfe'ye gitti. Kûfe'lilerle Basra'lılar arasında Cemel savaşı cereyan etti. Hüseyin Kûfe'ye gitti. Orada öldürüldü. Sakif kabilesinden olan Muhtar Hüseyin'in öcünü almak üzere Kûfe'de zuhur etti. Mus'ap bin Zübeyr Basra'yı istilâ etti. Kûfe üzerine yürüdü. Muhtar'ı öldürttü. Abdülmelik asker techiz edip Irak üzerine yürüdü, Mus'ab'ı öldürdü. Abdurrahman bin Eşas Kûfe'ye tegallüp etti. Haccac üzerine yürüdü, galebe çaldı. Bunlar olup biterken halkın: kimin yanlış, kimin doğru yolda olduğunu sorması tabii idi. Osman'ı öldürenler yanlış mı, doğru mu ha-

reket ettiler? Osman'ın öldürülmesinde Ali'nin dahli var mı? Talha, Zübeyr ve Aişe Ali ile savaşmalarında haklı mıydılar? Ali; Muaviye ile iki aradaki ihtilafı hakeme havale etmeğe razı olmakla doğru mu hareket etmiş oldu? Valisi Haccac'ın zulmünden ve kanlar akıtmasından dolayı Abdülmelik'e karşı harekete geçmek caiz mi değil mi? bunu yapanlar ve İbni Eş'as ile beraber harekete geçenler isabet mi ettiler? Bu soruların hepsi meydana atılıyor, hatta mescitlerde üstadların ders halkalarında çok soruluyordu. Irak savaşların çoğuna sahne olduğu bu hususlarda en çok çekişenler de onlar idi. Aynı sebeplerden dolayı Irak'ın bir çok dini mezheplerin kaynağı olması da tabiidir. Aşağıda anlatacağımız gibi bu mezhepler bu esaslar üzerinde teşekkül etmiştir. İbni Sa'd Tabakatında şöyle diyor: Basra'lı Hasan kargaşalıklar esnasında ve kanlar akıtıldığı çağlarda bilginlerin başkanlarından idi. Bir kitle onun yanına girip ona: Ey Said'ın babası! bu delâlet başkanı —yani Haccac— hakkında ne diyorsun? bu adam akıtılması haram olan kanları akıttı, alınması haram olan malları aldı, namazı bıraktı, şu ve şu işleri yaptı... Dediler. Yine biri Hasan'dan: Yezid bin Muhellep ve İbni Eş'as fitneleri gibi kargaşalıklar hakkında ne diyorsun? diye sormuştu. Hasan: onlarla da bunlarla da bulunma, yâni karışmadan bir kenarda kal, diye mukabelede bulundu. Şam'lılardan biri: Ey Said'in babası! Müs'minler Emiri ile de beraber bulunmasın mı? diye sorduğunda Hasan darıldı ve elile işaret edip: Ey Said'in babası! Evet Mü'minler Emiri ile de beraber bulunmasın, dedi». Bunun benzerleri çoktur. (108)

3) Irakta Araplar ve azadlılar yaşarlar, egemenlik arapların elinde idi. Azatlılar dinleri ve dünyaları için Arap dilini öğrenmeğe mecbur oldular. Bunlar dili öğrenmeği kolaylaştıracak bir nevi ilme muhtaç idiler, nahvi vazetmek ihtiyacı hasıl oldu. Bu ilmin Hicaz'da da Şam'da da değil, Irak'ta vazedilmesi tabii idi.

Çünkü Hicaz dilini doğrulatmak için kaidelere muhtaç değildi. Bundan başka Irak'taki azatlılar Şam'daki azatlılardan ziyade rağbet ediyorlardı. Çünkü Süryani dili ve edebiyatı islamiyetten önce Irak'ta yayılmış, süryanicenin nahvi işlenmiş, bundan dolayı Süryani dilinin

(108) Tabakât, 7 : 118

nahvini örnek ederek arap dili için kaideler vazetmek kolaydı. Her iki dilin sâhibi olan bir asıldan olması bunu kolaylaştırıyordu. Bundan dolayı ilk önce nahvi vazedenler Basra'lılar, onlardan sonra Kûfe'liler oldu. Basra göçebe arap bölgesine yakın Kûfe göçebelerin fasih dilinden uzakta olduğu için Basra Kûfe'den üstün oldu.

Şimdi başlangıçtan başlıyarak Basra ve Kûfe'deki ilmî kaynaşmalardan kısaca bahsedelim:

Kûfe: Resül'i Ekremin arkadaşlarından bir çoğu kûfeye gelip yerleşmiştir. Bunların en tanınmış olanları Ali bin Ebu Talip ile Abdullah Bin Mesut'tur. Ali'ye gelince onun Irak'ta siyasetle, savaşlar ve savaşlarla ilgili olan işlerle meşgul olması vaktini ilme tahsis etmeğe mani oldu. İbni Mes'ud'a gelince Irak'ta en çok ilim ile meşgul olan odur. O, İslamiyeti ilk kabul edenlerden biridir. Hatta islamiyeti ilk kabul eden zatın altıncısı olduğu rivayet edilmektedir. O diğerleri ile beraber Habeşistan'a hicret etmişti. Sonra Medine'ye hicret etti. Peygambere mülazemet edip hizmetinde bulundu. Peygamber başkasına müsaade etmediği halde ona evine girmeğe müsaade ederdi. O Kur'an-ı anlayıp ezberlemeği çok severdi. Bunların her biri onu islam öğretimlerini ve Kur'an-ın manasını anlamaya ve Resül-i Ekremin yaptığı işlerini öğrenmeğe hazırladı. Bu sayede sahabelerin bilginlerinin ulularından sayıldı. Ömer Bin Hattap öğretmenlik etsin için onu Kûfe ahalisine gönderdi. Bir çok Kûfeliler ondan ilim tahsil ettiler. Bir çok talebesi ona mülazamet edip ondan öğrendiler, onun edep ve ahlakı ile terbiyelendiler. Sait Bin Cübeyr bunlar hakkında: ondan fetva isterler, o Kur-an-dan ve hadisten, kitap ve sünnette bulunmayan hususlarda rey ile fetva verirdi. Abdulah Bin Mes'ud medresesinde yetişenlerden altı zat şöhret kazanmıştır. Bunlar Kur'an okutuyorlar, fetva veriyorlardı. Bu altı zat şunlardır: Alkame, Esved, Mesruk, Ubeyde, Haris bin Kays, Urve bin Şurahbil'dir. Bunlar Abdullah'a halef olarak Kûfe'de öğretimle meşgul oldular. Bununla beraber bütün Kûfe bilginleri Abdullah'tan tahsil etmemişlerdi, çoğu Medine'de bulunarak Ömer bin Hattap, Ali Bin Ebu Talip, Abdullah Bin Abbas, Muaz ve başkasından tahsil etmişlerdi. Bu bilginler sayesinde Kûfe'de büyük bir ilim hareketi husule geldi. Kûfe bilginleri arasında Şurayh, Şahî, Nahaî, Sait bin Cübeyr şöhret kazandı. Bu ilmî hareket daima kuvvetlendi ve tekamül etti. Nihayet Kûfe Ebu Hanife Numan'ı yetiştirerek şeref kazandı.

Basra: Peygamberin sahabelerinden bir çok zat Basra'ya inmişti. Bunlardan en meşhurları Ebu Musa El Eşari ile Enes Bin Maliktir.

Ebu Musa'ya gelince o Yemenlidir. Mekke'ye geldi. İslamiyeti kabul etti. Diğerleri ile beraber Habeşistan'a göç etti. Ebu Musa sahabelerin en bilginlerinden sayılırdı. O Basra'ya gelmiş, orada öğretimle meşgul olmuştu. Ömer Bin Hattap Enes Bin Malik'den: Eşari'yi ne halde bıraktın? diye sormuş, Enes: Halka Kur'an öğretmekte olduğu halde bıraktım, diye cevap verdi. Ömer: Bu büyük ve şerefli bir iştir, fakat bunu ona duyurma, diye mukabelede bulundu (108). Ondan rivayet edilen bilgiler —halka hüküm ve nizaları halletmesi, Kur'an ve hadis bilgini olmasını üstelik, onun fakıh olduğunu da gösterir. Enes Bin Malik'e gelince Peygamber Medine'ye geldiğinde o sabi idi. Resül'i Ekreme on yıl kadar hizmet etti. Sonra Basra'da yerleşti. Orada uzun bir müddet yaşadı ve uzun ömürlü oldu. Basra'da sahabelerden en son ölen o oldu. O, 92 hicride öldü. Fakat Enes'in ilimde Ebu Musa El Eşari ve Kûfe'de çalışan Abdulah bin Mes'ud derecesine ulaşmadığı anlaşılmaktadır. O; fakıh olmaktan ziyade hadis bilgini idi. Emevler devrinde Basra medresesinde yetişenlerin en tanınmışı Basralı Hasan ile İbni Sırin'dir. Her ikisi azatlılardan olup Meysan esirlerinden idiler. Her ikisi de ilmi, Vela yolile öğrenmişlerdir. Basralı Ebu Hasan Zeyd bin Sabit'in azatlısıdır. ki (vela, budur.) Zeyd'in sahabelerin en bilginlerinden olduğu bellidir. İbni Sirin Ebu Muhammed ise Enes bin Malik'in azatlısıdır. Enes'in Allah'ın Resül'ü ile olan sohbeti ve Peygamber'in hadiselerini bilgisi bellidir. Her ikisi Basra'da belli şahsiyetler idi. Hasan ise ahlakının metaneti, iyiliği, ilmi ve fesahati ile tanınmıştır. Fikrini açık söylemek hususunda kimseden korkmaması onun metanetini gösterir. Ondan Yezid Bin Muaviye'nin halifeliği hakkında sormuşlar. O; onun halifeliğini tasvip etmedi. Halbuki Şa'bî İbnî Sirin fikirlerini izhar etmeğe cesaret edememişlerdi. Fitneler hakkında soranlara of fitnelere karışmanın doğru olmadığını söylüyordu. Mü'minler Emiri ile beraber olsa da karışmamalı mı? diye sorduklarında: Mü'minler Emiri ile olsa dahi, diye diye cevap verdiğini yukarıda kaydetmiştik. O; fesahat ve belagat babında Haccac'ın emsalinden sayılırdı. Üstelik o zahit ve takva bir zat idi.

(108) Tabakât, 4 : 80

Sufiyeler onu kendilerinden bir fert sayarlar. Onun hikmetli sözlerini ve cümlelerini örnek edip anarlar. Mutezileler onu kendilerinin başkanı sayarlar. Çünkü Hasan kaza ve kader hakkında konuşmuş insanın iradesinde serbest olduğuna kani olmuştur. O; fakih olup, hayatta zuhur eden hadiseler ve işler hakkında bilerek fetva verirdi. Aynı zamanda kıssacıların ulularından ve en doğru söz söyleyenlerinden sayılmaktadır. Bundan dolayı Hasan yukarıda andığımız ilm alanlarında mümtaz bir şehsiyetti. İbni Hallikan, 110 H. yılında Hasan öldüğü zaman bütün Basra halkının cenazesini arkasından takip ettiklerinden mescitte ikindi namazını kılacak kimse kalmamıştı, diyor.

İbni Sirin'e gelince o Zeyd bin Sabit, Enes bin Malik, Şüreyh ve başkalarından tahsil etmiştir. İbni Sirin hadis ve fıkıh alimi ve mevsuk bir zat olup kendine arz edilen meselelere fetva verirdi. O; Basra'lı Hasan ile muasır olup, bazen dost olurlar. Bazen araları açılır, nefret husule gelirdi. Anlaşıldığına göre bu da tabiatlarının başkanlığından ileri gelirdi. Hasan saf ve aynı zamanda şiddetli, kaygulu ve dargın bir zat olup, en korkunç politika işlerinde bile inandığını söylerdi. İbni Sirin'e gelince o halim tabiatlı ve güleç yüzlü olup, Mes'ul olacağı sözler söylemekten sakınırdı. Bundan başka İbni Sirin rüya etmesile şöhret kazanmış, bu hususta yalandan ona bir kitapta isnat edilmiştir. İbni Nedim bunu fihristte anar ve eseri ona nisbet eder. Fakat biz Tabakatı İbni Saad gibi eski bilginlerin eserlerinde onun rüya tabirindeki şöhretine dair haber ve bilgi bulamadık. İbni Sirin 110 hicride öldü Hasan ile İbni Sirin Basralıların ileri gelenlerinden sayılırlar.

Irak'ta dini hareketten başka diğer bir hareket de vardı. Bu hareket islamiyet boyasile boyanmış olan cahiliyet çağı düşünce ve Mefkûre hayatının devamı kabilinden bir hareket idi. Basra ve Kûfe'ye inmiş olan Arap kabilelerinin başlarında reisleri bulunuyordu. Bu reisler cahiliyet çağında kabilelerine reislik eden ve etraflarında halk toplanan, savaş ve müsalemet zamanlarında halk onlara itaat eden reislere benziyorlardı. Bunlar efendilikleri insaniyetleri, mal ve para sarfetmeleri ve benzerleri ile iftihar ederlerdi. Basra'daki Temimlerin efendisi Ahnef bin Kays, Basra'da yaşıyan Abdülkays'ların ileri geleni Hakem bin Münzir bin Carud, Basra'lı bekrlerin efendisi Malik bin Misma, Basralı Kays'lerin öncüleri Kuteybe bin Müslim, Kûfeli Zabbelerin ulu-

su Hassan bin Munzir, Kûfeli Kinde'lerin ulusu, Hucr bin Adiy ve Muhammed bin Eş'as ve benzerleri, bu reislerden idi. Bu reisler bunların benzerleri kuvvetli bir edebi hayatın ve cahiliyet çağı şiirine benzeyen şiirin ve Eksem bin Seyfi'nin hikmetlerine benzeyen hikmetlerin kaynağı idiler. Bu Edebi hareketi izah etmenin yeri burası değildir. Fakot bu hayatın hedefi ve Arap edebiyatına olan tesirleri anlaşılsın için bu büyük şahsiyetlerden bir şahsiyeti tasvir etmemizde bir beis yoktur. Bu şahsiyette Ahnef bin Kays olsun.

Anlattığımız gibi Ahnef Basra'daki Temim'lerin ileri gelenidir, Arapların dedikleri gibi, o, onun darılması ile, ne için darıldığını bilmeyerek, yüz bin Kılıç darılıp harekete geçen bir şahsiyet idi. Benî Temim, Ahnef istedîği vakit savaşa girer, Ahnef durduğu vakit onlar da dururlardı. Muaviye Ahnef'in, kavmi arasındaki derece ve ululuğunu bildiği için Ahnefi kendine yaklaştırdı, ona saygı gösterdi. Valilerine de ona saygı göstermeği tavsiye etti. Muaviye, Ahefin darıldığı valisini azleder ,Ahmet'in acı ve keskin sözlerine tahammül eder, ona karşı mülayim davranırdı. Muaviye ona bir gin: «Ey Ahnef! Siffin savaşını hatırladıkca kalbimde tırmantı hasıl oluyor» (çünkü Ahnef bu savaşa Ali tarafından iştirak etmişti), demişti. Ahnef: «Ey Muaviye sana darılmış olduğumuz kalpler göğüslerimizde, seninle savaştığımız kılıçlar kanlarında, sen savaşa bir santim yaklaşır isen biz bir karış yaklaşırız, sen savaşa doğru yürür isen biz seğirterek savaşa doğru koştururuz» diye cevap verdi. Ahmef'in birbirine düşman olan izzeti nefsin, ve saygıyı muhafazanın ve insaniyetin bir örneği idi. O öldüğünde» «Arabın sırrı» öldü denildi. Bir kadın onun fazilet ve meziyetlerini anarak şöyle dedi: «Sen kabilenin Seyyidi —ulusu, halifenin huzurunda elçi idin, kavmin senin sözüne itaat, fikir ve reyine teb'iyet ederdi. Ahnef'in ağzından ağıza nakledilen sözleri ve edebiyat kitaplarını dolduran hikmetleri var. Meselâ: «sonu pişmanlık olan bir lezzet'te hayır yoktur» ve «Zahidlik ve kanaat eden hiçbir vakit fakir olmaz» ve «senden haklarını tamamile almadan önce, sen nefsinden adaletle hakkını al» ve «ihsanda bulunduktan sonra onu kesmek ne kötü bir şeydir» ve «parayı yerinde harca, başkasının hazinedarı olma» ve «hased eden, kıskanan rahat yüzü görmez, yalancının insaniyeti yoktur»...

Irak'ta felsefe alânında çalışmalara dair dini mezhepleri anlatırken işaretlerde bulunacağız. Abbasiler devrinde Kûfe'de bir çok filozoflar ve Basra'da İhvanüssefa kuruluna mensup bir zümre yetişti.

Şam: İzengin bir ülkedir, toprağı verimli, suları çok, havası mutedildir. Bu ülkeye bir çok peygamberler gönderildi. Bu peygamberler orada kendilerinin dini olan öğretimlerini yaydılar, Orada birbiri peşine bir kaç medeniyetler hüküm sürdü, ilmini ve kültürünü miras olarak bıraktı. Fenikeliler, Keldaniler, Mısır'lılar, İrani'ler, Yunan'lılar ve Roma'lılar bu ülkede hüküm sürdüler. Bunlardan her birinin kendine mahsus medeniyeti ve kültürü vardı. Bu milletlerin bilgileri Şam'da yayılmıştı. Şam'lıların kendilerinden de bu ilme iştirak eden ve uzman olanları vardı. Bu bilginler müstemlekecilerin bilginleri ile şarpışmışlardır. Şam şehirlerinden bir çoğu şöhret kazanmış, ilim ve fikir merkezi olmuştur. Sur, Antakya, Sayda, Beyrut, Dimeşk, Humus bu cümledendir. Fenikeliler yazı harflerini, İbraniler dini öğretimlerini, Yunanlılar felsefe mezheplerini, Roma'lılar hukuk nazariyelerini orda miras olarak bıraktılar. Bunlardan her biri Şam'lıların fikir ve akıllarına tesir etti. Süryanilerin bu bölge ve komşusundaki ilmî çalışmalarını kısmen yukarıda anlatmış idik.

Araplar cahiliyet çağından beri bu bölgeleri biliyorlar, bolluğundan istifade etmek ümidi ile bu bölgelerin üzerine yürümüşler, milattan iki asır önce Humus'da ve Batra'da vilayetler teşkil etmişlerdi. Sonradan beşinci asırda Gassaniler emirliği tesis edildi ki biz bundan yukarıda bahsetmiştik. Araplar ülkenin iklimine alıştılar. Şamda' yayıldıktan sonra Hırstiyanlığı kabul etmişler, az çok hıristiyan kültürü altında kalmışlardı. Bunlar Âramî ve Arap dili karışık bir dil konuşuyorlar, kendilerini Suriyeli sayarak Arap yarım adasından ziyade Suriye'ye bağlı idiler.

Müslümanlar bu bölgeleri fethettiler, arap dilini ve islam öğretimlerini yaydılar. Bundan sonra Şam arapları Kurayş dilini öğrenmeğe başladılar. Asıl Şam ahalisi de Arap dilini öğrenmeğe başladı. Onlar kendilerinin Arami veyahut Yunan dili ile beraber arapca da konuşuyorlardı. Böylece islamiyet hıristiyanlığın ve Yahudiliğin yerini almağa başladı. Şam'lıların çoğu islamiyeti kabul etti. Hz. Ömer fethedilen başka memleketlere gönderdiği gibi yeni dini öğretmek üzere buraya da öğretmenler gönderdi.

Buhari tarihinde bu hususta: «Yezid bin Ebu Sufyan Ömer'e: Şam ahalisi kendilerine Kur'an ve din öğretecek bilginlere muhtaçtırlar, diye yazdı. Hz. Ömer bunun üzerine onlara Muaz ile Ebud Derda'yı gönderdi» diyor. İşte ilk önce Şam medresesi bunlar tarafından kuruldu. Mekke Medine medreselerinin tarihini gözden geçirirken yukarıda Muaz'ın hal tercümesini kısmen okudun. Muaz ömrünün son günlerini öğretmen olarak Şam'da geçirdi. Ubade bin Sâmit'e gelince o Ensar'dan olup Kur'an-ı cem'edenlerdendir. Ebu Ubeyde onu Humus valiliğine tayin etmiş, bir müddet Filistin kadılığında bulunmuştur. O Allah'ın dininde en fakih olanı idi. Hak ve hakikat uğrunda şiddetli idi. O, Muaviye'nin bir çok işlerine itiraz etmş bunun üzerine Muaviye onun hakkında Osman'a şikâyetlerde bulunmuştur. Ebu Ubade Şam'da öldü.

Ebud Derda'ya gelince o da Ensar'dan ve sahabelerin en faziletlilerinden ve fakıhlarından idi. O Dimeşk kadılığında bulundu, Dimeşk'de öldü. Bu üç bilgin Şam ülkesine dağılarak ahalisine din ve Kur'an öğrettiler. Bidayette hep birlikte Humus'a inmişlerdi. Sonradan orada Ubade'yi bıraktılar. Ebu Derda Dimeşk'e, Muaz Filistin'e gitti. Sonradan Ubade de Humus'dan Filistin'e gitti. Hz. Ömer bu üç bilginden sonra Abdurrahman bin Ganemi gönderdi. Ebu İdris'i Havlanî, Dimeşkli Mekhûl, Ömer bin Abdülaziz, Reca bin Hayve gibi tabiinden —sahabeler zamanını idrak edenlerden— bir çok bilgin bunların medresede vetişmiştir. O Balbek'de doğmuş, Dimeşk ile Beyrut'ta yaşamıştır. O «Şam'lıların Üstadı» adını taşır. Mezhebi batı Afrikada ve İspanya'da yayılmıştı. Fakat mezhebi Şafii ve Malikî mezhebine yenildi ve ortadan kayboldu.

Şam Dimeşk Emeviler zamanında halifeliğin başkenti idi. Bundan dolayı bu şehire her taraftan bilginlerin gelmesi tabiidir. Fakat Emevi halifeleri, yukarıda anlattığımız gibi, ilmî çalışmalara teşvk etmediler. Onlar ancak şiir, hitabet ve edebiyata ve onun dalları üzerinde çalışmağa teşvik ederlerdi. Başka alandaki çalışmalar ise kendiliğinden ilerliyordu. Bu çalışmaların en önemlisini din alanındaki çalışmalar teşkil ediyordu. Bu alanda çalışmağa sevkeden şey din hamiyeti ve halkın helal ve haramı öğrenmeğe olan ihtiyacı bilhassa, İslamiyetin ilk günlerinde müslümanların başına gelmiyen bir takım işlerin ve yeni hadiselerin meydana çıkması idi.

Şamda dinlerini muhafaza eden bir çok hıristiyanlar vardı. Nufus başına bunlar cizye ve araziden haraç vermeğe razı olmuşlardı. Şam hıristiyanlarının bir çoğu islamiyeti kabul etti. Gerek İslamiyeti kabul etmiş ve gerek eski dinlerin muhafaza etmiş olan bu hıristiyanlar arasında hıristiyanlık terbiye ve kültürü ile tenevvür etmiş adamlar vardı. Kiliselerin bir yanında mescidler bina edildi. Çarçabuk islamiyet ile hıristiyanlık arasında temaslar, mücadele, husumet ve cevaplaşmalar vukua geldi. Yukarıda anlattığımız gibi Dimeşk'li hıristiyanlardan Yahya'nın kitabındaki sözler bunu göstermektedir. Bu temas ve çekişmeler kaza ve kader, Cebr ve ihtiyar konularında konuşmaların başlamasına sebep oldu. Allah'ın sıfatları bu sıfatların zatının ayni mı gayrimi gibi konuların münakaşasına yol açtı. İslamda kelâm ilminin esasını bu münakaşalar teşkil etmiş olsa gerekir.

Mısır: Müslümanlar Mısır'ı fethettikleri vakit Yunan ve Roma kültürü orada yayılmış bir halde idi. İskenderiyye medresesi mezheb ve öğretimleri hakkında yukarıda bilgiler vermiştik. Mısır'ın fethi tamamlandıktan sonra Mısır'ın servetini ve toprağı verimli olduğunu işiten araplar oraya geldiler, kabilelere göre Fustatı tesis ettiler. Mısır'ın şehirlerine ve verimli yerlerine indiler. Orasını kendilerine vatan edindiler. Hayatlarını ekicilik ile temin ettiler. Kıptilerin bir çoğu islamiyeti kabul etti. Evlenme neticesinde arap nesepleri Mısır'lıların nesepleri ile karıştı (110).

Araplar Mısır'da yerleştikten sonra Mısır islam yurtları arasında siyasî bir merkez olduğu gibi ilmî bir merkez şeklini de aldı. Başlangıçta bu hareket felsefî ve dünyevi bir hareket değildi. Zaten bütün mefkûre merkezlerinde de hal bu şekilde idi. En büyük önemi haiz olan şey din idi. Bu asırda her yerde hakim olan ilmin din ilmi ve bu ilimle ilgili olan bilgiler olması tabiidir. Fakat bunun manası Mısır'da, Şam ve Irak'ta yayılmış olan Yunan ve Roma kültürü büsbütün yok oldu, izi de kalmadı demek değildir. Bu kültür futuhatın dehşeti neticesinde ancak dini hareketin kuvvetine itaat etmişti. Gönüller sükûnet bulduktan sonra bu Yunan ve Roma kültürü islam öğretimleri boyandı ve islamiyete uygun bir şekilde tadil edildi ve eski kuvvet ve hayatını bulmağa başladı. Fakat bu kültürün bu hayatiyeti ancak Emeviler devletinin son ve Abbasiler devletinin ilk günlerinde görüldü.

---

(110) Hatât'ül-Makrizî, 1

Mısır'da yerleşmiş olan sahabeler Mısır'da talimle meşgul oldular, Mısır medresesinin esasını teşkil ettiler. Mısır'da talimle meşgul olan sahabelerin en tanınmışı Abdullah Bin Amr bin El As'tır. Abdullah Peygamberden en çok hadis rivayet edenlerin biri olup, o işittiklerini yazı ile tesbit etmiştir. Mücahit diyor: «Abdullah bin Amr'ın yanında bir sahife gördüm. Bu nedir? diye sordum. O bu sâdıka, yani doğruluğu aşlkâr olan şey. Resül'ü Ekremden işittiklerim bu yaprağın içinde olup, bu işittiklerimi vasıtasız olarak peygamberin kendisinden öğrendim diye cevap verdi. Abdullah üstelik hadisten başka da bir çok şeyler bilirdi. İbni Hacer İsabe adlı eserinde Abdulah'ın tevratı okuduğunu rivayet eder. İbni Sad Tabakatında Şüreyk'ten rivayet edip şureykin: «Ben Abdullah'ın Süryani dili ile yazılmış eser okuduğunu gördüm» dediğini kaydeder. Bir çok sahabeler ve tabiiler Medine, ve Mısır'da ondan hadis rivayet etmişlerdir. Babasını Muaviye Mısır valisi yaptıktan sonra Abdulah babasile beraber Mısır'a gitti. Ölürken babası onu Mısır valisi yaptı. Muaviye de valilliği tasdik etti. Fakat sonradan onu azletti.

O, Hac ve Ümre eder sonra, Şam'a oradan Mısır'a dönerdi. O Mısır'da kendisi için bir konak bina etmişti. Ölünceye kadar Mısır'da yaşadı. Rivayetlerden birine göre o Abdülmelik bin Mervan zamanında Mısır'da öldü ve konağında gömüldü. O pek haklı olarak Mısır medresesinin müessisi sayılmaktadır. Mısır'lılardan bir çok adam ondan ilim tahsil etti. Bunlar ondan rivayet ettiklerini yazıyorlardı. Makrizi Hayve bin Şurayh'den rivayetinde Hüseyin bin Şeffi bin Mani El-Esbahi'nin nezdine girdim. O: Allah falanı cezalandırır, diyordu. Ben ona, ne yaptı? diye sorduğumda o: Şuffi'nin Abdullah bin Amr bin El As (R.A) işitmiş olduğu iki kitabı alarak Havle ile Rebap (111) arasına attı, kitaplardan birinde bu hususta peygamber şunu hükmetti ve Resül'i Ekrem şöyle dedi, ikinci kitapta da kıyamete kadar olacak hadiseler yazılı idi» dedi. Sahabelerden sonra Mısır medresesinde yetişenlerden Yezid bin Ebu Habib şöhret kazandı. O Aslen Nûbe'nin Denkle şehrinden idi. O Mısır'da yerleşmiş sahabelerin bazılarından tahsil etmiş idi. Kindî diyor: Mısır'da helâl ve haramı ve fıkıh meselelerini öğreten ve yayan odur. Ondan önce ancak fitnelere dair tergip mahiye-

(111) Makrizî, 2 : 233

tinde sözler söylenirdi. Ömer bin Abdülaziz tarafından Mısır'da fetva işlerine memur edilen üç adamın üçüncüsü o idi. Bunların ikisi azatlılardan, biri araptan idi. Azatlılardan olanları Yezid bin Habib ile Abdullah bu Cafer'dir. Araplar Hz. Ömer'in tayinine itiraz ettiklerinde o: «azatlılar kendilerini terakki ve tekamül ettirirlerken siz kendinizi yükseltmiyor iseniz benim ne günahım var?» diye mukabelede bulundu. (112). Araptan olanı Cafer bin Rebia'dır. Yezid, fitneler, savaşlar, bilhassa Mısır'ın fethine Mısır işlerine ve valilerine dair haberler hakkında uzman idi. Kindi'nin (Mısır valileri ve kadıları) adını taşıyan eserini yazdığı zaman istifade ettiği esas kaynaklarından biri o idi.

Yezid'in en tanınmış talebesi Abdullah bin Lehia ile Leys bin Saad'dir. Abdullah Hadremut'lular bir araptır. Mısır'da Hadremut'lular pek çoktu. Abdullah tabiinden bir çoğunu gördü, onlardan istifade etti. O işittiklerini bir araya topluyordu. Bir çok hadis bilginleri, bu cümleden Buhari ile Nesei ona itimat etmezler. Şayanı teessüftür ki Mısır araplarının tarihine dair bir çok haberler onun vasıtasile rivayet edilmiştir. Mısır'a dair olan haberlerin esas kaynağı odur. O dokuz yıl kadar Mısır'da kadılık etmiştir.

Leys bin Saad'e gelince en doğru rivayete göre, o azatlılardan ve aslen Fars'daki İsfehan'dandır. Onun Mısır'da Kalkaşan da doğmuş olduğu tercih edilir. O, ilim tahsil etmek üzere bir çok memleketler dolaşmıştır. Mekke'ye, Beyti Makdis ve Bağdad'a gitmiştir. 95 tane tabiin ile görüştü, onlardan rivayet etti. O; Medine'de yaşıyan İmam Malik ile mektuplaşıyor, teşrii meselelerde haberleşiyor, ona karşı delillerini beyan edip ona galebeye çalışıyordu. Şafii'nin: «Leys Malik'ten ziyade bilgi sahibidir, fakat talebesi ona arka olmamışlardır» demiş olduğu rivayet edilmektedir. Leys kavmi arasında yüksek bir derece sahibi idi. Valiler ve kadılar büyük ve önemli işlerde onunla istişarelerde bulunuyorlardı. Onun doğru ve emin bir bilgin olduğunda kimse şüphe etmemiştir, o mevsuk bir zattır. Onun kendi adına nisbet edilen mezhebi vardı. Mısır'lılar bu mezhebe tebaiyet ve onu kendilerine örnek etmişlerdi. Şam'da Evzaî mezhebi kaybolduğu gibi Leys'in mezheb ide ortadan kalkmıştır.

---

(112) Hatât'ül-Makrizî, 2

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlıyoruzki: Müslümanlar tarafından memleketler fethedildikten sonra sahabeler ayrı ayrı memleketlere dağıldılar. Bu sahabelerden bir kısmı o memleketlere talim maksadile gitmişlerdi. Bu sahabeler gittikleri yerlerde kurulan medreselerin tohumunu teşkil ettiler. Bu bilgin sahabelerin ihtisasları çeşitli olduğundan onlar tarafından tesis edilen medreselerde tesir etmiştir. Memleketlerde en çok tesir icra eden şahsiyetlerin en büyüğü Medine'de Abdullah bin Ömer, Kûfe'de Abdullah bin Mes'ud, Mekke'de Abdullah bin Abbas, Mısır'da Abdullah bin Amr bin El As olmuştur. Bu sahabeler, Peygamberin her söylediğini ve yaptığını bilemiyorlardı. Din öğretimlerine dair olan bütün bilgileri ihate etmiyorlardı. Çünkü bunlar her daim Resül'i Ekremin yanında bulunamıyorlardı. Sahabelerden her biri ancak kendisi hazır bulunduğu zamanda söylediği sözlerini ezberlemiş ve işlerini gözü ile görmüş hazır bulunmadığı zamanda söylediği hadisleri ve işleri bilememiştir. Bunun sonucu olarak bazı şehir ve bölgeler, diğerlerinin bilmedikleri hadis ve sünnetleri biliyorlardı. Bu sahabelere tabiinler halef olup, ilim bayrağını yükseltmek üzere onların yerlerine geçtiler. Bunlardan bir çoğu diğer şehirlerde kendilerinde bulunmayan ilimler bulunduğunu duydu. Bu ilimlerl elde etmek için bir çok seyahat ve seferler ihtiyar ettiler. Böylece bilginler daima seferlerde bulunuyorlardı. Mısır'lı Medine'li Kûfe'ye, Kûfe'li Şam'a, Şam'lı diğer bölgelere gidiyordu. Böylece ilim vatanını birleştirmeğe hizmet ettiler. İlmin Çeşitli kolarına mensup olan sahabelerin türlü bölgelere yerleşmeleri sebebile husule gelen ayrılıklar bu yoldan azaltıldı, tabiinden sonra gelen tabakalar ilim tahsil ve rivayet de onların yolunu takip ettiler.

Bu memleketlerdeki türlü medreselerde neler okutulduğunu tafsilli bir surette anlamağa ihtiyaç var. O vakitte ilim hareketi ne gibi bir çerçeve içinde devam ediyordu? muhtelif memleketlerin ilme tesirleri ne derecede idi? Şam ve Mısır'daki ilim hareketi Roma medeniyetinden, Irak'ta Fars kültüründen müteessir oldu mu? Hicaz'daki ilim hareketlerine Arabın sadeliği tesir etti mi? İslamiyetten önce bu memleketlerde yayılmış olan dinî mezheplerin islamiyetten sonra teessüs eden mezheplere tesiri oldumu? Bunların her biri halli müşkül konular olup, gelecekteki iki bölümde bu sorulara cevap vermek için uğraşacağız.

BU BÖLÜMÜ YAZARKEN İSTİFADE ETTİĞİMİZ ESERLER ŞUNLARDIR.

1. İbni Sad'ın Tabakat'ı Kübrası
2. El-İsabe Fi-Ahbar'i's-Sahabe
3. İbni Esir'in Üsdülgabe'si
4. Fütuh'ul-Büldan
5. Yakûtî'nin Mücam'ül-Buldan'i
6. Hemedaninin Elbüldan adlı kitabı
7. Mesûdi'nin Et Tenbih Vel-İşrafi
8. İbni Cerir'in Taberi Tarihi
9. İbni Hadidin Nehcül belaga şerhi
10. İbni Hallikân
11. Dairetül Maarifil İslamiyye, Irak, Basra, Kûfe, Şam Md. leri
12. Hatatul makrizî
13. Ahbari Vulatülmısır ve Kuzzatıha lilkindi
14. El-ağanî ikdu'l-ferid Uyûn'ül-Ahbâr ibni Kuteybe
15. İbni Kayyımu Alamülmuvakkıini
16. İbni nedimin Fihristi
17. İbni Usaybianın Tabakat'ül Etibbâ
18. Kıftinin Ahbarul hükeması
19. İbni Restenin Alakunnefisesi
20. Sahifeler arasında geçen başka eserler de vardır.

ALTINCI BÖLÜM

MUFASSAL OLARAK DİNİ HAREKET BEYANINDADIR.

İslâmiyetin başlangıcında en çok intişar eden ve en geniş alana yayılan faaliyetin, dînî faaliyet olduğunu, bu asırda yetişen bilginlerin çoğunun din alimleri olduğunu yukarda bildirmiştik. Bunun sebebi, dinin gönülleri fethedip insanlara hükmetmesi ve insanların birleşip ayakta durmalarının din ile mümkün olabileceğini anlamış olmalarıdır. Şayet din bilgini olmazsa Araplar kabilelere bölünüp devamlı olarak birbirleriyle savaşacak ve kendi evlerine kapanıp hudut dışına çıkamayacaklarını, şehirler fethedip yabancı ülkelere giremeyeceklerini bilmiş olmalarıdır. Böylece dünyada üstünlüklerinin ve ahirette umduklarının ancak dinde olduğunu anladılar. Arap olmayanlar da saadet yolunun din yolu olduğuna inandı ve ihlas ile dine sarıldılar. Böylece her millet Kur'an ve Hâdise sarıldı, Kur'an-ı anlamak ve Hâdisi toplayıp şerh etmek için uğraştılar. Yeni doğan olaylar için bunlardan hükümler çıkarmaya çalıştılar. Dünyevî ve felsefî ilimlere gelince, bunlar önemsiz kalmışlardır. Bunlardan ancak dinin gelişmesinde muhtaç olup dinin boyası ile boyadıkları kısımlarını alırlardı. Hatta Ömer Bin Abdülaziz tıbba dair bir eser yazmak için uzun zaman düşündü ve bu iş kendisine zor geldi. Aynı zamanda geçmiş olaylar, savaş ve futuhat haberleri, hadis şeklini almasından korktukları için bunlara da önem vermemişlerdi. Yukarda kısaca bu dini faaliyeti anlatmıştık. Şimdi bunu biraz daha açıklayalım, Dînî faaliyetin önemle üzerinde durduğu şey üçtür: Kur'an ve Tefsiri, Hadîs ve Hadisin toplanması ile bablara bölünmesi, birde yeni olaylar karşısında bunlardan hüküm çıkarmaktır ki biz buna teşri diyoruz.

BİRİNCİ KISIM

KUR'AN VE TEFSİRİ

Kur'an-ı Kerim Resul-i Ekrem'e 20 küsur senede nazil olmuştur. Âyetler, duruma ve olaylara göre nazil oluyordu. Resül-ü Ekrem'in irtihalinde Kur'an-ı Kerim bir mushaf halinde toplanmış değil, vahiy kâtiplerinin yazmış oldukları ayrı ayrı sahifelerde ve sahabeden hafız olanların ezberinde bulunuyordu. Hz. Ebu Bekir (R.A.) Halife olunca, dağınık olan sahifelerin bir araya toplanmasını emretti. Böylece ayrı ayrı kimselerin ezberinde ve yanlarında bulunan Kur'an-ı Kerim'-in sahifeleri bir araya toplanmış oldu; Fakat yine bir mushaf halinde toplanmış değildi. Bu işin başkanlığına Zeyd Bin Sabit getirilmişti.

Toplanan sahifeler, Ebu Bekir'den sonra Hz. Ömer'e, Ondan da Ömer'in kızı Hafsa'ya intikal etmişti. Hz. Osman halife olunca Hafsa'-dan bu sahifeleri aldırdı. Yine Zeyd Bin Sabit'in başkanlığında Abdullah Bin Ezzübeyr ve Said Bin El As'ın bulunduğu sahabeden bir cemaate bu ayet ve surelerin bir mushafta toplanmasını emretti, ve bunlardan birkaç nüsha çıkartarak civar vilayetlere gönderdi. Bu mushaflara uymayan diğer sahifelerin yakılmasını emretti. Bu hususu açıklamanın uzun süreceği ve burası da yeri olmadığı için üzerinde duracak değiliz.

Kur'an - ı Kerîm, Arap lugatı ve arabın konuşma üslûbuna göre nazil olmuştur. Kur'an-ın bütün kelimeleri Arabîdir. Ancak Arapların

diğer dillerden alıp da kendilerine mal ettikleri bazı kelimeler müstesnadır. Kur'an - ı Kerim'in cümle üslûbu de Arap üslûbuna uygundur. Araplarda olduğu gibi, Kur'an'da da; hakikat, mecaz ve kinaye vardır. İslâm'a ilk davet edilen, Araplar olduğu için bunun böyle olması tabiidir. Çünkü onların anlayacağı bir dil ve üslüpde olması gerekir. Nitekim Kur'an?ı Kerîm'de :

« وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ »

«Her peygamberi, (emrolundukların) onlara apaçık anlatsın diye kendi kavminin diliyle gönderdik.» (14 : 4)

Bununla beraber yalnız işitilmekle, mücmel ve mufassal olarak sahabenin, Kur'an-ın tamamını anlayabilecekleri durumda da değildir. İbni Haldun'un : «Kur'an-ı Kerîm, Arap lugatı ve belagat üslûbu üzerine nazil olmuştur, kelime ve terkipleri bakımından Arabın hepsi O'nu anlar ve bilir» sözü doğru değildir. (112) Zira Kur'an'ın Arap dili üzerine nazil olması, bütün teferruatı ile Arapların O'nu anlamasını gerektirmez. Bunun açık delili, müşahadelerimizdir. Bir dilde yazılan nice eserler vardır ki o dili konuşanların hepsinin onu anlamadığını görmekteyiz. O dili konuşanların hepsi onu anlayamaz. Nice İngilizce ve Fransızca yazılı eserler vardır ki her İngiliz ve Fransız onları anlayamaz. Çünkü bir kitabı anlamak için yalnız dil bilmek yetmez. Onu anlamak özel bir zekâ ve dirayet ister. Kur'an-ı Kerîm'in karşısında Araplar da aynı durumdadır. Gerek mücmel ve gerek geniş olarak Araplar da O'nu anlayamazlar. Anlayış, aklın tekâmülü ve düşünce itibariyle değişir. Aynı zamanda her fert, kendi dilinin bütün lügatlerini bildiğini de iddia edemediği gibi, Kur'an-ı Kerîm'in lafızlarının manalarını da her Arap bilemez. Bu hususta Enes Bin Màlik'den gelen şu rivayet, bizim için yeterli bir delildir. Adamın biri Hz. Ömer'e, Kur'an-ı Kerîm'deki (EBBEN) kelimesinin mânası nedir» diye sordu. Ömer, biz böyle zorlamalardan ve derinliklere inmekten nehy edildik dedi. Yine Ömer, Minberde : « أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ » «Yoksa onlar (Allâh'ın)

(112) Mukaddime 366

kendilerini tedricen azaltmak suretiyle cezalandıracağımdan (emniyete mi girdiler?)» (16 : 47) Âyet-i Celîlesini okudu ve cemaate: «TAHAVVUF» kelimesinin manası nedir?» diye sordu. Cemaat arasında bulunan Huzeyl kabilesinden birisi, bize göre tahavvuf tanakkusdur. Yani eksikliktir, dedi ve bu davasını şairin:

﴿ تَخَوَّفَ الرَّحْلُ مِنْهَا تَامِكًا قَرِدًا ﴾ ﴿ كَمَا تَخَوَّفَ عُودَ النَّبْعَةِ السَّفَنُ ﴾

«Keserin yay ağacını yontarak azalttığı gibi, yolculuklar da develeri azalttı.» şiiri ile delil getirdi.

Din ve ilimdeki mevkii herkesce bilinen Hz. Ömer bile Kur'an-ın her kelimesini anlayamayınca, diğer sahabe nasıl anlasın? Esasen sahabenin çoğu, Kur'an-ı Kerîm'in mücmel manası ile yetinirlerdi. Meselâ (وَفَاكِهَةً وَأَبًّا) «Meyveler ve mer'alar bitirdik.» (80 : 32) Ayet-i, Teâlâ nimetlerini sayıyor demekle yetinirlerdi.

Bütün bunların üstünde Kur'an-ı Kerîm'de öyle Âyetler varki bunların manasını anlamak için Arabın yalnız dil ve üslübunu bilmek de yetmez «(وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا) (وَالذَّارِيَاتِ ذَرْوًا)» Andolsun o harıl harıl koşan atlara» (100 : 1) Âyetlerinde olduğu gibi. Ayrıca: (وَالْفَجْرِ وَلَيَالٍ عَشْرٍ) «Andolsun on geceye» (89 : 2). Ve Kadir gecesinden muradın nedir? Bu saydıklarımızın daha pek çok benzerleri vardır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de, Tevrat ve İncil'de olan birçok şeylere işaret ve onları red vardır. Yalnız Arap dilini bilmek, bunları anlamak için yeterli değildir. Nitekim bunu açıklamak üzere Allah'ü Teâlâ:

«هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ .... ﴿﴾»

«Sana kitabı indiren odur.» Ondan birkısım ayetler muhkemdir. Ki, bunlar, kitabın anası (Temeli)dir. Diğer bir kısımı da müteşabihlerdir ([113]). İşte kalplerinde eğrilik bulunanlar sırf fitne aramak ve onun teminine yeltenmek için Onun müteşabih olanına tabi olurlar. Halbuki onun tevilini Alah'dan başkası bimez. İlimde yüksek payeye erenler ise: Biz Ona inandık, hepsi Rabbımız katındadır, derler. (Bunları Salim akıllardan başkası iyice düşünmez.» buyurmuştur. (13 : 7) Ayrıca, Kur'an-ı Kerîm'in manasını anlamakta Sahabe-i Kiram'ın da birbirinden farklı oldukları açık bir gerçektir.

Resül-i Ekrem'in (S.A.) zaman-ı saadetlerinde, sonraları olduğu gibi, Kur'an-ı Kerîm'in tamamını ezberlemek yaygın değildi. Onlar, ezberledikleri Âyet ve sûrelerin manalarını da beraber anlar ve sonra diğer Âyet ve Sûrelere geçerlerdi. Bunun için Kur'an-ı Kerim'in ezberlenmesi, sahabe arasında bölünmüş gibi idi. Abdullah Es-Sülemi diyor, Kur'an okurlarından Osman Bin Affan, Abdullah Bin Mes'ud ve benzerleri, Resûl-i Ekrem'den öğrendikleri Âyetlerin manalarını ve orada ilim ve amelde ne bulunduğunu anlamadan diğer âyete geçmediklerini söylerlerdi. Ahmed'in müsnedindeki rivayetine göre Enes (R.A.), sahabeden, Bakara ve Âl-i İmran surelerini ezbere okuyanlar bizim gözümüzde büyürdü, diyor İbni Ömer, yalnız Bakara süresini ezberlemek için sekiz sene çalıştı. Çünkü ezberlediği âyeti anlamadan diğerine geçmezdi ([114])

Kur'an-ı Kerim'de, ahkâmın aslına ve dinin esasına tealluk eden açık anlamlı «muhkem» adını alan Âyetler vardır. Özellikle Mekke-i Mükerreme'e nazil olan ve dînin esası ile ilgili bulunan sureler, meselâ (Enam) suresi gibi, Kur'an-ı Kerim'in bu kabil âyetlerin', Arap dilini bilen herkes anlayabilir. Ayrıca Kur'an-ı Kerîm'de (müteşabih) diye anılan, manası kapalı ve anlaşılması güç Âyetler vardır ki bunları ancak özel kişiler anlayabilir.

Genellikle Kur'an-ı Kerîm'in mânasını en iyi anlayanlar Sahabe-i Kiramdır. Çünkü Kur'an-ı Kerîm onların dilinde nazil olduğu gibi, nüzul sebebini de görüp biliyorlardı.

---

(113) Muhkem demek, hiç bir şüphe getirmeden, manası anlaşılan demektir. Müteşabih, başka manalara da ihtimalı olandır.

(114) İtkan 2 : 208

Bu, böyle olduğu halde yine kabiliyetleri nisbetinde Kur'an-ı Kerîm'in anlamında ihtilaf etmişlerdir.

1) Bunun sebepleri, her ne kadar Arap lugatı müşterek dilleri idiyse de, yine Arapçayı anlamakta birbirinden farklı olmaları idi. Bir kısmı, cahiliyet devri edebiyatının pek çoğunu ve garib olup istîmali alışık olmayan kelimeleri biliyorlar ve bunların yardımı ile Kur'an-ı Kerîm'i daha iyi anlamaya çalışıyorlardı. Diğer kısmı ise bu seviyede değildi.

2) Yine bunun gibi, Eshabın bir kısmı devamlı olarak Resûl-i Ekrem'in huzurunda bulunuyor ve Âyetlerin nüzul sebeplerini görüp biliyorlardı. Diğerleri ise bundan mahrumdular. Âyet'in maksadını anlamakta, nüzul sebebi, en kuvvetli bir âmildir. Nüzul sebebini bilmek, kişiyi hataya düşürebilir. Bu durumu teyit eden şu olay bir göz atalım. Rivayete göre Hz. Ömer (R.A.) Maz'un'un oğlu Kuddame'yi Bahreyn'e vâli olarak gönderdi. Cârud, Hz, Ömer'e, Kuddâme'nin şarap içip sarhoş olduğunu haber verdi, Ömer, şahidin var mı? diye sorunca, Cârud, Ebu Hureyre'nin de gördüğünü söyledi. Bunun üzerine Ömer, Kuddâme'ye, seni cezaya çarptıracağım, dedi. Kuddâme, onların dedikleri gibi içki içsem de, Senin bana ceza verecek hakkın yoktur, dedi. Ömer sebebini sorunca, Kuddâme, zirâ Allâh-u Teâla:

» لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا
وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا ... «

«İmam edip de güzel amellerde bulunanlar (Bundan sonra haram olan şeylerden de sakındıkları) İman (larında sebat ile) iyi işlere devam ettikleri sonra (haramdan) sakınıp (haram olduklarına) inandıkları şeylerde yine devam ve ısrar ile güzel işlerde iştigal eyledikleri takdirde (daha önce) tattıklarından üzerlerine suç yoktur. Allah, iyi hareket edenleri sever.» (5 : 93) buyurdu. Ben ise, iman edip iyi ameller işleyen, sonra takva üzerinde bulunan, sonra imanında devam edip takva sahibi olan ve ihsan eden kimseyim. Zira Resul-i Ekrem ile Bedir, Hendek, Uhud ve diğer savaşlarda bulundum dedi.

Ömer, bunu ilzam edip susturacak kimse yok mu? deyince, İbn-i Abbas: «Okuduğu bu Âyetler, geçmişe özür ve arkada kalanlara hüc-

ced olarak nazil olmuş, yani İslamiyetten önceki hataları bağışlar. Yoksa Kur'an-ı Kerim'de:

« يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ »

«Ey iman edenler, içki, kumar, (tapmaya mahsus) dikili taşlar ve fal okları ancak şeytan'ın amelinden birer murdardır. Onun için bunlardan kaçının ki muradınıza eresiniz.» (50 : 90) buyumuştur. Bunun için senin anlattıklarının bugünkü durumda bir değeri yoktur dedi ve Ömer de İbn-i Abbas'ı tasdik etti. Yine adamın biri, İbn'i Mes'ud'a gelerek, mescitte birisinin Kur'an-ı Kerîm-i kendi görüşüne göre tefsir ettiğini ve: « يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُبِينٍ » «O halde semanın apaşikar bir duman getireceği günü gözetle» (44 : 10) ayeti celilesinin tefsirinde (Kıyamet günü insanları bir duman kaplayacak, nefeslerini sıkıştıracak ve zükkâma yakalanmış gibi bir hal alacaklar) diyor dedi.

İbn-i Mes'ud, bir şey bilen konuşsun, bilmeyen de Allah bilir, desin ve sükût etsin, zira Âyet-i Celile, Kureyş'in Resûl-i Ekrem'e isyanları sebebi ile, Resul-i Ekrem'in onlara beddua ettiği ve Yusuf (A.S.) zamanındaki kıtlık yılları gibi, onlara da kıtlık geldiğini, kemik kemirecek duruma geldiklerini, Onlardan biri göklere baktığı vakit gök yüzünü dumanlı olarak gördüklerini tasvir eder, dedi [115].

3 — Üçüncü bir sebep de arapların söz ve adetlerini bilmekteki ihtilaflarıdır. Arapların cahiliyet devrindeki hac adatlerini bilen kimse, haç hakkında nazil olan Âyet-i Celîleleri, bunları bilmeyenden daha iyi anlar. Bunun gibi Arap mâbudlarını teşhir eden ve onlara ibadet yolarını gösteren Âyetleri de Arapların bu halerini bilenler daha iyi anlarlar.

4 — Dördüncü sebep, yahudi ve hiristiyanlar hakkında nazil olan âyetlerin nüzulu sırasında bunların yaptıklarını bilmekti. Bunları bilenler, bu âyetleri daha iyi anlarlar. Çünkü bu âyetlerde, onların amellerine işaret ve onları red vardır. Bu ise onların yaptıklarını iyice bilmekle ancak anlaşılabilir. İşte sahabe arasındaki ihtilaf, bu sebeplerdendir. Tâbiin arasında ise bu ihtilaf daha da çoğalmıştır.

(115) Elmuvafakat, 3 : 1 - 2

TEFSİRİN KAYNAĞI : Tefsirin bir çeşidi vardır ki, buna menkul tefsir derler. Bundan maksatları :

1 — Resûl-i Ekrem'den nakledilen tefsir, salat-i vusta hakkında Resûl-i Ekrem'den rivayet edilen (ikindi namazıdır.) gibi. Yine haccı ekber hakkında Hz. Ali'den rivayet edilen bir tefsir, Hz. Ali, Resul-i Ekrem'e hacc-ı ekberden sordum, Resûl-i Ekrem Kurban bayramı günüdür, buyurdu. Yine Hz. Musa, Şuayp (A.S.)ın yanında 8 sene mi kaldı, 10 sene mi? sorusuna Resûl-i Ekrem, en üstününü ve en iyisini ikmal etti... buyurduğu gibi. Resûl-i Ekrem'den nakledilen bu kabil tefsir pek çoktur. Sıhah-ı sitte'de bu hususta bablar ayrılmıştır. Bunun yanında kıssacılar ve uydurmacılar da bir çok ilâvelerde bulunmuşlardır. Hadis bilginleri, bunların tenkitlerini yapmış, sahih, zayıf, mevzu ve münker olmak üzere hadisleri bölümlere ayırmışlardır. Resul-ı Ekrem'den rivayet edilen tefsirlere uydurmaların karıştırıldığına en kuvvetli delil, bir âyet'in tefsirinde, birbirini bozan iki mananın Resul-i Ekrem'den rivayet edilmesidir ki bu kabil rivayetin Resul-ı Ekrem'den suduruna imkân yoktur. Meselâ, Enes (R.A.) dan gelen bir rivayette, Allah'u Teâla'nın :

« وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ » «yığın yığın birliktirilmiş altın ve gümüşe» (3 : 14) Âyetindeki (KANATİR) dan Resül-i Ekrem'e sorduklarında, Resül-i Ekrem bir kantar bin vakye'dir dedi. Ebü Hureyre'den gelen bir rivayette Resül-i Ekrem, bir kantarın 12.000 okka olduğunu söylemiştir. (116) Hatta bazıları Resül-i Ekrem'den gelen bu gibi rivayetlerin doğruluğunu kökünden inkâr etmişlerdir. Rivayete göre Ahmet Bin Hambel «Üç şeyin aslı yoktur, bunlar : Tefsir, savaş ve magazin gibi eserlerdir.» dedi. (117) Bu babda müfessirlerin itimada şayan olmadıklarına delâlet eden delillerden birisi de tefsirde rivayet edilen kısımla yetirmeyip, kendi içtihadlarına göre ilaveler yapmalarıdır. Eğer gelen rivayetlerin peygamberden geldiğine inansalar, o rivayet üzerinde durur ve ona birşey katmazlardı.

---

(116) Birinci hadisi Hakim, Ikinciyi Ahmet ve İbni Mace rivayet ettiler.
(117) İtkan 2 - 211 İmam Ahmed'in mensuplarından muhakkıklar, Çoğunun Sahıh mesnedleri olmadığını demek istemiştir, dediler.

Zaman geçtikçe nakıl yoluyla gelen rivayetler çoğaldı ve sırası ile tefsir de diyebilirsin. Müfessir, Arapların sözlerini ve sözlerindeki asırlardaki tefsirler tamamen bu gibi rivayetlerden teşekkül etti.

2 — Tefsirin kaynaklarından ikincisi de ictihattır. Sen buna rey ile tefsir de diyebilirsin. Müfessir, Arapların sözlerini ve sözlerindeki maksatlarını bilir, Cahiliyet devrindeki şiirlere vukufu sayesinde Arapca lafızların manasını anlar, nakıl yoluyla gelen rivayetlerin yardımı ile âyetin nüzul sebeplerinden sahih kabul ettiği hususlar üzerinde durur ve ictihadına göre Âyeti tefsir eder. Sahabenin birçoğu da bu yolu seçmiştir. İbni Abbas ve İbni Mes'uddan gelen pek çoğu **böyledir. Meselâ, müfessirler, Allah'u Teâlâ'nın:**

«وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ»

«Hani sizden sapasağla msöz almıştık, Turu da üstünüze kaldırmıştık.» (2 : 63) Âyetindeki «Tur» kelimesini muhtelif şekilde tefsir etmişlerdir, Müçahit, mutlak surette (dağ) demektir. İbn-i Abbas, muayyen bir dağ, meselâ Tur dağı diye tefsir etmişlerdir. Başka Başka birisi de «Tur», üzerinde bitki yetişen dağ demektir. Bitkisi olmayan dağ «Tur» olamaz demiştir. İşte bunlar içtihat ve görüş ayrılıklarıdır. Yoksa menkulda bir ihtilaf değildir. Lafızlarda olduğu gibi, âyetlerin manalarında da ihtilaf etmişlerdir.

Evet, Sahabe ve Tabiin bu hususta ikiye bölünmüştür. Bir kısmı kendi görüşü ile Kur'an-ın tefsirinde konuşmaktan kaçınmıştır. Said Bin Müseyyeb bunlardan birisidir. Kendisinden sorulduğunda; ben bu Kur'an-a dair birşey diyemem derdi. İbni Sirin diyor, Ubeyde'ye Kur'an'dan birşey sordum, Ubeyde, Allah'dan kork, istikamete gel, Kur'an'ın nuzul sebebini bilenler çoktan gittiler dedi. Zubeyr'ın oğlu Urve'nın oğlu Hişam, ben babamdan Kur'an'ın hiç bir âyetini tevil ittiğini duymadım. Fakat onun etrafındakilerden bazıları bunu helal ve mubah sayarlardı. Bunu yaparken de belki duyduklarını saklamayı, ilmi gizlemek kabilinden kabul ederlerdi, ki çoğunluk böyle idi dedi. Buna göre, İbn'i Mes'ud İbn'i Abbas, İkrime ve benzerlerinin rey ile tefsiri uygun bulmamaları, bu mertebeye yükselemeyenler içindir. Arap diline tamamen vakıf olmayan, müçmelini, mufassalını ayı-

ramayan kimseler hakkındadır. Bunun gibi şia, murcie, mutezile gibi dini mezheplerden birine bağlanarak bu görüşe göre Kur'an-ı Tefsir etmeyi de kerih görmüşlerdir. Kur'an'ın tefsirinde gerekli olan, Kur'an'a uyarak Kur'an'ı tefsirdir, yoksa Kur'an'ı kendi görüşüne uydurmak değildir.

İşte bu içtihattır ki, Sabahe ve tabiin arasında, Kuran'ın lafız ve âyetlerini tefsirde açık bir şekilde ihtilâfa sebep olmuştur. Hatta nerede ise İbn-i Cerir-i Taberi tefsirinin her safhasında buna rastlayabilirsin.

Cahiliyet Araplarının şiir ve nesir edebiyatı, Cahiliyet devrinde ve İslâmın ilk anlarında ki Arap âdetleri, karşılaştıklari yeni olaylar, Resul-i Ekrem (S.A.) e karşı beslenen husumetler, munazaalar, hicret, savaş ve diğer fitneler ile bu arada hakkında hüküm verilmek icap eden ve Kur'an'ın nüzuluna sebep olan yeni yeni olaylar ve bütün bunların hepsi sahabe ve tabiin bilginlerinin kaynağı olmuş ve Kur'an'ın tefsirinde bunlardan faydalanmışlardır.

3 — Kur'an-ı Kerîm'in tefsirinde üçüncü bir kaynak daha var ki müfessirlerin çoğu bu kaynağa baş vurmuşlardır. Akkıllıların hırsı ve son haddine varan arzusu, Kur'an âyetlerinin çoğunu duyduğu vakit onun bütün teferruatına vakıf olmaya insanı çeker. Meselâ, Eshab-ı Kehf'in ve köpeklerinin kıssasını duyduğu vakit, acaba köpeğin rengi ne idi? « فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا » «Biz de o öldürülen adama, kesilen ineğin bir parçasını vurun dedik» (2 : 73) âyetini duyduğu vakit, acaba hangi parçalarını adamınhangi azalarına vurdular? Nuh'un gemisinin büyüklüğü ne kadar idi? Musa (A.S.)ın kıssasında salih kulun (Hızır'ın) öldürdüğü oğlanın adı ne idi? Ölüyü diriltmeyi İbrahim (A.S.)a göstermek için « فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ » «Dört kuş tut» (2 : 260) Âyetini duyduğu vakit, acaba hangi nevi kuşlar idiler? Yusuf'un rüyasında gördüğü 11 yıldız hangi yıldızlar idi? Musa, kendisine bildirilen 8 yıl ile 10 yıl olarak tayin edilen iki müddetten hangisini tamamladı? Kızların küçüğünü mü yoksa büyüğünü mü aldı? Bunun gibi

duydukları her hadisenin teferruatını öğrenmek ister. Ve mesela hılkatın başlangıcı hakkında birşey duydukları vakit, bunun tamamını öğrenmek isterler. Bir peygambere işaret eden bir Âyeti gördükleri vakit bütün teferruatını öğrenmek isterler.

Bütün bu arzu ve istekleri yerine getiren, Tevrat, Onun şerh ve haşiyeleri ve daha çok tevrata sokulan esatırdır. İşte bunları bilen yahudilerden bazıları Müslüman olmuş ve bu uydurmalar, bunlar aracılığı ile Müslümanlara girmeğe yol bulmuştur. Bu suretle Kur'an-ı Kerîm'in tefsirine kadar sokuldular ve o mücmeller bu esatır ile genişletilmiş oldu. İbni Abbas gibi sahabenin ileri gelenleri dahi bunların rivayetlerini almakda beis görmemişlerdir. Rivayete göre Resul'i Ekrem: «Kitabîler, (Yahudiler, hıristiyanlar) size bu gibi haberleri verdikleri vakit, onları ne doğrulayın ve ne de yalanlayın» buyurmuştur. Fakat ne yazık ki tatbikat bunun aksine olmuş, onlar kitabıleri tasdik etmiş ve onlardan aldıklarını başkalarına nakletmişlerdir. Buna bir misal istersen, Allah'u Teâlâ'nın:

«هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ ...»

«Onlar illa da Allah'ın, bulutlardan gölgeleri içinde meleklerle birlikte kendilerine gelip ermesine ve işlerinin bitirilivermesine mi bakıyorlar?» (2 : 210) buyurduğu Ayet'i Celilenin tefsirinden Taberi'nin ve diğerlerinin yazdıklarına bak, Diyorlar ki, «İbn'i Abbas Kâb El-Ahbar ile oturup bu gibi rivayetleri öğrenirdi. İbn-i Haldun'un şu sözü hoşuna gider: Diyorki «Araplar kitabi değillerdi. Bilgileri de yoktu. Bedevilik ve ümmilik onlarda galip idi. Kâinat ve kâinatın yaratılışı hakkında insanoğlunun bilmeyi arzuladığı birşeyi öğrenmek istedikleri vakit, eski kitabilerden öğrenir ve onlardan istifade ederlerdi. Bu kitabiler, Yahudilerden Tevrat'a tabi olanlar ile, Hiristiyanlardan dinlerini bilen kimseler idiler. Yahudiler, o zaman diğer Araplar gibi çölerde yaşar, onlar da ancak ağızdan ağıza dolaşan avamın bildiklerini biliyorlardı. Bunların en kalabalığı Himyerler'den yahudiliği kabul edenlerdir. Bunlar müslüman olduktan sonra şer'i hükümler ile ilgili olmayan bu esatırı muhafaza ettiler, Dünyanın yaradılışı, eski olaylar ve savaşlar hakkındaki bilgiler gibi. Bunlardan olan Abdullah Bin Selam, Kaab-El Ahbar ve Vehb Bin Münebbih gibilerin, bu gibi

hacberleri ile tefsirler doldu. Bu rivayetler ahkâm ile ilgili olmadıkları gibi, rivayetleri de kendilerine izafe edilmiştir. Bunlar ahkmâ ile ilgili olmadıkları için, müfessirler bunlar üzerinde bir inceleme yapmamış ve olduğu gibi tefsir kitaplarını bunlar ile doldurmuşlardır...» (118)

İLK ASIRDAKİ MUFESSİRLER : Sahabe devrinde Kur'an tefsirinde konuşan müfessirler azdı. Tefsir hususunda kendisinden en çok rivayet edilen zatlar, Ali Bin Ebu Talib, Abdullah Bin Abbas, Abdullah Bin Mes'ud ve Ubeyy Bin Kab gibi zatlardır. Zeyd Bin Sabid, Ebu Musa El Eşari, Abdullah Bin Ez-Zübeyr gibi zatlardan da az miktarda rivayetler vardır. Şimdi biz ilk 4 zat üzerinde duralım. Zira muhtelif memleketlerin medreselerinde okunan tefsirler, gıdalarının çoğunu bunlardan almışlardır. Arap lügat ve üslûbuna kuvvetli vukufları, Resul-i Ekrem ile bir arada bulunmaları, Kur'an âyetlerinin nüzulune sebep olan olayları bilmeleri ve ictihat hususunda çekinecek bir yönleri olmaması bakımından tefsirde mütebahhır idiler. Bunlardan yalnız Abdullah Bin Abbas istisna edilebilir. Çünkü o, Resül-i Ekrem'in zamanında küçük olduğu için ilmini daha çok sahabenin alimlerinden almıştır. Kendilerinden en çok tefsir rivayet edilmesi bakımından, bu 4 kişi arasında bir ayırım yapacak olursak, başta Abdullah Bin Abbas, sonra Abdullah Bin Mes'ud, sonra Ali Bin Ebu Talib ve daha sonra da Ubeyy Bin kâ'b gelir. Koyduğumuz bu tertip, rivayet çokluğu bakımındandır. Yoksa riyvayetin sıhhatı bakımından değildir Çünkü İbn'i Abbas ve Hz. Ali'ye izafe edilen uydurma rivayetler, diğerlerine nisbetle daha çoktur. Bunun bazı sebepleri vardır. En önemlisi, Hz. Ali ve İbn'i Abbas'ın Ehl-i Beyt'den olmaları ve onlara izafe edilen rivayetlerin diğerlerine nisbetle daha kuvvetli olacağı bakımındandır. Bu sebeplerden bir diğeri de Hz. Ali taraftarlarının çokluğudur. Gûya Onu daha bilgin göstermek için uydurdukları şeyleri O'na izafe ederlerdi. İbn'i Abbas'a gelince, Onun neslinden de Abbasi halifeleri gelmiştir. Dedelerinden, çok rivayet etmekle, ona yaklaşmak isterlerdi. Bu hususu daha iyi anlamak istersen İbn'i Ebi Cümre'nin Hz. Ali'den olan şu rivayetine bir bak. Buna göre Hz. Ali demiş ki : «İsteseydim, ümmül Kur'an olan Fatiha'nın tefsirinde 70 deve yükü kitap yazardım.» İbn'i Tufayl : «Hz. Ali hutbe irat eder-

(118) Mukaddime, 367

ken : «Sorun bana, Vallahi her sorduğunuzdan cevap vereceğim. Allah'ın kitabından bana sorun, Vallahi hiç bir âyet yok ki, gecede mi nazil oldu, gündüzde mi, dağbaşında mı nazil oldu, ovada mı, ben onu bilmemiş olayım. Yalnız bu iki rivayet bile ona nisbet edilen uydurmaları göstermek için yeterlidir. İbni Abbas'a da sayılamayacak derecede isnatlar yapılmıştır. Kur'an âyetlerinden hiç bir âyet yok ki İbn-i Abbas'ın bu hususta bir veya birkaç sözü bulunmasın. Ondan gelen rivayetler haddini aşmıştır.

Bu durum karşısında münekkitler, raviler silsilesini araştırmak zorunda kalmışlardır. Rivayetlerin ve ravilerin bazısını kabul ve bazılarını da red etmişlerdir. Meselâ : İbn-i Abbas'dan gelen rivayet yollarının en sağlamı Muaviye Bin Salih, Ali Bin Ebu Talha yoludur dediler. Buhari de bu rivayet yoluna itimat etmiştir. Cüveybir'in Dahhâk yolu ile İbn-i Abbas naklettiği rivayetleri uygun bulmadılar. Öte yandan İbn-i Cüreyc bu rivayetleri toplarken, bunların sıhhatleri üzerinde durmamıştır. Doğru ve yanlış olduğuna bakmadan bulduğu her rivayeti toplamıştır. Kelbi'nin Ebu Salih yolu ile gelen rivayetleri rivayetlerin en zayıfıdır. Bu rivayetlere bir de yalancılar silsilesinden olan Muhammed Bir Mervan Essuddi Es-Sağır yolu ile gelen rivayetleri eklersen iş daha da açığa çıkar. Buna benzeyen daha bir çok uydurma rivayet yolları da vardır.

İbni Abd-El Hikem yolu ile gelen bir rivayette; İmam-ı Şafii : Kur'an'ın tefsirinde, İbn-i Abbas'dan ancak 100 civarında hadis sabit olmuştur dedi ([119]). Bu rivayet doğru ise İbni Abbas hakkındaki uydurmaların çoğunluğunu ortaya koymuş olur.

Bu uydurmaların delillerinden birisi de bir konu hakkında birbirini bozacak şekilde İbni Abbas'dan rivayetlerin bulunmasıdır. Meselâ İbni Cerir, Allah'ü Teâlâ'nın :

«فَخُذْ اَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ اِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا
ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا»

«Dört kuş tut, onları kendine alıştır, sonra (kesip birbirine kat) her

(119) El-İtkan 2 : 225

parçasını bir dağın üzerine at, sonra da onları çağır, koşarak sana geleceklerdir.» (2 : 260) Ayet'i Celilesini tefsir ederken, Ebu Talha yolu ile Muaviyenin İbn-i Abbas'dan rivayetinde: (Fesur hunne) lafzını tefsir ederken, (KATTİHÜNNE) onları kes, sonra dünyanın 4 tarafına dağıt, sonra onları çağı, koşarak sana gelirler dedikten az sonra Muhammed Bin Sad'ın şu rivayetini nakleder. Muhammed Bin Sad der ki, babam bana dediki ben amcamdan, amcam da babasından, babası da İbni Abbasdan rivayetinde, İbni Abbs bu defa (FESURHÜNNE) kelimesini (EVSIKHUNNE) ile tefsir etti. Yani onları bağla demektir, dedi (120). Görüldüğü gibi bir kelime hakkında kendisinden iki tefsir rivayet edilmiştir. Bu, bir kere böyle, bir daha da öyle tefsir etti demektir ki cidden zordur. Buna benzer daha nice rivayetler İbni Cerir-i Taberi'de mevcuttur.

Bununla beraber doğrusunu söyleyeceksek bu zatlara isnad edilen ve bunlar namına uydurulan bu tefsirler, tamamen ilmi kıymetten mahrumdur, denemez. Bu uydurmalar gelişi güzel söylenmiş tefsirler değiller. Çok kerre bunlar ilmî içtihadın kıymetli sonuçlarıdır. Asıl değersiz olan cihet, rivayetlerin Hz. Ali veya İbni Abbas'a isnadıdır.

İbni Abbas ve diğerlerine nisbet edilen bu tefsirlere genel olarak baktığımız vakit kaynaklarını yukarda açıkladığım üç esasta buluruz. Bunlar, Resul-i Ekrem'den nakledilen, âyetin manasını izah eden ve onların da vaki olan bir hadiseyi rivayet, câhiliyet devri edebiyâtına, arap diline vukuflarına, cahiliyet ve ibtidaî islâmda yaygın olan adetlere dayanarak içtihat etmek ve bir de İsrailiyat ve benzerlerinden ibarettir.

Sahabeden sonra adlarını andığımız, sahabeden rivayet eden tabiinden bazı kimseler meşhur olmuştur. İbni Abbas'dan en çok rivayette bulunanlar, mücahit, Ata'bin ebi Rebah, İbni Abbasın azatlısı İkrime ve Said Bin Cübeyr'dir. Bunların hepsi İbni Abbas'ın Mekke-i Mükerreme'deki talebelerinden ve aynı zamanda azatlı kölelerindendir. Az da olsa bunların İbni Abbas'dan yaptıkları rivayetlerde aralarında fark vardır. İbni Abbas'dan en az rivayet eden, bununla beraber itimada en şayan olanı da Mücahit'dir.

---

(120) Tefsir-i İbni Cerir, 3 : 37 - 38

Bunun için İmam Şafii, Buhari ve diğer ilim sahipleri bu zatın tefsirine itimat ederlerdi. Bunlara karşı diğer bazı bilginler de Mücâhid'in tefsirine önem vermezlerdi. İbn Sa'd Tabakatında rivayet ediyorki, A'meş'e, Mücahit'in tefsirinden niçin kaçıyorlar? diye sormuşlar, A'meş, onun Yahudilerden birçok şeyler sorup öğrendiğini sanıyorlar da ondan, ([121]) Yoksa, Onun doğruluğunda, ulema arasında ihtilaf vardır. Bazılar ona hiç güvenmez ve kendisinden bir şey rivayet etmezler. Buna rağmen Buhari, Sikâ'dan olduğunu söyler ve kendisinden rivayet eder. Diğer bazıları da ilim yönünden çok atak olduğunu, hatta Kur'an'da olan her şeyi bildiğini sandığını söylerler. Adamın biri Museyyeb'in oğlu Said'e, Kur'an-ı Kerîm'deki bir âyetten sordu. Said, İkrime'yi kastederek, onu benden değil, Kur'an'dan hiç bir şeyin kendisine kapalı kalmadığını zannedenden sor, dedi ([122]). Abdullah Bin Mes'ud'un tefsir talebelerinden Irak'da şöhret bulanlardan biri Mesruk Bin Ecda'dır. Aslen Hemedan'lı bir Araptır. Vera sahibi, zahid, mevsuk ve doğru bir zattır. Kûfe'de otururdu. Kadı Şurayh, zor mes'elelerde kendisi ile istişare ederdi. Diğer birisi de Sedüs'lü Ekmeh kabilesinden Diame'nin oğlu Katade'dir. Bu da aslen arap olup Basra'da otururdu. Tefsirdeki şöhreti, arap diline tam anlamı ile vukufu idi. Arap şiirini, arap günlerini ve arabın nesebini geniş bir şekilde bilirdi. Kendisi sıkadan bir zat olmakla beraber kaza ve kader üzerinde fazla durduğu için, bazıları ondan rivayet etmekten çekinirlerdi.

Bu asırda, yani tabiin devrinde Yahudi ve Hiristiyanlardan Müslüman olanlar çoğaldığı için tefsirler, İsrailiyat ve Nasraniyat ile alabildiğine doldu. Kur'an-ı Kerim'in, Yahudi ve Hiristiyanlara dair işaretlerinin derinliğine nüfuzunu insanlar arzu ettiği için bu adamlara baş vurdu ve duyduklarını tefsirlerine yazdılar. İbn Cerir'in tefsirini araştırdığımız vakit, bir çok israiliyatın buraya karıştığını ve bunun kahramanının da Vehb Bin Münebbih olduğunu görürüz. Aslında Yemen yahudilerinden olup sonradan Müslüman olduğunu yukarda anlatmıştık. İnce süzgeçden geçmeden ve rivayetlerini ilmî bir boya ile boyamadan gelişigüzel israiliyat hikâyelerini anlatır dururdu. İbn

(121) a. g. e. Cüz 5 : 244
(122) İbni Cerir tefsiri, 1 : 29

Haldun'un da işaret ettiği gibi, Müslümanlar bu gibi rivayetleri kendisinden almakta aldırış etmezlerdi. Çünkü bunlar şer'i bir hüküm ifade etmiyorlardı. Nitekim, hiristiyanlıkla ilgili âyetlerin tefsirlerini incelediğimiz vakt, burada da Taberi'nin bir çok rivayetleriin İbni Cüreye'den aldığını görürüz. Bu İbni Cüreye, Abdulaziz'in oğlu Abdulmelik'in oğludur ki Zehebi Tezkiret-ül Huffaz'da bunun aslen Roma'lı bir hiristiyan olduğunu söyler. Hatta bazı bilginler onun hadis uydurduğunu da söylerler. Mut'a nikâhı ile doksan kadın almıştır. İslâmda ilk kitap tasnif edenin bu adam olduğu söylenir ([123]). Hicrî 80 yılında doğmuş ve bir çok memleketler gezdikten sonra yine Hicrî 150 yılında ölmüştür. Mekke'de doğdu, Basra, Yemen ve Bağdat'a göç etti.

Sahabe, ileri gelenleri ve Tabiin devrinden sonra, alimler bir uslûp üzere tefsir yazdılar. O da, ayeti tazdıktan sonra tefsirinde, sahabe ve tabiinden gelen rivayetleri sanatları ile yazmaktan ibaret idi. Sufyan bin Uyeyne, Vekiğ Bin El Cerrah, Abdurrezzak ve diğerleri gibi. Bu tefsirlerden hiç biri bize kadar gelmemiştir. Ancak bu tabakadan sonra gelenlerin tefsirleri elimize geçmiştirki en meşhurları İbn Cerir-i Taberi'dir.

Bundan sonra her asırda Kur'an-ı Kerîm'in tefsiri, o asırdaki ilmî hareketten müteessir olmuştur. O zamanın dînî mezhepleri ve ilmî görüşlerinin akislerini tefsirlerinde görürüz. Bu, İbni Abbas'dan alda Muhammed Abduh'a kadar böyledir. Hatta herhangi bir asırda yazılan bir tefsiri incelediğimiz vakıt o asrın ilmî hareketinin miktarını ve o asırda neyin yaygın olup olmadığını o tefsirde buluruz.

Şâyet sahabe ve tabiinin ilk gelenlerinden nakledilen tefsirleri incelersen, onların âyetten anladıkları lugat manasını en kısa sözlerle tefsir etmekle yetindiklerini görürsün. Meselâ: «غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ» «Günaha meyil maksadı olmaksızın» (5 : 3) Ayet-i Celilesindeki (MUTECANİFİN) kelimesini, (MUTEARRİZİN) şeklinde ve:

«وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ»

(123) İbni Halikân 1 : 405

«Ve Fal okları ile kısmet aramamız» (5 : 3) Ayetinin tefsirin-- de de şöyle derlerdi. Cahiliyet devrinde araplar bir yere gidecekleri veya bir iş yapacakları zaman üç ok alır, bunlar ile tefe'ül ederlerdi. Okların birinde (Çık git) (çıkma) yazılı ve üçüncüsü de boş idi. Okları atar, sonra alırlardı. (Git) yazılı olanı alırsa, yolculuğu iyi geçer, (çıkma dur) diye yazılı olanı alırsa, durması hayırlı çıkması zararlı olurdu. Boşunu alırsa, yeniden ok atardı. İşte bu âyet ile, Allah'ü Teâlâ bundan men etmiştir dediler. Bu kısa açıklamadan başka bir şey ziyade etmezler, ancak sebebi nüzul hakkında bildiklerini söylerlerdi. Bunları izleyen müfessirler Yahudi ve Hiristiyanlardan gelen rivayetlere, tefsirlerde de daha çok yer verdiler. Fakat bunların tefsirlerinde fıkhı hükümler için delil çıkarmakta herhangi bir ize ve dinî mezhebe yardım diye bir hükme rastlanmaz. İkinci asır gelip de kader ve benzerleri hakkında münakaşalar çoğalınca tefsir kitaplarının bu mezheplere yöneldiğini, cebir ve ihtiyar hakkındaki görüşleri üzerine herkesin Kur'an-ı Kerim-i tefsire yöneldiğini görürsün. Bunun gibi fıkhî mes'eleler çoğaldığı vakit, fakıhlerden olan müfessirlerin Kur'an âyetlerine nasıl daldıklarını, Kur'an'dan hükümlerin nasıl çıkarıldığını tefsirlerinde görürsün. Nahv, belagat ve ahlak kaidelerinde ise bu şekil davranış pek azdır.

Bu bölümde, istifade edilen kaynaklar :

1 — El Itkan Fi Ulumil Kur'an,
2 — El Mustesfa lil Gazâli.
3 — El Muvafakat Lişşatıbı
4 — Tabakat'ül Müfessirin
5 — Keşfüzzunûn
6 — Tabakati İbn Sad
7 — Tefsir-i İbn Cerir
8 — İbn Haldun'un Mukaddimmesi
9 — Zehebinin Tezkiretül Huffaz'ı
10 — İbni Hallikân

İ K İ N C İ   K I S I M

H A D İ S

Sünnet ve Hadisten, Resül-i Ekrem'in sözü, işi ve yapılan veya söylenen herhangi söz ve işi görüp işittiği halde itiraz etmeyip kabul etmesi murad olunur. Resül-i Ekrem'den sonra sahabeden varid olanlar da hadîse katılmıştır. Çünkü onlar Resül-i Ekrem'in sohbetinde bulunmuş, sözünü dinlemiş ve hareketlerini görmüş kimselerdir. Bunun için onlar Resul-i Ekrem'den görüp bildiklerini haber verirler. Daha sonra tabiin gelmiştir. Bunlar da sahabelerle düşüp kalkmış, onları dinlemiş ve yaptıklarını görmüşlerdir. Bunların da Resül-i Ekrem ve ashabından haber verdikleri; hadistir.

İslâm dininde Kur'an'dan sonra en büyük kıymeti taşıyan, hadistir. Kur'ân-ı Kerîm'in; mücmel, mutlak ve umumî olan bir çok ayetlerini Resül-i Ekremin, sözü ve işi açıkladı, takyid ve tahsis etti. Meselâ Kur'an-ı Ker'im mücmel olarak namazı emreder fakat nasıl ve kaç rek'at kılınacağına dair tafsilata girişmez. Bizzat Resül-i Ekrem'in fiili, namazın vaktini ve kılınacağı şekli tayin ederek açıklar. Yine bunun gibi Kur'an-ı Ker'im:

« إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ »

buyurmakla hamrı haram eder. Fakat hamrdan muradın ne olduğunu, ne miktarının haram olduğunu ve benzerlerinin hepsini Resûl-i Ekrem açıklar.

Bunun gibi Resül-i Ekrem'e bir çok mes'eleler arzedilir, onlar hakkında hüküm verir, sorular sorulur, cevaplarını verir. Mubadele, alışveriş, sulh ve savaş anında ve bir çok olaylar hakkında bazen âyetler nazil olur ve bazen nazil olmazdı. Bütün bunlar da hüküm bekleyen şeylerdi. Bunun için kaynak hadis olurdu.

Resül'i Ekrem'in zamanında Kur'an-ı Kerîm yazıldığı gibi hadisler yazılmamıştı. Resül-i Ekrem'in kâtipleri bulundurduğunu, nazil olan ayetleri yazdırdığını görüyoruz, fakat Kur'an'ın dışında kalan sözlerini yazacak kâtipler bulundurmamıştır. Hatta bunun aksine olarak bir çok hadislerinde hadislerin yazılmamasını tavsiye ettiğini görürüz. Bu hadislerden biri Müslim'in Sahihinde, Ebu Said El Hudri'den rivayet ettiği şu hadistir; Resul-i Ekrem

«لَا تَكْتُبُوا عَنِّي، وَمَنْ كَتَبَ عَنِّي غَيْرَ الْقُرْآنِ فَلْيَمْحُهُ وَحَدِّثُوا عَنِّي فَلَا حَرَجَ، وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ ﷺ»

«Benim sözlerimi yazmayın. Kur'an'dan başka söylediklerimi yazan varsa onları yok etsin. Fakat ağızdan ağıza benden rivayet etmenizde güçlük yoktur. Hakkımda kasden yalan uyduran, ateşten oturağına hazırlansın.» buyurmuştur. Bunun gibi Buhari de İbni Abbasdan şöyle rivayet ediyor: «Resül-i Ekrem'in hastalığı ağırlaştığı vakît :

اِئْتُونِي بِكِتَابٍ أَكْتُبْ لَكُمْ كِتَابًا لَا تَضِلُّوا بَعْدَهُ

«Bana kâğıt kalem getirin, sizin için bir yazı yazayım ki ondan sonra daha sapıtmazsınız.» buyurdu. Hz. Ömer, «Resûl-i Ekrem'in sancıları çoğalmıştır. Halbuki bizde Allah'ın kitabı vardır; O bize yeter» dedi.

Evet Resül-i Ekrem'in zamanında da hadis sahifelerinin yazıldığına delalet eden rivayetleri görüyoruz. Nitekim Buhari'nin Ebu Hüreyre'den rivayetinde, Mekke'nin fethi yılında kendilerinden öldürülen bir adam karşılığında Huzaa kabilesi, Leys kabilesinden bir adamı öldürmüşlerdi. Resül-i Ekrem'e haber verdiler. Resül-i Ekrem devesine binerek irat ettiği hutbesinde :

«إِنَّ اللهَ حَبَسَ عَنْ مَكَّةَ الْقَتْلَ وَسَلَّطَ عَلَيْهِمْ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُؤْمِنُونَ وَإِنَّهَا لَمْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ قَبْلِي وَلَمْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ بَعْدِي
أَلَا وَإِنَّهَا أُحِلَّتْ لِي سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ، وَإِنَّهَا سَاعَتِي هٰذِهِ حَرَامٌ لَا يُخْتَلَى
شَوْكُهَا، وَلَا يُعْضَدُ شَجَرُهَا، وَلَا تُلْتَقَطُ سَاقِطَتُهَا إِلَّا لِمُنْشِدٍ فَمَنْ قُتِلَ لَهُ
قَتِيلٌ فَهُوَ بِخَيْرِ النَّظَرَيْنِ، إِمَّا أَنْ يُعْقَلَ، وَإِمَّا أَنْ يُقَادَ أَهْلُ الْقَتِيلِ، اكْتُبُوا لِأَبِي فُلَانٍ»

«Allah-u Teâlâ Mekke'de adam öldürmeyi yasakladı. Onlara Allah'ın Resûlü ve mü'minler musallat oldu. O, benden önce ve sonra kimseye helal edilmedi. O, ancak gündüzün bir saati için bana helal oldu. Bu saatte ise haramdır. Otu biçilmez, ağacı kesilmez, dökülenleri toplanmaz, ancak düşenin ne olduğunu tarif için alabilir. Kimin bir adamı öldürülmüş ise iki hayrın birini tercih eder. Ya diyet alır, ya da kısas eder.» Bu sırada Yemenli'nin birisi gelerek Resûl-i Ekrem'e şu hutbeyi bana yaz da ver, dedi. Resûl-i Ekrem (S.A.) : «Bu adam için söylediklerimi yazınız» diye buyurdu. Abdullah Bin Abbas'ın Resûl-i Ekrem'den her işittiğini yazdığı da bu kabildendir.

Birbirini tutmayan bu rivayetleri birleştirmek üzere âlimlerden bazıları demişlerdir ki hâdis yazmayı yasaklamak, Kur'an'ın nuzulü sırasında idi. Bunun sebebi, Kur'an'dan olmayan şeyin Kur'an'a karışması korkusu idi.

Her ne şekilde olursa olsun, Resül'i Ekrem'in zamanında hadisleri toplamak şuyu bulmamış ve Kur'an-a konduğu gibi hâdisin toplanması için de özel bir nizam kurulmamıştır.

Bundan şu anlaşılıyorki Resül-i Ekrem'in irtihalinden sonra derli toplu bir kitap bulunuyordu. O da Kur'an-ı Âzim idi. Hâdisler ise çoğunlukla sahifelerden değil, hâfızalardan rivayet edilen dağınık bir halde idiler.

Ortaya yeni bir olay çıkıp Kur'an-ı Kerîm'de buna dair bir hüküm bulunmadığı ve Resül-i Ekrem zamanında böyle bir olayın vuku bulduğu ve buna dair Resül-i Ekrem'in bir hadisi bulunduğunu bi-

len Sahabe-i Kiram, bu hadisi rivayet ederdi. Bunun gibi Resül-i Ekrem zamanında cereyan eden olayları, gazaları ve Resul-i Ekrem'in vaad ve vaîdini de anlatırlardı.

Sahabelerden bazıları, yalan karışır ve halkı Kur'an'dan ayırır korkusu ile Resül-i Ekrem'den fazla rivayetde bulunmaktan hoşlanmazlardı. Kurtubi, «Cami'u Beyanîl-ilm» adlı eserde Kurâza İbnl Kâb'dan rivayetinde Kuraza diyorki, Irak'a gitmek üzere yola çıkmıştık. Hz. Ömer bizimle beraber (Harar) a kadar geldi. Orada abdest aldı ve abdest azalarını ikişer def'a yıkadı. Sonra sizi niçin yolcu ettiğimi biliyor musunuz? diye sordu. Biz de evet biliyoruz, Resül-l Ekrem'in eshabı olduğumuz için bizi yolcu etmek üzere buraya kadar geldin, dedik. Hz. Ömer, siz bir memlekete gidiyorsunuz ki, onlar Kur'an-ı Kerîm'ı okurken, arı vızıltısı gibi ses çıkarırlar. Sakın hadisler rivayet edip, onların önüne perde çekerek onları meşgul etmeyin. Kur'an okumalarını güzelleştirin, mümkün olduğu kadar Resül-i Ekrem'den rivayeti azaltın. Şimdi güle güle gidin, ben de sizin arkadaşınızım, dedi. Kuraza diyorki, Irak'a gittiğimizde, halk bizden hadis rivayet etmemizi istediler. Biz de Hz. Ömer bunu bizim için yasakladı, dedik. Hatta sahabelerden bazılarına Resül-i Ekrem'in bir hadisi rivayet edildiği vakit onun doğruluğu için delil ararlardı. Nitekim Hakim'in rivayetinde Cedde Ebubekir'e müracaat ederek ölen oğlunun malında hakkı olduğunu iddia etti. Ebu Bekir, Kur'an'da senin hakkın olduğuna dair bir şey bilmediğim gibi, Resül-i Ekrem'den de bu husus ile ilgili bir şey duymadım, dedi ve durumu yanındakilerden sordu. Muğire Bin Şube Resül-i Ekrem'in kendisine südüs verdiğini söyledi. Ebubekir, şahidin var mı diye sorunca Mesleme'nin oğlu Muhammed şahadet etti. Bunun üzerine Cedde'ye de südüs hakkını verdi. Yine Buhari'nin Ebu Said El Hudri'den rivayetinde Ebu Said diyorki: «Ensar ile bir arada bulunuyordum. Ebu Musa feryat ederek yanımıza geldi. Telaşın nedir? diye sorduğumuzda; Hz. Ömer beni çağırmıştı. Ben de kapısına gittim, üç defa selam verdim, içeri girmek için izin verilmeyince geri döndüm. Arkamdan Hz. Ömer bana seslendi ve niçin geri döndün diye sordu. Ben de üç kere selâm verdiğim halde izin vermediğin için geri dönmek zorunda kaldım, zira Resül-i Ekrem: «Sizden biriniz eve girmek için üç defa izin istediği halde kendisine izin verilmezse geri dönsün» buyurdu dedim. Bunun üzerine Hz. Ömer benden

şahit istedi. Şimdi ben de sizden şahit arıyorum demesi üzerine orada bulunanlar da bunu hepimiz biliyoruz, en gencimiz kalksın dediler ve Ebu Said Ebu Musa ile giderek bu rivayetin hadis olduğuna şahadet etti. Bunun üzerine Hz. Ömer ben seni töhmet altına almak istemedim. Yalnız bu rivayetin hadis olup olmadığını araştırmak için böyle davrandım dedi. Hz. Ali de, kendisine Resûl-i Ekrem'den hadis rivayet edenlere yemin verdirirdi.

Birinci asırda hâdislerin kaleme alınmayıp, vahyin başlangıcından Resül-i Ekrem'in irtihaline kadar geçen 23 yıl zarfında peygamber efendimizin söyleyip yaptıklarında yalnız hafızaya güvenmeleri neticesi, bazı kimselerin kendi uydurmalarını yalan olarak Peygambere isnatlarında sebep olmuşutur. Hatta bu uydurmalar, daha Resül-i Ekrem'in hayatında başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim:

« مَنْ كَذَبَ عَلَىَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ »

«Kasdi olarak benim adıma yalan söyleyen, Cehennemdeki yerine hazırlansın» hadîsinin, Resül-i Ekrem'e isnat edilen bir hâdise üzerine Resül-i Ekrem tarafından söylendiği sanılmaktadır. Şüphesiz irtihalinden sonra uydurmalar daha kolaydır. Çünkü gerçeği meydana çıkarmak zorlaşır. Müslim'in rivayetinde İbni Abbas diyor ki: «Biz Peygamberden hadis rivayet ederdik. Ta ki uydurma hâdisler çıkıncaya kadar. Ne zamanki insanlar işi bir yandan kolaylaştırarak ve bir yandan da zorlaştırarak alabildiğine hâdis uydurdularsa bizde hâdis rivayetini terkettik» dedi. Diğer rivayette Beşir El Adevi, İbn Abbas'a gelerek hâdis rivayet ederdi. Fakat İbn Abbas, Onu hiç dinlemez ve Ona iltifat etmezdi. Bunun farkına varan Beşir, Niçin beni dinlemiyorsun? diye sorunca, İbn Abbas: «Bir adam Resül-i Ekrem şöyle buyurdu deyince, biz gözlerimizi ona diker, kulaklarımızı ona verir ve can-ı gönülden onu dinlerdik. Ne zamanki insanlar uydurmalara başladılarsa, artık biz de kendi bildiklerimizle yetinir ve başkasını dinlemez olduk» dedi. Sahih'i Müslimde, Süfyan Bin Uyeyne'den rivayet edildiğine göre, İbn Abbas Hz. Ali'nin hüküm ve fetvalarını içine alan uzun bir yazı aldı. Bu yazının ancak bir zira' miktarını bıraktı ve diğer kısmını yırtıp attı. Yırtılıp atılan kısmın uydurma olduğu anlaşıldı. Ne zamanki İslâm futuhatı genişledi, Fars, Rum, Berberi, ve Suriye

gibi fethedilmiş ülkeleredn sayısız kimseler İslâmiyete girdi, halbuki bunların birçoğu, İslâmiyetl şekil olarak kabul etmiş olduklarından uydurma hadisler alabildiğine çoğaldı, dereler taştı, bostanları su bastı. Hâdis uyduranlardan Abdulkerim Bin Ebu-El Avca'nın bu sebeple halife Mehdi tarafından boynu vurdurulacağı sırada, benim boynumu vurursunuz fakat haramı helâl ve helâli haram eden O, 4.000 hâdis uydurdum, onlar size yeter, dedi [124].

Bu Abd—El Kerîm Maan Bin Zaide'nin dayısıdır. Mani mezhebinde olduğu söylenir. Cerhu tadili bilmeyenleri aldatacak şekilde sağlam senetlere dayanarak hadis uydururdu. Uydurduğu bütün hadisler saptırıcı idi. Bir kısmı teşbih ve tatıl ve bir kısmı da dinî hükümleri değiştirici mahiyette idi. [125] Uydurma hadislerin miktarını tayinde delil olarak, Ahmet Bin Hanbel'in: «Hiç biri sahih değil» dediği, tefsirlerdeki hadisleri göz önünde bulundurmak yeter. Çünkü binlerce hâdis tefsir kitaplarına girmiştir. Bunun gibi Buhârî'de 7000 civarında hadis var ki bunların 3.000 i mükerrerdir. Halbuki Buharî bu hadisleri, toplamış olduğu 600.000 hadisten seçebilmiştir. Yine Süfyan, Cabir'in 30.000 hadis rivayet ettiğini duyuyorum, halbuki onların birtanesini bile doğru bulmam demiştir. Şurası da bir gerçek ki bazı uydurmacılar, uydurdukları sözleri hadis olarak Resül-i Ekrem'e nisbet etmekte, ne insanlık ve ne de dînî bakımdan bir sakınca görmezlerdi. Müslim'in Muhammed Bin Yahya Bin Said El Kattani'den, O da babasından rivayetinde, salihlerin en çok yalan konuştukları hâdis rivayetindedir, dedi. Müslim bu sözü şöyle tefsir etti: «Onlar maksatsız olarak yalan söylerler, Bazıları temiz insanlardır. Duydukları her rivayeti doğru olarak kabul eden ve bunu başkalarına da rivayet ederler. Kendileri itimada şayan olduğu için, sözlerini herkes kabul eder ve bu suretle hadis hakkında yalan konuşmuş olurlar. Abdulah İbn Mübarek, bunlardan birisidir. Kendisi doğru, temiz ve hatta sıka'dan bir zat idi. Ancak herkesi kendisi gibi sanarak, herkesden ve herçeşit insandan duyduğu hadisi rivayet ederdi.» [125] Diğer bazıları da konuşulan sözün gerçekliği üzerinde dururlardı. Söylenen söz hakikate uygun ise, onu hadis olarak Resül-e mal etmekte beis görmezlerdi. Halid Bin Yezid şöyle anlatıyor: «Muham-

---

(124) Şerhi müslim Es - Sübût
(125) Şerhi Müslim

med Bin Said Ed-Dımışki: «Güzel sözü Resûl-i Ekrem'e isnat etmekte beis görmem.» diyor. ([126]) Ebu Cafer El Haşimi de bunlardan biridir. Uydurduğu güzel sözlere hadis süsü verirdi. Diğer bazıları da teşvik babında hâdis uydurmayı uygun bulmuşlardır. Nevevî diyorki «Zahid geçinen bazı cahiler de bu yolu tutmuşlardır. Kendi görüşlerine göre bunu hayra bir teşvik sanırlardı ki bu görüş batıldır.»

Her ne şekilde olursa olsun uydurma hadisler çoğaldı. İnsanları hadis uydurmaya sevkeden sebeplerin en önemlileri:

1 — Siyasi çekişmeler, Ali ile Ebu Bekir, Ali ile Muaviye, Abdullah Bin Zübeyr ile Abdulmelik, sonra Emeviler ile Abbasiler arasında geçen ihtilaflar gibi, Bütün bu olaylar bir çok hadis uydurmaya sebep olmuşlardır. İbn Ebi El Hadid, Nehc'ül-Belâğa şerhinde şöyle diyor: «Faziletler hakkında uydurulan hadislerin aslı Şiiler tarafındandır. Onlar ilk olarak Hz. Ali hakkında, Ali'yi öven hadisler uydurmuşlardır. ES-SALT ve RUMMANE, şeytanların bulunduğu Gazvetül Bi'r, Gasl-i Selman'ül Farisi, Tayy-ı Arz, Cümoume ve benzeri hadisler» gibi. Ebubekir taraftarları, şiilerin Hz. Ali hakkında hadis uydurduklarını görünce, onlar da Hz. Ebu Bekir hakkında hadis uydurmaya başladılar: «Eğer dost edineydim Ebu Bekir'i dost edinirdim» hadisi gibi. Bu hadisi «Ali benim kardeşimdir» hadisi karşısında uydurmuşlardır. Ayrıca (SED-ÜL EBVAB) rivayeti, önce Hz. Ali hakkında uydurulmuş iken, sonra Ebu Bekir taraftarları, bunu Hz. Ebubekir'e izafe ettiler. Şiîler, Ebu Bekir taraftarları da hadis uydurduklarını görünce, onlar da uydurmalarını çoğalttılar. (ET TAVK EL HADİD) ve fetih yılı Kâbe'ye asılan yazı ve ayrıca sahabe ve tabiinin ileri gelenlerinin nifak ve küfürlerini gerektiren hadisler uydurdular. Bunun karşısında Ebu Bekir taraftarları da Hz. Ali ve evlâdına hücum eden hadisler uydurdular. Hz. Ali'yi bazen akıl ve bazen siyaset zaafiyetiyle hücum eden hadisler uydurdular. Hz. Ali'yi bazen akıl ve bazen siyaset zaafiyetiyle ve bazen de dünyaya haris diye tanıtmaya çalıştılar. Halbuki her iki taraf da nisbet edilen bu sözlerden uzak, âlicenap ve yüksek zatlardır. Hz. Ali ve Hz. Ebubekir'in faziletleri hakkında gereği kadar sahih ve sabit rivayetler bulunduğundan, bu uydurmalar bir değer taşımazlar ([126]).

---

(126) a. g. e.

(126) İbni Haldun Şerhi, 3:17

Öyle hadisler görürsün ki bunların Emevîler, Abbasiler, Alevîler veya bunlardan daha düşük kimseleri kuvvetlendirmek için uydurulmuş hadisler olduklarında şüphe etmezsin. Resûl-i Ekrem'in Muaviye hakkında : «Alah'ım O'nu azabından koru ve O'na kitabı öğret» yine Amr Bin El As'dan rivayet edilen Resül-i Ekrem'in: «Ebu Talib'in oğulları benim dostum değil, benim dostlarım, Allah ve mü'minlerin salihleridir.» rivayetleri gibi. İbn Urfe, sahabenin fazileti hakkındaki hadislerin çoğu Emeviler devrinde uydurulmuştur. Maksatları Haşimoğullarını düşürmekle, halkı Emevilere yaklaştırmaktı.

Arap kabilelerinin faziletleri hakkında uydurulan hadisler de bu kabildendir. Çünkü bu kabilelerin her biri üstünlük, şeref, fazilet ve riyasete yeterlik iddiasında olduklarından, şiirlerde buldukları gibi, hadislerde de boşluk bulup, bu boşluktan sızmaya ve kendilerini öven hadisler uydurmaya çalışmışlardır. Kureyş, Ensar, Cuheyne, Muzeyne, Eslem, Gıfar, Eşari ve Himyeri'ler hakkında böylece uydurulmuş nice hadisler vardır.

Yine Arabı, Acem ve Rum'dan üstün gösteren nice uydurma hâdisler vardır ki bunların tamamen tersi olan Acem, Rum, Habeş ve Türkleri üstün gösteren uydurma hadisler takip etmiştir ([127]).

Millî taasubun yanında bir de memleket taasubu yer almıştı. Nerede büyük bir şehir var ise bakarsınız onun hakkında bir veya bir kaç hadis vardır ki bunların çoğu uydurmadır. Mekke, Medine, Uhud, Hicaz, Yemen, Şam, Beyt-i Makdis, Mısır, Fars ve benzeri memleketleri öven hadisler gibi. Hulasa hizipcilik kabile ve mekân taasubu hadis uydurmaların en önemli sebeplerinden birisini teşkil eder.

2 — Fıkıh ve kelâm mes'elelerindeki görüş ayrılıkları. Kelâm bilginlerinin kader, cebir ve ihtiyar hususlarındaki ayrılıkları, hadis uydurmaya sebep olmuş ve bazıları kendi görüşlerini kuvvetlendirmek için bu yola baş vurmuşlardır. Hem öyle ifadelerle hadis uydurmuşlar ki bu uydurmalar ile tamamen Peygamberimizin uslubu dışına çıkmış, en ince teferruata kadar inmiş hatta mezhep imamlarının isimlerine kadar tasrih etmiş ve bazılarını bu uydurmlar ile tel'in etmişlerdir. Fıkıhda da durum aynıdır. Ayrı düştükleri bir mes'elede

(127) Teysîr'ül-Vüsûl, Cilt: 3

hemen bir hadis uydururlardı. İbn Haldun'un beyanına göre Ebu Hanife'ye göre sıhhati kesin olan (17) hadis vardır. Hanefî fıkıh kitapları, hadisler ile dolmuştur. Bazen bu hadisler fıkıh kitaplarının metinlerine uygun olarak ifade edildiği görülür. Sözü uzatmamak için misal vermiyoruz.

3 — İlim maskesine bürünen bazı kimselerin hükümdarlardan fayda sağlamaları için, onların hoşuna gidecek hadisler uydurmaları.

Rivayete göre halife Mehdi kuş bakmayı severdi. Bir gün Gıyas Bin İbrahim, halifenin huzuruna girerek, Resül-i Ekrem'den rivayet edilen: «Uğur ancak koyunda, atta ve devededir» Hadisinin sonuna bir de (kanatta) yani kuştadır, sözünü ekledi. Bunu üzerine Mehdi kendisine 10.000 dirhem bahşiş verdi. Adam ayrılacağı sırada Mehdi, senin Resül-i Ekrem'e yalan isnat ettiğine ben şahadet ederim. Çünkü Resül-i Ekrem kuş kanadından bahsetmemiştir. Bu senin uydurmandır, dedi. (Bundan sonra Mehdi'nin kuş oynatmadığı rivayet edilir.)

4 — Hadis uydurmanın diğer sebebi de bazılarının helali haram, ve haramı helâl yapmıyacak ve hüküm değiştirmeyecek olan; fazilet, tergıp ve terhip hususlarında hadis uydurmakta sühulet göstermeleri ve bunu mübah kabul etmeleridir. Bunlar, şahısların faziletlerini ifade eden hadisler ile kitaplarını doldurmuşlar, hatta Resül-i Ekrem'in görmediği, Vehb Bin Münebbih gibi, bazı şahısları öven hadisler uydurmuşlardır. Kur'an-ı Kerîm ve surelerinin faziletleri hakkında uydurulan hadisler de böyledir.

Bunlardan birisi, Ebu İsme Nuh Bin Ebu Meryem'dir. Bu adam, Kur'an-ı Kerim ve surelerinin fazileti hakkında hadisler uydurmuş ve meselâ falan sureyi okuyana şu kadar sevap şeklinde rivâyetleride bulunmuş ve hatta bu rivayetleri sahabenin ileri gelenlerine isnat etmiştir. Bir yerde İkrime İbni Abbas'dan, bir yerde de UBEYY BİN KA'B dan rivayette bulundu. Gazi Beyzavi'deki her surenin sonunda rivayet edilen hadisler bunun uydurmalarıdır. Kendisine bunları nereden aldın? diye sorduklarında, insanların Ebu Hanife'nin fıkhı ve Muhammed Bin İshak'ın megazisi ile meşgul olup Kur'an-ı terkettiklerini

gördüğüm için onları Kur'an'a bağlamak maksadı ile bunları uydurdum demiştir ([128]).

Ahlak ve tasavvuf kitaplarında görülen ve sayılamayacak kadar çok olan tergıb ve terhib hadisleri de bunlardandır. Ayrıca hikâyecilerin uydurdukları hadisler de böyledir.

5 — Hadis uydurmanın Beşincisi ve , Bana göre en önemli sebebi, insanları, ilimden ancak kitap ve sünnete dayananları kabulde direnmeleri ve diğerlerine kıymet vermemeleridir. Helal ve haramı ifade eden hükümler mücerret içtihat üzerine kurulmuş ise insanlar buna kıymet vermemiş, bunun için mecburi hadis uydurulmuştur. Bunun gibi hikmetli sözler ve güzel öğütler, Hint'den, Yunan'dan, Fars'dan Tevrat ve İncil şerhlerinden geldiği vakit halk buna kıymet vermezdi. Halkın bu tutumu, bu gibi öğütleri din boyası ile boyamaya kendilerini mecbur etmiştir. Bunun için de en kolay yolu hadis uydurmakta bulmuşlar ve bu hususta Allah'dan korkmamışlardır. Bunun içindir ki herhangi uydurma fıkıh meselesinde, Hint hikmetlerinde, Zerdüşt felsefesinde, İsrailî ve Nasrani mev'izelerinde hemen bir hadis bulursun.

Böyle alabildiğine hadis uydurmak, gerçek alimleri korkuttu ve hadisin doğrusunu yanlışından ayırmak için hadis tenkidine koyuldu ve bu hususta çeşitli usullere baş vurdular.

Bir kısmı, hadislerin senetlerini aradı. Yani hadisi rivayet eden, bu hadisi kimden aldığını, böylece Resül-i Ekrem'e kadar adamlarını araştırdılar. Bu suretle, rivayetin yalan veya doğru olduğunu, ravinin hadis uyduracak karakterde bid'at sahibi olup olmadığını araştırdılar. Sahih-i Müslim'in mukaddimesinde İbn Sirin'den rivayet edildiğine göre, önceleri hadisin isnadı aranmazdı. Ne zaman ki uydurmalar aldı yürüdü, o zaman hadislerin senetleri araştırılmaya başlandı ve raviler arasında bid'at sahibi kimseler varsa onların hadisleri kabul edilmedi, sünnete uyanların hadisleri alındı.

Sonra raviler ele alındı ,onların durumları incelendi. Bir kısmını cerh ve bir kısmını tadil ettiler. Böylece hadis rivayet ve nakledenlerin hallerini araştırmaya başladılar.

---

(128) Şerhi müslim, 2 : 125

Bu tenkitçilerin çoğunluğu, sahabeyi tadil etti ve onları adil olarak kabul ettiler. Hiçbirine kusur aramadı ve yalana nisbet etmediler. Sahabeler hakkında diğerleri gibi incelemelerde bulunan münekkitler pek azdır.

Gazali diyorki : «Selef ve halefin çoğunluğu, sahabenin adaletinde ittifaklıdır. Çünkü onların adaleti, Kur'an-ı Kerim'de Allah'u Teâlâ'nın onları övmesiyle sabittir.» Bizim de onlar hakkındaki görüşümüz aynıdır. Ancak kesin olarak birisinin kötülüğü irtikâp ettiği bilinirse, o bunlardan ayrılır ki böyle bir durum yoktur. Buna göre onları da tadile lüzum yoktur.

Bazıları da onları diğer insanlar meyanında mütalâa etmiş, diğer bir kısmı ise, savaş ve husumetler başlayıncaya kadar onların durumu bu idi. Fakat husumetler başlayıp kanlar döküldükten sonra onlarında durumu değişmiş olduğundan onların da durumlarının incelenmesi gerekir dediler. Ayni zamanda asıl «sahabi» Resüli Ekrem'in sohbetinde fazla bulunan kimselerdir de diyenler oldu ([127]).

Açıkça bilinen bir durum varsa o da sahabe-i kiramın bizzat kendi aralarında kendilerini tenkit etmeleridir. Kendi aralarında bir kısmını yükseltir ve bir kısmını düşürürlerdi.

Nitekim Hadis ravilerinden delil aradıklarını yukarda okumuştun. Hatta bu hususta daha da ileri gitmişlerdir. Şöyleki : «Ebu Hüreyre : Cenazeyi taşıyan kimse Abdestini tazelesin» dediği vakit İbn Abbas buna kıymet vermemiş ve Kuru Ud ağacını tutmak abdesti gerektirmez demiştir. Yine bunun gibi Buhari ile müslimin Ebu Hureyre'den rivayet ettikleri : «Sizden biriniz uykudan uyandığı vakit, ellerini kaba sokmadan önce yıkasın, Zira o uykuda iken ellerin nerelerde gecelediğini bilemez» rivayetini de Hz. Aişe red etmiş ve su kabı olarak kullandığımız Dibek taşlarında ne yapacağız? demiştir. Yani onlardan kimse eline su dökemez çünkü onları sallayamazlar, demek istemiştir. Yine bunun gibi, Fatıma binti Kays'i kocası Talak'ı bain ile boşamış. kendisine nafaka ve mesken vermemişti. Kendisine Resül-ü Ekrem: «Gözleri Âma olan İbn Ümmü Mektûm'ün evinde iddet bekle» demişti. Diye bu kadın söyleyince Hz. Ömer; Allâh'ın kitabı ve peygambe-

(127) Elmustesfa 1 : 165

rin sünneti ortada iken anlayıp anlamadığı, doğru veya yalan konuştuğu bilinmeyen bir kadının sözü ile amel edemeyiz diyerek bu iddiayı red etmiştir. Hz. Aişe de kadına Allah'dan korkmazmısın? diye söylemiştir. ([127]) Bunların daha pek çok benzerleri vardır.

Her halükârda Hadis tenkidcileri ve özellikle muteahhirin, bütün sahabeyi âdil tanımağı gelenek haline getirmişler, hiç birini yalancılık ve hadis uydurmakla itham etmemişlerdir. Bununla beraber, cerh-ü tadil sahabe devrinde başlamıştır. Fakat diğerleri, onlardan sonra gelenleri cerh ve tadil etmişlerdir. Cerh ve tadil'in sahabe devrinde başladığına dair Abdulah Bin Abbas, Ubade bin Es-Sâmit ve Enes gibi zatlardan rivayetler vardır. Şâbi, İbni Sirin, Hasan'ı Basri ve Said bin el-Müseyyeb Tabiinin ileri gelenlerinden olan bu zatlardan da rivayetler vardır. Bu sözler sonraları daha da çoğalmıştır.

Cerh-ü tadilde mezhep ayrılıklarının tesiri büyüktür. Ehli Sünet, Şia'nın Hz. Ali hakkındaki bir çok rivayetlerini cerh etmiş ve hatta Hazreti Ali hakkındaki bütün rivayetlerin sahih olmadığını tasrih etmişler ve ancak Abdullah bin Mes'ud'un Hz. Ali hakkındaki rivayetlerinin sıhhatına kail olmuşlardır. Bunun gibi, Şia da ehli sünnete karşı ayni cebheyi almış ve ehli beyt hakkında ancak işçilerin rivayetlerini kabül etmişlerdir. Bazılarının cerh ettiğini diğer bazılarının tadil etmesi işte bu mezhep ayrılığından doğmuştur. Zehebi; ayrı görüşe sahip olan bilginlerden hiç biri bir adamın sîka veya zayıf olmasında birleşmediklerini, birinin sîka dediğine, diğerinin zayıf damgası vurduğunu söylerse de bu ifade de mubalağa olmakla beraber, cerh ve tadilde ne derece ihtilaf ettiklerini bize göstermektedir. Biz, ilk ve en büyük islam tarihçisi olan Muhammed bin İshak'ı misal olarak ele alalım. Katade: «İnsanların bütün yaşayışları Muhammed bin İshak'ın kitabındadır» derken, Neseî, kuvvetli olmadığını söyler. Süfyan, Muhammed bin İshak'ı kimse itham etmemiştir, derken, Dare Kutni, onun sözü ile delil getirilmez, der. İmam Mâlik'de yalancı olduğuna şahadet ederim, der.

Hadis bilginleri, cerh-ü tadil için bir takım kurallar koymuşlar fakat burası onları açıklamanın yeri değildir. Ancak ortada bir gerçek var oda şu ki : Bunlar, metinlerden ziyade senedler üzerinde durmuş-

---

(127) Muslim Şerhi Nevevi

lardır. Resûl-i Ekreme izafe edilen bu sözler Resûl-i Ekremin tutum ve davranışlarına uymaz, tarihî olaylar bu rivayeti nakzeder. Hadisdeki ifade, peygamberin ifade ve tabirlerine uymayan felsefi ifadedir, Bu ifade Fıkıh metinlerindeki ifadeye benziyor gibi ve bu şekillerde hadis metinlerine çok az dokunmuşlar, seneddeki cerhü tadile nisbetle, hadisi metni yönünden tenkıd, onda birden aşağı düşer. Hatta Hadisdeki üstün mevkii ve ince araştırmaları yanında Buhari gibi bir zat bile yalnız ravileri tenkitle yetinmesi sebebiyle, olaylar, muşahade ve tecrübelerin, sahih olmadığına delalet eden bazı hadisleri yine kitabına almıştır. Meselâ : «Yüz yıldan sonra bu gün hayatta olanlardan yer yüzünde kimse kalmaz.» Ve «Her sabah Medine'nin (Ucve) hurmalarından aç karna yedi hurma yiyen kimseye o gün zehir ve sihir tesir etmez» rivayetleri gibi.

Bunun gibi, kuvveti ve kendisi ile amel edilmesi bakımından, hadisi bölümlere ayırmışlar ve her birine bir ad vermişler, bu yönü ile mutevater ve âhade ayırmışlar. Mutevater: Her tabakada yalan üzerine ittifaklarından emin olunan bir cemaatin rivayet ettiği hadistir. İşte bu rivayet ilim ifade eder dediler. Bir kısmı böyle hadis bulunmaz derken diğer bir kısmı bunları yediye çıkarmış ve diğer bir kısmı de yalnız :

مَنْ كَذَبَ عَلَىَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ ﷺ »

«Benim üzerime kasden yalan uyduran, cehennemdeki yerine hazırlansın» rivayetini ancak mutevater kabul etmiştir. AHAD yolu ile amel caiz olur. Ahad hadislerini de kısımlara böldüler. Onları burada sıralamakla lafı uzatacak değiliz.

Resûl-i Ekremden az veya çok hadis rivayet etmekte sahabe biribirinden farklıdır. En çok hadis rivayet eden, Ebu Hüreyre, Hz. Aişe, Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Abbas, Cabir ve Enes bin Malik'tir. Ebu Hureyre (5374), Aişe (2210), Abdullah bin Ömer ve Enes bin Malik'in rivayetleri de Aişeye yakındır. Cabir ile Abdullah bin Abbas'ın rivayetleri (1500)'ün üstündedir. Bunlara karşı. Ömer bin El-Hattab'a nisbet edilen (537) Hadis rivayeti ise de, bunlardan sa-

hih olanı ancak (50) civarındadır ([128]). Bu zatların, Resül-i Ekrem'in yanında fazla bulunmaları ve çok yazmaları, fazla rivayetlerinin sebebini teşkil etmektedir.

Meselâ Ebu Hüreyre, aslen Yemenli olup Devs kabilesindendir. Adı, Abdulah veya Abdurrahman'dır. Ebu Hüreyre lakabıdır. Küçük bir kediden sebep bu lakabı almıştır. Kendisi şöyle anlatır: «Ben bizim ailenin davarını güderdim. Yanımda bir de küçük kedim vardı. Akşam olunca onu bir dala kordum ve sabah olunca onunla eğlenirdim. İşte bu sebepten, bana Ebu Hüreyre dediler. «Hicretin yedinci yılında müslüman oldu. Peygamberimizin sohbetine devam etti. (Kendisi Ashabı Suffa'dan olup hiç bir şeyi yoktu) Hz. Ömer hilafeti devrinde onu Bahreyn valiliğine tayin etti. Sonra azletti. Tekrar tayin etmek istedi ise de Ebu Hüreyre kabul etmedi. Hicri 57 de Medine de öldü ([129]).

İbni Kuteybe «Elmaarif» adlı eserinde, Ebu Hüreyrenin şöyle dediğini rivayet eder: «Ben yetim büyüdüm, yoksul olarak göç ettim. Boğaz tokluğuna Gazvan'ın kızı Büsreye hizmet ettim. Evde bulundukları vakit hizmetlerini görürdüm. Yola çıktıkları vakit hayvanlarını sürerdim. Nihayet Allah nasip etti ve bu kadınla evlendim. Dini kıvam ve Ebu Hüreyre'yi imam eden Allâh'a hamd olsun. «Yine İbni Kuteybe, Ebu Hüreyre'nin şakacı bir insan olup onun şakacılıklarından kendisine de hikâye edildiğini söyler ([130]).

Yukarda anlattığımız gibi, Ebu Hüreyre, Resûl'i Ekrem'den ençok hadis rivayet eden bir zat idi. Yazısı yoktu fakat hafızasına güvenirdi. O, yalnız bizzat Resûl-i Ekrem'in mübarek ağzından duydukları ile yetinmez, başkalarının Resûl-i Ekrem'den duyup rivayet ettiklerini-de söylerdi. Hatta bir defasında «Cenabet olarak sabahlayan kimsenin orucu sahih olmaz» mealinde bir hadis rivayet etti. Hz. Âişe: «Resûl-i Ekrem yalnız ihtilam ile değil, yani cinsi münasebetten sonra cünüp olarak sabahlar ve yıkanarak namazını kılardı.» Diyerek Ebu Hüreyre'nin bu sözünü red etti. Ebu Hüreyre durumdan haberdar olun-

---

(128) İbni Hazm'in Milel Nihal'ı, 2 : 138
(129) Üsd'ül-Gâbe
(130) El Maârif 94

ca, Aişe benden daha iyi bilir, zaten ben bu hadisi Resûl-i Ekrem'den değil, Fazıl bin Abbas'dan duydum dedi [131].

Ebu Hureyrenin çok hadis rivayet etmesinden sahabenin bazıları da şübhelenmiştir. Nitekim Müslim'de Ebu Hureyre: «Siz Ebu Hureyre'nin Resûl-i Ekrem'den rivayeti çoğalttığını sanıyorsunuz (Allâh ve-Kil) Ben yoksul bir kimseyim, boğaz tokluğuna devamlı olarak Resûl-i Ekremin hizmetinde bulunurdum. Muhacirler sokaklarda alış veriş için el sıkmakla meşgul, Ansar ise malları ile meşgul idiler»? Müslümin diğer rivayetinde yine Ebu Hureyre: «İnsanlar, Ebu hureyre rivayeti çoğalttı diyorlar, Allah şahid, ne oluyor, ne Ensar ve ne de Muhacir onun gibi rivayet edemiyor diyorlar. Bunun sebebini ben size anlatayım. Ensar kardeşlerimiz ziraat, muhacir kardeşlerimiz de ticaret ile meşgul, ben ise boğaz tokluğuna Resûl-i Ekremin hizmetinde bulunuyordum. Onların duyamadıklarını ben duyar, onların ezberleyemediklerini ben ezberlerdim» derdi.

Hanefiler, kıyasa muarız olan rivayetlerini almazlar. (MUSARRAT) hadisinde olduğu gibi. (MUSARRAT-Fazla südlü görülsün diye, bir müddet süt hayvanını sağmadan, piyasaya çıkarıp satmaktır.) Ebu Hureyre'nin rivayetinde Resûl'i Ekrem Sallallâhu aleyhi ve sellem: «Deveyi Koyunu (fazla südlü görülsün diye) sağmayıp beklettikten sonra satmayın, şayet böyle bir müddet malı sağmadan satarsanız alıcı muhayyerdir. Dilerse malı kabul eder, dilerse bir sağ hurma ile malı iade eder.» Tabii sağ, südün bedelidir. Hanefiler, bunun kıyasa muhalif olduğunu söylerler. Çünkü malı sağmak bir teaddî ve tecavüzdür. Bu ise ya misli, ya da kıymeti ile ödenir. Bir ölçek hurma ise ne misli ve ne de kıymetidir derler. Öte yandan hadis uydurucuları Ebu Hüreyrenin çok hadis rivayetini fırsat bilerek Ona izafeten hadis uydurmuşlardır.

Hz. Âişeye gelince, o Resûl-i Ekremin en sevgili zevcelerinden olup hicretten altı veya yedi ay sonra kendisi ile evlenmiştir. Medine de sonuna kadar Resûl-i Ekremin yanında bulundu. Kendisi 18 yaşında iken Resûl-i Ekrem irtihal etti. Peygamber efendimizin irtihalinden sonra politikaya atıldı. Osman'ı tenkit etti ve Ali ile savaştı. Kendisi

---

(131) Müslim şerhi Es-Sübût, 2 : 175

bir zekâ meşalesi idi. Okumağı öğrendi ve cahiliyet şiirlerinden pek çoğunu ezberledi. Sahabe arasında mevki sahibi idi. Dînî ve Kezaî meselelerde kendisi ile istişare edilirdi. Resüli Ekremin yanında devamlı olarak bulunması ve kuvvetli zekâsı, Resüll Ekremden fazla rivayet imkânlarını bahş etmiştir. Özellikle sahabenin de kolaylıkla bilemiyeceği ailevi hususları da rivayetini buna ekliyebilirsin. Aişe, Hicrî 58 de öldü. Diğerlerinin tercümei hallerini açıklamak sözü uzatır, bununla beraber akli gelişme bölümünde bunlar ada işaret edilmiştir.

Bu sahabenin kendilerine bağlı talebeleri vardı. Kendilerinden rivayet ederlerdi. Böylece zaman geçtikce her birinden silsile halinde bir muhaddis meydana geldi. Hadis âlimleri bunlardan bazılarını tercih ettiler. Ebu Bekir (R.A.)'e isnad edilen hadislerin en salğam yolu, İsmail bin Halid'in Kays bin Ebu yolu ile gelen rivayettir. Ömer (R.A.)'e isnad edilen en sağlam rivayet yolu da, Zühri'nin Salimden, Salim'in babasından o da babasından (Yani bizzat Ömer'den) olan rivayet yoludur.

Ebu Hüreyre'ye isnad edilen hadislerin en sağlam yolu, Zührl'nin Said bin Museyyep yolu ile Ebu Hüreyre'den rivayet ettiği hadislerdir. Hz. Aişe'ye isnad edilen hadislerin en sahihi, Ubeydullah İbni Ömer'In Kasım yolu ile Aişe'den gelen rivayetidir.

Böylece hicretin birinci asrı, geçti halifelerden hiç biri hadis'e resmi bir veche vermedi. Yani dillerde dolaşan hadisleri inceleyip sahihini ayırmak sureti ile bir araya toplayıp müslüman memleketlere göndermediler. Aynı zamanda hadis uyduranlar ile de ilgilenmediler. Belki bir kısmının hatırına böyle bir şey geçti fakat işin zorluğunu düşünerek buna yanaşmadılar. Çünkü rivayete göre, Resûl-i Ekrem'in irtihalinde Resûl-i Ekremden hadis duyup rivayet eden, (114000) Sahabi mevcût idi. Bunların her birinde bir veya daha ziyade hadis var idi. Resül-i Ekremin her söylediğinden herkesin haberi olamayacağı gibi, her hadiseyi de herkes bilemezdi. Ashap ise her biri bir tarafa dağılmış, hadisleri toplamak için hepsile buluşup hepsini dinlemek ve söylediklerini yazmak gerekiyordu. Bunun zorluğu meydandadır. Bu zorluğa katlanılsa bile herkes Resül-i Ekremden görüp duyduğunu birden nasıl ifade edebilirdi? onları ancak karşılaştığı çeşitli olaylar sayesinde hatırlayabilirdi. Bütün bunlara rağmen o zaman sahabenin ileri

gelenlerinin hadislerini toplayıp diğerlerini yasaklasalar müslümanlar hakkında daha hayırlı olacağı kanaatındayız.

Nitekim hadisleri toplama işi Ömer bin Hattab'ın aklından geçmişti. Zühri'den gelen rivayette diyorki: «Zübeyr'in oğlu Urve'nin verdiği habere göre, Ömer bin Hattap Resûl'ün sünnetini yazmağı düşündü ve hatta bu hususta sahabe ile istişaredede bulundu. Sahabe de buna muvafakat etti. Ömer bir ay kadar düşündükten sonra bir sabah kesin karara vardı ve (ben bildiğiniz sünnetleri yazmanızı size hatırlatmıştım fakat sonra sizden önceki Kitabîlerin, de, Allâh'ın kitabı yanında bazı şeyler yazdıklarını ve daha sonra Allâh'ın kitabını terk ederek onlar üzerine eğildiklerini hatırladım da bu işten vaz geçtim. Vallahi ben Allah'ın kitabını hiç bir şey ile karıştırmam) diye söyledi.»

Daha sonra Ömer bin Abdülaziz de ayni şeyi düşündü. MUVATTA'da anlatıldığına göre, Ömer bin Abdül Aziz İbni Hazm'e Ekremin hadis ve sünnetini araştır da bunları yaz. Zira ben âlimlerin aradan çekilmesi ile hadislerin kaybolacağından korkuyorum, diye yazdı. Yine Ebu Nuaym, Asbahanî tarihindeki rivayetinde, Ömer bin Abdül-aziz bu hususta her tarafa bir genelge yayımlayarak hadislerin toplanmasını emretti. Fakat bu emrin bir neticesini göremedik. Belki Ömer bin Abdül-Aziz'in ömrü vefa vermedi ve yerine geçenler de bu iş ile meşgul olmadılar. Ebu Cafer El-Mansur hilafete geçtiği vakit o da bu işi ele aldı. İbni Sad Tabakatında Malik bin Enes'den rivayetinde: «Mansur hacca geldiğinde bana, bildiğin hadisleri yaz. Bunları çoğaltıp müslüman memleketlerine gönderelim bu hadisler ile amel etsinler ve başkalarına kıymet vermesinler diye düşünüyorum» dedi. Ben de kendisine, «Ey müminlerin emiri, bunu yapma, zira insanlar bir çok sözler duydu, bir çok hadisler dinleyip rivayet ettiler. Herkes de duyduğunu aldı ve ona alıştı. Bunun için insanları bırak, herkes ünsiyet ettiği ile amel etsin dedim. Bununla beraber, maksadı, diğerlerini tamamen terk edip yalnız benim rivayetlerime bağlanmaları da değildi. Belki İmam Malik'in kitabının bütün islam memleketlerine şamil bir esas olması ve resmi hüviyet iktisab ederek resmi boya ile boyanması idi.» dedi. (HİLYE) kitabında Enes bin Malik'ten gelen rivayet de bunu açıklar. Malik diyorki, Harun Reşid, MUVATTA'I Kâbeye asıp müslümanları ona bağlamak ve onunla amel ettirmek hususun-

da benimle istişare etti. Ben de kendisine bunu yapma, zira Resül-i Ekremin ashabı muhtelif memleketlere dağıldı ve herbiri esasta isabet ettiği halde bazı teferruatta ihtilaf ettiler, dedim.

Her halükârda birinci asırda hadisleri toplamak şayi olmadı. Hadisler ağızdan ağıza rivayet edilir ve yazanlar kendileri için yazarlardı.

İkinci asırda muhtelif şehirlerdeki alimler, kendilerine rivayet edilen ve sahih diye kabul ettikleri hadisleri yazmağa başladılar. İbni Hacer, Buhari şerhinde diyorki: «İlk hadis toplayan, (160) Hicride ölen Rabi bin Sabih ile (156) Hicride ölen Said bin Ebî Urve'dir. Böylece sıra, Üçüncü tabakanın ileri gelenlerine intikal etti. İmam Malik Medinei Munevverede Muvattaı yazdı. Mekke'de Abdül- Melik Bin Cüreye, Şam'da Evzai, Küfede Süfyan Sevri, Basrada da Hammad hadisleri yazdılar. Sonraları hadis yazarları çoğaldı ve herkes kabiliyetine göre hadis yazmağa başladı. MUVATTA', BUHARİ ve MÜSLİM gibi bazıları hadisleri, Fıkıhdaki bablara göre, diğer bazıları de ravilere göre yazdılar. İmam Ahmed'in müsnedi gibi. Mesela Ebu Hureyre ve Enesten rivayet edilen hadisleri, babaların bakmadan ravilerine göre bir arada yazmak gibi. Biz burada bu kitapların vasıfları üzerinde duracak değiliz. Çünkü bu kitaplar bizim anlatmakta olduğumuz asırdan sonra yazılmışlardır.

Bundan sonra, sahih olsun mevzu olsun İslam âleminin gelişmesinde hadisin büyük etkisi olmuştur. Müslümanlar alabildiğine hadise yöneldi ve adeta her şehirde ilmî faaliyetler hadis'e inhisar etti. Sahabe ve tabiîn âlimlerinin ilmî şöhretleri tefsir ve hadis üzerine kurulmakla, hadis daha geniş bir çerçeveyi teşkil ediyordu. Hadis rivayetindeki insanların hırsı, hadis toplamak için âlimlerin, diyar diyar dolaşmalarına sebeb oldu. Bu sayede ilim mübadelesi başladı ve her memleket alimi, diğer memleketlerde olan ilimlerden haberdar olmağa başladı. Hemen hemen ilmî hareket, birleşecek duruma geldi. Ahmed'in rivayetine göre Cabir bin Abdullah El-Ensarı, Abdullah bin Enis El Cüheni'nin Resûl-i Ekrem'den bir hadis rivayet ettiğini duyunca binit satın alarak bir ayda Şam'a geldi adamı buldu ve hadisi kendisinden dinledi [132]. Büyük hadis bilginlerinin hal tercemelerini ince-

(132) Buhâri Şerhi Kastalânî, 1 : 206

lediğin vakıt, hemen hemen hayatlarının büyük bir kısmının seyahetle geçtiğini görürsün. Buna, birde yazışma yolu ile olanları da ekliyebilirsin. Medinede Malik bin Enes, Mısirda Leys bin Sa'd ile, hadis ve fıkıhda delil ve mubadelesi yaparlardı. Böylece hadis vasıtasiyle bir çok ilimler de meydana geldi. Önceleri islam tarihi hadis şeklinde yazıldı. Nitekim hadis kitaplarında, Magazi, şahıs ve ümmetlerin faziletleri hakkında bir çok yazılar görülmektedir.

Sonra tarih gelişti ve müstakil bir kitap şeklini aldı. Buna delilimiz, İbni Hişam'ın Siret'i, İbni Cerir'in İshaktan rivayeti ve Belazürî'nin Fütûh ül-Büldanı gibi ilk tarih kitaplarının ve Kur'an'ın haber verip hadis'in genişlettiği Kısası Enbiyaların hadis üslubu üzere yazılmalarıdır. Sonra kassaslar işi genişlendirdi. Kıssa, hikmet, ahlâk kaideleri, Yunan, Hind ve Fars felsefeleri uydurularak hadise katıldı. Bunlar insanlar arasında yayıldı. Müslümanlar bunları dini hükümlerden sandılar. Bu suretle insanlar arasında büyük etki meydana getirdiler. Bütün bunların üstünde, ibadet, medeni meseleler ve cinayetlerde hadis teşriin en geniş bir kaynağı idi.

Sözün kısası, bu asırda hadis, en geniş bir ilim kaynağı idi.

Bu kısımda müracaat edilen kaynakların önemlileri :

1 — Feth'ül-Bari Alel, Buhari
2 — Kastâlâni
3 — Müslim ve Nevevi
4 — Teysir ül-Vüsûl ila Câmi'il - Usul
5 — Gazalinin Müstesfa'sı
6 — Essübût'ün Müslim şerhi
7 — Şâtıbî'nin El-Muvâfakât'ı
8 — İbni Esir'in Üsd'ül-Gabesi
9 — İbni Hacer'in El—Isabe'si
10 — İbni Kuteybe'nin El—Maarif'i
11 — Zehebi'nin Mizan'ül-İtidâl'i
12 — İbn Sad'ın Tabakât'ı
13 — İbni Haldun'un Mukaddimesi
14 — İbni Hazm'ın El-Milel Ven-Nihal'i
15 — İmam Ahmed'in Müsned'i
16 — Dairetül—Maarifil, İslamiyye Hadis Maddesi
17 — İbni Ebî Hadid'in Nehcül-Belâğa Şerhi
18 — Kurtubî'nin Camiu-Beyani'l-ilm ve Fazlihi adlı eseri.

ÜÇÜNCÜ KISIM

TEŞRİ

Gördüğün gibi cahiliyet devri Arapları, ya Bedevî, çöl hayatı veya buna benzer bir yaşayış içinde idiler. Muntazam bir teşkilatları, mazlumu zalimden koruyacak bir Hükümet idare ve sistemleri yoktu. Kabileler büyüyünce, aşiret ve ailelere bölünürlerdi. Aralarındaki irtibat kan bağı idi. Kendi kanılarınca da olsa bir soydan gelenler, bütün ferdleri ile birbirini korumakta bir kitle sayılırlardı. Bu gibiler, birbirini korumak ve kanını dava etmek intikamını almak zorunda idiler. Kabilenin geleneklerine bağlanmak zorunluluğu vardı. Her kabilenin bir büyüğü vardı. Bu zat kabile efradının efendisi sayılırdı. Bunun için ya, böyle bir reisin oğlu olmak veya en yaşlı veya en bilgilisi olmak aranırdı. Dış münasebetlerde ve başka kabilelere karşı kendi kabilesini bu zat temsil ederdi. Kuvvet ve nüfûzunu, askerinden değil, kabilenin genel reyinden alırdı.

Her kabilenin kendisine mahsus örf ve adetleri vardı. Bazen bu âdetler diğer kabileler arasında da müşterek olabilirdi. Bazen de kabilelerin birbirine uzaklığı sebebiyle örf ve âdetleri birbirine uymaya bilirdi. Bu âdetler, çöl hayatına uzaklık ve yakınlık hasebiyle değişebilirdi. Her kabilenin kendi aralarında kendi davalarını kendi görüş ve ananelerine göre hal edecek bir hakimi vardı. Eksem bin Seyfi hakkında Agani derki : «O zamanlar bu zat Arap kadısı idi.» Âmir bin Eddârıp hakkında da Meydani «O, Arap hakimlerinden idi. Onun anlayışı

üzerine anlayış ve onun hükmü üzerinde hüküm düşünülemezdi.» Edebiyyat kitaplarını araştıracak olursak Arapların, hüküm vermek için bazen kabile şeyhine ve bazen de kâhine ve bazen de asil ve aklı başında zatlara baş vurduklarını görürdük. Bunların herbinin ihtisas derecesini tayin zordur. Belki de bunların aralarında bir haddi fasıl, ayırıcı cihet vardır.

Bu hakimler hükümlerinde, belli bir kural veya kanuna bağlı değillerdi. Kendi tecrübeleri ile yerleşmiş adet ve ananelerine göre hüküm ederlerdi. Bazen kendi tecrübe ve inançlarına bağlanır ve bazan da Yahudilerden öğrendikleri şeylerle hüküm ederlerdi. Örf ve taklid üzerine kurulan bu cahiliyet devri kanunun cezai bir müeyyidesi olmadığı gibi, taraflarında buna bağlanmak zorunluluğu yoktu. İki taraf verilecek hükmü kabul ederlerse ne güzel etmezlerse bir şey lazım gelmez. Hüküm verildikten sonra da dilerse kabul eder, dilerse kabül etmez. Bundan da kendisine kızmasından başka bir şey lazım gelmez.

Edebi çekişmelerinde de Edebiyat kitapları bir çok hükümlerinden haber verir. Mesela, iki reis, hangimiz daha üstündür diye münâza eder ve bunu bir hakeme havale ederler de, hakem kim için hüküm verirse, bu onun ve kabilesinin bir şeref payı olur. Diğeri için de bir zillet sayılır. Bütün bu kıssalar, bu hakimlerin, yapmacık birer hakim olduklarını bize gösterir. Hükümet olmadığı için hükümetten alacakları bir kuvvet olmadığı gibi, karşılarındaki hasımları ilzam edecek bir yetkileri de yoktu. Topu tomarı, aklı başında, doğru hüküm verebilir, geçmiş olayları hatırlar ve kabile nesebini bilir diye tanınan bir zatı hakem tayin ederler. Buhari İslamiyyetten az önce meydana gelen bir cinayete dair verilen bir hükmü bize şöyle anlatır: Haşim oğullarından birisini, yine Kureyş'e mensup diğer ailelerden birisi ücret karşılığı yanına alarak ticaret için İle'ye gitti. Yolda yine Haşim oğullarından birisi bu aylıkçıya yaklaşır ve Çuvalımın ipi koptu bana bir ip ver de bağlayayım diye ricada bulundu. Adamcağız da bir Devenin bağını ona verdi. Konak yerine geldikleri vakit develeri bağladı yalnız bir devenin ipini verdiği için o açıkta kaldı. Deve sahibi, bunun bağı nerde diye aylıkçıya bir değnek vurdu ve adamcağız yıkıldı. Bu sırada oradan geçmekte olan bir Yemenliye, sana ömrüm boyunca bir işim düştü bunu yaparmısın? dedi. Yemenli yaparım deyince,

Hac mevsiminde Mekke'ye gittiğin vakit, Kureyşiler nerde diye seslen, onlar buradaydı dedikleri vakit, Haşimiler nerde? diye çağır. Onlar da sana cevap verdikleri vakit, Ebu Talib'i bul ve bu adamın bir ipden sebeb beni öldürdüğünü ona söyle, dedi ve öldü. Kafile Mekkeye döndüğü vakit Ebu Talib tüccara bizim adamımız nerde? diye sordu. Adam, yolda hastalanıp öldüğünü, bizzat kendisi başında bulunarak defn ettiğini ve gerekli hizmetini yaptığını söyledi. Ebu Talib böyle yapacağından eminim dedi. Bir müddet sonra Hac mevsiminde Yemenli adam ölünün tavsiyesi üzerine hareket ederek Eu Talib'i buldu, durumu kendisine anlattı. Bunun üzerine Ebu Talip tüccara giderek, şimdi sen üç şıkkın birini tercihe serbestsin. İstersen diyet olarak yüz deve verirsin, istersen senin öldürmediğine dair kendi adamlarından elli şahid bulursun, şayet bunları kabul etmezsen biz de seni öldürürüz, dedi. (133)

Bu kıssa bize, aralarında çeşitli hüküm yollarının bulunduğunu gösterir.

Aynı zamanda islamiyetten önce Mekkede hükümet nizamı ile ilgili bir gelişme olduğunu da göstermektedir. Kaza ve hüküm işlerl de bundandır. Nitekim aralarında on aileden seçtikleri on kişi de iş bölümü yapmışlardır. Kâbenin perdedarlığı, sulama işi, sosyal yardım, askere komuta, Bayraktarlık ve parlamento binası gibi tesisler bunlardandı. Burada cahiliyyet devrinde Ebu Bekr'in uhdesine tevdi edilmiş bir nevi kadılık da vardı. Bazı ufak tefek diyet işlerine bakardı. Ayrıca Mekke'deki gelişmeye delalet eden, IKD'ÜL-FUDUL Anlaşması vardır. Mekkede yerli yabancı, hür ve köle, kim olursa olsun kimseye zulüm edilmiyecek, zulme uğrayan olursa hepsi birlikte, onun hakkını ya alıp kendisine verecek veya kendi ceplerinden ödeyeceklerine dair karar almışlardı.

Bunun gibi, Mekke de lslamiyetten önce teşride nisbl bir gelişme vardı. Çünkü Mekke'de Araplar yahudilerle ihtilâf halinde idi. Tevrat ve şerhlerinden çok eserler bulunduruyorlardı. Araplar yahudi kanunlarına bağlı bulunuyorlardı.

İslamiyet, cahiliyet kanunlarına, veya başka bir deyimle, Arabın cahiliyet devrindeki taklit, örf ve âdetlerine dokunur, bazılarını kabul,

---

(133) Buhâri, Bab'ül-Kasâme.

bazılarını red ve bazılarını da düzeltir. Yerleştirdiğine misal, Buharinin yukarda anlattığı diyet meselesidir. Müslim ve Neseî'nin ashapdan bir zattan rivayetlerinde, Ensar'dan birisinin Hayber Yahudileri tarafından öldürülmesi iddialarında, Resûl-i Ekrem diyet ile hükm etmiştir. ([134]) Hac, evlenme, boşanma, Mihr, Hül ve ila ile ilgili cahiliyet devrinin bazı usul ve adetlerini de düzeltti. Evlad edinme usulünü de kaldırdı. Atmak, tutmak ve terk etmek suretiyle yapılan alış verişi de yasakladı. İslâm'ın, cahiliyet devrinden kalma şeyleri düzeltip kabul edip red ettiklerinin hepsini anlatırsak lafı uzatmış oluruz.

Resûl-i Ekrem (S.A.) Peygamber olduktan sonra, on üç yıl Mekke'de ve on yıl da Medinede bulundu. Hicretten sonra Resûl-i Ekremin yaşadığı bu on yıl, gerçek teşri yılları idi. Ahkâm ile ilgili ayetler Medinede nazil oldu. Olaylar ile ilgili hadislerde Medinede irad etti. Bu iki kaynak, yani Kitap ile sünnet, en büyük kaynaklardır.

KUR'AN bilindiği gibi, Kur'an-ı Kerîm, ayet ayet, yirmi üç yılda nazil olmuştur. Kur'an-ı Kerimin hemen üçte ikisi Mekkede ve üçte biri de Medine de nazil olmuştur.

Mekki olan ayetleri incelediğimiz vakit, bunların, şahsın halleri, medeni ahval, cinayet ve teşri ile ilgili olmayıp daha ziyade dinin esası ve dine davet ile ilgili olduklarını görürüz. Allah'a, Resûlüne ve ahiret gününe imana davet, adalet, ihsan, ahde vefa, bağışlama, yalnız Allah'dan korkma ve şükür gibi güzel ahlaka davet ile, zinâ, katil kız çocuklarını öldürme, ölçü ve tartıda hile yapma gibi kötü huylardan uzaklaştırmış ve küfür veya küfre bağlı olan her şeyi yasaklamıştı. Hatta Mekkede meşru kılınan Namaz ve Zekât gibi ibadetler dahi Medinede maruf olduğu mânada değildi. Yani o kadar açık değillerdi. Mesela, Mekkede Zekât özel bir nizamı, ve belirli bir hududu olmayan, hayır uğrunda infak ve sadaka anlamında idi. Namaz da bunun gibi idi. Evet müslümanlar namaz kılmakla emrolunmuşlardı. Fakat bunun her gün beş vakit kılınacağına dair bir açıklık yoktu. Mekkede nazil olan sûrelerin en açık ve en genişi, EN'AM sûresi olsa gerektir.

Evlenme ve boşanma gibi ailevi, hırsızlık ve adam öldürmek gibi cinaî, ticaret, icar ve riba gibi medenî işlerde teşri, Resûl-i Ekremin

(134) Teysîr'ül-Vüsûl, 3 : 201

Medineye hicretinden sonradır. Bu hususları en iyi açıklayan Bakara ve Nisa sûreleri olsa gerektirki her ikisi de Medinede nazil olmuşlardır. Bunun sebebi ise açıktır. Çünkü Mekkede nazil olan, dinin esası ile ilgili ahkâm, Medinede nazil olan, dinin teferruatı ile ilgili hususlardan daha önemlidir. Aynı zamanda idari hükümler, bir devletin kuruluşundan sonra aranır. Bu da ancak Medinede mümkün olmuştur. Mekkede Resûl-i Ekremin günleri halkı imana davet ile geçmiştir. Buna rağmen ilk yıllarda yeni dini kabül edenler, pek az kimselerdir.

Bu kanun veya fıkıh âlimlerinin dediği gibi ahkâm âyetleri kur'anda pek çok değildir. Altı binden fazla âyetleri ihtiva eden Kur'an-ı Kerimde ahkâm ile ilgili olarak ancak ikiyüz civarında âyeti celile vardır. Hatta Fakîhlerden bazılarının, ahkâmdan saydıkları bazı âyetler de onların sandıkları gibi değillerdir. Onları ahkâmdan saymak, netice çıkarmakta bir muğalatadır ki, âyetin sevki buna musaid değildir. Mesela Allâh'u Teâlânın :

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ
مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ۝ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ
أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ
عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ ۝ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ
وَاحْذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ۝»

«Ey iman edenler, içki, kumar, (tapmaya mahsus) dikili taşlar, fal okları ancak şeytanın amelinden birer murdardır. Onun için bun(lar)dan kaçının ki muradınıza eresiniz. Şeytan içkide ve kumarda ancak aranıza düşmanlık ve kin düşürmek, sizi Allah'ı anmaktan ve zikirden alıkoymak ister. Artık siz vaz geçtiniz değilmi? Allâh'a ve Resûlüne itaat edin ve sakının. Eğer yüz çevirirseniz bilinizki Peygamberimizin üstüne düşen, yalnız apaçık tebliğden ibarettir.» (5 : 90 - 92) buyurmuştur.

«إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ ، وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ
لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً ۝»

«Münafıklar sana geldiği zaman (Şehadet) ederizki, sen muhak-

kak ve muhakkak Allâh'ın peygamberisin derler. Allâh da bilinki, sen elbette ve elbette onun peygamberisin. (fakat) Allah o münafıkların hiç şübhesiz yalancılar olduğunuda biliyor. Onlar yeminlerini bir kalkan edindiler ve Allâhın yolundan saptılar.» (63 : 1 - 2) ayeti celilesindeki (EŞHEDÜ) kelimesinin, elfazı yeminden olduğu neticesini çıkarmaları ve yine :

« وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ۝ »

«Hem onlara binmeniz için, hem zinet için de atları, katırları, merkepleri yarattı. Sizin bilmediğiniz daha neler yarattı.» (16 : 8) ayetinden de at, katır ve merkep etinin haram olduğunu çıkarmaları, ve yine :

« إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ۝ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ ۝

«Hakikat biz sana kevseri verdik. O halde Rabbın için namaz kıl. Kurban kes.» (108 : 1 - 2) ayet celilesindeki (VENHAR) kelimesinden kurbanın vücûbunu çıkarmaları gibi.

Kur'an-ı Kerim'in, sûre ve âyet tertibi, yani elimizdeki şekilde dizilmesi, tevfîkî'dir. Sûre ve ayetlerin yerlerini Cebrail Resül-i Ekreme bildirmiştir. Nüzûl sırasına riayet edilmemiştir. Konuların bir araya alınması da nazara alınmamış ve buna riâyet edilmemiştir. Bunun için ahkâm ile ilgili âyetleri bir arada bulamadığın gibi, bir konu ile ilgili ayetleri de bir arada bulamazsın. Bunları bir arada veya topluca iki yerde bulmak enderdir. Mirâs ve talâk âyetleri gibi. Anlaşılacağı üzere bunun asıl sebebi, Kur'an-ı Kerim'in ilk gayesi, dinin erkânını kurmak, tevhide davet etmek, ahlâkı güzelleştirmek ve ahlâk kurallarını tesis etmektir. Teşri' ise ikinci planda gelir. Bunun için teşri' ayetlerinin çoğu, birinci maksad üzerine davet ve hidayet ve hidayet üslûbüne uygun olarak yapılırda, alışılan kurallara göre yapılmaz. Nitekim, içki ve kumar ayeti celilesinde (5 : 90 - 91) görüldüğü gibi.

Teşri' de çoğunlukla ortaya çıkan olaylara göre olmuştur. Bir olay karşısında Resûl-i Ekreme mürâcaat ederler, hakkında ayeti celile nazil olur ve peygamber efendimiz de hükmünü ona göre ve-

rirdi. Nitekim rivayete göre, Gatfan kabilesinden birisinin, yetim olan kardeşinin oğlunun kendi nezdinde bir çok malı var idi. Çocuk erginleşince amcasından malını istedi. Amcası vermek istemedi. Resül-i Ekremin huzuruna çıktılar. O zaman «Yetimlere mallarını verin» ayeti celilesi nâzil oldu. Yine rivayete göre Medine halkı, gerek cahiliyet devrinde ve gerek islamiyetin ilk sıralarındaki teamüllerine göre, ölen bir insanın geride kalan karısına, o karıdan başka bir karısından doğma oğlu veya akrabalarından her hangi bir erkek elbisesini bu kadının üzerine atar ve bu kadına sahip olurdu. İsterse hiç nikâh parası vermeden, yalnız kocasından kendisine düşen mal kadında kalmak üzere bu kadını kendine alır veya, başlığını alarak bu kadını başkasına verirdi. Hatta isterse, bu kadına düşen mirâsından almak için ona eziyet ederdi, veya ölünceye kadar bekler, kadının mîrâsına konardı. Ensardan Eslet'in oğlu Ebû Kays öldü. Kebîşe adında bir karısı kaldı. Başka karısından doğma bir oğlu elbisesini kadının üzerine attı ve övey annesini nikâh etmiş oldu. Sonra kadına sahip çıkmadı. Ne yanına yaklaştı ve ne de geçimine baktı. Maksadı, onu sıkıştırıp malını elinden almak idi. Kebişe durumu Resûl-i Ekreme arz etti. Resûl-i Ekrem, Bu hususta Allâh'ın hükmü gelinceye kadar bekle, buyurdu. Kadın gitti. Medine kadınları bunu duyunca, bir çokları Resül-i Ekreme gelerek bizim de durumumuz ondan farklı değil, aynı durumdayız dediler. Bunun üzerine Allah-u Teâlâ:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ ... الآية»

«Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirâscı olmanız ve onları kendilerine verdiğiniz (mehir)den birazını gider(ip elinize geçire)bilmeniz için tazyik etmeniz size helâl olmaz. Meğerki arayı açacak bir fuhuş irtikâp etmiş olsunlar...» (4: 19) ayeti celilesini inzâl etti.

Bazan konunun genel hükümlerini açıklamağa vesile olan cüz'î olaylar olurdu. Bu cüzî olaylar genel hükmün açıklanmasına vesile olurlardı. Miras ayetlerinde olduğu gibi:

«يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنِ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ ... الآية»

«(Habibim) Senden fetva isterler. De ki: Allah, babası ve çocuğu olmayanın mirâsındaki hükmü (şöylece) açıklar: Eğer (erkek veya kız) evladı (ve babası) olmayan bir erkek ölür, onun (ana baba bir veya sadece baba bir) bir tek kız kardeşi kalırsa terekesinin yarısı onundur. Eğer (mirascı) erkek kardeş ise, çocuksuz ve babasız ölen kız kardeşinin (ölümüyle) bıraktığı(nın tamamını alır). Eğer aynı şartlarla kalan) kız kardeşi iki (veya daha ziyade) ise, oğlan kardeşinin bıraktığının üçte ikisi(ni alırlar). Eğer (yine aynı şartlarla mirascılar) erkek ve dişi kardeşler ise, o zaman erkek için dişinin iki hissesi (vardır). Allâh size -şaşırırsınız diye- (dininizin hükümlerini) açıklıyor. Allah her şeyi hakkıyle bilir.» (4 : 178) (135)

Her halde, bu Kebişe olayından, Medinede insanların, İslamiyet değiştirinceye veya yerleştirinceye kadar alışkın oldukları örf ve âdetleri üzerinde devam ettiklerini anlamış olacaksın. Hatta rivâyete göre, İslamiyetin ilk devrelerinde müslüman olan Medinelilerden bazıları, bu kaza ve hüküm işlerinde eski ananelerini sürdürmek isterlerdi. Nitekim Taberî'nin rivayetinde, Ensar'dan Kays adında bir zât ile bir Yahudi arasında ki davayı Kâhine arz etmiş ve onu hakem tayin etmişlerdi. Resûl-i Ekremin kendisine zulüm etmeyeceğini bildiği için, yahudi davayı ona götürmek istediği, Ansarî de kendisinin müslüman olduğunu iddia ettiği halde buna yanaşmıyordu. Bunun üzerine Allâh'u Teâlâ :

«أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ
قَبْلِكَ يُرِيدُونَ أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا
بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا » الى أن يقول : « فَلَا
وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ
حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ۝ »

«Sana indirilen (Kur'an-ı Kerim)e de, senden evvel indirilmiş olan (kitab)lara da her halde iman ettiklerini boş yere iddia edenleri görmezmişsin ki -Onu inkâr etmeleri ile emr olundukları halde- yine tâgût

(135) Vâhidî ve Nisâbûrî'nin Esbâbı Nüzûllerinde bunu ve benzerlerini bulursun.

un huzurunda muhakeme olunmalarını isterler. Şeytan da onları (bir daha dönemiyecekleri kadar) uzak bir sapıklığa büsbütün saptırmıştır... Öyle değil, rabbına and olsun ki onlar aralarında kimi oraya, kimi buraya çektikleri (kavga ettikleri) şeylerde seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükümden yürekleri hiç bir sıkıntı duymadan tam bir teslimiyetle teslim olmadıkca iman etmiş olmazlar.» (4 : 60-65) ve diğer ayette :

« أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ ؟ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ۝ »

«Onlar Hâlâ cahillik (devri)nin (o kötü) hükmünü mü arıyorlar? şüphesiz bir kanâate sahip olacak bir kavm indinde hükmü Allah'dan daha güzel olan da kimdir?» (5 : 50) buyurmuştur. Müslümanların aralarındaki dâvâların halli için, İslam hükmüne mürâcaatları gerektiğine dair, bu ayetler ilk yapılan tenbihler olsa gerektir.

Medinede müslüman cemâatın tavırlarina göre ahkâm âyetlerinin nâzil olduğunu söylemek de bizim için mümkündür. Eğer ahkâm ayetlerinin nüzûl tarihini bileydik ve olaylara tabi olan âyetlerin teselsülünü araştırabileydik, o zamanki müslümanların sosyal durumlarını, ilerleme ve tekâmüldeki derecelerini en doğru bir şekilde anlar ve gerçek şekilde Kur'an-ın mücmel, mufassal, mutlak ve mukayyedini bilirdik. Belki de «Şâtıbî»nin «El-Muvafakat» adlı kitabında : «Nüzûldeki tertip sırasına göre, Medinedeki ayetlerin Mekkedeki ayetleri, ve hatta Mekkedeki ayetlerinde sonra nazil olanı, ilk nazil olanı açıklar... sözünden muradı bu olabilir. ([137]) Savaşa dair olan hükümlerde genişlik, Mekke'de zekât vermeği, miktarını tayin etmeden emretme, sonradan Medine'de zekâtın kimlere ve nerelere sarfedileceği ve miktarı beyân edilmesi bu cümledendir. Bunlar -ve bunların benzerlerinin- her biri müslüman cemâatın halinin olgunlaşma ve yükselmesine bağlıdır. Şerîat hükümleri onların haline uygun olarak iniyordu. Bunun bir örneği, ilk önce yahudilerle barış üzere yaşamayı, yahudiler müslümanlara karşı düşmanlık izhar ettikleri, sonra şiddet gösterme ve savaş emredilmesidir. Diğer hususlarda bu cümledendir. İslâmiyet, sevmiyerek başlangıçta arapları şarap iç-

(137) Şatıbî, El-Muvâfakat, 3 : 244 - 245

mek gibi, câhiliyet âdetleri üzerine bıraktı, Maksat tedrîcî bir sûrette onları terbiye edip kalblerini islâmiyete ulfef ettirmekti. İslâmiyet onları terbiye edip emir ve nehiyleri infaz imkânı hasıl olduktan sonra emir ve nehy etti.

Bu tedrîcî hareket ve müslüman cemâatinin haline riayet neshin (bazı âyetlerin hükmünü ortadan kaldırmanın) meşrû olmasının sebep ve illetini bize açıklar. Allah'ü Teâlâ buyuruyor ki :

«مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا اَوْ مِثْلِهَا»

«Biz Nesh ettiğimiz, hükmünü diğer bir âyetle değiştirdiğimiz) veya unutturduğumuz bir âyetin (yerine) ya ondan daha hayırlısını yahut onun benzerini getiririz.» (2 : 106) ve

«وَاِذَا بَدَّلْنَا اٰيَةً مَكَانَ اٰيَةٍ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا اِنَّمَا اَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ
اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ۝»

«Biz bir âyeti diğer bir âyetin yerine (bunu neshederek) getirdiğimiz vakit -ki, Allah neyi indireceğini çok iyi bilir.- Dediler ki : «Sen ancak iftirâcısın', hayır onların pek çoğu bilmezler.» (16 : 101) Taberî Neshi tefsir ederken : «Harâmı helâle, helâli harâma, mübâhı yasağa, yasağı mübâha tahvil etmektir» der. Nesh'in cevâzına sebep olarak menfaat ve maslahatları, zamanın ihtilafı ile menfaat ve maslahatların da değişmesini gösterirler. Bu hal islâm şeriatında bilfiil görülmüştür. Eşi ölen kadın bidayette evlenmeden bir yıl iddet beklemekle memur idi. Nitekim âyette :

«وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا اِلَى الْحَوْلِ»

«Sizden ölen ve (arkadaşlarında) eşlerini bırakanlar eşleri için meskenlerinden çıkarılmaksızın tam bir yıl iâşe ve idârelerine bakılmasını vasiyet etsinler.» (2 : 240) bundan sonra bu âyet nesh edilerek şu âyet indi :

«وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْرًا»

«Sizden ölenler ve arkalarında eşlerini bırakanların eşleri, kendi başlarına dört ay on gün iddet beklerler.» (2 : 204) Bunun benzeri hadislerde de vukua gelmiştir. Peygamber Efendimiz diyor: «Ben sizı kurban etlerini biriktirmekten men etmiştim, şimdi bu etleri biriktirebilirsiniz.» Diğer bir hadiste de: «Ben sizi kabirleri ziyâret etmekten menetmiştim şimdi onları ziyâret ediniz.» buyurmuştur.

Haklı olarak Şâtıbî şöyle diyor: Mekke'de meşru olan hükümler nesh'a mâruz değildir. Bunun sebebi Mekke'de meşrû olan hükümlerin Allah'ı tevhid ve imana davet, putlara tapmaktan men etmek güzel ahlâka davet gibi dinin usûlüne ait olmasıdır. Bunlarda nesh'in vukua gelmesi akla uygun değildir. Nesh ancak mufassal olan dînî hükümlerde olur ki, bu âyetler Medine'de inmiştir.

Kur'an-ı Kerim, hükümlere dair olan âyetlerinde: «İnsandan sâdır olan bütün amellere, bu cümleden olarak, namaz, oruç, zekât ve satmak ve satın alma, icâre ve ribâ» cinayet işlerinden adam öldürme, hırsızlık, zinâ, yol kesme, evlenme, boşanma ve mirâs gibı aile ile ilgili işlere, savaşa, müslümanların kendileri ile savaşanlarla olan münasebeterine, diğer kavimlerle aralarında akdedilen müsâlâha ve muâhedelere ve savaşlarda elde eidlen ganimetlere temâs etmiştir. Fakat bunlardan her birinin dal ve budaklarını tafsîle girişmemekte, çoğunlukla genel bir şekilde anlatmakla yetinmiştir. Meselâ: Namazın vakitlerine ve nasıl kılınacağına temas etmiyor. zekâtın vacip olan miktarını ve nelerden zekât vacip olduğunu anlatmıyor. Diğerleri hakkında da böyledir. Kur'an-ı Kerim bunları sözü ve işi ile anlatmağı Resûl-i Ekreme bırakmıştır.

Peygamberin teşrii işlerin çoğunda bir islahatcı ve müceddittir. Câhiliyet nizâmlarını değiştirmiş, tadil etmiş ki, bunların hepsini izah etmek uzun sürer. Kur'an-ı Kerim, adamın evlenebileceği kadınların sayısını azaltmakta, kadının hukuk ve hürriyetini genişletmekte, evlenme, boşanma gibi birçok hususlarda cahiliyet adetlerini değiştirmekte, mirâslar için câhiliyet çağı nizâmlarına başka kaide ve kanunlar va'z etmektedir. Meselâ: Câhiliyette kadınlar ve ölen adamın küçük oğulları mirâs almazlar, ancak düşmanla karşılaşacak duruma gelip onlar ile savaşla varis olurlardı. İslâmiyet kadının vâris olmasını meşrû etti. İslâmın bu hükmü ağırlarına gitti. Ve üzerlerinde şiddetli tesir icrâ etti. İbni Abbas'dan şöyle rivayet olunuyor:

«Erkek ve kız çocuklara, anne ve babaya ölünün mirasından paylar ayıran âyetler indiğinde halk bunu mekruh gördü. Şeriat kadına dörtte bir, sekizde bir, kıza yarı hisse ve küçük çocuğa pay ayırıyor, halbuki bunlardan hiçbiri düşman ile savaşmıyor, ganimetler almıyor... bu nasıl olur?» diye sordular ([138]). Bundan dolayı Kur'an kadının bu hakkını teyid edip bir çok defalar tekrarlamıştır. Kur'an-ın, hükümlerini açıkladığı bir çok hal ve hâdiseler de böyledir. Biz burada Kur'an-ın şeriat olarak tesbit ettiği hükümlerin hepsini anmağa muktedir değiliz ([139]).

* * *

Burada Peygamber zamanında vukûa gelen diğer bir teşri var, bu teşri hadis ve sünnet yolu ile olan teşri'dir. Bu, Kur'an'dan başkadır. Kur'an-ın lafız ve manaları Allah'ın vahy'i iledir. Sünnetin lafızları ise Peygamber tarafından söylenmektedir. Sünnet veyahut Peygamberin hadisleri namaz ve zekât âyetlerinde gördüğün gibi Kur'an âyetlerinin bir çoğunu îzâh etmektedir. Kur'an namazın nasıl kılınacağını ve vakitlerini, zekât'ta vacip olan miktarlar ve zekâtın şartlarını anlatmamıştır. Bunları, sözü veyahut işi ile Peygamber beyan etmiştir. Hadiseler cereyan etmiş ve halk arasında nizâ ve husûmetler vukûa gelmiş, Peygamber bunlar hakkında Kur'an'la değil, hadis ve sünnetle hükmetmiştir. Peygamberin bu hükümleri teşri'dir. Kısası her sözü ve her işi ve nezdinde cereyan edip peygamberin tasvip ve istihsan ettiği her şey teşri'dir. Bunları Peygamberin işlediği sabit olursa, Peygamberin bu işleri kuvvet cihetinden Kur'an hükmündedir. Fakat yukarıda hadis hakkında anlattığımız gibi, Peygamberin bu işleri hadisleri ameli ve diğerlerinin onun önünde şüphe götüremiyecek derecede sabit olanları pek azdır.

Üsûl bilginlerinin çoğunun vahy nâzil olmayan hususlarda fikir ve içtihadı kabul etmeleri bu çeşit teşri'e eklenmektedir. Peygamber Efendimiz kendi rey ve içtihadında bazen yanılıyordu. Üsûl bil-

(138) Taberî Tefsiri, 4 : 86
(139) Bazı alimler ve özellikle (Tefsîrat'ül-Ahmediye fil-ayati'ş-şer'iyye) adlı eser ahkâm ile ilgili ayetleri toplamış ve tefsir ederek çıkarılan hükümleri anlatmışlardır. Üstad Hudarî'nin «El-Teşriül islâmî» adlı eserine bak. Burada, Kur'andaki hükümleri içine alan geniş bir fasıl ayrılmıştır.

ginleri bunu Bedr'de esir edilen esirler hakkında Allah'ın ıtâbına maruz kalmasından istidlâl etmektedirler. Alah'ü Teâlâ:

«مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ»

«Yeryüzünde ağır basıp zafer kazanıncaya kadar esirlerden fidye almak bir Peygamber için olmamıştır, buyurmuştu.» (8 : 67) Hz. Ömer Peygambere Bedr esirlerini öldürmeyi tavsiye etmişti. Eğer Peygamber esirler hakkında olan vahy ile amel edeydi, Allah'ın ıtâbına uğramazdı. Rivâyete göre Peygamber Efendimiz Mekke hakkında

«لَا يُخْتَلَى خَلَاهَا وَلَا يُعْضَدُ شَجَرُهَا»

«Onun taze otları koparılmaz ve ağaçları kesilmez» demişti. Abbas «Yalnız İzhir - Mekke samanı koparılabilir» dediğinde Peygamber: «Ancak Mekke samanı bundan istisna edilir» dedi. Peygamber (S.A.V.) savaş için bir yeri seçti ve orada orduğâh kurmak istedi. Yanındakileri bu, vahy'e dayanıyorsa diyeceğimiz yok, şâyet bir görüş ise, burası ordugâh için uygun değil dediler. Rasül-i Ekrem, bu benim şahsî görüşüm idi, diyerek oradan geçti. Yine Rasül-i Ekrem vedâ Haccında: «Hac ameline başladıktan sonra kurbanlıkları sürmeden geri dönmezdim» demiştir. Yine:

«إِنَّكُمْ تَخْتَصِمُونَ إِلَيَّ وَلَعَلَّ بَعْضَكُمْ أَنْ يَكُونَ أَلْحَنَ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضٍ
فَأَقْضِي لَهُ عَلَى نَحْوِ مَا أَسْمَعُ، فَمَنْ قَضَيْتُ لَهُ بِحَقِّ أَخِيهِ فَلَا يَأْخُذْ مِنْهُ شَيْئًا،
فَإِنَّمَا أَقْضِي لَهُ قِطْعَةً مِنْ نَارٍ ﷺ»

«Siz işinizin halli için bana başvurursunuz bazılarınız bana maksadını diğerlerinden daha iyi anlatabilir. Ben de ondan işittiğim gibi hüküm veririm ifadelere bakarak birinize kardeşinin hakkını hükmedersem, sakın ondan bir şey almasın, çünkü ben ona ateşten bir parça ile hükmetmiş olurum.» dedi.

Fakat bilginler, Peygamber her hangi bir hususta yanıldığı taktirde onun yanlışlığı muhakkak bir sûrette tashîh edildiğinde ittifak etmişlerdir. Peygamber içtihat ve fikir ile iş görüp de bu içtihadı kararlaştırılır ise, o zaman kesin bir delil hükmünü alır ([134]).

(134) Gazâlî, El-Mustesfâ 2 : 355

Ahkâma dâir olan hadisler çoktur, Kur'an-da anılan hükümlerin her nev'i hakkında hadisler söylenmiş bu hadisler Kur'an-ın mücmelini açıklamış, mufassalını kayıt ve tahsis etmiştir. Ayrıca Kur'an-da anılmayan bir çok şeyleri ilâve etmiştir. Bilginler eski zamanlar da bunları toplamışlar ve fıkıh ilmi iktiza ettiği veçhile tertip etmişlerdir ([135]).

Kur'an ve sünnetten ibaret olan bu iki temel, peygamberin (S.A.V.) zamanında teşri'nin kaynağını teşkil ediyordu. Bundan islâm kanunlarının esası, ilâhi ve kaynaklarının, kitap ile sünnet olduğu anlaşılır. Hiç bir kuvvetin buna muhâlefet etmeğe ve ibârelerinde anlatılan sınırlardan çıkmağa hakkı yoktur. Müçtehitler ancak kitap ve sünnette tasrîh edilmeyen hususlarda, kitap ve sünnette anlatılan genel kaideleri örnek alarak ictihat ederler. Fürû'da ayrılık bundan doğar. Teşri'î olan kuvvet bu çeşit kanunları tefsir veya tadil veyahut ilgâ etmek hususunda tamamile serbesttir. İlâhi olan kanunlarda hal böyle değildir, Nass-ı Kur'an'ı anlamak hususunda fakîhler ve hâlifeler belli bir çerçeve içinde hareket ederler. Hadise vüsûk derecelerinde ve hakkında Kur'an âyeti ve sahih bir hadis bulunmayan hususlarda da hal böyledir.

* * *

Resûl-i Ekrem'in ölümü ile vahy kesildi. İslam memleketi şâyânı hayret bir şekilde sür'atle genişledi. Hicretin 14 üncü yılında Dimeşk, 17 hicrîde bütün Şam ve Irak ve 21 hicrîde Fars'ın fethi tamamlandı. Hicretin 56 ıncı yılında müslümanlar Semerkant'a vardılar. Batı tarafında hicrî 20 yılında Mısır fetholundu. Bundan sonra İslâm fütûhâtı batıda genişledi. İspanya 93 Hicri sıralarında fetholundu. Müslümanlar bundan önce görmedikleri servete, kölelere ve hayâtın süs ve ziynetlerine sahip oldular. Fethedilen bu memleketler zengin olmakla beraber medeniyetin yüksek derecesinde idiler. Fars medeniyet ve kültürü Fars ve Irak'ta yerleşmiş, Roma medeniyeti Mısır ve Şam'da yayılmış idi. İslâm fütûhâtı yolsuz soygunculuk, yağmacılık, yakmak ve yıkmaktan ibâret değildi. İslâm fütûhâtı muntazam bir fütûhâttan ibaret olup, fâtihlerle beraber din âlimleri,

---

(135) Bunların ilki Buhâri'dir. Hadis âlimlerinin en hayırlı telifleri Şekvânî'nin Neyl'ül-Evtâr'ıdır. Kütübü sitte'deki ahkâmı kitabında topladı. Fıkıhtaki bablara göre bunları tasnif etmiştir.

öğretmenler ve hukukçular ilerliyorlardı. Ordu nereye inerse, bu bilginler de oraya inerlerdi. Müslümanlar bu fütûhât esnasında hayatla ilgili olan bir çok meselelerle karşılaştılar. Arap yarımadasında iken ihtiyaç hissetmedikleri bir çok hükümler çıkararak kanunlar vaz'ına muhtaç oldular. Memleketlerdeki hükümler birbirine uymuyordu, Irak'da durum ayrı, Mısır'da ayrı idi. Arap yarımadasının mâlî ve iktisâdî işleri ile mukayese edilmiyecek, halli çetin olan bir çok mâlî meseleler, ordu ve fütûhât ile yenilmiş olan kavimlerle muâmele, fâtihlerin onlar ile münâsebeti, müslüman olanlardan ve olmıyanlardan alınacak vergiler, bundan önce arapların bilmediği evlenme şekilleri ve muhâkeme usûllerinin envâı gibi araplarca belirsiz olan muhâkeme tarzları, arapların sâde olan hayatlarında işlemedikleri cinâyetler, dâhili ve hârici işlerinde nâdir olan hallerle karşılaştılar. İlk teşri'ciler büyük işlerle karşılaştılar. Kimse Kur'an ve sahih hadislerin, olan ve olacak her cüz'î meseleyi beyân etmiş olduğunu iddiâ edemez. Bunun neticesinde teşri'in, sonra tanzim edilerek kıyas adı verilen rey kısmı meydana çıktı.

Sahâbelerin çoğu bu tarzda hareket edip Kur'an ve hadisde bulunmadığı takdirde rey ile amel ediyorlardı. Tarihçiler, hadis ve fıkıh bilginleri sahâbelerin fikir ve rey ile amel etmiş oldukları epey bir sayı teşkil eden meselelerden bahsederler. Resül-i Ekrem'in irtihâlinde ashâp, hemen halli zor olan büyük meselelerle karşılaştılar. Bu meselelerden biri de Peygamberin yerine kimin geçmesi meselesi idi. Halîfesi Muhâcirlerden mi? Ensâr'dan mı olacak? Yahut Ensâr ve muhâcirlerin herbirinden birer emîr mi seçilecek? bu mesele halledildikden sonra halîfeliği idâre etmek için en hayırlı adam kimdir? Bu hususlarda Kur'an ve hadiste bilgi verilmemiştir. Artık fikir ve reylerini işletmekten başka çare yoktu. Fikir ve reylerini işlettiler. Tarihçilerin, sakife (sufa) toplantısı hakkında verdikleri bilgiler onların reylerini nasıl kullandıkarı ve işi nasıl rayına oturttuklarını göstermektedir.

Ebû Bekir, halk kendisine bîat eder etmez hemen İrtidât (arapların islâmiyeti terk edip putperestliğe dönmeleri) meselesile karşılaştı. Bir kısmının müslüman olduklarını itirâf ettiği ve namaz kıldığı halde zekât vermekten imtinâ ettiklerini gördü. Bunlara karşı ne gibi bir muâmelede bulunacak? Peygamber sağken bunun benzeri

görülmemişti. Fikir ve rey'e mürâcaat ettiler. Hz. Ömer bunlarla nasıl savaşalım, Peygamber (S.A.V.)

« أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ ، فَإِذَا قَالُوا عَصَمُوا
مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا بِحَقِّهَا »

«İnsanlarla ancak Allah birdir diye ikrâr edinceye kadar savaşmakla memur oldum. Şehâdet getirdikleri vakit kanlarını ve mallarını benden korurlar, kanları ancak müstehâk oldukları zaman dökülür ve malları da hakkile alınır diyor» dedi. Ebu Bekir ise Resûl-i Ekrem «Hakkîle» demiş midir? namaz kılmak hakkı olduğu gibi zekât vermekte İslâmın hakkıdır, diye mukabelede bulundu.

Yine Kur'an-ı, bir mushaf halinde toplamak fikri doğdu, ilk önce Hz. Ebû Bekir'le Hz. Ömer arasında fikir ayrılığı görüldü. Nihayet Hz. Ömer'in sözünü kabül etmek üzere Allah Hz. Ebu Bekir'in göğsünü aydınlattı.

Sonra Mîrâsta büyük baba ile kardeşlerin mîrâs alıp almamaları meselesi meydana çıktı. Kur'an-da bu hususta bilgi verilmiyor Yalnız baba ile beraber kardeşlerin vâris olamayacakları anlatılmıştı. İbni Abbas ile Hz. Ebû Bekir büyük baba da baba gibi kardeşleri mîrâstan mahrum edeceğini söylemişlerdir. Zeyd bin Sâbit, Hz. Ali ve Hz. Ömer ile diğerleri kardeşlerin büyük baba ile beraber mîrâs alacaklarını söylemişlerdir.

Savaşlarda ele geçirdikleri ganîmetleri bölmek istediklerinde, muhâcirlerle Ensâr'ın müsâvi derecede alıp almıyacakları hakkında ihtilâf baş gösterdi. Hz. Ömer : Resûl-i Ekremin yanına hicret etmek üzere memleketini ve mallarını bırakanları islâmiyeti zorla kabul edenlerle müsâvi derecede telakkî etmiyeceğiz, dedi. Hz. Ebû Bekir ise : Onlar Allah rızası için islâmiyeti kabul ettiler, onları mükâfatlandırmak, Allâh'a aittir, dünya ancak çalışma yurdudur, kifâyet eder, dedi. Hz. Ebû Bekir rey ile amel edip ganîmet mallarını muhacirlerle Ensâr arasında müsâvi derecede bölerdi. Hz. Ömer halîfe olduktan sonra aralarını ayırdı, derecelerindeki farka göre pay verdi. Bir ölü arkasında karısını, anne ve babasını bıraktığında Zeyd bin Sâbit anneye kalan malın üçte birini vermekle hükmetmişti. İbni Abbas ondan «Kalan malın üçte birinin anneye verilmesini Allah'ın

kitabının neresinde buldun? diye sorduğunda Zeyd bin Sabit: Sen fikir ve reyinle söz söylediğin gibi ben de reyimle söylüyorum, diye mukâbelede bulundu.

Kindî'nin «Tarîh'ül-Kuzât» adlı eserinde Mısır kadısı olan Iyâz bin Ubeydullâh'ın bir mesele hakkında Ömer bin Abdulaziz'e mektup yazdığı ve Ömer'in ona: Bana bu hususta bir şey rivâyet edilmedi, ben bunu sana bırakıyorum, re'yinle hükmet, diye cevap vermiş olduğu yazılıdır. Bu hususta bunların benzerleri çoktur. Bunları anarak sözü uzun sürdürmek istemiyoruz.

Uzun sözün kısası sahabelerin çoğu Kur'an ve hadiste beyan edilmeyen hususlarda fikir ve reylerini kullanırlardı. Konuyu inceleyen adam birinci asırda «rey» kelimesine rast geldiğinde bu asır bilginlerinin (rey) tâbirini zamanımızda (adâlet) tâbirinden anladığımız manada kullanmış olduklarını görür. Diğer tabirle zevki selîmin bir işte adâlet ve zulüm olup olmadığına irşat etmesini murad ederlerdi. İbn Kayyım; rey, «Fikir ve düşündükten sonra kalbinde husûle gelen şey ve doğruluğu anlamağı araştırma» diye tarif eder. Ben sana **burada meseleleri nasıl gözden** geçirdiklerini, nasıl yoluna koyduklarını ve reylerini nasıl kullanmış oduklarını açıkca gösterecek olan bazı örnekleri sunacağım. Bunun bir örneği olarak Hz. Ömer'in büyük baba ile kardeşlerin vâris olmaları hususunu istişâresini anabiliriz. Zeyd diyor ki: O vakit ben büyük baba torununun mirasına çocuğun kardeşlerinden ziyâde müstehak olduğu fikrinde idim, Ömer ile şiddetli münakaşalarda bulunduk. Ona, misâl olarak, bir ağacın gövdesinden bir dal ve bu daldan da taze iki dal türediğini bir misâl olarak andım. Bu dal iki taze dalı kendinde toplamakta ve onları beslemektedir, bu iki taze dalı besleyen dip değildir. Ey Mü'minler Emiri! bu iki taze dalın her biri ağacın aslına nisbetle birbirine yakın olduğunu görüyorsun, dedim. Ben onu levm edip misâller getiriyor, Ömer ise büyük babanın kardeşlere nisbetle mirasa daha müstahak olduğunda israr ediyordu. [136].

Hz. Ömer'e, babasının karısı ve karının dostu tarafından öldürülen birinin hâdisesi arzedildi. Hz. Ömer bir adam mukâbilinde çok adam öldürmenin câiz olup olmadığı hakkında tereddüt etti. Hz.

---

(136) Alâm'ül-Muvakıî'n 1 : 236

Ali ona Bir kaç adam bir deveyi müştereken çalar, devenin bir âzâsı ona, bir âzâsı diğerine isâbet ederse, onların ellerini kesmez misin? dediğinde Hz. Ömer: Evet keserim, diye cevap verdi. Hz. Ali'ye arzedilen hadise bu kabildendir, dedi. Hz. Ömer, Ali'nin reyi ile hükmedip, vâlisine her ikisini öldürmeği emretti ve: bütün San'a ahâlisi birbirini öldürmeğe iştirâk ederse, hepsini de öldürün diye yazdı (137).

Bir kadın öldüğünde geride eşini, annesini, anneden kardeşlerini, anne ve baba bir kardeşlerini bıraktığı taktirde Hz. Ömer eşine malın yarısını, anneye altıda birini ve anneden kardeşlere üçte biri ayırır, anne ve babadan kardeşlere bir şey bırakmazdı. Hz. Ömer'e farzet ki bizim babamız eşek olsun hepimiz bir anneden değil miyiz? denildikten sonra Hz. Ömer bu fikrinden vaz geçerek hepsini de kadının mirâsına iştirâk ettirdi.

Hz. Ali'den Şarap içen adamın cezâsı sorulduğu zaman Hz. Ali Şarap içen ve iftirâ eden adamın nâmuslu kadına iftirâ eden gibi muâmele edilmesi fikrindeyim, dedi. Bunun örnekleri çoktur. Bunlardan her biri o asırda onların kanunu görüş derecesini gösterir

Hz. Ömer, reyini kullanmak hususunda sahabelerin ön safında olsa gerektir. Şa'bî Ömer'in rey ile olan bir çok hükümlerini anar. Bu ise Alah'ın müslümanlara bir tevfîkı ve işlerini kolaylaştırmasıdır. Çünkü Hz. Ömer, kendisinden önce ve sonra gelen hiç bir halifenin karşılaşmadığı teşri'e muhtaç olan işlerle karşılaşmıştır. En çok fütûhât onun zamanında yapıldı. Kentler kuruldu. Fars ve Rum milletleri gibi en medeni milletler onun zamanında islâm hükmüne boyun büktü. Bu öyle bir haldir ki sonradan bunun benzeri görülmedi. Hz. Ömer'in ekonomik, sosyal ve bayındırlık ile ilgili olan meselelerde teşri'i-kanun ve kaide vazetmesi ve hükümler çıkarması, kendinden sonra yetişen fakîhler için bir temel teşkil etti. Bundan dolayı fakîhler cihâd ve siyer bâbından «Ömer bu bâbın istinatgâhıdır» derler. Cihâd ve Siyer bâbının galiplerle mağlûp arasındaki münâsebetlerin açığa çıktığı, bu hususta Hz. Ömer bir Umde ve dayanaktır, derler.

---

(137) Aynı eser.

Bana kalırsa Hz Ömer burada andığımız manadan daha geniş bir sûrette reyini kullanmıştır. Biz burada Kur'an ve hadislerde sarâhat bulunmayan hususlarda rey kullandığını anlattık. Fakat Hz. Ömer'in daha ileri gittiği anlaşılmaktadır. O, hakkında âyet inen veyahut hadis söylenen maslahatı tarif hususunda içtihât sarfeder. Sonra bu maslahatı hükümler çıkarmak hususunda bir örnek edinirdi. Bu ise zamanımızda harfi harfine kanunu tatbik etmekle değil, kanunun ruhu ile hakikatı aramak tabir edilen üsule en yakın bir şeydir. Buna delil olarak bilginlerin Hz. Ömer'den naklettikleri hükümleri gösterebiliriz. Bu hükümlerin bazıları şunlardır:

« إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ... الآية

«Allâh'ü Teâlâ sadakalar ancak fakirler, miskinler, onu tahsil eden memurlar kalpleri müslümanlığa ıştırılmak istenenler, köle ve esir kurtarmak için..» (9 : 60) âyetinde kalbleri telif edilenleri de zekâtın masraflarından saymıştır. Peygamberin kalbleri islâmiyete ülfet ettirmek maksadile mal verdiği bellidir. Ebu Süfyan, Akra'bin Hâbis, Abbas bin Mirdas, Saffan bin Ümeyye ve Uyeyne bin Hisn'den her birine yüzer deve vermişti. Saffan'ın : O, bana verdiklerini vermeden önce benim en kızdığım bir adamdı, vermeğe devam ettiğinde o benim için en sevgili bir adam oldu, dediği meşhurdür. Hz. Ebu Bekir zamanında Uyeyne ile Akra' onun nezdine gelerek toprak istediler. Hz. Ebu Bekir tapusunu yazarak toprağı onlara vermişti. Bu esnada Hz. Ömer geldi, tapuyu alarak parçaladı ve Allah İslâmı azîz ve onu sizden müstağnî kıldı, islâmiyette sebât ederseniz ne âlâ, yoksa sizinle aramızda kılıç hüküm sürer, dedi [138]. Hz. Ömer kalbleri telif edilenlere para verilmesinin sebebi maslahat olduğunu beyân etmiştir. İslâmın şevket ve kuvvet kazanmasıyla bu maslahât ortadan kalkmış, kalberi telif etmek ihtiyâcı zâil olduktan sonra hükmün icrâsına devam edilmemiştir.

Rivâyete göre Hz. Ömer, şiddetli açlık yılında hırsızın elini kesmemiştir. Hatip bin Ebu Beltaa'nın köleleri Müzeyne'den birinin devesini çalmışlardı. Hırsızlar Hz. Ömer'in huzuruna getirildiler, suçlarını itiraf ettiler. Hz. Ömer, Abdurrahman bin Hâtib'i çağırttı, Ab-

(136) Zeyla'î, 1 : 289

durrahman geldi, Hz. Ömer ona Hatibin köleleri Müzeyne'den birinin devesini çalmışlar, suçlarını itirâf ettiler, dedikten sonra ey Küseyr bin Salt! git de hırsızların elini kes, dedi. Kuseyr hırsızlarla beraber biraz ilerledikten sonra Hz. Ömer onları geri çağırdı ve sizin onları çalıştırıp aç bırakmış olduğunuzu ve bunlardan biri Allah'ın haram ettiği şeyleri yediği taktirde helâl olduğunu bilmemiş olsaydım, onların ellerini kesmiş olurdum. Ellerini kesmiyor isem de seni acıtacak bir nakdî cezâya çarptıracağıma yemin ederim dedi (139).

Sahihi Müslim de İbni Abbas'dan rivâyet edilen olayda bu cümledendir: Resûl-i Ekrem zamanında, Hz. Ebû Bekir devrinde ve Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk iki yılında bir yerde ve bir anda üç talâk bir talak sayılırdı. Halifeliğinden iki yıl geçtiğinde Hz. Ömer · Halk yavaş ve vekarla hareket etmeleri gereken bir iş hususunda acele davrandılar, onların bu işlerini olduğu gibi kabul edersek (yani üç talâk sayarsak) nasıl olur? dedi ve bu sözü üç talâk hesabetti. Bunun örnekleri çoktur, fakat devamını isbât etmek için bunlar yeter.

Reyi istişâre yoluyla tanzim etmek için Hicretin birinci asrında bir meyil vardı. Bagavî, Meymûn bin Behram'dan şunu rivayet eder «Hasımlar duruşmak üzere huzuruna geldiğinde Hz. Ebu Bekir, ilk önce kitâba bakar, Kur'an'da bulunur ise Kur'an'a göre hükmeder Kur'an-da bulamaz da peygamberin hadis ve sünnetinde bulur ise, hadisle hükmeder, hadisde de bulamaz ise müslümanlardan sorar şu ve şu mesele ile karşılaştım, Resûl-i Ekrem'in bu hususta bir hükmü varmıdır? der. Bu yönle etrafında bir kaç adamın toplandığı vâkı olur, bu esnâda Peygamberin hükümleri anılırdı. Sünnette de bulamazlarsa, müslümanların ileri gelenlerini toplar, onlarla istişârelerde bulunur, bir fikre varırlarsa Hz. Ebu Bekir bu rey ile hükmederdi. Hz. Ömer (R.A.) de bu yolda hareket ederdi. Kur'an ve hadiste bulamazsa, Hz. Ebû Bekir'in kazâ ve hükümlerini gözden geçirir. Hz. Ebû Bekir'in hükümleri arasında bulabilirse, onunla hükmeder. bulamaz ise müslümanların ulularını toplar, bunlar ittifakla bir karara varırlarsa Hz. Ömer bu karara göre hükmederdi.

---

(139) A'lâm'ül-Muvakkıîn, 3 : 32 - 33

Serahsî, Mebsût adlı eserinde şunu nakleder «Hz. Ömer fakîh olduğu halde sahâbelerle istişârelerde bulunur, ona bir vak'a arzolunur ise o: Hz. Ali'yi çağırınız, Zeyd'i çağırınız, der, onlarla istişârelerde bulunur, ancak bundan sonra hükme varırdı. Şa'bi, Hz. Ömer'in bir meseleyi bir ay düşündüğü ve ashâbı ile istişâre edip bir mecliste yüzlerce meselenin halledildiğini söyler.»

Sait bin Müseyyib'in Hz. Ali'den rivâyetinde Hz. Ali, Resûl-i Ekreme: Hakkında âyet nâzil olmayan ve senin sünnetinde geçmeyen bir olayla karşılaştığımız zaman ne yapacağız? diye sordum. Resûl-i Ekrem: «Bu takdirde müminlerin Âlim veya âbidlerini toplar, meseleyi şûra ile halleder, yalnız bir şahsın fikri ve rey'i ile hükmetmezsiniz, dedi».

Şurayh diyor: «Hazreti Ömer bana, Resûl-i Ekrem'in hükmü ile hükmet, şâyet karşılaştığın olayın sünnette bir benzerini bulamazsan, hidâyet üzerinde olan imamların hükmüne bak, bunların hükümlerinde de bulamazsan fikir ve rey'inle içtihât et, ilim ve salâh ehilleri ile istişâretlerde bulun, dedi».

Fakat esefle ifâde edelim ki şûrânın keyfiyetini anlatan açık ve uyulması gereken bir nizam vazedilmemiştir. Kimlerle İstişârelerde bulunulacak? müşâvirlerin reylerinin kıymeti nedir?... Halbuki bu düzene ihtiyaç var. Endülüslüler üyeleri halîfe tarafından tayin edilen bir şûra meclisi tesis etmekle bu hususta sağlam bir adım atmışlardır. Bu hususu açmanın yeri burası değildir.

Her halde rey ile amel edilmiştir. Sahâbelerin büyüklerinin bir çoğunun reyleri ile hükmetmiş oldukları nakledilmektedir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Zeyd bin Sâbit, Ubey bin Kâ'b ve Muâz bin Cebel bu cümledendir. Bize göre bu mektebin veyahut bu mezhenin bayraktarı Hz. Ömer Bin Hattab idi. Irak'ta onun yolunu tâkip edenlerin meşhuru Abdullah bin Mes'ud idi. O Hz. Ömer'in hayranı idi, Hz. Ömer'in fikirlerine hayran kalırdı. Abdullah bin Mesud'un «Ben Hz. Ömer'in ilmin onda dokuzunu alıp götürdüğünü zannediyorum.» dediği rivâyet edilmektedir. A'lam'ül-Muvakkıî'nde: İbn Mes'ûd'un Hz Ömer'in fikir ve reylerine nâdiren muhâlefet ettiği (140) söylenmektedir.

(140) Aynı eser C. 1, Sh. 22

Şa'bî diyor: «Abdullah kunut etmez ve kunut duası okumazdı, eğer Hz. Ömer kunut edeydi. Abdullah da ederdi. Yine Şa'bî diyor Üç zat birbirinden fetva sorarlardı. Bunlar Hz. Ömer, Abdullah bin Mes'ûd ve Zeyd bin Sâbit'tir. Hz. Ali ile Übey bin Kâb ve Ebû Musa El-Eş'âri de birbirinden fetvâ sorarlardı.» Bu sözler bilgin sahâbelerin fikir ve rey hususunda bir hedef ve husûsiyetleri olduğunu anlatır. Her cemâatin kendine mahsus ayrı bir mesleği ve husûsiyeti olup bu zümrenin âzâları birbirile ülfet ve birbirini teyit ederlerdi.

Abdullah bin Mes'ud Ömer mesleğinde idi. Abdullah, bunu, Kur'an ve hadiste anlatılmayan hususlarda kendisinin reye önem vermesile açıklamıştır. Bu mesleğe intisap Abdullah bin Mes'ud'da pek açık gözükmektedir. Ebu Amr Eş-Şeybani diyor: İbn Mes'ud ile bir yıl sohbet ettim. O Resül-i Ekrem şöyle buyurdu demezdi Resül-i Ekrem dedi diyecek olsa onu bir titreme alırdı (141). İbrâhim Naha'î den rivâyet edildiğine göre O: Hz. Ömer ile İbn Mes'ûd'un sözleri birbirine uyar ise, bunları terkedip başkasının sözü ile amel etmez, fikirleri arasında ayrılık bulunur ise, daha hoş ve daha lâtif olduğundan İbn Mes'ûd fikrini tercih ederdi.

Irak ahalisinin ilmi Abdullah bin Mes'ud'dan aldıklarını ve Irak Medresesinin Ebû Hanife ile şeref kazandığını bildikten sonra Irak Medresesinin rey ve kıyas ile meşhur olmasının sebeplerinden bir çoğunu anlamış olursun. Bu rey medresesi, hicretin birinci ve ikinci asırlarında yayıldı. Hatta bilginlerden bazıları reye nisbet edilirler, meselâ Rebiat'ür-rey -reyin Rebiası denir. Rebia tabiî'nin ileri gelenlerinden olup, İmam Mâlik'in de üstâdıdır. O azatlılardan idi. Hasan Basri gibi, tabiînden ve tebai tabiînden pek çoğu bu medreseye mensup idi. Bu ilmî meslek ekseriyetle Irak'ta yayılmış idi. Bunun üç sebebi vardı.

1) Yukarıda anlattığımız gibi Abdullah bin Mes'ûd'un Irak'lılara tesiri. Abdullah bildiğin gibi reye meyletmek hususunda üstâdı Hz. Ömer bin Hattab'a iştirak ederdi.

2) İbn Haldun'un anlattığı gibi hadisin Irak'ta az olması, hadis rivâyet edenlerin çoğunun Hicaz'da bulunması idi. Çünkü orası Peygamberin vatanı idi.

---

(141) Âlâm'ül-Muvakkıîn

3) Irak bildiğin gibi medenîleşmiş bir ülke olup, büyük nisbette Fars ve Yunan medeniyetlerinin tesiri altında kalmıştı. Medeniyet teşrî'cinin göz önünde, teşrî'e muhtaç bir çok fer'î meseleler bulundurur, medenî ülke bu gibi hususlarda göçebe bir ülke ve onun benzeri ile mukayese edilmez. Irak'a hadisin az bir mikyasta erişmiş olduğu göz önünde bulundurulur ise, şüphesiz olarak bunun fikir ve reyi işletmeğe yol açacağı neticesi çıkar.

Rey medresesinin, yani ilmî mesleğinin açık bir takım hususiyetleri vardır:

1) Fer'î meseleleri dal budaklarına ayırmanın çokluğu, hatta hayâli ve farazî olsa dahi. Medeniyetleri ile mütenâsip olarak bir çok hâdiselerle karşılaşmaları bunu icâbettiren sebeplerin başında gelir. İkinci derecede, farazî şeyler arkasından koşmaları buna sevkeder. Onlar: Şöyle olduğu taktirde ne düşünüyorsun? sorusunu tekrarlardı. Suallerde bulunurlar, bu suallere cevaplar verirler, meseleyi tekrar dallandırarak böye olursa, ne diyeceksin ve nasıl olur? diye mükerrer sorularda bulunurları. Meseleyi mümkün ve bazen de mümkün olmayan şekillere sokarlardı. Bundan dolayı hadis enbabı onları «EREEYTİYYÛN» -gördünüz mü? pek çok soranlar (142)- diye anmışlardır. Şa'bî: «Vallâhi bunların bu davranışları bana, bulundukları mescidi de kerih göstermeğe başlamıştır, dedi mescit bana evimin çöplüğünden dahi mekrûh görüldü.» ve Ebu Ömer'e bunlar kimdir? diye sorduğumda onlar «EREEYTİYYÛN»lardır. Ereeyte kelimesinden daha mekruh gördüğüm hiç bir söz yoktur.» dedi, Mâlik bir Enes'den çok sormazlar, talebesi ondan çok sormaktan korkuyorlardı. Esed bin Fırat, Mâlik bin Enesin nezdine gelmişti. Mâlik'in talebesi onu Enes'den meseleler sormağa teşvik ederdi ve sorduğuna cevap verdiğinde talebeleri bana: Sen ona böyle olursa nasıl olur? de, derdi de ben de sordum. Üstâd bir gün bana darıldı ve: Bu Süleyse'nin kızı Süleyse'dir. Yâni arkası kesilmeyen küçük sorunlar zinciridir, bunu istiyor isen Irak'a gitmelisin, dedi. Kendisine itiraz ettiği bir meselede Said bin Müseyyeb, Rebiat'ü-Rey'e

---

(142) Bu medresenin ilmî teselsülünü araştırdığımız taktirde Ebû Hanîfe'nin Hammad b. Süleyman'dan, onun İbrahim Nahaî'den, onun Alkame'den, onun da Abdullah b. Mes'uddan ilim aldığını görürüz.

«Sen Iraklımısın?» diye mukabelede bulundu. Irak'lıların bu şekilde hareket etmeleri fıkhın büyümesine ve meselelerinin çoğalmasına sebep oldu ki diğer fakîhler bu meseleleri tetkik ve mezheplerinin usûllerine göre bu meselelere olan nazar ve hükümlerini bildiriyorlardı. Irak'lıların bu şekilde incelemelerinde yukarıda anlattığımız gibi müslümanlar tarafından fethinden önce Irak'ta yayılan Süryânî mantığının tesiri olduğu anlaşılmaktadır.

2) Irak'lıların hadisi az rivâyet etmeleri ve hadisi incelemek üzere bir takım şartlar vazetmeleri ve bu şartlara göre incelendiğinde az bir hadisin doğru olduğuna hükmedilmesidir.

Hatta bilginlerden bir kısmı haddi tecavüz edip hiç bir hadisi kabul etmemek fikrine kadar gittiler. Bunların bu fikirde olmalarının sebebi umumiyetle hadis râvileri hakkında şüpheye düşmeleri ve hadis âlimlerinin bir çok râvileri cerh etmeleridir. Bunlar, hatta hadis âlimlerinden emin ve doğru adam olmadığı hakkında ittifak edecek duruma gelmişlerdi ve : «Doğruluğu şüpheli olan hadis için katî ve sâbit olan Allah kelâmını bırakacak değiliz» dediler. Hatta doğru ve emin olduğu belli olan hadis âlimeri hakkında da bu şekide hareket ettiler ve : «Onun kalbinde ne olduğunu bize kim bildirir.» dediler. Bu fikirde olanların büyük bir zümre teşkil etmiş olduğu anlaşılmaktadır. İman Şâfii, El Ümm adlı eserinde «Bütün haberleri reddeden zümrenin sözlerini hikâyeye dair» başlığı altında bir bölüm tahsis edip, imam, burada onların fikirlerini nakil ve onlarla uzun ve pek güzel münakaşalarda bulunmuştur ([144]) Diğer bir bölüm daha tahsis edip bu bölümde, ancak ittifakla doğruluğuna hükmedilen haberler kabul edilir, doğruluğu ihtilâflı olan haberlere, rey ve kıyas tercih edilir, fikrini ileri sürenlerin sözlerini reddetmiştir. ([145]) Anlaşıldığına göre bu sözlerin kuvveti tesirile haberler -hadis ve diğer rivâyetler-i nakledenler haberler nakletmez olmuşlar, bu haberlerden azına mücmel ve anlaşılması zor olan bir şekilde rast gelmekteyiz. Bağdadî (Üsûlü'd-Din) adlı eserinde hadis ile ameli inkâr, Haricî'lere nisbet etmektetir.

---

(144) El'üm, 7 : 250

(145) El'üm, 7 : 254

Rey ekolünün karşısında Hadîs Ekolü bulunuyordu. Bu medresenin temelini sahabelerden Abbas, Zübeyr, Abdullah bin Ömer ve Abdullah bin Amrü bin El As'ın teşkil etmiş olduğunu görüyoruz, Tabiînden Şâ'bî bu medreseye mensuptur. Çünkü o: «Sahâbîler vasıtası ile Resül-i Ekremden size rivâyet edilenleri alınız, onlarla amel ediniz, sahâbeler kendi fikirlerini naklederlerse onu çöplüğe atınız» diyor. Bu Medreseye mensup olanlar kendilerinden bir şey sorulduğu zaman Allah'ın kitabında veyahut hadiste bulurlar ise, fetvâ veriyorlardı, bulamazlarsa, bir şey söylemezlerdi. Adamın biri, Sâlim bin Abdulah bin Ömer'den bir şey sormuştu. Sâlim: Bu hususta bir şey işitmedim, diye cevap verdi. Soran adam: Allah seni islâh eylesin, fikrini söyle, dediğinde Sâlim: Hayır söylemem, dedi. Adamcağız tekrar sordu ve: Ben senin fikrinle kanaat edeceğim, dedi. Sâlim; bu olacak bir şey değil ben sana bir şey söylerim ve bundan sonra başka bir fikir aklıma gelebilir, o vakit ben seni bulamam, diye mukabelede bulundu. Abdullah bin Ahmed bin Hanbel' den rivayet edildiğine göre. Abdullah diyorki, «Bir şehirde bir tane hadis rivâyet eden bulunur, râvi hadisin doğru olup olmadığını bilmez, bu râvî ile beraber şehirde rey ile amel eden bilginler bulunur, şehir halkı bir hâdise ile karşılaşır ise, hangisine baş vurur? diye babamdan sordum. Babam: Hadîs râvîlerinden sorarlar, rey ile amel edenlerden sormazlar. Zira, hadis babında zayıf olan adam rey ile amel edenden kuvvetlidir, diye cevap verdi (146). Bunların benzeri çoktur.

Irak hakkında andığımız sebeplerin tersine olarak hadis medresesinin en bariz şekli Hicaz'da teessüs etmiştir. Bu medresenin mümeyyiz vasıfları da şunlardır:

1) Farazî şeylerden sormayı çirkin görmeleridir. Çünkü onların nazarında kaynak hadis olup, o mahduttur. Bilfiil vukûa gelmiyen bir hâdise hakkında soru sormaktan hoşlanmazlardı. Bunu anlatan bir çok sözler rivâyet edilmektedir. Onların, Iraklıların farazî şeyler hakkında suallerde bulunmalarını kınamaları da bunu anlatmaktadır.

---

(146) A'lâm'ül - Muvakıîn, 1 : 88

2) Bu medresenin bir hususiyeti de zayıf olsa dahi hadise önem vermeleri, sıhhatinin şartları hakkında kolaylık göstermeleri ve hadisi reye tercih etmeleridir. Bunun benzerini Ahmed bin Hanbelden rivâyet ettik.

Bu medrese yukarıda anlattığımız gibi, hadisler uydurmak için bilvâsıta, bir sebep teşkil etti. Sıhhat ve doğruluk aramıyan bir kitle hakkında nas, yani âyet ve hadis vârid olmayan saymakla tükenmez derecede meseleler bulunduğunu gördüler. Mensup olduğu medrese ileri gelenlerinin karşılaştıkarı zorukları çözmek üzere reye yanaşmadıklarını anladıklarından bu zorlukarı kapatmak için pek çok hadis uydurduar. Atik Ez-Zebîdî diyor: «Malik Muvatta'ında on bin kadar hadis toplamıştı. İmam hadisleri her yıl inceliyor, doğru bulmadıklarını çıkartıyordu. Nihayet şimdi eserinde mevcut olanları bıraktı, daha bir müddet yaşamış olsa idi, hepsini de çıkartmış olurdu» ([148]). Diğer bir delil de elimizde mevcut olan fıkıh kitaplarıdır. Hatta zamanında rey ile amel etmesile tanınmış olan Ebû Hanîfe mezhebi, fıkıhın ferî meselelerden her birini hadise veyahut sahâbelerden birinin sözüne istinat ettirmiş olduğunu görüyorsun. Halbuki Ebû Hanîfe'nin ancak az bir hadisi doğru bulduğu mevsuk râviler tarafından rivâyet edilmektedir. Bilginler bu fıkıh kitaplarında anılan hadislerden bir çoğunun zayıf olduğunu söylemişlerdir ([149]).

Rey ile amel edenler haddi tecâvüz ettikleri gibi hadis bilginleri de çok ileri gitmişler, hatta aralarından bazıları: «Sünnet Kur'an-ı hâkimdir, Kur'an sünnete hâkim değildir» demişlerdir. Hicretin ikinci asrında «Sünnet Kur'an-ı nesheder» diyenler de olmuştur.

* * *

İkisi arasındaki çekişme çok şiddetli oldu. Her iki taraf diğerine acı yermelerde bulundu. Her Medrese kendi fikrini takviye etmek üzere hadisler uydurdu. Hadis Medresesi Peygamberden şu hadisi rivâyet etti: «Sizden birinizin kürsüsüne dayanarak benden rivâyet edip hadis söyliyeceği zaman yaklaştı. O: sizinle bizim aramızda hakim Allah'ın kitabıdır, O'nun kitabında helâl diye bulduğumuz

(149) Zeylayl'nin, Nasb'ür-Râye fi tahrîcl ahâdıs'il-Hidaye'si
(148) Kadı İbni Ferhûn'un Ed-Dîbâc'ül-Mezhep fi Terâcüm'il- Mâlikiye S. 25

şeyleri helâl, haram diye bulduğumuz şeyleri haram sayarız, der. Agâh olunuz ki Allah Resûlünün haram ettiği şeyler de Allah'ın haram ettiği gibidir». ([151]) Rey ile amel edenler şu hadisi rivâyet ederler: «Benim söylediğim sözleri Allah'ın kitabile karşılaştırınız, sözlerim Kur'an-a uygun ise onları ben söyledim. Kur'an-a uymaz ise, o sözü ben söylemedim. Allah'ın kitabına ben nasıl muhalefet edebilirim ki Allah beni o kitap ile hidâyet etmiştir.» ([152]). Bu hadisler kitaplarda gördüğümüz ve birbirine ters olan şeylerin iç yüzünü anlatır. Meselâ: Ebu Bekir'den hem rey ile ameli öven, hem de rey ile ameli zemmeden sözler rivâyet edilmiştir. Hz. Ömer'den ve İbni Mes'ûd dan da rey ile ameli hem öven hem de zemmeden sözler nakledilmektedir. Bilginlerden bazıları birbirine ters düşen bu sözleri tevfik etmekle uğraşmışlar ve övülen ve zemmedilen reyler bulunduğunu söylemişler, zemmedip söylenen sözlerin reyin mezmûm olan nevine ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Biz ise birbirine uymayan bu sözlerin birbiri ile çekişen medreselerin eseri olduğunu görüyoruz. Her medreseye mensup olan yenilerek yere çalındığında hadis uydurmuş, hak ve hakikate riâyet etmemiş ve Allah'dan korkmamıştır. ([153])

Bu iki medrese arasında garip münakaşalar olmuştur ki örnek olmak üzere bazılarını anacağız:

Rivâyete göre Rebiatürrey Said bin Müseyyeb'den kadın parmaklarının diyetinin ne olduğunu sormuş. ve bir parmağının diyeti nedir? demiş. Sait bir parmağın diyeti on deve, diye cevap vermiş. İki parmağın ne kadar? diye sorduğunda yirmi deve, üç parmağın otuz deve dört parmağın ise yine yirmi deve, diye cevap verdi. Rabiatürrey: Demek yaralama fazlalaştıkça diyet parası eksiliyor, diye itiraz ettiğinde Said: Sen Iraklı mısın? bu sünnettir, diye mukâbelede bulundu.

* * *

Burada bu iki medrese arasında bir medrese daha var. Bu medrese kesin olarak reyi ihmal etmediği gibi hadise de önem vermektedir. Bu mezhep ancak bir takım şartlar dahilinde ve âyetle hadis

(151) Şatıbî, El-Muvâfakât, 4:7
(152) Muvâfakât, 4:9
(153) Bütün bunlar A'lâm'ül-Muvakıîn'de Birinci ciltte geçer.

bulunmadığı takdirde rey ile amel etmektedir. İmam Mâlik ve sonradan İmam Şafii bu medresenin belli sîmâları olmuşlardır.

Rey hakkında inceleme ilerledi, rey için kâide ve şartlar kondu ve kıyas adını aldı. Bundan sonra rey dar bir daire içine alındı, ekseriyetle hakkında nass (âyet ve hadis) varit olmayan bir meseleyi aralarında müşterek bir illet mevcut olduğundan, hakkında nass varit olan diğer bir meseleye benzetmek çerçevesinden çıkmadı.

Bu medreseler çeşitli olmakla beraber incelendiler ve hükümler çıkardıklarından dolayı teşrî'in, gözle görülecek derecede ilerleme ve olgunlaşmasına sebep oldular. Hatta uydurulan hadislerin bile teşrî'in tekâmülünde faydası oldu. Çünkü bu hadisler yalnız bir şey uydurmaktan ve söylenmiş yalnız bir sözden ibâret değildir. Ekseriyetle fıkha ait bir düşüncenin, inceleme ve içtihadın sonucu olup, hadis kalıbına sokulmuştur.

Şimdi bu asırdaki teşrî'in tarihini umumî bir surette gözden geçirelim: Doğru yoldan ayrılmayan dört halife devrinde halifeliğin başkenti Medine idi. Sahâbelerin çoğu ve en bilginleri orada yaşıyorlardı. Hz. Ebû Bekir halife olduktan sonra hükmetmek mecburiyetinde olup, çözümü zor meselelerle karşılaştı. O, hakkında âyet ve hadis vârid olmayan hususlarda, yukarıda gördüğün gibi, sahâbelerin ileri gelenleri ile istişârelerde bulunuyordu. Onun her hangi bir tarafa kadı tâyin etmiş olduğu rivâyet edilmiyor. Ancak halkın işi çoğaldıktan sonra kaza ve hüküm işlerini Hz. Ömer'e havâle etmiş olduğu rivâyet edilmektedir.

Hz. Ömer halife olduktan sonra şehirlere, bu cümleden Mısır. Şam ve Irak'a kadılar tayin etti. Her şehirde her kadının yanında sahâbe ve tabiîlerden bir kaç adam bulunuyor, bunlar yaşamakta oldukları o bölgenin adetlerini, yaşayış tarzını, sosyal ve ekonomik halini biliyorlardı. Onlar Kur'an ve önemli miktarda hadis bilginleri idi. Bunlar; Hakkında nass (âyet ve hadis) vârid olmayan hususlarda rey ile hüküm edebilecek insanlardı. Kendilerinden fetvâ istenildiğinde fetvâ verirlerdi. Bunlar, bir çok hususlarda fetvâ çıkarmışlardır. Bunların fetvâları sonradan her şehirde örnek alındı. Yukarıda Medine hakının ekseriyetle Abdullah bin Ömer bin Hattab'ın fetvalarına, Mekke halkının Abdullah İbni Abbas'ın, Kûfe ahalisinin

Abdullah bin Mes'ûd'un, Mısır ahalisinin Abdulah bin Amr bin El As'ın fetvâlarına uymuş olduklarını anlatmıştık. Haklarında fetvâ çıkarılmayan ve bilginler tarafından rey ve içtihat sarfedilmeyen meseleler ve hâdiseler çoğaldıkça fetvâ ve hükümler de çoğalıyordu.

Emevi devleti kurulduktan sonra hükümet merkezi Dimaşk'a nakledildi. Bunların devrinde fâtih olan araplar ile fethedilen memleket ahâlisi arasında aşağıda anlatacağımız gibi, ihtilât ve imtizâclar vukûa geldi.

Müslümanların bu ilk asırda başka milletlere karşı en güzel bir surette müsâmaha ile hareket etmeleri bu imtizâca yardım etti. Sertlik ve kötü muâmele bu devirden sonra gösterildi. Hz. Ömer bin Hattab'ın hal tercümesi bunun en doğru bir delilidir. Bu imtizaç ve fütûhât neticesinde türlü medeniyetler, türlü diyânet ve akîdeler ve türlü nizam ve kanunlar müslümanların gözleri önünde canlandı. Bunların herbiri gerek müslümanları ve gerek müslüman olmıyanları bu hususta islamiyetin hükmü nedir? Bu medeniyetler neticesinde doğan bu bir çok şeylerde islamiyetin görüşü nedir? İslâmiyet hangisinden râzı ve hangisinden râzı değildir? hangileri küllî kaidelere uygundur ve hangileri uygun değildir? gibi sorularda bulunuyorlardı. Bu müşkil meseleler önünde fakîhler en müşkil ve en yorucu bir durumda bulunuyorlardı. Onlar kendi taraflarından bu işleri hoşluk ve zorluklara dayanarak karşılıyorlardı.

Goldziher ve Santalana gibi bazı müsteşrikler bu asırda islâm fıkhının Roma kanunları tesiri altında kaldığına kanîdirler. Onlara göre Roma kanunları islâm fıkhı için bir kaynak teşkil etmiş, bazı hükümlerini ondan almıştır. İslâmlar tarafından fethedildiğinde Şam'da Kayseri ve Beyrut'ta Roma'lıların hukuk mektepleri vardı. Oradaki mahkemeler Roma nizam ve kanunlarına göre hükmederdi. İslâmlar tarafından fethedildikten sonra bu mahkemeler bir müddet faâliyetlerini devam ettirildiler. Medeniyette ilerlemiş bir millet medeniyetli memleketleri fethettikten sonra ne yapacaklarını ve nasıl ve ne ile hükmedeceklerini düşüneceklerdir. Bu bilginler işte bu fikirdedirler. Onlara göre islâmlar bu hususta Roma kanunlarından istifade etmişler. İslam fıkhının bazı kısımları ile Roma kanununun bazı parçalarının mukâyesesi bu iddiâlarını teyit ettiğini ve İslâm

fıkhında harfi harfine Roma kanunundan alınan parçalar bulunduğunu söylerler. Meselâ: «Dava eden adam delil ve şâhit göstermekle mükelleftir, inkâr eden adam yemin eder» kaidesi bu cümledendir, derler. Fıkıh ve fakîh kelimeleri Roma kanunlarında kullanılan şekil dedir. Roma'lılar jurist tabirini kullanırlar ki fehim, idrâk ve hikmet manalarına delâlet eder. Bunlara göre İslâm fıkhı Roma kanunlarından ya doğrudan doğruya veyahut Talmût vasıtasiyle faydalanmıştır. Müslümanların yahudilerle olan münasebetleri onlara Talmût'daki bazı sözleri almak imkânını vermiştir.. derler.

Fakat yukarıda adlarını verdiğimiz bilginlerin bu delillerinin ikna edecek derecede olduğunu kabul etmiyoruz. İki kanunun içine aldığı bazı maddelerin birbirine benzemesi, benzeyen bu maddeleri birbirinden aldıklarını katî bir surette göstermez. Kanunlar gerek ilâhi ve gerek insanlar tarafından vazedilmiş olsun kanunda adâlete riâyet esas tutulur. Teşri'cilerin ittifakla karar verecekleri ve adâletleri aşikâr olan bir takım işler var. «İddia eden delil ve şahit ikâme eder, inkâr eden yemin eder» kaidesi gibi. Fakıh kelimesi arap dilinde bir şey bilmek, anlamak manalarına gelir. Sonra dini bilmek ve dini anlamak manalarında kullanılmıştır. Şiir, sözün belli bir şekline tahsis edildiği gibi fakîh de din ilmi bilginlerine tahsis edildi. Kur'an-ı Kerim arapların Roma'lılarla karışmasından önce ffıkhı bu manada kullanmıştır. Kuranı kerimde:

« فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ »

«Bununla beraber Mü'minlerin hep birden savaşa gitmeleri lâzım değildir, içlerinden bir fırka büyük cemâat halinde gitmelidir, kimi de din ve Şeriat ilimlerini iyice öğrenmeleri ve kavimleri döndükleri vakit onlara öğretmeleri için kalsınlar (9: 122). buyurulmuş ve fıkıh burada geçmiştir. Sonra bu kabil ilme de (Teşri ilmi) adı verilmiştir. Çünkü teşrî' -yani hükümler çıkarma ve kaideler koyma ilmi- din, Kur'an ve hadisi bilmeyi talep eder. İlimlere ad verirken, bu, arapların riâyet ettikleri bir kaidedir. Bu sâyede kelime umûmîleşir daha sonra bir ilme tahsîs edilir. Teşrî' bilginlerinin üstatlarından hiç birinin tenkit veyahut iktibâs yolu ile Roma kanununa her hangi bir işârette bulunduğuna rastlamadık. İslâm bilginlerinden en ziyâde

den bazılarının dikkatini çekmişti. Onlar «Şâyânı teessüftür ki Evzânî'nin mezhebi ortadan kaybolmuştur, mezhebi yaşamış olsaydı onun mezhebinde Roma konununun büyük tesir ve izlerini görebilirdik» diyorlar. Fakat bu sözlerinin vârid olmadığı anlaşılmaktadır. Roma kanunu tesiri altında kalması mümkün olan zat Evzâî'dir. O, Şam'daki Roma hukuk mekteplerinden en önemlisi bulunan Beyrut'ta yaşamıştır. Evzâî, Beyrut'un en büyük fakîhi idi. O, Müsteşrikler-Ben Evzâî mezhebine dair bir çok bilgilere Şâfiî'nin «El Ümm» adlı eserinin yedinci cildinde tesâdüf ettim. Bu parçaları okumak Evzâî'yi rey (ve kıyas) medresesi mensuplarından değil, hadis Medresesi mensuplarından saymanın adâletli bir hüküm olacağını gösterdi ki bu Goldziher'in iddiâsının tam tersidir. Hadis Medresesi ise Roma kanunları tesiri altına düşmekten uzak olduğu için bu zanna kimse kapılmaz. Buna imkân ve ihtimal yoktur.

Biz Roma kanununun diğer taraftan olan tesirini inkâr etmiyoruz. Bu da fakîhlerin İslâm Şerîatının küllî olan kaidelerine göre fikirlerini beyan etmek üzere meseleleri arzetmek cihetidir. Mısır ile Şam'da Roma kanunları ile hükmeden Roma mahkemelerinin faaliyette bulundukları muhakkaktır. Muslümanlık yayıldıktan sonra Roma'lılara mahkûm olanlardan bir kısmı ve başkaları İslâmiyeti kabul ettiler. Bunların eski muhâkeme ve kazâlarını ve eski mahkemelerinin hüküm ve kararlarını İslamiyetin bunlardan hangisini itirâf ve hangisini reddetmiş olduğunu anlamak üzere bu kanunları İslâmiyetin nazarlari ile mukâyese etmeleri tabiîdir. Farzet ki herhangi bir sebepten dolayı Mısır kanunu değiştirilerek yerine diğer esaslardan yeni bir kanun vazedilmiş olsun. Bu kanunlara göre duruşanlar ve hâkimler ve ilgâ edilen eski kanuna göre muhâkeme edilmiş olan başkaları da bir takım mesleleri ele alarak eski kanunun öğretimleri ile yeni kanunun öğretimlerini mukâyese ederler. Bunda şüphe yoktur. Bilhassa İslâmiyetin ilk çağında kadıların İslâm kaideleri haricinde olmamak şartile bir takım mudâhalelerde bulundukları ve mülâyemetler gösterdikleri göz önünde bulundurulur ise bu daha iyi anlaşılır. «Kuzât'ü Mısır-Mısır kadıları» adlı eserin zeylinde şunu okudum: «Hayır b. Nuaym (120 - 127 hicrilerde Mısır'da kaza ve hüküm işlerini idare etmiş) Kıptîlerin ifadelerini kendi dilleri ile söylemelerine müsâade etmiş ve kendi dilleri ile on-

lara hitâp etmiştir, onlardan olan tanıkların şahâdetlerini dinler ve onların şahâdetleri ile hüküm verirdi.

* * *

Emeviler hakimiyeti devrinde Emevi halifeleri Ömer bin Abdülaziz gibi bazıları müstesna teşri işlerine önem vermezlerdi. Bundan dolayı teşri' işleri Abbasiler devrinde olduğu gibi onların himayesinde terakki etmedi. Ancak Medreselerde ve halifelerin ilgisi olmayan ders halkalarında gelişti. Emeviler bilginlerin kaideler, hüküm çıkarmak ve vaz'etmekten ibâret olan teşrî'lerine resmi bir renk vermek de istemediler. Emeviler devletinde Abbasiler devletinde olduğu gibi Ebû Yusuf'un benzerini görmüyoruz ki, Ebû Yusuf gibi onu halifeler himâye edip onun teşri' işlerini teyid ve Abbasi halifeleri gibi onunla kendi aralarında ve diğer şehirlerdeki kadılar arasında bağlılıklar tesis etmiş olsunlar. Zührî gibi az bir adam müstesna teşricilerle Emevi halifeleri arasında, münâsebetler tesis edilmiş olduğunu görmüyoruz.

Bu devirde dört mezhep henüz teessüs etmemiştir. Ancak Evzâî gibi, içtihat sahibi olan birçok üstâdlar vardı. Bu üstadların mezhepleri ortadan kaybolmuştur. Emeviler hakimiyetinin son çağında dört imamdan ikisi meydana çıkmak üzere idi. Bu iki imamdan birisi Irak'ta Ebû Hanîfe, Medine de İmam Mâlik bin Enes'dir. İmam Ebû Hanîfe 80 Hicride Abdülmelik bin Mervan zamanında doğdu. Abbasiler himayesinde 18 yıl yaşadı. O Fars'lı bir asildendir. O : fıkhı Alevi ailesinden olan Cafer Sadık ve zamanın en büyük fakıhı olan İbrahim Nahaî'den tahsil etti. Hadisi Şa'bî A'meş ve Katâde'den dinledi. Ebû Hanîfe teşri'deki iktidar, delil ve hüccetin kuvveti ile şöhret kazandı. İmam bundan dolayı rey ve kıyas erbâbının imâmı adiyle anıldı. Onun kanuna dair olan teliflerinde hiçbiri bize vâsıl olmadı, imamın kendi mezhebine dâir her hangi bir eser telif etmiş olduğu tarihen isbat edilmemiştir. Ancak ondan sonra iki talebesi, Ebû Yusuf ile Muhammed Ebû Hanîfe mezhebine göre eserler telif ettiler.

İmam Mâlik 96 hicri yılında Medine'de dağdu. O aslen araptır. Medine'de ilim tahsil etti ve öğretti, eserlerini orada yazdı. O; hadis

ilminde hüccet, diye anıldı. Bundan dolayı ona hadis bilginlerinin imamı adı verildi. Onun mezhebi Ebû Hanîfe mezhebinden ziyâde hadise istinâd etmesile temayüz etmiştir. O; Medine ahâlisinin amelini delil ve hüccet edinmektedir. O; 179 Hicride öldü. Arkasında El Muvatta adlı eseri bıraktı. Bu eser hadis kitabı olarak şöhret kazanmış ise de, hadis ile dolu olmasına bakmadan daha ziyade bir fıkıh kitabıdır. İmamın maksadı zamanında belli olan hadisleri toplamak değil, belki bu hadislerden istidlâl edip hüküm ve kaideler çıkarmak, diğer tabirle maksadı teşrî' idi. Maksadı bu olduğunu onun şahsi fetvâlarında, bazı meseleler hakkındaki fikirlerinde görebiliriz.

Bu iki imam arasında bakış ve istinat ettikleri usüllerdeki ayrılık ve ihtilâfları anarak sözü uzatacak değiliz. Bu ihtilafları Abbasiler devrinde anlatmak daha uygundur. Burada yalnız İbn Haldun'un Malikî mezhebinin batı Afrika'da ve Endülüs'de yayılmasının sebebini anlatırken andığı ince bir mülâhazasını kaydedeceğiz. İbn Haldun diyor ki : «Batı Afrika ve Endülüs ahâlisine göçebelik galip idi. Bunlar medeniyet ve kültürde Irak ahâlisi derecesine varamamışlardı. Bunlar, göçebelik dolayısile Hicâz ahalisine meylederlerdi. Bundan dolayı bu mezhep bunlar arasında daima taze ve makbul olup, başka mezheplerde olduğu gibi medeniyet onu terbiye ve tehzip edip güzel bir kıyafete sokmadı» ([153]).

İbni Haldun İmamın tesiri altında yetiştiği medeniyet veyahut göçebelik dal budaklarının çokluğu ve azlığı cihetinden mezhebin teşekkülüne tesir etmiş olduğunu anlatmak istiyor. Bundan başka imamın fikir ve reyinin yerleşmesinde de bu medeniyet ve göçebeliğin tesiri olduğu görülmektedir. Fakîhler arasındaki ihtilafları gözden geçirir isek bunu pek açık olarak görebiliriz. Meselâ İmam Ebû Hanîfe hür olup erginlik çağında ermiş olan bir kadının velîsiz evlenmesini caiz gördüğü halde Mâlik ile Şâfiî velîsinin muvâfakati olmadan evlenmesi câiz olmadığı fikrindedirler. ([154])

Anlaşıldığına göre imam'ın şahsını ihâta eden hal durumu ve onun fikir ve reylerine olan tesirini takdir edip ona göre iş görmesi -ancak imam'ın nazarında sahih nass bulunmadığı taktirde caizdir.

(153) Mukaddime, 375
(154) Zeylâî, 2 : 117

Sahih nass bulunduğu taktirde kendini ihâta eden hal ve durumun rey ve fikrini teşkil ve tanzime tesiri olamaz. Meselâ Ebû Hanîfe evlenmekte, Nesep ve asâlet bakımından küfvü-emsalliği şart koşmaktadır. İmam'ın mezhebine göre, Kureyşler birbirine küfüv'dirler Diğer araplar Kureyşe Küfüv değildirler. Azatlılar Araplara küfüv emsâl değildirler. İmam Mâlik'e gelince o küfüv-emsâlliği nesepte değil dinde aramış ve dininde birbirine küfüv olmalarını şart koşmuştur. Çünkü onun nazarında şu hadis sahîhtir

« اَلنَّاسُ سَوَاسِيَةٌ كَأَسْنَانِ الْمُشْطِ: لاَفَضْلَ لِعَرَبِيٍّ عَلى عَجَمِيٍّ، اِنَّمَا الْفَضْلُ بِالتَّقْوٰى ۞ »

«Tarağın dişleri nasıl birbirine müsâvi ise, insanlar da o derecede birbirine müsâvîdirler, arabın rap olmayana üstünlüğü yoktur, Fazîlet ancak takvâ iledir ([155]).» Meselelerin hallinde hal ve durum itbara alınarak takdir edilseydi, bu hususta iki mezhebin durumu bunun tersine olurdu.

---

(155) Zeylaî, 2 128 - 129

BU KISIMDA İSTİFADE EDİLEN KAYNAKLAR

El-Müstasfâ (Gazâlînin),
Müslim şerhi, Es-Sübût,
Buhâri ve Müslim,
Mukaddime, İbni Haldun,
Şatıbînin El-Muvafakâtı
Kindi'nin, Tarih-i vullâtu Mısır ve Kuzzâtiha,
Hatât'ül-Makrizî,
Tefsîri Taberî,
İkd'ül-Ferid, İbni Abdi Rabbih,
Teysir'ül-Vüsûl Fi Cem'i Ahâdîs'ir-Resûl,
Vâhidî'nin, Esbâbı Nüzûl'ü,
Et-Tefsirât'ül-Ahmediye Fi'l-âyâti' Şer'iyye,
İbni Kayyımın Alâm'ül-Muvakkıînî
Şerhi Zeylaî, âlâ Metni Kenz
Fethül kadir, Hidâye şerhi,
El-Umm, Şâfiî,
Zeylaî'nin Nasbü'r-Rayesi
İbni Hallikânın Vefeyat'ül-âyân'ı
Ed'dîbâc'ül mezhep, ibni ferhûn'un,
Hudarî'nin Tarih'üt-Teşri'i,
Dairet'ül-Maarif'il-İslamiye, Fıkıh Maddesi
Abdurrahim, Muhammadan Ğurisprudence
Macdonald. Buslim Pheology
Goldziher, Le Dogma Etle Loi de L'İslam

YEDİNCİ BÖLÜM

DİNÎ FIRKALAR

Müslümanlar arasında ilk önce en şiddetli ihtilâfı mucip olan mesele halifelik meselesi idi. Halifelik hakkında müslümanların fikri çok muhtelif idi. İslam Fırkalarının en önemlileri birinci asırda bu fikirler etrafında teessüs etti. Bu Fırkalar Havariç, Şia ve mürcie'di.r Bu Fırkaların nasıl doğduğunun açık bir sûrette anlaşılması için olup bitenlere dair geniş bilgiler vermeği kitabımızın siyasî tarih kısmına bırakarak, burada kısa bilgiler vermekle yetineceğiz. Peygamber (S.A.) öldüğünde kendine halef bırakmadığı gibi halifenin nasıl seçileceğini de anlatmadı. Bu sebeble müslümanlar çok ağır bir mesele ile karşılaştılar. Onların siyasî hayattaki muvaffakiyetleri yahut zaafları bu meselenin çözüm şekline bağlı idi.

Peygamberin ölümü anından itibaren müslümanlar Peygambere kimi halef seçmek hakkında düşünmenin zarûrî olduğunu anladılar. Ensâr Peygamberi defnetmeden önce halifelik meselesini katî bir surette halletmek üzere beni Saide'nin sofasında (sakifesinde) toplandılar. Ensâr'ın bu meseleyi ancak kendi bakımlarından incelemelerinden korkarak Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde bin Cerrah onların arkasından yetiştiler. Toplantıda fikirler ikiye bölündü. Bir kısmı halifenin Ensâr'dan seçilmesi gerekli olduğunu ileri sürdü. Muhammed (S.A.) in Mekke'de kavmi arasında İslâmiyete davet edip 13 yıl yaşadığı halde az bir kişinin iman etmiş olduğunu ve ona karşı yapılmış olan ezâ ve cefâlara mâni olmadıklarını ve dini

gereği gibi takviiye edip yüceltmediklerini, Medine'ye hicret ettikten sonra Ensâr'ın ona yardım ve iman ettiklerini, dini aziz eyleyip peygamberi ve arkadaşlarını himâye edip suikastte bulunanlardan onları koruduklarını ve arap yarımadası Peygambere itaat edinceye kadar düşmanına karşı Peygamberle beraber hareket etmiş olduklarını halifeliğe hak kazandıklarını delil gösteriyorlardı. Peygamber Ensâr'dan râzı ve Peygamberin gözleri onlarla aydın idi. Bundan dolayı halifeliğin kendi hakları olduğunu söylüyorlardı.

Muhâcirlerden ibâret olan diğer bir zümre halifeliğe kendilerinin müstahak olduklarına kâni idiler. Onlar kendilerinin ilk iman edip ezâ ve cefâlara dayanmış ve sayıları az olduğu halde korkup kaçmadıklarını, kendilerinin Peygamberin kabile ve aşîretinden olduklarını ve arap kavminin Kureyşten başkasına itâat etmiyeceğini delil göstererek halifeliğe kendilerinin müstahak olduklarını söylüyorlardı. Kendi şevkat, himâye ve hakimiyetlerinden başkasının şevket ve izzeti istikrar kazanmayacağını bundan dolayı kendilerinin halifeliğe başkalarından ziyâde müstahak olduklarını anlatıyorlardı. Nihayet uzun münakaşadan ve Ensâr'dan bazılarının Ensâr'dan ve Muhâcirlerden birer emir seçilmesi fikrini ortaya attıktan ve muhâcirler tarafından bu fikir reddedildikten sonra Kureyş'in Temim kolundan olan Hz. Ebû Bekir'e bîat edilmekle toplantı sona erdi.

Kendisi ve ailesi Resûl-i Ekremin techîzi ile meşgul olduğu için Hz. Ali bu toplantıda hazır bulunmadı. Hz. Ebû Bekir'e bîat haberini işittikten sonra bu bîate razı olmadı. Böylece üçüncü bir fikir meydana çıktı ki, o da halifeliğin Peygamber ailesine ait olmasından ibaretti. Peygamberin en yakını amcası Abbas bin Abdülmuttalip ile Ali Bin Ebu Taliptir. Fakat Abbas islâmiyeti ilk kabul edenlerden değildir. O; Bedr savaşına müşriklerle beraber iştirak etmiş, islâmiyeti ancak sonradan kabul etmişti. Peygamberin akrabasından olması cihetinden islâmiyeti ilk önce kabul edenlerden halifeliğe müstahak olan zat Hz. Ali'dir. Eşi Peygamber (S.A.)in kızı Fâtıma'dır Cihâdı, fazlı, ve bilgisi inkâr edilmeyen bir zattır. Bu fikirde olanlara göre Peygambere en yakın ola zât ona halef olmalıdır. Beni Hâşim âilesi Hz. Ebû Bekir ailesinden hayırlıdır. Araplar Peygamber ailesine daha ziyade itâat ederler. Muhacirler de Ensâr'a karşı kendi

lerinin Peygamberin akrabasından ve aşiretinden olduklarını beyan edip halifeliğe istihkaklarını iddia etmişlerdi. Peygamberin kendi sülâlesi ve Peygambere en yakın olan adam ona halef olmağa herkesten ziyâde müstahaktır. Nehcül-Belâga'da yazıldığına göre Hz. Ali'ye Benî Said'e Sofası toplantısı haberi söylendiği zaman Hz. Ali: «Kureyş'in ne dediğini sordu. Ona, onların kendilerinin Peygamberle bir şecereden olduklarını söyleyerek mukâbelede bulunduklarını haber verdiler. Hz. Ali: «Onlar şecereyi delil edindiler fakat meyvasını zâyi ettiler», diye mukabelede bulundu. Maksadı: Muhâcirler Peygamberin şeceresinden olduklarını söyleyerek halifeliğe müstahak olduklarını isbât etmek istediler. Peygamberle akraba olanlar ise Peygamberle beraber Kureyş'ın meyvasından olduklarını söyleyerek halifeliğe müstahak olduklarını isbata daha ziyâde haklıdırlar. demektir. Hz. Ali'nin bu sözleri söylediği doğru olsun olmasın ibâre, Hz. Ali'nin kalbini anlatmak itibârile doğrudur. Hz. Ali halkı bu fikre çağırdı, onu hâşimîlerden bazıları ve Zübeyr bin Avvam takviye ve teyit ettiler. Hatta halifelik ellerinden çıkarak Hz. Ali ile bir mevkide bulundukları için Ensâr'dan bazıları da Hz. Ali'ye taraftar oldular. Hz. Ali, Hz. Ebû Bekr'e ancak bir müddet geçtikten sonra bîat etti.

Bu üç görüş birbirile yarışmakta devam etti. Bütün asırlarda bu görüşlerden herbirini teyit ve müdâfaa edenler bulundu. Hattâ -Ensar nazariyesi olan- birinci görüşü de savunanlar vardı. Açıkca meydana çıkarak iddialarını bildiremiyor iseler de bu görüşe de savunanlar vardı. Açıkca meydana çıkarak iddialarını bildirmiyor iseler de bu görüş inanan bir kitle vardı. Öteki iki nazariyeye gelince bunlar arasında çarpışma ve çekişmeler kuvvetli idi.

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında halifeliğin Hz. Ali'nin hakkı olduğu görüşü tamamile yerleşmedi sükûnet buldu ve söndü. Sönmesinin sebebi Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in adâleti kendi şahıslarından olsa dahi başkasının hakkını tamamiyle almaları ve kabile asabiyet ve taassubuna hiçte iltifât etmemeleri buna yardım etti. Müslümanların savaşlarla meşgul olup fütûhâtta bulunmaları ve muvaffâkiyetleri sükûneti arttırdı. Öc almak isteyenler fitneleri körüklemek üzere adamlar arasına girecek kapı bulamadılar.

Hz. Osman halife olduktan sonra Hz. Ali ile taraftarlarının usaçları arttı, Hz. Osman'ın Emevilerden olup, onların yardımlarına baş vurması, vâli ve memurların çoğunun Emevilerden olması, kâtibi ve sırlarını tevdi ettiği en emin adamı Emevilerden Mervân bin Hekem olması Hz. Ali ve taraftarlarının usançlarını arttırdı. Mervân taraftarları bundan önce islâmın bina ettiği esasları ve Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in doğruladığı şeyleri yıktılar, Kabîle taassubunu ihyâ ve arap miliyetciliği duygusunu diriltmeğe çalıştılar ki, islâmiyet, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer bu fikirle mücadele etmişlerdi. Bunlar arap sıfatile değil de Emevîler gibi hüküm sürdüler. Bunların bu hareketleri kalblerde saklı olan câhiliyet çağında, Haşimilerle Emeviler arasındaki eski husûmeti diriltti. Hz. Osman'ın halifeliği esnasında onu hal'edip yerine başka birini geçirmek maksadile çalışan gizli kuruluşlar türedi o yayıldı. Bu kuruluşlardan bazılarını Hz. Ali'ye bîate çağıranların en ileri geleni Abdullah bin Sebe idi. O Yemen yahudilerinden olup, İslâmiyeti kabul etmiş Basra, Kûfe, Şam ve Mısır'da bulunmuştu. O : «Her Peygamberin vâsîsi var, Hz. Ali Hz. Muhammed'in vâsîsidir, Resûl-i Ekremin vasiyetini yerine getirmiyen ve onun vasisine karşı gelenden daha zalim bulunur mu?» derdi. Abdulah Hz. Osman'a karşı düşmanlık edenlerin en büyüğü idi, Hz. Osman öldürülünceye kadar ona düşmanlık etti.

Hz. Osman öldürüldükten sonra müslümanların çoğunluğu Hz. Ali'ye bîat etti. Bununla Peygamber öldüğü günden beri ileri sürülen halifeliğin Hz. Ali'nin hakkı olduğu görüşü amelde tahakkuk etti. Görüşlerine -yani halifenin Kureyş'ten olması nazariyesine- uygun olduğu için Muhâcirlerin uluları Hz. Ali'yi takviye ettiler. Talha ile Züberyr ve Muâviye Hz. Ali'ye karşı harekete geçtiler. Bunlardan her biri Hz. Osman'ın öldürülmesinde dahli olmasile, en azı Hz. Osman'ın üzerine yürüyen cemâatleri geri çevirmeye muktedir olduğu halde Hz. Osman'a yardım etmemekle Hz. Ali'yi ittiham ediyorlardı. Bir kısmı da halife olduktan sonra Hz. Osman'ı öldüren adamlardan öç alması vacip olduğunu delil olarak öne sürüyordu. Talha ile Zübeyr her ikisi : Hz. Ali, Hz. Osmanın kanını istemelidir, Zirâ Hz. Ömer tarafından seçilmiş altı azadan biridir ve İslâmiyeti ilk önce kabul edenlerdendir, diyorlardı. Muâviye'ye

gelince Hz. Osman'ın en yakın akrabasındna ve ailesi azası arasında Hz. Osman'ın kanını arayacak en kuvvetli bir şahsiyet olduğunu söylüyordu.

Bu durum karşısında sahabelerin büyüklerinden bir kısmı Hz. Ali'ye de başkasına da bîat etmeden bir kenara çekilip kalmayı tercih etti. Abdullah bin ömer, Muhammed bin Mesleme, Ebi vakkas, Üsame bin Zeyd, Hasson bin Sâbit ve Abdulah bin Selâm tarafsız kalanların ileri gelenlerindendir. Said bin Vakkas bu yönle şu sözleri söylüyordu : «Müslümünlar arasında ihtilâf türediği zaman Peygamber bana kılıcımı alarak çıkmayı ve kılıcımla Uhud dağının bir tarafına vurmayı emretti. Kılıcım parçalandıktan sonra evime dönmeyi ve yanılan bir el veyahut mukadder olan ölüm yakalayıncaya kadar evimden ayrılmamayı emretti».

Talha ile Zübeyr'e gelince Cemel olayında yenilerek öldürülmüş oldukları için onların hareketleri çarçabuk sona erdi.

Muâviye'ye gelince onu ortadan kaldırmak en müşkül bir iş idi. Çünkü muntazam ve itaatli olan Şam ordusu onun idaresinde idi. Hz. Ali ile Muâviye arasında Sıffîn savaşı oldu. Muâviye felâketin kendini çevirmekte olduğunu anladıktan sonra askerine Kur'an sahifelerini süngülerin başlarına bağlatarak yukarıya kaldırmaya ve Allah'ın kitabının hükmüne baş vurmağa çağırmağı işâret etti.

Halifelik için çekişmelere dair olan bu kısa bilgileri vermeğe mecbur olduk. Çünkü Havariç, Şia ve Mürcie'den ibaret olan en büyük üç islâm fırkası bu ihtilâflar üzerine kurulmuştur.

BİRİNCİ KISIM

HAVARİC — HARİCİLER

Hz. Ali ile Muâviye arasında Sıffîn savaşı cereyan ettiğinde Muâviye Alah'ın kitabını arada hakem etmek istedi. Hz. Ali taraftarları bunu kabul edip etmemek hususunda ihtilâf ettiler. Çünkü onlar Allah'ın Kelâmını yükseltmek için savaşıyorlardı. Şimdi kitabın hükmüne çağırılıyorlardı. Yenileceklerini anladıkları için Muâviye ile taraftarları, bir savaş aldatması olmak üzere çağırdıkları için, Allâh'ın kitâbının hükmüne baş vurmayı kabul etmiyecekler midir? Çekişmelerden ve tereddütlerden sonra Hz. Ali ihtilâfın hallini hakeme havâle etmeyi kabul etti. Muâviye hakem olarak kendi tarafından Amr bin El Âs'ı, Ali taraftarları hakem olarak kendi taraftarından Ebû Musa El-Eşarî'yi seçtiler. Bu esnada çoğu Temîm kabilesinden olan bir zümre Allah'ın kitabı hakkında her hangi bir adamı hakem tayin etmekten ürktüler. Hakem tayin etmenin doğru olmadığına kanî idiler. Çünkü Allah'ın hükmü bu iş hususunda açıktır. Hakem tayin etmek savaşan her iki tarafın, işinden şek ve şüphe ettiğini anlatır. Bu şüphe ise doğru değildir. Çünkü kendileri -sağ kalanları ve öldürülenleri mü'min ve- şüphesiz hakkın kendi taraflarında olduğuna inanarak savaştılar. Kalplerinde dolaşan bu manaları aralarından biri « لَا حُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ »

«Hüküm yalnız Allâh'ındır.» Kalıbına soktu. Bu ibare, bu fikri kabul edenler arasında yıldırım süratile yayıldı. Her taraf bunu kabul edip cevap verdi. Bu cümle bu reyde olanların parolası oldu.

Bu görüşte olanlar Hz. Ali'den hakem tayinini kabul etmekten doğan yanlışlığını, belki bundan dolayı kâfir olduğunu itiraf etmesini ve Muâviye ile kararlaştırdığı şartlarını bozmasını talep ettiler. Bunu yaptığı taktirde tekrar kendisi ile birleşeceklerini ve düşmanı ile savaşacaklarını söylediler. Hz. Ali buna yanaşmadı. Hz. Ali pek nâzik bir durumda idi. İmza ettiği mukâveleyi nasıl bozabilir? Din, ahdlara riyâyeti emreder. Hz. Ali mukâveleyi feshettiği taktirde taraftarlarının çoğu kendisini terkedecekler, iman ettiğinden beri Allah'a şerik koşmamış olan Hz. Ali kendinin kâfir olduğunu nasıl itirâf edebilirdi. «Hüküm yalnız Allah'a aittir» cümlesini tekrarlıyarak Hz. Ali'yi sıkıştırdılar. Mescitte Hutbe iradına başladı ise, bu cümleyi tekrarlıyarak hutbesini kestiler, mescidin her tarafından bu ses işitiliyordu. Hz. Ali'nin arka tarafında bulunanlardan biri:

«ولقد اوحي اليك والى الذين من قبلك لئن اشركت ليحبطن عملك ولتكونن من الخاسرين»

«Muhakkak sana da senden önce gelen Peygamberlere de vahy olundu ki, eğer şirk edersen elbette amellerin boşa gider ve hüsrâna düşenlerden olursun.» (39 : 65) âyetini okudu. Maksadı Hz. Ali'ye dokunmak idi. İki hükmün bir sonuca varmaları taraftarlarından bazılarının «hüküm ancak Alah'a aittir» diyenlere meyletmelerini mûcip oldu. Hakemlerin hükümleri kanlar akıtılmasına mânî olur da müslümanlar uyuşurlar diye zannedenler ümitleri suya düştü. Hatta Hz. Ali'nin Ordusundaki bazı kurrâlar da bunlara iltihak ettiler. Bu kitle Ali'nin fikrinden dönmesinden ümidi kestikten sonra aralarından birinin evinde toplandılar, hatipleri irad ettiği bir hutbesinde şöyle dedi: «Alah'a iman eden ve Kur'an-ın hükmüne baş vuran kavim bu dünyâyı tercih edip marûfu emir ve kötülükten nehy etmekten ve doğru sözü söylemekten, her ne çeşit ve en ağır bir cezâ görse de bundan vaz geçmesi doğru olmaz. Zirâ bu dünyâda ezilen ve zararlara mâruz kalanın ahiretteki ecir ve sevâbı, Allâh-ü Teâlânın ondan hoşnut olacağı ve ebedî cennette kalacağıdır. Bizimle beraber kardeşlerimizide, kardeşleri ahalisi zalim olan bu köyden dağlara

veya bu bid'atleri red eden şehirlerden birine çıkarın». dedi. Bunlar bu teklifi kabul edip Kûfe'ye yakın olan (Harura) köyüne gittiler. Bu köye indikleri için onlara Harûriyye ve: «Hüküm yalnız Allah'a aittir» dedikleri için de (Muhakkime) adını verdiler. Havariç ekseriyetle bu iki adla anılır. Kendilerine Rasip oğularından Abdullah bin Vehb'i emir seçtiler. Bu kitlenin Havâriç adını almaları Hz. Ali ile arkadaşlarına karşı çıkışlarından -huruçlarından- ileri gelmiştir. Bunlardan bazıları bu kitlenin havariç adını almasını şu âyette anıldığı gibi Allah rızâsını isteyerek çıkmak manasına hamletmişlerdır. Allâh'ü Teâlâ diyor:

« وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ »

«Kim Allah yolunda hicret ederse, yer yüzünde barınacak çok yerler bulur, Alah ve Resûlüne hicret edip sonra ölür ise muhakkak ecir ve sevâbı Allah üzerinedir.» (4: 98). Bunlara, Allah için nefislerini satanlar anlamında (şürrat)da denmiştir. Onlar bu adı şu âyetten mülhem olarak almışlardır

« وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ »

«İnsanların bir kısmı Alah'ın rızâsını isteyerek kendi nefsini satarlar» (2: 207) Hz. Ali (R.A.) Nehrevân olayı diye anılan meşhur savaşta onlari yendi, onlardan çoğunu öldürdü, fakat onları ve fikirlerini ortadan kaldıramadı. Havaric'in bu yenilmesi onların Hz. Ali'ye olan dargınlıklarını arttırdı. Nihayet Hz. Ali'ye suikast tertip ettiler, Hz. Ali Havaric'ten Abdurrahman bin Mülcem tarafından öldürüldü. Abdurrahman, aile efradının bir çoğu Nehreven savaşında öldürülen bir kadınla evli idi.

Havariç, Emeviler devletini tehdit ve onunla eşine pek az rastlanan bir şiddet ve kahramanlıkla arkası pek az kesilen savaşlarda bulunarak şevket ve kudret göstredi. Bazı savaşlarda az kalsın Emeviler devletini yıkacaklardı. Mühellep bin Ebu Sufre onlarla savaşıyor, onlarla iki arada cereyan eden ve uzun yıllar süren savaşlarda şiddetlere ve korkulu hallere katlanıyordu. Burada bunları anmanın gereği yoktur. Ancak Havariç'in iki kola ayrılmış olduk-

larını anlatalım. Bir kolu Irak tarafında hareket ediyordu. Bunların merkezi Basra yakınındaki Bataih -bataklıklar- idi. Havariçin bu kolu Kirman ve Fars'ı ele geçirmişler, Basra'yı tehdit ediyorlardı. Muhellep işte Havariçin bu kolu ile savaşmıştır. Bunların en ileri gelen büyük adamları Nafi bin Ezrak ile Katra bin Fecâe'dir. (157)

Havariç'in ikinci kolu arap yarımadasında hareket edip Yemâme, Hazremût, Yemen ve Tâif'i istilâ etmişti. Bunların emirlerinin en meşhurları Ebû Tâlut, Necde bin Âmir ve Ebu Fudeyk idi. Emeviler havariçin bu iki kolunu ancak hâkimiyetleri müddetince devam eden uzun savaşlardan sonra yenebildiler.

Havâriç Abbasiler devrinde de harekette bulundu. Fakat onlar artık Emeviler zamanındaki kuvvete sahip değil idiler, nihayet zayıf düşmüşler, Komutanları da kuvvetten düşmüş idi.

Öğretimleri : Havâriç'in ilk sözleri halifelikle ilgili olan işler hakkındadır. Seçilmeleri doğru olduğundan onlar Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in halifeliğini tasvip ederler. Hz. Osman'ın ilk yıllardaki halifeliğinin sıhhatini kabul ederler. Hz. Osman durumunu değiştirip bozulduktan sonra Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hareket tarzını takip etmeden bir takım yenilikleri ihdâs ettiğinden dolayı azli vâcip olduğuna inanırlar Hz. Ali'nin halifeliğini tasvip ederler fakat onun hakeme rızâ göstererek yanıldığını söylerler. Bundan dolayı onun küfrü ile hükmederler. Cemel olayına katılanlara yani, Talha, Zübeyr ve Aişe'ye taan ederler. Ebû Musâ El-Eşârî ile Amr bin El As'ı kâfir sayarlar. Havariç'ten biri yakalanarak zeyyâd bin Ebih'in katına getirilmişti. Zeyyâd ondan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında sorularda bulundu. Hârici onlar hakkında iyi sözler söyledi. Hz. Osman hakkındaki fikrini sorduğunda halifeliğinin ilk altı yılında ben onu halife olarak tanıdım, bundan sonra ondan vaz geçtim, dedikten sonra Hz. Osman'ın küfrüne şahâdet etti. Mü'minler Emiri Hz. Ali hakkında sorduğunda : Hakeme râzı oluncaya kadar ben onu halife tanırım, bundan sonra ondan da yüz çevirdim dedi ve onunda küfrüne kail oldu. Muâviye hakkında sorduğunda ona pek kötü bir şekil-

---

(157) Eskiler, özellikle Medâinî, Havariç hakkında eserler yazdılarsa da bunlar elimize geçmedi. Ancak İbni Ebi Hadîd, Nehc'ül-Belâga'nin birinci cildinin şerhinde bu hususta bilgi vermektedir.

de sövüp saydı.» [158] Bundan da anlaşılacağı gibi, havâriçin sözleri hep halifelerin ve onların taraftarlarının işlerini inceleme ve teknik konusunda idi. Onlar kimin halifeliğe müstahak, kimin mü'min ve kimin mü'min olmadığını inceliyorlardı.

Onlar halifelik hakkında bir görüş ortaya attılar Halife müslümanların serbest seçimleri ile seçilmiş olmalıdır. Seçildikten sonra seçilen adamın halifelikten çekilmesi ve diğerini hakem seçmesi câiz değildir, halifenin Kureyş'ten olması da şart değildir. Kureyş'ten ve Habeşli bir köle olsa dahi başkalarından da seçilmesi câizdir. Seçildikten sonra o, müslümanların başkanıdır. Allah'ın emirlerine uygun hareket ettiği takdirde, ona tamamile itaat etmek müslümanlara vaciptir. Yoksa azledilir.

Bu nazariyeye göre onlar aralarından birini seçerek onu başlarına geçirdiler. Rasip kabilesinden Abdulah bin Vehb'e müminler emîri lakabını verdiler. Abdullah Kureyş'ten değildi, o Ezd'in bir kolu olan Rasip oğullarındandır. Sonraki emirleri de Kureşy'ten değildi. Havâriç bu görüşleri ile halife Peygamber ailesinden, Hz. Ali ve onun oğullarından olması ile kail olan şiilere ve halifenin Kureyş'ten olmasını şart eden Ehli Sünnete muhâlefet ettiler. Bu görüşleri onlar. ilk önce Emevi halifelerine, sonradan Abbasi halifelerine karşı harekete geçmeye sevketti. Çünkü onların inançlarına göre bu halifeler zâlim olup adâlete riâyet etmedikleri için halifeliğin şartlarına uygun değillerdi.

Havâriç'in ik hareketlerinin yalnız siyasî olduğu görülür. Fakat Abdülmelik bin Mervân zamanından itibaren siyasî öğretimlerini ilâhiyâttan olan meselelerle karıştırmışlardır. Bu hususta en ileri gidenleri Ezârika adını taşıyan Nafi bin Ezrak'ın etbaı oaln fırkadır. Havâriç'in dinî husustaki hükümlerinin en önemlisi namaz, oruç, doğruluk ve adâlet gibi dini emirlerin imanın bir cüzü olmasıdır. İman yalnız itikattan ibaret değildir, bir kimse yalnız Allah ve Resûlüne inanmakla yetinip farzları yerine getirmez ve büyük günahlar işler ise o kâfirdir, dediler.

Havâriç bir birlik teşkil etmiyorlardı. Onlara Arabın göçebe tabiatı galipti. Pek çabuk ihtilâfa kapılarak türlü bayraklar altında

---

(158) Şehristân.i 1 161

topanırlar ve birbirini vururlardı. Havâriç bir kuvvet olarak bir araya toplanmış olsa idi Emeviler devleti için son derece tehlikeli olurlardı. Havâriç birleşip bir arada toplanmadıkları için bütün bu dağınık kuvvetler arasında müşterek olan öğretimlerin neden ibâret olduğunu anlatacak bir durumda değiliz. Ancak yukarıda anlattığımız halifelik hakkındaki nazariye ile amelin imandan bir cüz olduğu nazariyesi bundan müstesnadır. Hatta bu iki nazariyenin dahi aralarında müşterek bir akîde olduğunu ihtiyatla kaydederiz. Çünkü onlardan bazıları imama ve halifeye ihtiyaç olmadığı fikrindedir. İnsanlar Alah'ın kitabı ile amel etmekle mükelleftirler, derler. Onlardan bazılarının bunu (Hüküm yalnız Allah'a aittir.) ibaresinden anlamakta oldukları görülmektedir. Bunda da Hz. Ali'nin bu ibâreyi işittiği zaman söylediği şu sözleri delil olarak anılabilir. «Doğru, hüküm yalnız Alah'a aittir.» Fakat doğru olan bu sözden batıl mana murad edilmektedir, doğru hüküm ancak Allah'a aittir, fakat bunlar. «Emirlik yalnız Allah'a aittir» diyorlar, ister iyi ister kötü olsun insanlar için bir Emir zarûrîdir, onun emri altında mü'minler amel eder, kâfirler onun emirliğinden faydalanır, Allah o Emirliği belirli müddete eriştirir, bu emir sâyesinde genimet malları toplanır ve düşmanla savaşılır, onun sayesinde yollarda emniyet temin olunur, zayıf kendinden kuvvetli olan adamdan hakkını alır, iyi insanlar istirahat eder, azgının kötülüğünden insanlar kurtulur.» İbn Ebî Hadît diyor: «Havariç, ilk çıkışları sırasında bu sözü söylüyorlar, İmama ihtiyaç olmadığını ileri sürüyorlardı. Sonra onlar Rasip oğullarından Abdullah bin Vehb'i Emirliğe seçtiler ve bu fikirlerinden döndüler» (159).

Her halde Havâriç'in çoğunluğu yukarıda anlattığımız iki nazariye etrafında birleşmişlerdi. Havâriç yirmi kadar fırkaya bölündüler. Her fırkanın diğerine muhâlif olan öğretimleri vardır. Bu küçük eser bunların hepsinden bahsetmeye müsait değildir (160). Biz ancak en meşhuru olan Ezârika'dan bahsedeceğiz. Bunlar, Nâfi' bin Ezrak'ın etbâından idiler. Nâfi' bunların en büyük fakihlerindendir.

---

(159) Cilt, 1 : 215.
(160) Şehristâni'nin Milel ve Nihal'i ile Eş'arî'nin Makâlât'ül-İslâmiyye adlı eserlerine bak.

Nâfi' kendilerinden başka bütün müslümanları kâfir sayar. O: «Mü'min olan etbâının, başkaları ezan okuyup namaza çağırdıklarında onlarla namaz kılmaları, kestikleri hayvanın etlerini yemeleri ve onların kızları ile evlenmeleri câiz değidir. Havâriç onarın malına, onlar da Havâriç'e varis olmazlar.» derdi. Nâfi'a göre diğer müslümanlar arap kâfirleri ve putlara tapan gibidirler, bunlardan ancak müslüman olmaları istenir islâmiyeti kabul etmedikleri takdirde öldürülürler. Onların memleketleri de küfür diyarıdır. Dâri harp (üzerine saldırılarak savaşılan memleket)tir. Onların çocuklarını ve ailelerini öldürmek câizdir, onlarla takıyye etmek caiz değidir. Çünkü Allah'u Teâlâ Kur'an-ı Kerimde:

«إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً ﴿﴾»

«Onlardan bir fırka adamlardan, Alah'dan korkar gibi korkarlar. Hatta daha şiddetli bir korku ile korkarlar.» (4: 78) Nâfi' kendisine muhâlefet edenlere zulümü câiz görür, kudretleri dahilinde olup da savaşa gitmeden evlerinde kalanları kendi mezhebinde Iselerde kâfir sayardı.

Havâriç fırkalarından biri de Necedât'tır. Bunlar Necd bin Âmir'in etbâındandırlar. Bunların öğretimlerini en önemlisi ve onları başka havâriç partilerinden ayıran öğretim: «İçtihat ve fikir sarfettikten sonra yanılan adam mazurdur» ve «Din iki şeyden ibarettir: Biri Allah'ı, diğeri Peygamberini tanımaktır. Bu iki hususlar dışında Helâl'i haram, haramı helâl içtihâd edenler mazurdurlar», der ve yalanın günahını zinâ ve içkiden daha üstün görürler. Nâfi' ile Necede arasında mezhebin başlıca kaideleri hakkında uzun süren münakaşalar cereyan etmiştir. [161]

Havariç'in en büyük fırkalarından biri de İbâziyye'lerdir. Bunlar başkanları olan Abdulah bin İbâz'a nisbetle bu adı almışlardır. Abdulah Temîm kabilesindendir. Etbâı Batı Afrika'da ve başka yerde kendi mevcûdiyetlerini muhâfaza etmektedirler. İbâziyye'ler kendilerine muhâlif olanlara Ezârika'lar gibi bakmazlar. Onlar ile evlenmeyi câiz görürler. Diğer fırkalardan mirâs alıp verirler. Bunlar daha

---

(161) Geniş bilgi için bak. Müberrid'in El-Kâmil adlı eserinin ikinci cildi ile İbni Ebî Hadîd'in Nehcü'l-Belâğa şerhi Cilt. 1, Sh. 382

ziyâde müsâlemete meyleden bir zihniyettedirler. Onlar başkalarını mezhebe davet edip mezhebin doğruluğunu delil ve hüccetle isbât ve savaş ilan etmeden önce öldürmek, hile yolile esir etmek doğru olmadığı fikrindedirler. Abdullah bin İbâz hicretin ikinci asrının yarısında zuhûr etti. Etbâı ekseriyetle halife ile müsâlemet üzere yaşadı.

Havâriç fırkalarından biri de sufriye'lerdir. Bunlar Ziyâd bin Enfer'in etbaıdırlar. Bunlar öğretimleri cihetinde Ezarika'dan çok farklı değildirler.

Ezârika, Necedât, İbâziyye ve Sufriyeden ibaret olan dört fırka Havâriç fırkalarının en meşhurları ve eserlerde en çok anılanlardır.

Havâriç İbn Abbas'ın kölesi İkrime ile sahâbelerden Enes bin Mâlik'in kendi mezheplerinde olduklarını söylerler. Basra'lı Hasan, Hz. Ali'nin hakeme mürâcaatı kabul etmekle yanıldığını söylediği için bu cihetten fikri Havariç düşüncesine uygun idi. Fakat onların mezhebini kabul etmemişti. Hasan'ı Basrî bir yere oturduğunda yerine tamamile yerleştikten sonra Hz. Osman için, Allah'tan üç defa magfiret diler, Hz. Osman'ı öldürenlere üç defa lânet okur ve bundan sonra, Hz. Osman'ı öldürenlere lanet okumadığımız takdirde bize lânet okunur, derdi. Bundan sonra Hz. Ali'yi anar ve, Mü'minler Emiri Hz. Ali (Alah rahmet etsin) hakeme mürâcaatı kabul edinciye kadar yardıma nâil olur ve zafer kazanırdı. Hak senin tarafında idi. neden dolayı hakeme mürâcaatı kabul ettin? neden dolayı -baban seni kaybetmiş olsun- şecâatle ileriye doğru yürümedin, halbuki sen hak üzere idin, derdi. (163).

Havâriç'le savaşan mûhellep bin Sufre Havâriç'in şiddetli olan kuvvetini zayıflatmak ve kendi askerini kuvvetlendirmek maksadile Havâriç aleyhinde hadisler uydurur ve, savaş aldatmaktan ibârettir, derdi. Ezd'den bir adam Mühelleb'in çıktığını gördüğü zaman. «Yanlış yol üzere gitti» derdi. Bunlardan biri Mühelleb hakkında şu beyti söylemiştir.

أَنْتَ الْفَتَى كُلَّ الْفَتَى ۞ لَوْ كُنْتَ تَصْدُقُ مَا تَقُولُ ۞

(163) El-Kâmil, 2 136

«Sözünde doğru olaydın sen bütün yiğitlerde mevcut meziyetleri toplamış tam bir genç olurdun.» ([164])

Havariç'i zemmedip söylenen hadislerin tarih ve edebiyat kitaplarını doldurmuş olmasının sır ve sebebi işte bu olsa gerektir.

* * *

Havâriç mezhebini ilk olarak kabul edenlerin çoğu göçebe araplar idi. Köle ve azatlılardan hilâfet hakkında demokratik fikirlerini beğenerek onlarla birleşenler de olmuştu. Bu, demokratik fikir bildiğin gibi halifenin Kureyş'ten olması şart olmadığı gibi Araptan da olması şart değildir. Havâriç, halifelik hakkındaki fikirleri ile Şuûbiye (araplara karşı ve arapları alçaltmağa kendi kavimerini yükseltmeğe çalışan arap kavminden olmayan milliyetçi) lerdendirler. Bununla beraber azatlılardan onlara az kimseler iltihak etmiştir. Bunun sebebi, Havâriç'in çoğunun kabile asabiyeti ve taassubu çok kuvvetli olan göçebe araplardan olup, azatlıları hakir görmeleri ve onlarla alay etmeleridir. İbn Ebi'l-Hadît, azatlılardan birinin Havâriç'ten bir kadınla evlenmek istediğini duyduğu zaman kabilesi, kadına sen bizi maskara ve rüsvâ ettin, dediklerini nakleder. Eğer bu kabile taassubu olmayaydı. Azatlılardan çok adam onlarla birleşmiş olurdu.

Havâriç tarihini gözden geçirenler, onlarda açık husûsiyetler görür ki, en önemlileri şunlardır:

1) İbâdette kendini zorlamak ve İbâdete dalmaktır. Şehirsitânî onları oruç ve namaz ehli diye tavsif eder. Müberrid: «Havâriç'in bütün sınıfları yalandan, açık günah ve suçlardan çekinirler.» der. Ziyad onlardan birisi öldürmüştü. Sonra öldürülen adamın azadlı kölesini çağırdı. Ondan onun halini anlatmasını istedi. Köle: «Ben ona hiç bir vakit gündüzleri yemek takdîm etmedim, gece hiç bir vakit onun için yatak yaymadım» diye onun halini anlattı.

Hz. Ali (R.A.), Abdullah bin Abbas'ı Havâriç'ten Nehrevân olayında hazır olanlarının yanına gönderdiğinde Abdullah: Uzun secdelerinden dolayı alınlarının yaralanmış ve devenin yere çöktüğü zaman yere dokunduğu oylukları gibi ellerinin de ezilmiş oduğunu

---

(164) İbni Ebî Hadîd, 1 386

gördü. Sırtlarındaki elbiseleri yıkanmış bir halde idiler. Bunları en iyi tarif eden Hâvâriç'den Ebû Hamza olsa gerektir. O arkadaşlarını şöyle tavsif eder: «Bunlar genç adamlar olup gençliklerine rağmen orta yaşlılar gibi idiler, gözlerini her kötülüğe kapamışlardır, kötülüğe karşı ayakları ağırdan alır, ibâdet onları arıklatmıştır. Uykusuzluk onları kuvvetten düşürmüştür. Gece vakti Kur'an cüzlerine belleri bükülmüş olduğu halde Allah'u Têâlâ onları gördü. Cenneti hatırlatan bir âyete rast geldiklerinde, cennete heveslerinden ağlarlardı. Cehennemi hatırlatan âyetleri okudukları zaman cehennemin ateşinin alevi kulaklarının dibinde uğulduyormuş gibi bağırarak ağlarlardı. Gecenin ağırlığı gündüze yüklendiği ve bitiştiği gibi yorgunluk ve ağırlıkları birbirine ekleşirdi. Yer; dizlerini, ellerini burunlarını ve alınlarını yemiştir. Bunlar Alah katında bunu az gördüler, okların yukarıdan indiğini, süngülerin kendilerine doğru dikildiğini ve kılıçların kınlarından çıkarıldığın gördükleri ve asker alaylarının gök gürültüsü gibi gürültüler çıkardıklarını ve şimşek çaktıklarını gördükleri zaman asker bölüklerinin böylece kendilerini korkutmasını Allah'ın tehdîdi önünde bunların hepsini istihfâf ile karşılardı. Aralarından bir genç şecâatle ilerleyip iki ayağı atının boynu üzerine kaydığı, yüzünün güzellikeri kana boyandığı, yer yüzünün yırtıcı hayvanları çabuk yetiştiği, göğün kuşları çabuk indiği Allah'dan korkarak ağlayan nice gözleri kuşlar gagalıyarak götürdüğü, ne kadar çok avuçlar bileklerden ayrıldığı görülür ki bunların sâhibi gece yarılarında bunlara dayanarak Allah'a secde ediyordu.» Bunlar fikir ve görüşlerinde çok ileri gittiler, büyük ve bazen de küçük günahları irtikâp edeni kâfir saydılar. İmamları küçük bir hatâ işlediği zaman ona isyân edip üzerlerine yürüdüler. Bunlardan bir çoğu kendi mezheplerinde olmayan müslümanlara şiddetli bir tenkit gözü ile bakarak onları kâfirlerden saydılar. Hata onlara kâfirlerden de daha şiddetli muâmele ettiler. Rivayete göre mûtezilelerin başkanı olan Vâsıl bin Atâ Havâriç'in eline düşmüştü. O kendini, himâye talebeden bir müşrik olduğunu söyledi. O bu iddiâsının mü'minim demesinden ziyâde kendini kurtarmağa yarayacağını anlamıştı. Bu iddiâsı hakikaten de onu kurtardı. Kendilerine muhâlif inançta olan müslümanlara karşı o kadar şiddetle muâmelede bulundular ki onlardan bir çoklarına hal-

ta memedeki çocuklara ve ihtiyârlara bile acımıyorlardı. Onlar, muhâliflerinin: «Hz. Ali hakeme razı olmakla yanıldı, Hz. Osman yaptığı işlerinde hatâ etti» demeleri ile kanaat etmiyorlar, onları ve onlara yardım edenleri kâfir saymalarını istiyorlardı. Abdullah bin Zübeyr'den babasından yüz çevirmesini istediler. Ömer bin Abdülaziz'in adâleti ve siyretinin güzelliği ile kanâat etmediler. Kendilerinin yüz çevirdiklerinden onun da uzaklaşmasını ve emevilerden olan seleflerine lânet okumasını istediler. Onların bu şiddetle davranmaları ve muhaliflerinin kanlarını akıtmak hususunda ileri gitmeleri onların hareketlerini daha çirkin göstermeye sebep olmuştur.

2) Akîdelerine ihlâsla bağlandı ve bu uğurda savaştılar. Bundan dolayı insanların en hayırlılarından bazıları onlara şefkat ve merahmet gözü ie bakmışlar, Hz. Ali bin Ebû Talib'in hayatının son günlerinde: «Benden sonra Havâriç'le savaşmayın, hakikati talebedip yanılan adamın hali bâtılı talebedip de ona nâil olanın haline benzemez.» demiş olduğu rivâyet edilmektedir. Hz. Ali, Havâriç hakkında: «Onlar, gerçeği arayıp inandıkları akidelerini savunmak için savaşıyorlar fakat yanılmışlardır. Muâviye'ye gelince o hak ve hakikati talep etmeyip bâtılı talep ve bâtılı müdafaa ediyor ve buna da ermiştir.» dedi. Ömer bin Abdülaziz Havâriç'ten birine: «Sizin dünya için değil, ahiret için yola çıktığınızı biliyorum fakat yolunu yanıldınız.» demiştir.

İmanlarının kuvveti onları her fırsattan faydalanarak aşikâr bir sûrette mezheplerine davete sevketmiştir. Onlar Emevi halifelerine elçiler gönderiyorlar, mezhepleri uğrunda her türlü kurban vermekte fedâiliklerden çekinmiyorlardı. Tarihleri benzerine az rastlanan kahramanlıklarla doludur. El İkdü'l-Ferîd sahibi diyor ki: «Fırkalar arasında Havâriç derecesinde basîretlisi, içtihâtlısı ve kendilerini ölüme arzedeni yoktur, bunlar süngülenip, süngü kendilerini tamamile deldiği halde yine kendilerini deldiği halde yine kendilerini öldüren adama doğru yürüyerek: «Allah senden razı olsun diye Allah'ın nezdine senden önce gitmeye acele ettim» derdi. Muâviye, Havâriç'den birinin babasını savaştan vaz geçsin diye vaaz ve nasihat etmek üzere oğlunun yanına göndermişti. Babası vaaz etti ise de, vaazını kabul etmedi. Babası ısrarla onu bu fikrinden vaz geçmeğe çağırdı ve: «Ey oğlum! görüp merhamet edesin diye yanına oğlunu getireceğim dedi-

ğinde oğlu: Ey baba Allah'ın adını anarak delinerek ve süngülenerek süngülerin oynak yerleri üzerinde çalkalanmamı oğlumdan ziyade arzu etmekte olduğuma yemin ederim.» diye mukabelede bulundu. Havâriç'den her hangi biri, kamçı ile bile şiddetli bir sûrette savaşırdı. Kâb diyor «Harûriyyenin, yani Havâriç'in saldırışı başkasının saldırışından on defa kuvvetlidir. İbni Ziyâd Eslem bin Eslem bin Zur'ayı Havâriç'den bir kitleye karşı iki bin askerle göndermişti. Havârç'den Ebû Bilâl kırk arkadaşı ile İbni Ziyâd'ın askerini yendi. İbni Ziyâd, Eslem'e: «Yazıklar olsun sana, iki bin askerle harekete geçiyor, kırk tane adama yeniliyorsun.» dedi. Eslem pazara çıktığında veyahut çocuklar yanından geçtiğinde: «Ebû Bilâl arkanda!» diye sesleniyorlardı. Meselâ Ebûl - Fereç, Egâni de Havâriç'ten Ümmü Hekim adında bir kadının Katarî bin Fücâ ile beraber savaşa iştirak ettiğini söyler. Kadın en bahadır adamlardan ve en güzel kadınlardan ve dinine en ziyade bağlı olanlardan idi. Havâriç'den bir takımları onunla evlenmek istedi iseler de red cevâbı verdi, kabul etmedi. Savaş alanında onu görenler onun şu beyitleri okuyarak saldırdığını söylerler

أَحْمِلُ رَأْساً قَدْ سَئِمْتُ حَمْلَهُ ۞ وَقَدْ مَلِلْتُ دَهْنَهُ وَغَسْلَهُ ۞
أَلاَ فَتًى يَحْمِلُ عَنِّي ثِقْلَهُ ۞

«Taşımaktan usandığım bir baş taşıyorum, ben onu yağlamaktan ve yıkamaktan usandım. onu ağırlığını benden kaldıracak bir yiğit yok mudur?»

Dinde salâbet, akîdede ihlas, eşine az tesadüf edilen kahramanlık ve buna eklenen hâlis Araplık, Havâriç tarafından ayrı bir edebiyât yaratılmasında bir âmil oldu. Bu edebiyat şiir ve nesirde bütün kuvveti ile temâyüz eder. Kelimeleri seçerek kalıplaştırmak ve üslûptaki fesâhatleri ile ayrılırlar. Ubeydullah bin Ziyâd ısrarla Havâriç'i hapsetti. Onları öldürdü. Onlar hakkında ne söyledi iseler dinlemedi ve: «Parlayıp zuhûr etmeden önce ben nifâkı damarından koparacağım, bunların sözleri kalbe tesir cihetindenden ateş böceğinin ateşe atılmasından daha çabuktur.» diye mukabelde bulundu. Havâriç'den biri Abdülmelik bin Mervân'ın huzuruna getirildi. Abdülmelik onu mezhebinden dönmeye çağırdı. Tekrar ısrar ettiğinde bu adam birin-

ci defa söylediğin, ikinci defa söylemekten seni müstağni kılmalı idi. Şimdiye kadar sen söyledin, ben dinledim. Şimdi ben söyleyeceğim sen dinle dedi. Abdülmelik seni dinliyorum deyince, adam; Havâriç'e mahsus sözleri izâh etmek, fasîh bir dil ve açık tâbirler ve anlaşılması kolay olan manalarla mezhebini tarif edip süslü göstermeye başladı. Abdülmelik sözlerini işittiğinde : «Az kalsın hatırıma cennet onlar için yaratılmıştır ve ben bu gaye için savaşmağa onlardan daha az müstahâkım deyecek dereceye geldim.» dedi. Havâriç'den Ebû Hamza, Katari bin Füca'a gibi bir takım meşhur hatipler ve İmran bin Hittan ve Tırimmah gibi ileri gelen şâirler yetişmiştir Lugat ve edebiyat alânında yetişen en meşhur bilginleri Ebû Ubeyde Muammer bin Müsenna'dır. O, lugat edebiyat, nahiv ile araplara dair olan haberleri, ve meşhur olayları bilmek cihetinden Basra'lıların en geniş bilgi sahibi olanı idi. O; Abbasi'ler devletinin ilk günlerinde en çok eser veren bir yazardır. Onun iki yüz kadar eser yazmış olduğu rivâyet edilmektedir. O; Havâriç mezhebini kabul eden ve sayıları az olan azatlılardan biridir. O; aslen Farslı bir yahudi ailesindendir. Araplardan hoşlanmaz, onların ayıp ve eksikliklerini açıklayan eserler yazardı. Burası Havâriç edebiyatını onların seçme şiirlerini ve edebiyât alanında kendilerini diğerlerinden ayıran husûsiyetleri anlatmak yeri değildir. Bunu eserimizin edebiyata tahsis ettiğimiz bölümünde inşaallah, anlatacağız.

İKİNCİ KISIM

ŞİÎLER

Şiîlerin ilk nüvesini, Peygamber Efendimiz öldükten sonra Peygamber ailesine mensup olanların peygambere halef olmak haklarıdır, diyenler teşkil etmiştir. Peygamber ailesi halifeliğe müstahaktır. Bundan başka Abbas her ne kadar Fedek toprağına varis olmak cihetinden Hz. Ali'den daha müstahak olduğu hakkında Hz. Ali ile çekişmiş ise de halifeliğe Hz. Ali'den daha az müstahak olduğunu kabul ederek Hz. Ali ile çekişmiş değildir. (166)

Tarihin anlattığı gibi Hz. Ali'yi bîate çağırmanın sebebi pek basittir. Halifenin kim ve kimlerden olacağı hakkında nass (âyet ve hadis) yoktur, Peygamber bunu müslümanların fikir ve reylerine bırakmıştır. Ensar kendilerinin halifeliğe daha ziyâde müstahak olduklarını düşünmüşler, mühâcriler de böyle. Hz. Ali taraftarları ise halifeliğin manevî bir mirâs olduğunu, Peygamberin malı mîrâs olarak bölünecek mallardan olduğunu taktirde onun mal ve servetine akrabası müstahak olduğu gibi mânevî mîrâsının da böyle olması gerekir, dediler. Halbuki Peygamberin Hz. Ali'ye kendine halef tayin etmiş olduğu hakkında sahih bir rivayet yoktur. Hz. Ali'nin halifeliğe müstahak olduğuna dair nass varid olmuş olsaydı

---

(166) Gerçi Râvendî'ler, Hilâfet, Abbas ve Onun evladının hakkı olduğuna dâir bir nas uydurmuşlar fakat bu nas, Abbas'ın hayâtında değil, Mansur zamanında şâyi olmuştur.

Ensâr'da Muhâcirler de fikirlerinde isrâr etmeden Hz. Ali'ye bîat ederlerdi. Bundan başka elimizdeki tarihler Hz. Ali'nin bir takım özür ve bahanelerle bir müddet geçte kalsa Hz. Ebû Bekir'e bîat etmiş olduğunu göstermektedir. Hz. Ömer ve Hz. Osman'a da bu yolda bîat etmiştir. Bu hususta doğru olan şey, Hz. Ali kendisinin ve ailesinin ağacın meyvası ve Kureyş'in de ağaç hükmünde olup meyvanın ağaçtan daha hayırlı olduğunu beyan edip kendinin halifeliğe müstahak olduğunu isbât etmek istemesidir. Buhârî'nin İbni Abbas'-dan rivâyetine göre: Resûl-i Ekrem ölümüne sebep olan hastalığa tutulduğunda, Hz. Ali Peygamberin yanından çıktı, halk ondan: Ey Hasan'ın babası! Resûl-i Ekrem nasıl sabahladı? diye sorduklarında Hz. Ali: Allah'a hamd olsun bu sabah oldukca iyidir, dedi. Bunun üzerine Abbas Hz. Ali'nin elinden tuttu ve: Yemin ederek üç günden sonra riyâsete geçeceksin, ben Peygamberin bu hastalığından öleceğini zannediyorum, çünkü Abdülmuttalip oğullarının ölecekleri zaman yüzlerinin nasıl olduğunu biliyorum, sen bizi Peygamberin huzuruna götür de kendisine kimin halef olacağını soralım. Biz halef olacak isek anlayalım, başkasına ait ise, söyliyelim de bize vasiyet etsin, dedi. Hz. Ali «Sorduğumuz takdirde menfî cevap alırsak halkın bir daha bizi seçmiyeceklerini düşünsene! Vallahi bunu sormam.» dedi.

Sahâbelerden bir kitle Hz. Ali'nin; Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve başkalarından efdâl olduğuna kânî idi. Ammar, Ebû Zerr, Selmân-ı Farisî, Câbir bin Abdulah, Abbas ve oğullarının, Übey bin Kâ'b Huzeyfe ve başka bir çoklarının bu fikirde oldukları rivâyet edilmektedir.

Bu asırdan sonra fikirlerin başka bir şekil aldığı görülmektedir. Hz. Ali taraftarı, «İmâmet ümmetin fikir ve reyine bırakılacak olan umumî maslahatlardan değil ki, imam onlar tarafından tayin edilsin. İmâmet dinin esâsı ve islâmiyetin istinadgâhıdır, Peygamberin bunu ihmâl edip ümmete tefvîz etmesi câiz değildir, Peygamberin ümmetine imam tayin etmesi vaciptir ki bu taktirde imam büyük ve küçük günahlardan sakınan (masum) bir zat olur, Hz. Ali (R.A.) y: Peygamber kendisi tayin etmiştir, dediler ve, Nassları (âyet ve hadisleri) kendi görüşlerine, mezheplerine göre tevil ettiler. Bu ha-

dislerin çoğu ya, mevzû - uydurma, ya rivâyet yolları cerhedilmiş ve yahut onların fâsid olan tevilerinden uzaktır.» [168]

İşte bunun bir sonucu olarak vâsîlik fikri doğmuş ve Hz. Ali'ye vâsî adı verilmiştir. Şiîler Peygamberin halîfeliği Hz. Ali'ye vasiyet etmiş olduğunu ve bundan dolayı Hz. Ali'nin Resûl-i Ekremin vâsîsi olduğunu söylerler. Hz. Ali de kendisinden sonra kimin halife olacağını vasiyet etmiş ve her imam kendisinden önceki imamın vâsîsi'dir. Böylece vâsî kelimesi şiîler arasında yayılmış ve kullanılmıştır. Bedir savaşına katılan Ebû Heysem'in şu şiiri söylediği rivâyet edilmektedir:

كُنَّا شِعَارُ نَبِيِّنَا وَدِثَارُهُ ۞ يَفْدِيهِ مِنَّا الرُّوحُ وَالْأَبْصَارُ ۞
إِنَّ الْوَصِيَّ إِمَامُنَا وَوَلِيُّنَا ۞ بَرِحَ الْخَفَاءُ وَبَاحَتِ الْأَسْرَارُ ۞

«Biz peygamberin iç ve dış giyimi idik. Biz onun uğrunda canlarımızı ve gözlerimizi fedâ ediyorduk. Vâsî bizim imâmımız ve velîmizdir. Belirsiz olan şey belli oldu ve sırlar açığa çıktı.»

Cemel olayı esnasında Hz. Aişe ordusundan bir gencin meydana çıkarak şu beyitleri söylediği rivâyet edilmektedir.

نَحْنُ بَنُو ضَبَّةَ أَعْدَاءُ عَلِيّ ۞ ذَاكَ الَّذِي يُعْرَفُ قِدْمًا بِالْوَصِيّ ۞
وَفَارِسُ الْخَيْلِ عَلَى عَهْدِ النَّبِيّ ۞ مَا أَنَا عَنْ فَضْلِ عَلِيٍّ بِالْعَمِي
لَكِنَّنِي أَنْعِي ابْنَ عَفَّانَ التَّقِيّ ۞ إِنَّ الْوَلِيَّ طَالِبُ ثَأْرِ الْوَلِيّ ۞

«Biz Zabbe oğulları eskiden vasî ve Peygamber zamanında süvârilerin arslanı diye tanınmış olan Hz. Ali'nin düşmanlarıyız. Ben Hz. Ali'nin fazîlet ve meziyetlerini bilmez değilim. Fakat Allah'dan korkan İbn Affan'ın ölümünü haber aldım. Dost dostun öcünü talep ettiğini bildiriyorum.»

Bu beytlerin nisbet edilen şahıslar tarafından söylendiği şüpheli ise de vasî tabirinin Hz. Ali'ye ıtlâkı şâyi olduğunu anlatmak için bunları buraya aldık.

---

(168) Mukaddime, İbni Haldun

Bu görüşleri, şiîleri bazı inançlara götürdü. Bunlardan biri: Hz. Ali ve ondan sonra gelen imamların günahlardan ve hatâlardan masum olduklarına inanmalarıdır. İmamlar ancak doğru ve isâbetli işler işlerler. Hz. Ali'nin bütün sahâbelerden, hattâ Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'den dahi yüksek derecede olması da bu inançlarından biridir. Şiîlerin mûtedil fikirlilerinden sayılan İbni Ebi'l-Hadîd'in Hz. Ali hakkındaki sözlerini bir örnek olarak anlatabiliriz. Diyor ki «Mutedil yola girmiş olan bizim ashâbımız Hz. Ali'nin ahirette bütün mahlûkların en fazîletlisi, cennette dereces en yüksek olanı, dünyada da bütün mahlûkların en faziletlisi, husûsiyetleri, meziyet ve menkıbeleri en çok olanı, ona düşmanlık eden, onunla savaşan ve onu darıltan adamın da Allah'ın düşmanı olup kâfirler ve münâfıklarla cehennem azabına çarptırılacağı, inancındadırlar. Ancak tevbe edip onu dost tanıyan ve onu severek ölenler bundan müstesnâdır. Hz. Ali'den önce diğerlerini imâmet makamına geçiren Muhâcir ve Ensâr'ın en meziyet sahibi olanlarına gelince; Hz. Ali onlara karşı kılıç kullanmamış ve kendine bîate çağırmamış olduğu halde Hz. Ali onların imâmetlerini inkâr etmiş ve onlara darılmış ise, biz onların helâk olmuş insanlar olduklarına inanıyoruz. Hz. Ali'nin onlara darılması Peygamber (S.A) in darılması gibidir. Çünkü Peygamberin Hz. Ali hakkında şu hadisi söylediği sâbittir

حَرْبُكَ حَرْبِي، وَسِلْمُكَ سِلْمِي

«Seninle savaşmak benimle savaşmak seninle anlaşmak, benimle anlaşmak gibidir.» ve: اَللّٰهُمَّ وَالِ مَنْ وَالَاهُ، وَعَادِ مَنْ عَادَاهُ

«Allah'ım! Ali'yi dost edineni dost, ona düşmanlık edeni düşman say!»

ve: لَا يُحِبُّكَ إِلَّا مُؤْمِنٌ، وَلَا يَبْغَضُكَ إِلَّا مُنَافِقٌ

«Seni ancak mü'minler sever, sana yalnız münâfıklar buğzeder.» Fakat Hz. Ali onların imâmetine râzı olmuş, onlara bîat etmiş ve arkalarında namaz kılmış... olduğunu bildiğimiz için ona muhâlefet edip başka bir şekilde hareket edecek değiliz, onu Muâviye'den yüz çevirdiğini bildiğimiz için biz de Muâviye'den yüz çevirdik, ona lânet okuduğundan biz de onu tel'in ettik. Aralarında Amr bin El - Âs

oğlu Abdullah ve başkaları bulunduğu halde Hz. Ali Şam ahâlisinin dalâlette oldukarına hükmettiğinden biz de onların sapıklığı ile hükmettik. Kısası, bize göre Peygamberlik rütbesi hâriç Peygamberle arasında müşterek olan bütün meziyetleri Hz. Ali'ye istinât ediyoruz. Hz. Ali'nin onlara taan ettiği sâbit olmayan sahabelerin ulularına taan etmiyor, Hz Ali (R.A.) onlara nasıl muâmele etti ise biz de o tarzda muâmele ediyoruz.» (169)

Şiîlerin, Hz. Ali'nin Efdaliyetine kâil olmaları; Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Hz. Osman'a bîat olunduğu zaman sahâbelerin iş ve muâmelelerini gözden geçirmelerini mûcip oldu. Bunlar arasında koyu şiîler olduğu gibi mûtedil şiîler de bulunuyordu. Bunlardan bir kısmı Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman yanıldılar demekle yetindi. Çünkü bu üç zât Hz. Ali'nin fazîletini ve kendilerinden hayırlı olduğunu bildikleri halde halifelik makamında kalmaya râzı omuşlardır. Bir kısmı pek ileri giderek bu üç halifenin ve onlara yardım edenlerin küfürlerine hükmetmişlerdir. Çünkü onlar Peygamberin vasiyeti olduğu halde Hz. Ali'nin vasîliğini inkâr edip hak sahibi olduğu halde halifeliğine mâni olmuşlardır. Bundan sonra şiîler mezheplerine uygun olarak tarihî olayları garip bir şekilde tevile koyulmuşlardır. Bunların bir örneğini vereyim. Şiîler Peygamber (S.A.), öleceği zamanı bildiğinden. Hz. Ali için havayı temizlemek maksadile Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'i Üsâme Komutanlığında sevkedilen ordu ile beraber gönderdi. Maksadı sefere iştirâk etmeden Medine'de kalanların sükûnet ve kalp rahatlığı içinde Hz. Ali'ye bîat etmelerini temin etmekti. Hz. Ali'ye bîat edildikten sonra kendisinin ölüm haberini işittiklerinde Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in çekişerek halifeliği elde etmeye kalkışmaları uzak bir ihtimal idi... Fakat Resûl-i Ekremin bu plânı tahakkuk etmedi, O'nun sefer için ısrarlı teşvikleri karşısında Üsâme ordu ile beraber hareket etmek hususunda ağır davrandı. (169)

Koyu şiîler Hz. Ali hakkında onun Peygamberden sonra Allah'ın en hayırlı mahlûku ve masûm olmasıyle yetinmedi onu ilahlaştırdılar. Bir kısmı : «Ali'ye ilâhî bir parça hulûl edip Hz. Ali'nin teni ile birleşti, bundan dolayı Hz. Ali, gaybı bilir, büyük savaşlar ve olaylar hakkın-

(169) Şerhi Nehc'ül-Belâğa, 1 : 54

da ne söyledi ise doğru çıktı. Bu kuvvetle o kâfirlerle savaşır, zaferler kazanırdı. Bu ilâhî kuvvetle o Hayber kalesinin kapısını kopardı. Ali: Hayber kalesini cismânî ve gıda sayesinde hasıl olan kuvvetle koparmadı yani manevî kuvvetle koparmış olduğunu yeminle teyid eylerim.» dediler. ([170]). Bunlar Hz. Ali'nin bazan zuhûr edeceğini gök gürlemesinin onun sesi, şimşeğin ise gülümsemesi olduğunu söyler. Hz. Ali'yi ilâh sayanlar onu ilâh saymakta bir takım mezheplere ayrıldılar ve garip sözler söylediler ki burada bu sözleri uzatmakta bir fayda yoktur. Rivâyete göre ilk önce Hz. Ali'yi ilâh edinmeye çağıran yahudilerden Abdullah bin Sebe (171) olmuş ve olay, Hz. Ali'nin sağlığında vukûa gelmiştir. Yukarıda İbn Sebe'nin hal tercümesinden bir parça nakletmiştik. Ebû Zeri Gifârî'yi iştirakiyye'ye davete sevkeden de odur. Şehirleri Hz. Osman'a karşı ayaklandıran da o idi. Bu defa da Hz. Ali'yi tanrı yapmıştır. Hal tercümesinden anlaşıldığına göre, İbn Sebe İslâmiyeti yıkmak için bir takım öğretimler uydurmuştur. Öğretimlerini yaymak üzere gizli bir cemiyet kurmuş, maksadına saklanacağı bir perde edinmiştir. İslâmiyeti kabul ettikten sonra Basra'ya geldi. Davetini orada yaydı. Nihâyet onu oradan kovdular. Oradan Kûfe'ye geldi. Oradan da sürüldü. Nihâyet Mısır'a geldi. Ahâlisinden bir kitle onun etrafında toplandı. En meşhur öğretimleri vasîlik ve ric'at fikrinden ibârettir. Vasiliğin neden ibâret olduğunu yukarıda anlattık. İbn Sebe Mısır ahalisini Osman'a karşı ayaklandırdığında sözünü Hz. Osman'ın, halifeliği Hz. Ali'den haksız olarak aldığına dayamış ve Hz. Hsman'a isnât ettiği ayıp ve kusurlarla fikrini kuvvetlendirmiştir. Ric'at yani dünyaya dönüş hakkında sözlerine, Muhammed geri dönecektir, diye başlamış ve: «İsâ'nın dünyaya dönmesini tasdîk edip de Muhammed'in dünyâya geri dönmesini yalanlıyanlara şaşarım» diye söyledikten sonra bilinemiyen bir sebeble sözü Hz. Ali'nin de dünyaya geri dönmesine intikal ettirmiştir. İbn Hazm, Hz. Ali öldürüldükten sonra İbn Sebe'nin: «Hz. Ali'nin dimağını bize bin defa getirir iseniz de öldüğüne inanacak değiliz. dünya zulüm ile dolduğu gibi dünyayı adaletle doldurmadan önce Hz. Ali ölecek değildir.» dediğini rivayet eder. İbn Sebe Ric'at —dün-

---

(170) Şehristânî, 1: 204

(171) Bazıları böyle bir adamın olmadığını söylerlerse de bu iddiları mesnetsizdir.

yaya geri dönüş— fikrini yahudilikten almıştır. Yahudilere göre Peygamber İlyas göğe çıkmış, O yakında dönecek, din ve kanunu iâde edecektir. İlk asırlarında hıristiyanlıkta da bu fikir doğmuştur. Şiîler arasında bu fikir imamların saklanması gizli kalması şeklini almıştır. İmâm-ı Mahfî imam- dönecek yer yüzünü adaletle dolduracaktır. Beklenilen mehdinin zuhuru fikri bundan doğmuştur.

Konuyu inceleyen adam: Kimse Muhammed (S.A.) in ulûhiyeti —tanrılığı— hakkında söz söylemediği halde Hz. Ali'nin ilâhlığına inanmaya sevkeden sebep hakkında hayrete düşmektedir. Halbuki Hz. Ali kendisi müslüman olup Muhammed (A.S.)e bağlanmış olduğunu söylemektedir. Bize kalırsa bunun sebebi Hz. Ali'nin taraftarlarının Hz. Ali hakkında bir çok mûcizeler ve gaybı bilmesi hakkında pek çok şeyler rivâyet etmeleridir. Şiîler; Hz. Ali'nin, olacak olan her şeyi bildiğini söylemiş ve onun ağzından Nehc'ül Belâğa'da dercedilen şu sözleri uydurmuşlardır: «Beni kaybetmeden önce benden sorunuz, nefsim kudreti altında bulunan Allah'a yemin ederim ki içinde bulunduğunuz şu zamandan ta kıyâmete kadar olacak şeylerden haber vereceğim. Yüz tanesi hidayete, yüz tanesi dalalete sevkeden cemaatin kimler olduğunu sorar iseniz, o cemâati haykırarak sürecek adamı, komutanını, sayısını, bu cemaâtin hayvanları çökecek ve yükleri indirilecek yerleri, bu cemaate mensup olanları kimin öldüreceğini ve onlardan kimlerin feci bir şekilde öleceklerini size bidireceğim...» Şiîlerin rivâyetine göre Hz. Ali, Hüseyin'in öldürüleceğini Kerbelâ olayını, Haccâc, Havâriç ve onların akibeti ne olacağını Emevileri ve onların devletini, Büveyh oğulları ve onların hâkimiyetini haber vermiştir. Abdullah bin Abbas'a halifeliğinin oğullarına intikal edeceğini söylemiştir. «Çünkü Abdullah bin Abbas'ın oğlu Ali doğduğunda Abdullah oğlunu Hz. Ali Bin Ebû Talib'in yanına çıkarmış, Hz. Ali çocuğu eline alarak ağzına tükürmüş, bir hurmayı çiğneyip çocuğun ağzına koymuş, bundan sonra çocuğu Abdullah'a sunmuş ve: «Al sana hükümdarların babası.» demiştir. (172) Bu ve buna benzer haberler şiîler arasında yayılmış ve az kalsın onun; olan ve ta kıyamete kadar olacak şeyleri bildiğini söyleyeceklerdi. Buna şiîlerin çoğunun Irak'ta yaşadıklarını ve türlü unsurlardan mürekkep

(172) El-Kâmil

olduklarını ve Irak'ın eskiden beri türlü din ve akîdelerin, garip mezheplerin kaynağı olduğunu buna ekle. İslâmiyetten önce orada mani, mazdek ve İbn Deysan din ve mezhepleri yayılmış ve hüküm sürmüştür ki sen bunu yukarıda okudun. Irak ahâlisinin bir kısmı hıristiyan, bir kısmı yahudi olup, onlar, Allah'ın insanlardan bazılarına hulûl ettiğine dair türlü mezheplerin sözlerini işitmişlerdir. Bu gibi sebeplerin her biri onlarda Hz. Ali'yi ilâh saymak fikrini doğurmuştür. Araplara gelince, onlar bu gibi sözlerden ve dini mezheplerden uzak, yaşayışları sâdedir, tabiî ve fıtrî halinde olan fikir ve akılları Muhammed (S.A.) i ilâh saymayı kabûle yanaşamaz. O Muhammed ki daima :

« إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ »

«Ben ancak siz gibi bir insanım. Bana vahy edildi ki, sizin ilâhınız birdir.» derdi.

Hz. Ali hakkındaki bu fikir ve inanç, Allah'ın birliği ve maddî olmaktan münezzeh olan varlığı hakkındaki İslâmiyetin sâde ve güzel olan öğretilerine ters düşer. Fakat bir hüsnü tâlih eseri olmak üzere bütün şiîler, belki de çoğu Hz. Ali hakkında bu sözleri söylemezler, bu sözler, gulât'ın (haddi aşanlardan küçük bir zümrenin) sözleridir.

Görüldüğü gibi Şiîlerin esas nazariyesi hilâfet veya onların deyimi ile imamlık hakkındadır. Bu nazariyeye göre Peygamber (S.A.) den sonra İmam Ali'dir. Hz. Ali'den sonra Allah tarafından tertip edildiği veçhile İmamlar silsilesi devam edip gider. İmamı kabul edip ona itaat etmek imanın bir cüz'üdür. Şiîlerin imam hakkındaki görüşleri Ehli Sünnetin görüşlerine uymaz. Ehli Sünnete göre halîfe veyahut imâm dîni muhafâza etmek hususunda şerîat sahibinin (Peygamberin) nâibidir. İmam; Halkı Allah'ın emirlerini yerine gteirmeğe sevk eder. İmam; kaza, hüküm idâre ve savaş işleri ve idaresinin başkanıdır. İmamın elinde teşri kuvveti yoktur. Ancak hakkında nass (âyet ve hadis) vârid olmayan hususlarda tefsir ve içtihat edebilir. Şiîlere göre, imamın başka anlamı vardır. Onlara göre İmam en büyük öğretmendir. Birinci İmam Peygamberin ilimlerine vâris olmuş

tur, İmam, âdi bir şahsiyet değildir, o insanların üstünde bir şahsiyettir. Çünkü İmam hatâ etmez, masumdur.

Burada iki türlü ilim var. Biri, ilmi zahir, diğeri ilmi batındır. Peygamber bu iki türlü ilmin her ikisini Hz. Ali'ye öğretmiştir. Hz. Ali Kur'an'ın zâhiri ve bâtınî olan manalarını bilirdi. Peygamber onu varlığın sırlarına ve gâibte saklanmış olan bütün şeylere vukuf kesbettirmiş idi. Hz. Ali'den sonra gelen her imam bu ilim hazinelerine vâris olur. Her İmam, halka anlıyacakları derecede bu sırları öğretir. Bundan dolayı İmam en büyük öğretmendir. İlim ve hadis ancak bu İmamlardan rivâyet edildiği taktirde insanlar buna inanırlar.

Şiîler kendi aralarında da imamlar ve onların silsilesi hakkında ayrı ayrı görüşlerdedirler. Bu ihtilâfları anmakla sözü uzatmıyalım. Şiî mezheplerinin en önemlisi Zeydiye ile İmâmiyelerdir. Zeydiyeler, Zeyd bin Hasan bin Ali bin Hüseyin bin Ali bin Ebû Talib'in etbâıdırlar. Bu mezhep Şiî mezheplerinin en mûtedili ve Ehli Sünnete en yakınıdır. Bunun sebebi mezhebin imamı olan Zeyd'in mûtezilenin reisi olan Vâsıl'dan onu bir çok öğretimlerini öğrenmesidir. Zeyd Efdal, yani en ziyade fazilet ve meziyet sahibi varken fazilette ondan aşağı derecede olanın imâmetini câiz görür. Hz. Ali Bin Ebû Talib, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in her ikisinden fâzıl idi. Bununla berabr Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in imâmeti sahihtir. Zeydiyye'lerin imam hakkındaki görüşleri mûtedildir. Bunlara göre imam hakkında nass varid olmamış, imamların tâyini için vahy inmemiştir. Hz. Ali'nin Fatıma'dan doğmuş olan; âlim, zâhid, bahâdır, cömert ve hak için savaşmağa muktedir olan her oğlu hakkını talep edip meydana çıkarsa onun imam olması sahihtir. Bunlara göre İmam olabilmenin şartı halifeliği iddia edip emirlere ve sultanlara karşı harekete geçmektir. Bundan dolayı Zeydiyye'lere göre İmâmet amelîdir. İmamiyelerin Mahfî, gizli imam tanıdıkları gibi, Selbi değildir. Zeydiyyeler, imamlara nisbet edilen hurâfelere ve halifeliğin Allah'ın bir parçası olmasına inanmazlar. Zeyd, Emevi halifelerinden Hişam bin Abdülmelik'e karşı harekete geçmiş. 121 hicride asılarak öldürülmüştü. Ondan sonra oğlu Yahya harekete geçti. O da 125 hicride öldürüldü. Zeydiyyeler bugüne kadar Yemen'de mevcûdiyetlerini muhâfaza ederler.

İmâmiyelerin bu adı almaları da akîde ve inançlarının en önemlisi imamlık ile ilgili olmasındandır. Bunlar; Hz. Ali'nin hilâfetini Pey-

gamberin tasrîh ettiğine inanırlar. Fakat Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer gaspedip halifeliği Hz. Ali'nin elinden almışlardır. Bundan dolayı İmâmiyeler Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'den yüz çevrirler. İmâmetlerine dil uzatırlar. Bunlara göre imamı kabul ve tasdik etmek imandan bir cüz'dür. İmâmiyye'ler imamın şahsı hakkında birbiri ile uyuşmayan bir takım fırkalara bölünürler. (173)

İmâmiyelerin en meşhurları, İsnâ Aşeriye —on iki imamcı— fırkasıdır. Bunların bu adı, almaları İmamlar silsilesini on ikiye çıkarmalarından ileri gelmiştir. Bunların bu inancı bügün İran devletinin resmî akîdesidir. Şiîlerin diğer bir fırkası «İsmâilîler» dir. Bunların bu adı almaları İmamları İsmâil bin Cafer Es-Sadık'a kadar çıkarmalarından ileri gelmiştir. Bunlar İslâm tarihinde uzun müddet faal bir rol oynamışlardır. Yukarıda anlattığımız yeni Eflâtun mezhebini kendilerinin Şiî mezhebine garip bir şekilde tatbik ettiler. İhvânüssafâ cemiyeti âzâlarının risalelerinde dercettikleri bu yeni Eflâtun mezhebinden faydalanarak kendileri için öğretimler uydurdular. Bazı tarihçilerin anlattıklarına göre öğretimlerini dokuz dereceye böldüler. Bu dereceler İslâmiyet hakkında şek ve şüphe doğurmakla başlar, meselâ, Remy-i Cimâr —Hac'da şeytan taşlamanın manası nedir? Sefâ ile Merve arasında Sa'y'ın— seğirtip koşmanın mânâsı nedir? Onlar bunların hepsini tevil emişler ve: Vahy, ancak ruhun tasfiye temiz olmasından ibarettir, dinin şaairi - yani bilgi ve zâhirî şekilleri avâm içindir. Havâssın bunlarla amel etmesi lâzım değildir. Peygamberler avâm içindir. Havâss (Entelektüel) in Peygamberleri filozoflardır. Burada harfi harfine Kur'an âyetlerine riâyetin manası yoktur, Kur'an'daki hüküm ve âyetler, âriflerin anlayacağı bir takım rümûzlardır. Kur'an-ı ancak tevil ve mecaz yolu ile anlamak lâzımdır. Kur'an'ın zâhiri ve bâtini iki türlü manası vardır. İmkân dairesinde rûhâni temizliğe ulaşabilmek için maddî hicap - perdeleri yırtmamız gerekir. İşte bundan dolayı bunlara «Bâtiniyye» de denilmiştir. Burası Bâtiniyyenin en önemli öğretimlerini ve bu öğretimlerin Yeni Eflâtun felsefeden nasıl almış olduklarının yeri değildir. Çünkü bu Fırka tarihini yazdığımız bu devirde teşekkül etmeden Abbasiler devrinde kurulmuştur. Bunların davetlere tesiri ile Batı Afrika'da ve

---

(173) Bak. Hatât'ül-makrızî, C. 1, de bu fıkra için geniş bilgi vardır.

Mısır'da hükûmet sürmüş olan Fâtımîler devleti kurulmuştur. Bunların bakiyeleri bugün dahi Şam, İran ve Hind'de kendi mevcûdiyetlerini muhafaza ederler. Bugün onların başkanı meşhur Ağa Handır.

İmâmîlere gelince, gelmesi beklenen İmâmın şahsı hakkında türlü fikirde iseler de onlar umumiyetle imamın geri gelmesini beklerler. Bir fırka zuhûr edecek imamın Cafer Sadık, bir fırka Muhammed bin Abdullah bin Hasan bin Hüseyin bin Ali bin Ebû Talip, üçüncü bir fırka da Muhammed bin Hanefiye olduğuna, imamın ölmediğine ve imamın (Radva) dağında yaşadığına kânidir. Allah dilediği kadar dağda kalacaktır. Onlardan olan Küseyir Bin Azze bu hususta şöyle diyor «Ağâh ol ki Kureyş'den hak ve hakikat sahibi olan İmamlar dörttür. Biri Ali, üçü onun torunlarıdır. Onların Ali'nin torunları olduğunda şüphe yoktur. Torunlardan biri İmam ve hayrın bir cüz'idir. Diğer torun ise Kerbela olayı O'nu kaybetmiştir. Bir torun da önünde sancak olduğu halde süvârilere komutanlık etmeden önce ölümü tadacak değildir. O; ortadan kayboldu. O; bir müddet halka gözükmeden bal yiyerek ve su içerek (Radva) dağında yaşıyacaktır.» dedi.

Emevî şairlerinin meşhurlarından Seyyid Himyerî de Muhammed bin Hanefî'nin ölmediğine ve Radva dağında yaşıdığına, bir tarafında arslan bir tarafında kaplan olup bu iki yırtıcı hayvanın onu muhâfaza etmekte olduğuna ve yanında su ve bal fışkıran iki pınar bulunduğuna inanırdı. Bir müddet kaybolduktan sonra o dönecek, dünya zülüm ile dolduğu gibi dünyayı adâletle dolduracaktır. İmâmiyye'lerin, burada nakli uzun sürerek akla uymayan bir takım fikirleri vardır. Bu fikirlerin esasını yukarıda anlattığımız İbn Sebe'nin yahudilikten getirdiği Ric'at fikri teşkil eder. Şiîler başlangıçta yer yüzünde gözükecek devlet teşekkülünden âciz olup her yerde azâba çarptırıldılar, korkutularak her tarafa kaçırıldılar. Nihayet bir ümit ve emel yarattılar ki o da zuhuru beklenilen İmam Mehdî ve benzeridir.

* * *

Havâriç ile şiîlerin öğretileri, Emevi halifelerinin zulüm ve gazap yolu ile halifeliği elde etmiş olduklarında müttefiktirler. Bu fikirde birleştikleri gibi onlarla çarpışmak hususunda da birleştiler. Havâriç açıktan açığa savaştılar, açık davranmak hususunda göçebelik tabiatı onlara galebe çalmıştır. Havâriç'in çoğu mudara ile kail değil-

dir. Şiîlere gelince meydana çıkararak savaşmak mümkün olduğunda savaşırlar, imkân bulamadıkları zaman gizli olarak muamelelerini yürütürlerdi, onların çoğu Mudara ile kâil idi. [175] Şiîler bu hareketleri ile Ümeyye oğulları için daha zararlı idiler ve Emeviler bunlardan daha ziyâde sakınmaya mecbur idiler. Emeviler, Şiîleri tâkip etmek üzere her tarafa câsuslar yaymışlardı. Şiîleri pek ziyâde sıkıştırdılar. Gizli bir surette adam gönderip Hasan'a suikastte bulundular. Hasan bir tarafından hançerle vuruldu. Fakat ölmedi, casusları Hasan'ın ordusunu zaafa uğrattılar. Nihayet Hasan onlarla barıştı. Kerbelâ olayında Hüseyin'i öldürdüler. Bundan sonra Peygamber ailesine mensup olanları takip edip zelîl ve hakîr ettiler. Öldürdüler. Şek ve şüphe ile ellerini ve ayaklarını kestiler. Şiîliği belli olanları hapise attılar, mal ve servetlerini yağma ettiler veyahut evini yaktılar. Hüseyin'i öldürmüş olan İbni Ziyâd'ın Valiliği zamanında şiîler şiddetli zorluklara katlandılar. Haccâc umûmî Vali olduktan sonra şiîleri katliâmdan geçirdi. Her türlü şüphe ve zan ile onları yakaladı. Haccâc'a : Ben zındıkım veyahut kâfirim, diyerek söylemek şiîyim demekten daha hafif idi. Rivâyete göre biri —ki onun, Esmâî'nin büyük babası olduğu rivâyet edilmektedir.— Haccâc'ın önünde durdu ve : «Ey Emîr ! ailem bana kötülük etti, çünkü bana Ali adını vermişler. Ben zarûret içinde bir fakirim, ben emirin ihsânına muhtâcım,» dedi. Haccâc güldü, ona bir memuriyet verdi. Muâdinî diyor ki : «Ziyad bin Sümeyye (diğer adı da İbni Ziyad'dır.) Hz. Ali zamanında şiîlerden olduğu için bunları bildiğinden Kûfede şiîleri araştırıyor, onları bulduğu her taşın ve her keseğin altında, öldürüyordu. Onları korkuttu, ellerini ve ayaklarını kesti, gözlerini oydu, hurma dallarına astı. Onları kovalıyarak Irak'tan kaçmaya mecbur etti. Şiîlerden Irak'-

---

(175) Güçleri yetmediği vakit, korunmak için inançlarını gizlerlerdi. Takıyye mudaradır. Onlara göre tehlike karşısında, olduğunun ve inandığının aksine görünmek caizdir. Şiîlere göre küçük bir tehlike karşısında kâfir görünmek vaciptir. Hz. Ali'nin kendinden önceki üç halifeye biatını Takıyye saymışlardır. Bunun için Şiîler çoğunlukla mezheplerini gizlerlerdi : Havariç ise bunu katiyen tecviz etmez, dini uğurunda her şeyi feda ederler. Hatta namazda iken hırsız gelse, Namazlarını bozmazlar ve caiz değildir, derler. Sünniler ise bu iki fikrin ortasındadırlar. Mal ve can tehlikesi karşısında göç etmesini, buna hemen gücü yetmiyorsa, ihtiyatlı davranmasını ve oradan uzaklaşma çarelerini araştırmasını ve hayati tehlike karşısında dinini gizlemesini tecviz ederler.

ta belli başlı adam kalmadı. Muâviye memleketin her tarafındaki Vâlilerine Hz. Ali taraftarlarının tanıklıklarını şehâdetlerini kabul etmemeği emredip mektuplar yazdı. Vilâyetinizdeki Hz. Osman taraftarlarını ve onu sevenleri Hz. Osman'ın memurlarını ve Hz. Osman'ın fazilet ve meziyetlerini ve menkibelerini rivâyet edenleri araştırınız, onları kendinize yaklaştırınız, saygı gösteriniz, meclislerinizde bulundurunuz, diye emretti. Hz. Osman'ın menkibelerini rivâyet edenlerin kendilerinin, babalarının ve aşîretlerinin adlarını yazmayı emretti. Bu yoldan Hz. Osman'ın fazîlet ve meziyetleri çoğaldı. Çünkü Muâviye onlara ihsanlarını gönderiyordu. Muâviye vâlilerine: «Hz. Ali'yi ve ailesini sevdiği delil ile sâbit olanları araştırınız, onların adlarını defterden siliniz, aylıkarını kesiniz» diye emirler verdi. Abbasiler Emevileri ve taraftarlarını başkalarına ibret olacak cezalara çarptırmak hususunda daha da ileri gittiler. Çünkü onlar Emevilerin ve taraftarlarının saklı olan cihetlerini Emevîler hâkimiyeti çağında onlarla beraber iş gördükleri için, pek iyi biliyorlardı.

Bu zulüm ve istibdâdın bir sonucu olmak üzere şiîler gizli iş görmek hususunu ve kaidelerini muhkemleştirdiler. Şiîler saklı iş görmek ve işlerini saklı tutmak hususunda bütün fırkaların en becerikli leridir. Düşmanlarını ele geçirinciye kadar bu şekilde hareket ederlerdi. Saklı bir surette çalışmayı, aldatmayı işâret remz ve tevillere baş vurmayı ve diğer hile yollarına başvurmayı icâbettirdi. Bu zulüm ve sıkıştırmanın neticesi olmak üzere şiir ve edebiyâtları derin bir hüzün ağlama, felâket ve acıları anma ile doludur.

Emevilerin onlarla savaştıkları gibi onlarda Emevilerle savaştı. Emeviler — Hz. Ali ve Haşimiler hariç olmak üzere — sahâbelerin fazilet ve meziyetleri ve bilhassa Hz. Osman hakkında hadisler uydurduklarında şiîler de Hz. Ali ve zuhûru beklenen Mehdî hakkında ve umûmiyetle mezheplerini teyid eden hadisler uydurdular. Bu hususta Emevileri de geçtiler denebilir. Bilginlerinden bazıları hadis ilmi ile meşgul oldular, mevsûk olanlardan hadisler rivâyet ettiler ve sahih olan senetleri — Râvilerin adlarını — hıfzettiler, bu isnatlara göre mezheplerine uygun hadisler uydurdular, isnatlarda aldattıklarından dolayı bir çok bilginleri şaşırttılar. Aralarından bazıları Süddi, bazıları İbn Kuteybe adını aldı ve Suddî ve İbn Kutey-

be'den rivâyet ediyoruz diyerek bu uydurma rivâyetlerle Sünnîleri aldattılar bu iki râviyi meşhûr iki hadis âlimi sandı. Halbuki şiîlerin rivâye ettiği İbn Kuteybe ve Süddî koyu birer Rafizî idiler. Bazen bu iki râviyi biri büyük Süddi, diğeri küçük Süddi diye birbirinden ayırdılar. Büyük Süddi mevsûk bir râvidir, ikincisi hadisler uyduran bir şiîdir. Şiî olan İbn Kuteybe'de Abdullah bin Müslim bin Kuteybe değil, başkasıdır. Hattâ kitaplar uydurarak bu kitapları kendi öğretimleri ile doldurdular. Bu kitapları Ehli Sünnet imamlarına nisbet ettiler. Gazâli'ye nisbet ettikleri Sırr'ül-Ârifin bu cümledendir. Her fazileti her ilmi doğrudan doğruya veyahut aile efrâdı vasıtasile Hz. Ali'ye nisbet etmekte bu kabildendir. Bu gibi isnatlar kitaplarda serpilmiş bir halde bulunmaktadır. Mûtezilelerin itizâle dair olan ilimlerinin kaynağı Vâsıl bin Atâ'dır. Mûtezilelerin reisi olan Vâsıl bin Ata ilmi, Ebû Hâşim Abdullah bin Muhammed bin El Hanefiyyeden almıştır. Ebû Hâşim ise babasının talebesidir. O da babası babası Hz. Ali'den ilim öğrenmiştir. Ebû Hanîfe ilmi Cafer Sâdık'dan almıştır. Mâlik bir Enes Rebîatürrey'in talebesidir. Bu silsile ile Şâfiî fıkıhının senedi İmam Ali'ye ulaşmaktadır. Çünkü Şâfiî, Mâlik'in talebesîdir. Hz. Ömer bin Hattâb'ın fıkıhı da Hz. Ali'ye nisbet edilmektedir. Çünkü Hz. Ömer müşkil meselelerde Hz. Ali'ye baş vururdu ve: «Ali olmasa Ömer helak olurdu.» derdi. Kur'an tefsirinin çoğunu Abdulah bin Abbas'dan öğrenmiştir. İbn Abbas'dan amcanın tefsirin çoğunu Abdullah bin Abbas'dan öğrenmiştir. İbn Abbas'dan amcanın oğlunun ilmine nisbetle senin ilmin nasıl? diye sorulduğu zaman o: Yağmur suyunun bir damlasının Büyük Okyanusa nisbeti gibidir, diye mukabelede bulunmuştur. Tasavvuf da ona nisbet edilmektedir. Şiâr edindikleri hırkayı ona nisbet ederler. Eb'ül-Esved Ed-Düeli — ki nahiv ilminin vâzıîdır — ilmini Ali bin Ebu Tâlib'den almıştır. Ali ona: kelam, isim, fiil ve harf olmak üzere üçe bölünür, demiş. İsmi, Mârife ve nekreye, irâbı da refi, nasp, cer ve cezme bölmeyi öğretmiştir. Kısacası Hz. Ali bin Ebû Tâlib'e nisbet edilmeyen ilim yoktur, her ilmin aslı Ali'ye râcîdir. Sanki bütün akıllar durmuş, akamete uğramış da yalnız Ali bin Ebû Tâlib ile onun neslinden gelenler bunda istisnâ edilmiştir.

Doğrusu şiîlik, düşmanlık veya kıskançlık yüzünden İslâmı yıkmak isteyen herkesin sığınağı haline gelmiştir. Babaları olan yahu-

dilik, hıristiyanlık, zerdüştlük ve Hindilere mahsus olan öğretimleri islâmiyete sokmak, memleketinin istiklâlini ve memleketi üzerine yürümeyi isteyen herkes Peygamber ailesini sevmeyi perde edinerek arkasında saklandı da arzu ettiklerini yapmaya koyuldu. Yahudiler ric'at (Ali'nin dünyaya avdeti) ile kâil olup şiiliklerini izhâr ettiler. Şiîler: Az bir parçası müstesna cehennem ateşi şiîye haramdır, derler. Bu da yahudilerin: لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ «Bize ateş ancak sayılı birkaç günde dokunur.» demelerinin aynıdır. Hıristiyanlık şiîlikte: İmamın Allah'a nisbeti Mesîh'in Allah'a nisbeti gibidir şeklinde zuhûr etti. İlâhî kuvvet insan kuvvetiyle İmamda birleşti, risâlet ile nübüvvetin asla sonu gelmeyecektir. İlâhî kuvvet kim ile birleşti ise o nebî'dir, dediler. Şiîliğin altında, ruhların tenâsühü kanâati, Alah'ı cisimleştirme ve hulûl fkri ile Bırahmalar, filozoflar ve mecûsilerce islâmiyetten önce belli olan inanç ve kanâatler doğdu. Fars'lardan bazıları şiîlik perdesine bürünerek Emeviler devleti ile savaştılar. Halbuki onların içlerinde arabdan hoşlanmamak, Arap devletinin istiklâlinin kerih görmekten başka bir şey yoktu. Makrizî diyor ki: «Bilmiş ol ki bir çok zümrelerin islâm akîdesini bırakmalarının sebebi şudur: Fars'ların devletleri geniş, elleri bütün milletlerinkinden üstün ve kendilerini hürler ve ulular diye anarak kendilerini çok büyük, başkalarını da kendilerinin köleleri sayarlardı. Onlar arapların eliyle devletlerinin yıkıldığını gördüler, halbuki araplar Farsların nazarında dereceleri en ednâ bir kavim idi. Devletlerinin araplar tarafından yıkılması onların kaygularını iki kat artırdı. Türlü vakitlerde savaşmakla islâmiyete olan kin ve düşmanlıklarını gösterdiler. Bu savaşların her birinde Allâh'ü Teâlâ hak ve hakikati üstün kıldı... Bu yenilgilerden sonra hileye baş vurmayı faydalı buldular. Onlardan bir kısmı islâmiyeti kabul etmiş gibi gözüktü. Peygamber ailesine sevgi ve Hz. Ali'nin ugradığı mazlumluğu büyük göstererek şiîlere kendilerini sevdirdiler. Bundan sonra şiîlerle türlü yollara saparak, şiîleride doğru yoldan saptırdılar.»[176]

Üstad Wellhausin, şiî akidesinin Fars akîdesinden ziyâde yahudilikten alındığına kânîdir. O; bu akîdeyi tesis eden Abdullah bin

---

(176) Makrızî 1:326 dan özetlenmiştir.

Sebe'nin yahudi olmasını delil olarak gösterir. Üstat Dozy ise: şiiî akîdesinin kaynağı Fars olduğu fikrine meyleder. Araplar hürriyete, farslar hükümdâra ve vâris olmanın hükümdâr ailesinin hakkı olduğuna inanırlar, halife seçmenin manasını anlamazlardı. Bunlara göre kendine halef olacak oğul bırakmamış olan Hz. Muhammed (S.A.V.) öldükten sonra halifeliğe müstahak olan zât amcasının oğlu Hz. Ali bin Ebû Tâlip'tir. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi halifeliği onun elinden alanlar onun hakkını gasbetmişlerdir. Farslar hükümdâra ilâhî bir nazarla bakmayı itiyad edinmişlerdir. Şiîler de Hz. Ali ve ailesine bu nazarla bakmışlar ve: «İmama itaat etmek vâciplerin birincisidir, imama itaat Allah'a itaattır.» demişlerdir.

Tarihin de anlattığı gibi, bize göre, şiîlik (Hz. Ali'ye taraftarlık) Farslar islâmiyeti kabul etmeden önce başlamıştır. Fakat sâde manasiyledir: O da Ali'nin diğerlerinden ziyâde hilâfete lâyık olmasının iki yönü bulunduğunu iddia etmektir, biri şahsiyeti, diğeri Peygambere akrabalığıdır. Araplar eskiden beri reislik ve reislik eden aileye intisâpla iftihâr ederler. Görüldüğü gibi bu fırka, Peygamber öldükten sonra kurulmuş, zamanla gelişmiş ve Osman'a dil uzatmakla büyümüştür. Fakat yahudi, hıristiyan ve mecûsi gibi unsurların islâmiyeti kabul etmeleri ile başka bir şekil almıştır. İslâmiyeti kabul eden bu milletlerden her biri şiîliği kendi dininin boyasiyle boyamıştır. Yahudi şiîliği yahudi boyası, Nasârâlar hıristiyanlık boyasiyle ve diğerleri de ayrı bir boya ile boyamıştır. İslâmiyeti kabul edenlerin en çoğu Farslar olduğundan farsların şiîliğe tesirleri daha büyük olmuştur.

* * *

Bu asırda şiîlik izhâr eden ediplerin en meşhuru Ebû Esved Ed-Düelî'dir. O; Ali ve oğulları hakkında şöyle diyor:

يَقُولُ الْأَرْذَلُونَ بَنُو قُشَيْرٍ ۞ طِوَالَ الدَّهْرِ لَا تَنْسَى عَلِيًّا ۞

بَنُو عَمِّ النَّبِيِّ وَأَقْرَبُوهُ ۞ أَحَبُّ النَّاسِ كُلِّهِمُو إِلَيَّا ۞

أُحِبُّهُمُو كَحُبِّ اللّٰهِ حَتَّى ۞ أَجِيءَ إِذَا بُعِثْتُ عَلَى هَوَيَّا ۞

فَإِنْ يَكُ حُبُّهُمْ رُشْدًا أُصِبْهُ ۞ وَلَسْتُ بِمُخْطِئٍ إِنْ كَانَ غَيًّا ۞

«Kuşeyr oğullarından olan alçaklar uzun zamanlar Ali'yi unutup söylüyorlar. Onlar Peygamberin amcasının oğuları ve en yakınlarıdır. Onlar bana bütün insanlardan daha sevimlidirler. Ben Allah'ı sever gibi onlari seviyorum. Canlanıp dirildiğin vakit ben onların katına gelirim. Onları sevmek doğru ve hidayet ise isabet etmiş, anları sevmek azgınlık olduğu taktirde de hata etmemiş olurum.»

Keseyyir Azze de bunlardan biridir. Onun ricate dair şiirini yukarıda anlatmıştık. Kümeyt de koyu bir şiî idi. Onun, hilâfet hakkında da şöyle bir şiiri vardır:

«Peygambere kimse varis olamaz, derler. Bu yanlıştır. Çünkü Peygambere kimse varis olmadığı takdirde Beciyi ve Erhab kabilesi onun terekesine ortak olurlardı, Yucabir kabilesine mensup olanlar iki payı çekip alırlar, mükemmel olan pay Abdül Kays'lere ait olurdu. Halifelik onlardan başka hiç bir aşîrete verilmiyecekse, Peygamberin yakınları buna herkesten ziyâde müstahak ve buna daha yakındırlar. Birlikleri dağıtılmış olan iş, esbab ve cihâzı parça parça olmuş konak için neden dolayı ağlamıyorsun? hayırlılardan sonra onların yerine şerirleri geçti. Oyun ve eğlence ile meşgul olan ümmetin bundan oluşu vardır.»

ÜÇÜNCÜ KISIM

MÜRCİE'LER

Şiîlerle havâricin ilk önce halifelik etrafında teşekkül etmiş olan iki siyasal fırka olduklarını gördük. Havâricin halifelik hakkındaki fikirleri demokratik, şiîlerin fikirleri aristokratik bir düşüncedir. Mürcie'lere gelince bu fırkada halifelik etrafında teşekkül etmiş, fakat bir tarafa çekilmiş siyâsî bir fırka idi. Bu fırkanın da müslümanlar arasında türeyen ihtilâf hakkında kendine mahsus bir fikri vardır. İbni Asâkîr bunların halini açıklarken derki: «Bunlar şek ve şüpheye düşen, şüphe ve şek altında kalanlardır. Bunlar gazâlarda bulunuyorlardı. Hz. Osman öldürüldükten sonra Medine'ye döndüler. Bunlar gazâya giderken ahâliyi birlik içinde bırakmışlar, halk arasında ihtilâf yoktu. Medine'ye geldiklerinde ahâliye: «Biz sizi birlik ve ittifâk içinde bırakmıştık, aranızda ihtilâf yoktu, yanınıza döndüğümüzde sizi ihtilâf içinde bulduk, bazınız Hz. Ali ve ailesi halifeliğe herkesten müstahak diyorsunuz, hepiniz de doğru mevsûk adamlarsınız, biz bunu tasdik ediyoruz, biz Hz. Osman'dan da Hz. Ali'den de yüz çevirmiyoruz, onlara lânet de okumuyoruz.» dediler.

Bundan, Mürcielerin kargaşalıklara karışarak elini bulaştırmak istemeyen siyasi bir fırka olduğu anlaşılmaktadır. Bu fırka diğer bir farkanın kanını akıtmak, bir gurubu hataya, diğerini savâba nisbet edip birinin doğruluğu, diğerinin hatâsiyle hükmetmek istemi-

yor. Bu fırkanın teşekkülüne de vasıtasız olarak fırkalar arasındaki ihtilâflar sebep olmuştur. İkinci derecedeki sebep ise halifeliktir, halifelik olmadığı taktirde ne Havâric ve nede şiîlik teşekkül etmez, bu takdirde Mürcie'ler de mevcut olmazdı.

Mürcie kelimesi sözü geciktirmek ve mühlet vermek manasına gelen ircâ sözünden alınmıştır. Bu fırkanın mürcie adını alması kan döken mezkûr iki fırkanın işini kıyâmete kadar geciktirmeleridir. Bunlar her iki fırkanın da aleyhinde hükmetmezler. Bilginlerin bir kısmı Mürcie adının ricâda bulunmak manasına gelen ercaa'dan alındığın ileri sürerler. Çünkü bunlar, küfür ile itâat fayda etmediği gibi, iman ile günah'ta zarar vermez, derler. Onlar her günahkâr adamı ümitlendirirler. Fakat birincisi İbni Asâkirden naklettiğimize daha uygundur.

Mürcieler, Havâric Hz. Ali ile Hz. Osman'ı hakeme kâil olanları kâfir saydıklarını ve şiîlerin Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman'ı ve onlara yardım edenlerin küfrü ile hükmettiklerini, Havâric ve şiîlerin Emevileri kâfir sayarak onlara lânet okuduklarını, Emevilerin bu iki farka ile savaştıklarını ve Emevilerin de onları bâtıl yolda saydıklarını gördükleri zaman teşekkül etmiştir. Her fırka kendisinin hak yolda olduğunu ve kendisinden başkasını açık bir azgınlık yolunda saymakta idi. Mürcieler; diğer fırkalar işte bu fikirde bulundukları zaman bütün fırkalarla dost ve müsâlemetle geçinmek üzere meydana çıktılar ve: Havaric ve şiîler ile Emevilerden ibâret olan üç fırka her üçü de mü'mindir, bu fırkalardan bazısı hatada bazısı doğru yoldadır, fakat biz hangisinin fikrinde isâbet etmekte olduğunu tayin etmekten âciziz, hepsine hükmetmeyi Allah'ü Teâlâ'ya bırakıyoruz, bu fırkalardan biri olan Emeviler de: Allah'ın birliğine şahadet ettiklerine Muhammed (S.A) nın Allah'ın elçisi olduğuna inandıklarından onlar da kâfir ve müşrik değildirler, onlar da müslümandır, bunlar hakkında hüküm vermeği insanların kalplerini bilen ve kalplerine göre hükmeden Allah-ü Teâlâ'ya bırakıyoruz ve tehir ediyoruz, dediler. Bundan anlaşıldığına göre mürcienin Emevilere karşı durumu, onların hakimiyetini teyit eder mahiyettedir. Fakat selbidir, icabı değildir. Yani Emevilerle birleşerek onların ordularıyla beraber düşmanlarına karşı savaşmıyorlar, şiilere ve havariçe karşı olan durum-

ları da böyledir. Anlaşıldığına göre mürcieler Emeviler hükümetini meşru bir hükûmet sayarlar. Emeviler devletini teyid etmek için bu yeter.

Mürcielerin ilk tohumu İslamiyetin ilk çağında sahabeler arasında vardır. Çünkü biz Peygamberin ashâbından bazılarının Osman Ebu Bekir'e, Hz. Abdullah bin Ömer ve Hz. İmran bin Husayn'ın söyledikleri bu cümledendir. Hz. Ezu Bekr'e Peygamberin şu hadisi söylediğini rivayet ederler :

«Yakında kargaşalıklar olur, bu kargaşalıklara karışmadan evinde kalan gidip karışandan, karışan da kargaşalıkları çıkarmağa çalışandan hayırlıdır, ağâh olunuz ki bu fitneler ile karşılaştığınız vakit vukûa gelir ise, develeri bulunanlar develerinin başına koyunu olanlar koyunlarının yanına, arazisi olanlar topraklarının işine gitsinler.» dedi. Biri : Ey Allah'ın Resûlü devesi koyunu ve toprağı bulunmayanlar ne yapsınlar ? diye sorduğunda, Resûl-i Ekrem kılıcının ağzını taş ile parçaladıktan sonra kurtulabilirse kurtulmağa gayret etsin diye mukabelede bulundu.»

Müslümanlar birbirile savaştıklarında savaşlara karışmamak fikir ve zihniyeti Mürcie mezhebinin temelini teşkil eder. (...) Bu fikirde olanlar bir fırka olarak ancak Havaric ve şiîler zuhur ettikten sonra bir araya toplanmışlardır. Başlangıçta, bunlar yalnız bir siyasî fırka idiler, sonradan ilâhiyatla ilgili olan şeylerden bahsetmeye başladılar. Bahsettikleri en önemli meselelerden biri iman ile küfür ve mü'min ile kâfir tabirlerini tahdit etmeleridir. Mürcie'leri buna sevkeden şey, havaric ve şiîlerin kendilerinden başkalarını kâfir saymalarıdır. Havaric ileri giderek her büyük günahı küfür saydılar. Şiîler ileri gidip imama itikâdı imanın rükünlerinden olan asıl bir rükün saydılar. İki fırkanın bu iddialarının tabii olan sonucu, küfür ve iman nedir ? diye soruşturmak oldu. Mürcie'nin çoğuna göre iman; Allah

---

(...) Müslim Şerhinde Nevevi : «Sahabe devrinde fitne olayları öyle karışıktı ki, Sahabenin bir kısmı hangi tarafa iltihak edeceğinden şaşarak bir kenara çekilmek zorunda kaldılar» diyor.

ve Resûlüne inanmak ile farzları yerine getirip haramdan sakınmaktır, derler. Allah'a ve Peygamberlerine inandıktan sonra farzları terk edip bazı günahları irtikâp eden, mürciye göre mü'min, Havarice göre ise kâfirdirler. Bu görüş imama inanmağı ve imama itâati imanın bir cüz'i şayan şiîlere reddiyedir. Bazı Mürcie'ler daha ileri gidip: «İman kalple inanmaktır, dili ile küfürü izhar putlara ibâdet veyahut isa yurdunda olduğu halde yahudiliğe ve hıristiyanlığa mülazemet eder, haça tapar ve islâm yurdunda Teslis [177] izhar edip o halinde ölür ise yine mü'mindir» derler. «Bu halinde ölen adam Allah'u Teâlâ katında kâmil bir mü'mindir ve Alah'u Teâlanın dostudur, cennet ehlindendir.» Gördüğün gibi Mürcie'ler imanı ancak kalple Allah ve Resülüne inanmaktan ibaret sayarlar, onlara göre zahiri olan ameller imandan cüz değillerdir.

Bu sözleri hep siyasi fikirlerine uygun olan sözlerinin bir sonucudur. Mürcie'ler emevilerin de Havaric ve şiîlerin de küfrüne hükmetmezler. Hıristiyan ve yahudilerden Ahtal gibilerin dahi kesin olarak kâfir olduklarını söylemezler. Çünkü imanın yeri kalptir. Kalbi Allah'dan başka kimse bilmez. Bu inançta bulunmaları Mürcie'leri herkesle barış üzere yaşamağa sevkeder.

Müsteşriklerden biri, mürciler hakkında sözlerin ve akîdelerinin izahının bir takım belirsizliklerle örtülü olduğunu düşünmektedir. Belli bir derecede Emevilere yardımda bulundukları için Abbasiler devletinin bunları yok edip akîdelerini öldürmüş olduğunu buna delil olarak göstermektedir. Her halde bu fırka Emeviler devleti yıkıldıktan sonra diğer fırkaların içlerine karışmış ve bu fırkalar arasında eriyip gitmiş, müstakil hayatı kalmamıştır.

Emevi şâirlerinden Sâbit Kutna, Mürcieliği ile tanınmıştır. Sâbit Yezid bin Mühelleb'in maiyetinde olup, Yezid onu sınırlardaki vilâyetlerden birine vâli yapmıştı. Yazarlığından ve bahadırlığından dolayı orada övülüyordu. Sabit'in İrca hakkında bir kasidesi vardır. Bu

(177) İbni Hazm 4 : 204

kaside Mürcielerin akidelerini izah hususunda bir vesika sayılmaktadır. Ebü'l - Fereç Egânî'de bu kasidenin bir parçasını nakleder :

يا هند فاستمعي لي إن سيرتنا ۞ أن نعبد الله لم نشرك به أحدا ۞
نرجي الأمور إذا كانت مشبهة ۞ ونصدق القول فيمن جار أو عندا ۞
المسلمون على الإسلام كلهم ۞ والمشركون استووا في دينهم قددا ۞
ولا أرى أن ذنبا بالغ أحدا ۞ م الناس شركا إذا ما وحدوا الصمدا ۞
لانسفك الدم إلا أن يراد بنا ۞ سفك الدماء طريقا واحدا جددا ۞
من يتق الله في الدنيا فإن له ۞ أجر التقي إذا وفى الحساب غدا ۞
وما قضى الله من أمر فليس له ۞ رد وما يقض من شيء يكن رشدا ۞
كل الخوارج مخط في مقالته ۞ ولو تعبد فيما قال واجتهدا
أما علي وعثمان فإنهما ۞ عبدان لم يشركا بالله مذ عبدا ۞
وكان بينهما شغب وقد شهدا ۞ شق العصا وبعين الله ما شهدا ۞
يجزى علي وعثمان بسعيهما ۞ ولست أدري بحق آية وردا ۞
الله يعلم ماذا يحضران به ۞ وكل عبد سيلقى الله منفردا ۞

«Ey Hint! beni dinle bizim akîdemiz Allah'a ibadet edip kimseyi O'na ortak etmemekten ibarettir. İşler karışık olduğu vaki onları kıyamete bırakırız da gerek zulüm ve gerek inat edenin sözlerine inanır onlara eyvallah deriz. Bütün müsümanlar İslâm dininde olup müslümandırlar. Müşrikler, din ve arzularına göre müsavi ve sabittirler.

Alemden mustağnî olan Allah'ı Tevhid ettikleri müddetce hiçbir günahın hiçbir insanı şirke götüreceğini kabul etmeyiz. Kan akıtmayız başka kurtuluş çaresi olmayan bir yoldan üzerimize saldırarak kan akıtmak isterlerse biz ancak o zaman kan akıtırız. Dünyada Allah'dan sakınarak mutlak olan, yarın hesâbını tamam olarak verirken, takvânın ecir ve sevabına, nâil olur. Allah'ın hükmettiği şeyi reddetmek mümkün değildir. Allah'ın irâde ettiği her nesne doğru ve hi-

dayet yoludur. Ömrünü tamamen ibâdete tahsis ve içtihada sarfetmiş olsa da, Havaricin hepsi sözlerinde yanılmışlardır. Ali ve Osman'a gelince bunlar Allah'ın iki kulu olup, Müslüman olduktan ve ibadete başladıktan sonra O'na şirk koşmamışlardır. Ali ile Osman'ın arasında şer ve fesâdı doğuracak haller vukua gelmiş, müslümanlar arasındaki birliğin bulunduğunu kendi gözleriyle görmüşler ise de, müslümanlar arasında türeyen bu fesadı ilâhi bir gözle görmemişlerdir. Allah Ali ile Osman'ı amellerine göre mükâfatandırsın, fakat hangisinin doğru yolda olduğunu hakkiyle bilmiyorum. Onlar bu amelleri ile ne hazırlamış olduklarını Allah bilir. Allah'ın her kulu yakında Allah'a tek başına kavuşur.»

Sabit'in kasîdesini incelediğimiz vakit geciktirmek manasına gelen ircânın şu manaları ifade ettiği anlaşılır. Müslüman ne kadar günahkâr olursa olsun, Müslümana küfür ile hükmedilmez, günah ne kadar büyük olursa olsun imansızlığı mucip olmaz, Müslümanlardan kimsenin kanı akıtılmaz, ancak şahsı müdâfaa için akıtılabilir. İşlerinin iç yüzü anlaşılmadan müslümanlardan bir bölüğü diğerlerini kâfir sayar ise biz bunların hepsinin işini Allah'a havâle ederiz, o kıyamet gününde onlara hükmedip aralarındaki ihtilâfları halleder. Açık bir zulüm, aşikâr olan inat ve ameller hakkında ise hükmümüz sarihtir. Bu gibi hususlarda hatayı doğrudan ayırır, hata veyahut doğru olduğunu açıkca söyleriz. Havariç Hz. Ali ve Osman'ın küfrü ile hükmederek yanlış hareket etmişler. Bunlardan her ikisi, iman ettikten sonra Allah'a şirk etmemişlerdira, aralarında ancak fesadı körükleme halleri görülmüştür, bu hal onların imansızlığını icabettirmez. Amellerini takdir edip ona göre mükâfatlandırmak Allah'a aittir.

Egâni, fıkıh ve edebiyat âlimi olan, Avn bin Abdullah bin Ukbe bin Mes'ud irca ile kail idi. Sonradan bu fikirden dönmüş ve şu beyitleri söylemiştir, der:

«Şüphesiz olarak ilk ayrıldığım nesne, mürcie'lerin sözünden ayrılmamdır. Onlar zalimi ve zulüm ehlinden olan adamı mü'min sayarlar. Halbuki mü'minler zulmetmezler. Onlar mü'minin kanı helaldir, derler. Halbuki mü'minlerin kanlarını akıtmak haramdır.» [178]

---

(178) Egânî, 8: 92

DÖRDÜNCÜ KISIM

KADERİYYE VEYAHUT MÛTEZİLE'LER

Beşerin fikir tarihi; derin araştırmalara başlanıldığı zamandan beri insanların akıllarının cebir ve ihtiyar meselesile meşgul olduğunu bize gösterir. Bizim irâdemiz hür ve serbest olup arzu ettiği her şeyi yapar, arzu ettiği her şeyi bırakır da amelini arzu ettiği şekle sokabilir mi? Yahut biz yaptıklarımızı yapmağa mecbur olup, ondan başkasını yapmak takat ve kudretimiz haricinde midir? Yahut bizim bir takım illet ve sebeplerle bağlı olup illetler husûle geldiğinde malûlün vücut bulması zaruri midir? Bu meseleler, bütün asırlarda filozofları meşgul ettiği gibi bütün din ehlini de meşgul etmiştir. Sen buna ahlakta, kanunda, tarih felsefesinde, kelâm ilminde ve umumiyetle felsefede tesadüf ediyorsun. Bu konuda dini araştırmalarda bulunulmuş, insan düşündüğü zaman —bir taraftan— irâdesinde serbest olup, arzu ettiğini yapabildiğini hissedip, kendisinin yaptığı işlerinden sorumlu olduğunu, bu sorumluluğun —mesuliyetin hürriyete bağlı olduğunu anlamıştır. Rüzgârların esmesine tabi olup, ona göre sallanmaya ve sükûnet bulduğunda durmaya mecbur olan kuş kanadı gibi olan şeyi cezâya ve sevâba çarptırmanın manasız olduğunu düşünmüştür. Diğer taraftan ise: Allah'ın her nesneyi bildiğini, olan ve olacak mesneleri onun bilgisi ihâta ettiğini, her ferdin yapacağı iyilik ve kötülüğü bildiğini düşünmüş bu halde insanın ancak Allah'ın bilgisine uygun iş görmeğe mecbur olduğunu zannet-

mış, bu görüşle cebr ile ihtiyar arasında hayrette kalmış ve kendisinin mecbur mu? İhtiyarlı mı olduğunu düşünmeğe başlamıştır. Kur'an'da cebri andıran âyetler vardır.
Mesela:

«خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ وَعَلٰى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ۝»

«Allah onların kalplerini ve kulaklarnı mühürlemiştir. Gözlerinin üzerinde birde perde vardır. Onlar için büyük azap vardır.» (2 : 7) ve:

«وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللّٰهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ۝»

«Nuh dedi ki, eğer Allah sizi helâk etmek dilemişse, ben sizin iyiliğinizi arzu etmiş olsam bile, bu hayırhahlığım size faide vermez. O sizin Rabbinizdir, ve nihayet ancak ona döneceksiniz.» (11 : 34) ve;

أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ ۝

«Kendisine azap hükmü hak olmuş kimseyi (bu yüzden) ateşde bulunan kişiyi artık hakkında azap hükmü vuku bulmuş adamı sen ateşten kurtarabilir misin. Sen mi kurtaracaksın? (Habibim).» (39 : 19)

«وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللّٰهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ» .

«Ve and olsun ki, biz her ümmete Allah'a kulluk edin, putlara tapmaktan (uymaktan sakınınız, dedik. Bunlardan bazılarını tanrı doğru yola sevketti.) kaçının diye Peygamber gönderdik, sonra Allah içlerinden kimine hidâyet vermiş kiminin üzerine de sapıklık hak olmuştur.» (16 : 36) âyetleri gibi. Ayrıca âyetlerden bazıları insanın ihtiyarı olup işinden sorumlu olduğunu bildirir. Nitekim Ayette:

«إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا ۝»

«Gerçek biz ona doğru yolu gösterdik ister şükredici olsun, ister nankör (kâfir).» (76 3)

» وَأَنَّ
هَٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ
عَنْ سَبِيلِهِ ۚ ذَٰلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ «

«Şüphesiz ki bu benim dosdoğru yolumdur. O halde ona uyun. (başka) yollara tabi olmayın sonra sizi onun yolundan ayırır. İşte (Allah) size bunları emretti ki, sakınasınız» (6 153) ve:

» فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ «

«Dileyen iman etsin ve dileyen kâfir olsun.» (18 : 29) ve;

» وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ
يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا ۞ وَمَنْ
يَكْسِبْ إِثْمًا فَإِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلَىٰ نَفْسِهِ ۚ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا «

«Kim bir kötülük yapar, veyahut nefsine zulmederde sonra Allah'dan mağfiret dilerse, o Allah'ı çok yarlıgayıcı ve esirgeyici bulur. Kim bir günah kazanırsa onu ancak kendi aleyhine kazanmış olur. Allah her şeyi bilen tam bir hikmet sahibidir.» (4 : 110) buyurulmuştur. Kur'an-da bunların benzeri âyetler çoktur. Sahih olduğu taktirde açıkca veyahut işaret tarikiyle kaderle ilgili bir çok hadisler de rivayet edilmiştir. Câbir'in rivayetinde Resûl-i Ekrem : «Hayır ve şer kadere inanmayan mü'min olmaz, kendisine isabet edenin kaybolmayacağına, eline geçmeyen şeyin eline geçmesine imkân olmadığına inanmayan, mü'min olmaz.» buyurdu. Hz. Ali anlatıyor. Bekî' mezarlığında bir cenazede hazır bulunuyorduk, Resûl-i Ekrem bizim yanımıza geldi. Oturdu. Biz de onun etrafını aldık. Elinde bir değnek vardı. Onunla yeri karıştırmağa başladı. Sonra sizden her birinizin hem cennet ve hem de cehennemde yeri ayrılmıştır. Dedi. Hazır bulunanlar: Ey Allah'ın Resûlü, Kitabımıza —mukadderatımıza güvenmiyecek miyiz? diye sordular. Peygamber Efendimiz; «Çalışınız herkes ne için yaratılmış ise ona muvaffak olur. Saâdet ehlinden olan saâdeti mu-

cip olan işler, azgınlardan olan da kötü amellerde bulunur.» dedikten sonra :

فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى

«Kim verir ve sakınırsa o, en güzeli de tasdik ederse, biz de onu en kolaya hazırlarız (92 56) âyetlerini okudu.

Müslümanlar fütûhâtı sona erdirip sukûnet bulduktan sonra fikir ve düşünceye daldıklarında bu mesele meydana çıktı. Aslında mesele hakkında daha önce Yunan Filozofları söz etmişler, Süryânîler de onlardan naklebmişlerdi. Zerdüşt mezhebine mensup olanlar ve Hıristiyanlar da bu meseleyi incelemişlerdi. Müslümanlar arasında, şâyî olan insanın ihtiyârı yoktur, o kaderle sevkedilmektedir fikrine karşı insanın irâdesinde hür ve serbest olduğu görüşü çıktı. Nâfi'den rivâyet edildiğine göre : «Adamın biri İbn Ömer'in nezdine geldi ve Şam'lı birisinin sana selâmı var, dedi. İbn Ömer ona : Bana onun kaderi yalanladığı fikrinde olduğunu söylediler. Bu fikri ihdâs ettiği doğru ise benden ona selâm söyleme» diye mukâbelede bulundu. İnsanın irâdesinde serbest olduğunu, diğer tabirle amellerini kendi kudretiyle yaptığına kâil olanlara **kaderiye** adı verildi. Hasımları onlara bunu bu hususta söylenen hadise uygun olarak verilmişlerdir. Hadiste; «Kaderiyye'ler bu ümmetin mecûsîleridir.» denilmektedir. İnsanın irâdesine, hür olduğuna kâni olanlar kaderiyye adile anılmağa en ziyade müstehak olanlar, gerek hayır ve gerek şer, insanın bütün amelinde kaderin hâkim ve müessir olduğu ile kâil olanlardır, derler. Her hal'ü kârda bu ad insanın irâdesinde hür değildir diyenlere verilmiş ve onlara lakab olmuştur.

Rivâyete göre ilk önce kader hakkında söz söyleyen Cuheyne kabilesinden olan Mabet ile Dimaşklı Gaylan'dır. Zehebî, Mabet hakkında «Mizan'ül - İtidâl» adlı eserinde diyor ki; «O tabiînden ve doğru sözlü bir insandır. Fakat ilk önce kader hakkında söz söyleyerek kötü bir sünneti —işi— ihdâs etmiştir. İbn Eş'as ile beraber Emevilere karşı isyan ettiğinden Haccâc tarafından bağlanarak öldürülmüştür». Bundan anlaşıldığına göre, her ne kadar, bir çoğu zındıklıktan dolayı öldürülmüş olduğunu söylerseler de onun siyâsî suçtan öldürülmüş olmasıdır. O önceleri Basralı Hasan'ın meclisinde bulunur-

du. Basralılardan bir çoğu onun yolunu takip ederlerdi. İbn Nebâte, «Şerh'ül - Uyun» adlı eserinde anlattığına göre: «Kader hakkında ilk konuşan adam Irak ahâlisinden, bir hıristiyandır, O, müslüman olduktan sonra tekrar hıristiyan oldu. Cüheyne kabilesinden Mabet ile Dimaşklı Gaylan bu fikri ondan aldılar». Gaylan, Dimaşkte otururdu. Babası Osman bin Affan'ın azatlısı idi. Evzaî diyor ki, Kaderiyyeden Gaylan, Hişam bin Abdülmelik zamanında bizim yanımıza geldi Gaylan güzel konuşurdu. Bundan sonra halk ona çok dokundu ve kader hakkındaki fikrinden dolayı aleyhinde dedi kodu yaptılar. Hişam'ı aleyhine çevirdiler. Hişam onun iki ayağının ve iki elinin kesilmesini ve böylece öldürüldükten sonra asılmasını emretti.

Rivâyete göre Gaylan bir gün Rebiatürrey'in yanına gitmiş ve: Allah-ü Teâlâ'nın, kendine isyan edilmesini sevdiğinimi sanıyorsun? sen demiş. Rebia sende zorla Allah'a isyan edildiğini mi sanıyorsun? demiştir. Hikâye edildiğine göre Ömer bin Abdülaziz Gaylan ile diğer birinin kader hakında söz söylediklerini duyduğunda, onları getirtti ve sizin söylemekte olduğunuz sözler nedir? diye sordu. Onlar: Ey Mü'minler emiri! söylediklerimiz Allah'ın dediği gibidir, diye mukabelede bulundular. Ömer: Allah ne buyuruyor? diye sorduğunda onlar:

« هَلْ أَتَىٰ عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا »

«İnsanın üzerine uzun devirden öyle bir zaman gel(ip git)diki (o vakit) o anılmaya değer bir şey bile değildi» (76: 1)Sonra:

« إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا »

«Gerçek biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici (olsun) ister nankör (kâfir) (76: 3) âyetini okuduktan sonra sustular. Ömer devam edin dedi. Onlar devamla:

« إِنَّ هٰذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا، وَمَا تَشَاؤُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ »

«Şüphesiz ki bu (sûre) de bir öğüddür. Artık kim dilerse Rabbine bir yol tutar.» (76: 29) Sûrenin sonuna kadar okudular. Bundan sonra Ömer, nasıl görüyorsunuz? fer'îleri alıyor, asılları bırakıyorsunuz,

dedi. İbn Muhâcir diyor: Ömer sonradan bunların çok ileri gittiklerini işitti, onları celbettirmek üzere adam gönderdi, Ömer iyice kızmıştı, Ömer ayağa kalktı, ben Ömer'in arkasından bulunuyordum, Gaylan ile arkadaşı Ömer'in yanına girdi, yüzüm girenlere karşı idi. Ömer Âdem ile Havva'yı ağacın meyvasını yemekten mennettiği zaman onların yiyeceklerini bilmiyor muydu? Allah onlara ağacın meyvasını yemeyi ilham etmedi mi? dediğinde ben onlara başımla evet demelerini işâret edip anlattım. Ömer bundan sonra onları katında çıkarmayı emretti. Ömer diğer vilâyetlere onların dediklerinin hilâfını yazmayı emretti. Bunun üzerine Gaylan ile arkadaşı kadar hakkında söz söylemez oldular. Ömer bundan sonra çok yaşamadı, hastalandı, öldü.

Bu izahımızdan, bu asırda kaza ve kader hakkında konuşulmaya başlanıp şiddetli mücâdeleler olduğu anlaşılmaktadır. Konuyu inceleyenler bu hareketin kaynağı hakkında türlü fikirler öne sürdüler. Bu hareketin kaynağı Irak'mı veyahut Şam mıdır? Bir kısmı bu hareketin kaynağı Irak olduğu fikrindedir. Bu fikirde olanların delilleri bu fikrin Basra'da yaşamakta olan Basra'lı Hasan'ın etrafında teşekkül etmesidir. Mutezilî'lik de bu bilginin etrafında teşekkül etmiştir. İbn Nebâte'nin kaza ve kader hakkında söz söyleyen adamın islâmiyeti kabul etmiş olan Irak'lı bir hıristiyandır, Mabet ile Gaylan bu fikri ondan almışlardır demesi, bunu teyid eder. Diğerleri bu fikrin Halifelerin saraylarında çalışan Yahya bin Ed-Dımaşk gibi Hıristiyanların tesiri ile Dimaşkta meydana çıktığını söylerler. Biz, her halde kaza ve kaderin bu asırda çarçabuk Irak'ta ve Şam'da yayılmış olduğunu görüyoruz. Fakat hangisinde daha önce yayılmış olduğunu tayin etmek zordur. İbn Teymiyye: «Kader meselesi en ziyade Basra ile Şam'da, kısmen de Medine'de ele alınmıştır.» diyor.

Cebriyyelerde Kaderiyyelerin aksine olarak, insanın mecbur olup ihtiyarı ve kudreti olmadığını söylerler. Bu fikirde olanların ilki, Cehm bin Saffan'dır. Bu sebepten bu fırkaya Cehmiyye adını da verirler. O İnsan mecburdur, ihtiyarı ve kudreti yoktur. İnsan yaptığından başkasını yapmaya muktedir değildir. Allah, ondan sadır olacak işleri takdir etmiştir, o bundan başkasını yapamaz, Allah, cansız bitkinin hareketlerini yarattığı gibi insanların fiillerini de yaratır.

Sular aktığı, hava hareketlendiği ve taş düştüğü gibi fiiller de insandan bu şekilde meydana gelmektedir. Yani insanın hareketi ile ağaçların hareketi arasında fark yoktur. Ağacın hareketi mecâzî olarak ağaca isnad edildiği gibi, insanın hareketini insana nisbet etmekte aynı şekilde mecâzîdir. Ağaç meyva verdi, su aktı, güneş doğdu, gök yağmur yağdırdı, toprak ot bitirdi, denildiği gibi, Muhammed yazdı, kadı hükmetti, falan itâat ve filan isyân etti, denilir. Bunların hepsi mecâzî isnatlardır. Fiiller mecbûrî olduğu gibi sevap ve azaplar da mecbûrîdir, Allâh-ü Teâlâ falana bu işi yapmayı ve bunun bir karşılığı olmak üzere sevabı, diğerine günahkâr olmayı, karşılığında da azaba çarptırmayı takdir etmiştir.

Bu sözleri söylemekle Cehm bin Saffan bu sözleri ile şöhret bulmuştu. Cehm, Horasan ahâlısinden ve azatlılardandır. Kûfe'de otururdu. O Fasîh ve beliğ konuşması sayesinde kitleyi ardından sürükyordu. Onun mezhebi Tirmiz'de zuhûr etti. O; Haris bin Sureyc'in kâtibi (veziri) idi. Mezkûr Haris, Horasan'da Emevilere karşı harekete geçmiş ahâlisinin çoğu onunla birleşmiş idi. Haris Allah'ın kitabı, Peygamberin sünneti ile amel etmeye, hayırlı ve fazilet sahibi insanları işbaşına getirmeye çağırıyordu. Haris yenildi, Cehm esir düştü ve öldürüldü. Bundan anlaşıldığına göre Cehm'in öldürülmesi, din ile ilgili olmayan siyasî bir meseleden dolayı idi.

Cehm, yalnız Cebr meselesi ile şöhret kazanmamış, bundan küçük olmayan diğer bir mesele ile de meşgul olmuştur. Bu da Allah'ın sıfatlarının nefy etmek meselesidir. Halbuki Kur'an-ı Kerim'de Allâh-ü Teâlâ'nın belli olduğu gibi Semı'-işitmek, Basar-görmek, Kelam-söylemek gibi bir çok sıfatları olduğu bildirilmiştir. Cehm ise, Allah'ın zâtından başka sıfatları olmadığının, Semi, Basar ve Kelam gibi Kur'an'da anılan sıfatlardan zahiri mânanın murad edilmediğin' ve bu âyetlerin tevil edildiğini söylemiştir. Çünkü âyetlerin zahiri Allah'ı mahlukarına benzetmeyi andırmaktıdır. Bu ise Allah hakında muhaldir. Bunun için bu gibi âyetleri (tevil etmek) gerekir, derdi ve Allâh-ü Teâlâyı yaratıklarının vasıflandığı sıfatlarla tavsîf etmek caiz değildir. Çünkü bu gibi vasıflar Allah'ı mahlûka benzetmeyi icabettirir derdi. Cehm: «Kur'an mahluktur, yani yaratılmıştır, Kur'an-ı Allah yaratmıştır» diyor. Bu, onun, sıfatı nefyetmesinin tabii bir neticesidir. Çünkü Allâh-û Teâlâ'nın kelâm sıfatı olmadığına göre Kur'an-ı

Kerim de ancak tevil yolu ile kadim olabilir. Kur'an-ı Allâh yaratmıştır, dedi. Cehm Allâh-ü Teâlânın kıyamet gününde görüleceğini de inkâr eder. Yine Cehme göre, Cennetlikler Cennete, Cehennem ehli de Cehenneme girdikten sonra Cennet ve Cehennem fânî olacak, bunların zevk ve elemleri de sona erecektir. Çünkü evveli olmayan hareketler düşünülmediği gibi, sonu olmayan hareket de düşünülemez.

Bir çok bilginler bu fikirlere mukâvemet etmek üzere harekete geçmişler, Cehmiyyelere reddiyelerde de bulunmak hususunda faal bir rol oynadılar. Bu faaliyetin en önemli sebebi şu iki mesele olsa gerektir. Cebr meselesidir. Bu inanç insanı tâat ile, ameli terk edip kadere boyun bükmeye terk eder. Diğeri de Allâh-ü Teâlânın sıfatlarını isbat eden âyetleri tevil etmek hususunda ileri gitmektir ki, bu gibi teviller Kur'an-a ve onun manalarını anlamağa karşı büyük tehlike arzeder.

Kaderiyye ve Cehmiyye mezhepleri başka mezhepler arasında erimiş ve müstakil mevcudiyetlerini muhâfaza edememişlerdir. Bunların arasından Mutezile mezhebi zuhur etti. Çoğunlukla mutezileye Kaderiyye de denir. Çünkü Mütezilîler: «İnsanın, Allah'dan başka müstakilen tek başına işlerinin icâd etmeye muktedirdir.» akidesinde Cehmiyelere muvâfakat edip eşyânın, Allâh-ü Teâlâ'nın kaza ve takdîri ile vücud bulmasını inkâr edmişlerdir. Bazen de Mutezileler Cehmiyye adı ile anılırlar. Bu adı almaları kader meselesinde Cehmiyyelere muvâfakat etmiş olduklarından ileri gelmez. Çünkü Cehmiyyeler Cebriyyelerdendirler. Mutezilenin Cehmiyye adını almaları Allâh'ın sıfatlarının nefyetmek ve Kur'an-ın Allâh tarafından yaratılmış olması ve Allâh'ın (kıyamette) görülmeyeceği hususlarında cehmiyyelere muvâfakat etmelerinden ileri gelmiştir. Buhârî ve imam Ahmed Cehmiyyelere reddiye olmak üzere iki eser yazmışlar ve Cehmiyye tabirinden mutezileleri kastetmişlerdir. Mutezilelerin kendilerine gelince, onlar bu adlardan hoşlanmazlar, Kaderiyye adiyle anılmağa muvâfakat etmezler. Yukarıda gördüğün gibi kaderi isbat edenlerin kadere nisbet edilerek Kaderiyye adını almaya daha ziyâ-

de müstahak olduklarını söylerler. Mutezilelerin reislerinden biri olan Bişr bin Mutemir bir şiirinde Cehmiyyelerden hoşlanmaz ve der ki

تنفيهم عنّا ولسنا منهم ۞ ولا همو منّا ولا نرضاهم ۞

إمامهم جهم وما لجهم ۞ وصحب عمرو ذي التقى والعلم ۞

«Onları bizden nefyederiz, biz onlardan değiliz. Onlarda bizden değil, bizde onlardan razı değiliz. Onların imamları Cehm,dir, Cehm kimdir? Biz onu bilmiyoruz. Biz - takva - ve ilim sahibi olan Amr'ın ashabındanız.» (1)

Mutezile adı : Mutezilerin bu adı almalarından bahseden elimizde mevcut kaynakları gözden geçirirsek üç sebepten birinden ileri geldiğinini anlarız.

1) Bunların bu ismi almalarının sebebi, reislerinden olan Vâsıl ile Amr b. Ubeyd'in büyük günahı irtikâp eden ne mü'min ve ne de kâfirdir diyerek Hasan'ı Basri'nin meclisini terk ederek kendi başlarına bir halka teşkil etmeleri üzerine Hasanı Basrî, Vâsıl bizden uzletetti demesinden almışlardır. (2) Fakat bu fikir üç sebepten dolayı zayıftır.

Bir : Vâsıl'ın veyahut Amr bin Ubeyd'in mescitte bir ders halkasından çekilip diğerini teşkil etmeleri bir fırkanın adı almasına sebep teşkil edecek derecede büyük bir hadise değildir. Bu fırkanın bu adı alması, ikinci bir derecede önemli olan bir hadiseye değil de meselnin asıl ve cevheri ile ilgili olmalıdır.

İki Zaafın ikinci sebebini bu husustaki rivayetlerin birbirine uymaması teşkil eder. Bazıları Hasan'ın halkasından ayrılma hadisesini Amr'a diğer bir kısmı da Katade'ye yüklerler. Bu ihtilâfın, rivâyeti zayıflatacak ve tenkite maruz bırakacağından şüphe yoktur.

Üç : Bir çok eserler şahıslardan biri hakkında söz söylerken o itizâl - Mutezilîlik ile kâil idi. Veyahut î'tizâl ehlinden — Mutezilelik ile kail olanlardan — idi tabirini kulanırlar, bu tabir bu mezhebin yalnız

---

(178) Egânî, 8 : 92

(1) Mutezilenin reislerinden olan Amr B. Ubeyd'i kastedmiştir.

(2) Murteza, Şehristânî, İbni Kuteybe, İbni Reste Şureyşi ve İbni Hallikân rivayet etmişlerdi.

bir halkadan diğerine nakletmekten ibaret olmayıp, bir takım mebde' ve esasları olduğunu ve Mutezileliğin her hangi bir cisim hareketinden ibaret olmadığını anlatır.

2) Bu mezhebin Mutezile adını alması hakkında başka bir görüş vardır. Buna göre Mutezilelerin bu ismi almaları büyük günahı irtikâp edenler hakkında önce söylenmiş sözlere muhalefet etmelerindendir. (1) Çünkü, Mürcieler büyük günahları irtikâp edenleri mü'min, Havaric'den olan Ezârika ise büyük günahı irtikâp edeni kâfir sayarlar. Basra'lı Hasan'da bunları münafık sayar. Vâsıl ile onun fikrinde olanlar bu sözlerin hepsine de muhâlefet etmişlerdir. Vâsıl, bütün bunlara muhâlefet ederek başka bir yolu ihtiyar edip, bunların mü'min de kâfir de olmadığını ileri sürmüştür. Bu duruma göre bunların bu adı almaları, hissi değil mânevi sebebe dayanır, bu mânevi sebebi de bu mezhebe mensup olanların fikirleri ve yeni maksatları etrafında aramak gerekir.

Bağdad'lı Abdülkâdir'in **«El - Farku Beyne'l - fırak»** adlı eserinde ileri sürdüğü fikir buna yakındır. Abdülkadir diyor: Basra'lı Hasan Vasıl'ı meclisinden kovduktan sonra Vâsıl Basra mescidinin sütunlarından başka bir sütunun yanına çekildi. Dostu Amr bin Ubeyd onunla birleşti. Bunu görenler Bu iki adam ümmetin sözlerini terkettiler, Mutezile oldular, dediler. Bundan dolayı bu ikisine tabi olanlar Mutezile adı ile anılmışlardır.

Sem'ânî'nin El - Ensâb adlı kiabındaki sözlerde buna yakındır: «Mutezile î'tizâle mensup olan adam demektirki ictinâb - sakınmak manasınadır. Bu akîdede olan zümrenin bu adı alması Ebu Osman Amr bin Ubeyd'in bid'atler ihdas edip, kendisine iltihak eden bir zümre ile beraber Basra'lı Hasan'ın ders halkasından çekilip gitmesinden ileri gelmiştir.

3) Mes'ûdî'nin, Mürûc'üz - Zehep adlı eserinde üçüncü bir fikrin ileri sürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu fikre göre bu mezhepte olanların Mutezile adile anılmaları büyük günah işleyen adamın itizal etmiş, yani kâfirler ve mü'minler arasından çekilmiş oldukları içindir. Mes'ûdî'ye göre Mutezile demek, büyük günahı mucip olan işi işleyen adamın

(1) Bunu Murteza El - Minyet'ü V'el - Emel adlı eserinde anlatır.

hem kâfirler ve hem de mü'minler arasından î'tizâl etmiş, çekilip gitmiş olmasiyle kâil olan mezhep demektir.

Aralarındaki ayrılık ince ve az olsa dahi bu son iki rivayet birbirinden ayrıdır. İkinci fikre göre î'tizâl, fırkanın kendisinin sıfatıdır. Çünkü fırka kendisinden önce bu konuda söz söyleyenlere muhâlefet edip yeni bir fikir ihdâs etmiştir. Üçüncü fikre göre î'tizâl, büyük günah işi işleyen adamın sıfatıdır. Fırkanın bu adı alması ise onun büyük günahı mûcip olan işi işleyen adamı mü'minler arasından olduğu gibi kâfirler arasından da ayırmasından ileri gelmiştir. (180)

İleri sürülen bu fikirlerden iki netice anlaşılmaktadır.

Birincisi : Mutezileliğin Basra'lı Hasanın talebelerinden Vâsıl Bin Atâ ve Amr bin Ubeyd'in etrafında teşekkül etmiş olmasıdır.

İkincisi : Mutezileliğin sırf dînî meseleler etrafında devretmesidir.

Acaba bu iki netice doğrumudur ?

Birçok tarih kitaplarına mürâcaat ettikten sonra î'tizâl —Mutezile— tabirlerinin islâmiyetin ilk günlerinde özel bir anlamda kulanılmış olduğunu gördük. Bu da, adamın biri, iki bölüğün savaşmakta veyahut çekişmekte olduğunu görüyor, adam, hiçbir tarafın görüşünü uygun bulmuyor, savaşa veyahut çekişmeye katılmak istemiyor, çünkün onda kanâat hasıl olmamış veyahut her iki tarafın haksız olduğuna kânî olmuştur. İşte biz bu yoldan tarihcilerden çoğunun Hz. Ali ile Hz. Aişe arasında cereyan eden cemel savaşına ve Hz. Ali ile Muaviye arasındaki çekişmelere katılmayanlara î'tizâl etmiş, üzlete çekilmiş dendiğini görüyoruz.

Taberî Tarihinde şöyle denilmektedir : «Hz. Ali'nin Mısır Valisi Kays bin Sait, Hz. Ali'ye yazdığı mektubunda : Benim vilâyetimde mutezile'ler var. Onlar benden kendilerine dokunmamaklığımı ve müslümanların işleri intizam kesbedinceye kadar kendi hallerine bırakmamı istiyorlar, biz ve onlar düşünür, hakikatı görürüz. Ben onlarla savaşmak hususunda acele davranmadan onları kendi hallerine bı-

---

(180) Es-Sem'ânî Sh : 536
Bununla beraber yahudilerden müslüman olanlar tarafında, yahudilik teki bir benzerliğe binaen bunlara Mutezile adı verdikleri rivayeti de vardır.

rakmayı münasip gördüm, bu esnada onların kalplerini telif etmek istiyorum, Allah'ın onların kalplerini islah edip onları azgınlıklardan ayırması ümit olunur» diye yazmıştır (1) Taberî eserinin diğer bir yerinde şöyle diyor: «Muhammed bin Ebû Bekir Vâli olduktan sonra daha bir ay geçmeden bir tarafa çekilip î'tizâl etmiş olan ve Kays'ın barış akdettiği bunlara adam gönderdi. Muhammed onlara: Ey kişiler ya bize itaat edecek yahut memleketimizden çekilip gideceksiniz; diye söyletti. Bunlar bir tarafa gidecek değiliz. Bizi kendi halimize bırak, işlerimizin nereye varacağını görelim, bizimle savaşmağa acele etme.» (181) diye cevap verdiler.

Aynı haberi İbn'ül - Esir ve Ebü'l-Fidâ'da nakleder. Ebü'l-Fidâ'nın ibâresi daha açık, o diyor ki: «Bunların mutezile adını almaları Hz. Ali'ye bîate yanaşmadıklarından dolayıdır.» Bu ibâreler onlara mutezile adı verilmiş olduğunu açık bir surette anlatır. Bu açıklamalardan meşhurun hilâfına olarak iki sonuç çıkarabiliriz.

1) Basra'lı Hasan'ın medresesinin kuruluşundan yüz yıl kadar önce belirli bir zümreye Mutezile adının verilmiş olmasıdır. Vâsıl bin Atâ ile Amr bin Ubeyd medresesine mensup olanlara bu adın verlimesi eski olan bu adı diriltmekten ibaret olup, yeniden uydurulan bir ad olmadığıdır. Belli ve kendine mahsus bir boyası ve şekli olan bu adın Vâsıl'ın bir sütundan diğerine geçmesinden dolayı verilmiş bir ad olduğunu tasdik etmek zordur.

2) Bu ad (Mutezilelik), cemel savaşına ve Sıffîn olayına iştirak etmemiş olanlara verilmiştir. Savaşlara sebebiyet veren bu meselelerin hepsi Hz. Osmanın öldürülmesi, onu öldürenler ve onu öldürenlerden öc almak, Hz. Ali ve onun halifeliğe istihkâkı, Muâviye ve onun halifeliğe Hz. Ali'den ziyâde müstahak olup olmadığı meselesi gibi siyasal meselelerdir. Bu yönle müslümanların fırkalara ayrılmaları siyasi partilerin bölünmesi gibidir. Fakat bu asırda gerek sosyal ve gerek ekonomik, siyasal ve şahsi meselelerin her biri dini bir boya ile boyanmıştı. (Aile nizamları, alış veriş ve malî akidler ve bunların benzeri olan her nesne dine dayanırdı). İslâmiyetin ilk çağında Mutezile adile anılan fırka veya taife din boyasile boyanmış bir fikri tem-

---

(1) Taberî, 1 244

(181) Aynı yer.

sil ederdi. Bu fırkanın fikrini pek kısa anlatmak istersek bu fırka; Hak, çekişmekte olan iki tarafın hiç birinde değildir, her ikisi batıl yoldadır, asgari olarak hakkın hangi tarafda olduğu açıkca anlaşılmış değildir, fikrinde idi. Din yalnız zulüm ve azgınlık edenlerle savaşmayı emreder, her iki tarafın azgınlık yolunda veyahut hangisinin azgınlık yolunda olduğu anlaşılmayınca, bir tarafa çekilerek (î'tizâl edip) savaşmamak gerektir. Nitekim âyeti celilede :

«وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ
إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ»

«Eğer mü'minlerden iki zümre döğüşürse, aralarını bulup barıştırın, eğer onlardan biri diğerine karşı hâlâ tecâvüz ediyorsa siz, o tecâvüz edenle, Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın.» (49 : 9)

Burada halledilmesi gereken bir mesele kalıyor ki o da şudur : İslâmiyetin ilk çağının Mutezilesi ile Vâsıl ve onun etbâından olan Mutezileler arasında bir benzerlik var mıdır ? Bu sonuncularının evvelkilerine benzeyen dini bir yönleri var mıdır ?

Müelliflerin çoğu; Basra'lı Hasan ile Vâsıl arasında baş gösteren ihtilâfın büyük günah işlemiş olan adamın kâfir mi, mü'min mi olması etrafında cereyan eden ilk olaydır. Zahirine bakıldığı zaman bu mesele sırf dini bir mesele gibi gözüküyor ise de bunun içinde önemli bir siyasî mesele vardır.

Bunun açıklanması şöyledir. Mutezileler bu meselede havaricten Ezârika'ya ve Mürcie'ye muhalefet etmişlerdir. Havaric namaz, oruç, sadaka ve adalet gibi dînî hüküm ve emirleri imanın bir cüzü sayarlar. İmanın yalnız inanmaktan, ikrar ve tasdikten ve bir şahâdetten ibâret olduğunu kabul etmezler. Adam her ne kadar bir Allâh'a iman eder, Peygamberin nübüvvetini tasdik ederse de dinin farzlarını yerine getirmez, büyük günahları irtikâp ederse, o adam kâfirdir. (161) Nâfi' bin Ezrak daha ileri giderek kendi fırkasına mensup olmayanların hepsini kâfir sayar ki, bunu yukarıda anlattık. Nâfi'; Etbâından olan mü'minlere kendi mezheplerine mensup olanlardan başka-

---

(181) Bak. Şehristânî El - Milel ve'n - Nihal v.b.

larının kestikleri hayvanların etlerini yemek, kızları ile evlenmek, mallarına varis olmak ve onların mallarına başkasının varis olması câiz değildir, onlar arap kâfirleri ve putlara tapanlarla birdir. Onlar, ancak ya islâmiyeti kabul eder, yada kılıçtan geçirilirler, fikrini telkin etmiştir. Bunların bu inançda bulunmaları emevîlere karşı muhârip bir durumda bulunmalarını icabettirmiştir. Haricî'lere göre emeviler büyük günahları irtikâp etmekte oldukları için kâfirdirler, onlar putlara tapanlar gibidirler, onların halifeliğini tanımamak vâciptir, çünkü halife olmanın ilk şartı müslüman olmaktır, üstelik mezheplerini kabul ettirinciye kadar düşmanları ile savaşmak vâciptir. Emevilerin halifeliğe istihkaksızlıkları ve Havâricin onlarla savaşmasının vücûbu din boyasiyle boyanımış siyasî meselelerdir. Havâric bu inançlarını amelde göstermişler, onların tarihi, ardı arası gelmeyen bir savaş tarihidir.

Mürcie'lere gelince, onlar Havâric'den başka bir yöndedirler. Bunlara göre îman yalnız kalple inanmaktan ibarettir. Namaz, oruç gibi teklifler îmandan cüz değildir. Büyük günahları irtikâp etmekle insan îmanını kaybetmez. Bunlar mü'min tabirini en geniş manasına hamletmişler, Havâric ise bunların tersine olarak o nisbette darlaştırmışlardır. Ezârikâ'ya göre mü'minler yalnız kendi fırkalarına mensup olanlardır. Kendilerinden başkası kâfirdir. Onlar hatta mürcienin genişletmesinden ziyade darlaştırmışlardır. Şehiristani onların: «Küfürle itaatin faydası olmadığı gibi mü'min olduktan sonra günahın da zararı dokunmaz.» dediklerini hikâye eder. Bu inancın şüphesiz bir takım siyasî sonuçları var ki, en önemlisi onların bu inançlarını müslümanlar arasında türemiş her ihtilâfa tatbik etmeleridir. Hz. Osman ve onun yardımcıları ve Hz. Osman ile yardımcılarına karşı savaşanlar kâfir değildir. Hz. Ali ve taraftarları ve Cemel savaşının başında bulunan Hz. Aişe ve etbâı müslümandır. Sıffîn olayında gerek Hz. Ali'nin ve gerek Muaviye'nin bayrağı altında savaşanlar da müslümandırlar. Mesele bunun fevkinde olup. îman yalnız kalbî bir iştir. İman ettikten sonra her hangi bir fikre inanır ve bu inandığı fikrine göre iş görür ise, gerek Hz. Osman'a yardım etmiş olsun ve gerek ona isyân etmiş olsun, gerek. Hz. Ali ile beraber ve gerek Muviye ile beraber bulunsun, o fikrinde isabet etmiş sayılır.

Bu görüşün tabii bir sonucu olmak üzere her ne kadar büyük günahları irtikâp ediyor iseler de Emevi halifeleri de, onların düşman-

ları da mü'mindir, diye hükmederler. Bu görüşün diğer bir sonucu olmak üzere onlar Emevilerle olan savaşlarda Havâricle birleşmezler ve devletlerini ortadan kaldırmaya kalkışmazlar. Bu fikir hesabını kıyamet gününe bırakmak inancı —icabî değilsede selbî olarak— Emeviler devletini teyit ve takviye etmek demektir. Yani onların düşmanı değildir ve onlara karşı isyan eden ve öç almaya kalkışan bir fırka değildir. Bu yoldaki inanç amelde Emevileri takviye etmek olduğunu görüyoruz. Mürcie'nin büyük adamlarından ve şâirlerinden olan Sabit bin Kutna Yezid bin Mühellep tarafından sınırlardaki vilâyetlerden birine vâli tayin edilmiş idi. O, yazarlığından ve bahadırlığından dolayı övülen bir zattır. Emevilerin mürcie'leri ancak savaşta istifâde edilen nisbette kendilerine yardımcı saydıkları ve umumiyetle düşman saymadıkları anlaşılmaktadır.

Bundan anlaşıldığına göre Havâric o kadar sıkıştırmışlar ki, hemen hemen sayılacak derece de az kimseleri mü'min saymışlardır. Öte taraftan mürcie'ler işi o kadar genişten ele almışlar ki, yukarıda anlattığımız gibi onlar Emevi Şia ve Havâricden, hatta şahâdet kelimesini getirenden kimseyi tekfir etmezler. Daha da ileri giderek Ahtel ve benzeri gibi hıristiyan ve yahudilerin de küfrüne katî olarak hükmetmezler. Çünkü îmanın yeri olan kalpteki şeyi Allah'dan başka kimse bilmez derler. Onların bu inancı bütün insanlarla barış üzere yaşamayı gerektirir. Zeyd bin Ali'nin dediği gibi, bu inanç fâsıklara Allâh'ın affını ümide yol açmıştır.

Mutezile'ye gelince, onlar Havâric ile mürcie arasında bir yer almışlar, ne şiddetli ve nede pek mülâyimdirler. Özellikle Vâsıl bin Atâ ve etba'ı iki menzile arasında bir menziledediler, diğer tabirle Havâric ile mürcie arasında bir mevki almışlar ve ; «Büyük günah işleyen (Kebireyi irtikâp eden) mü'min değildir, çünkü iman güzel hasletlerin tümünden ibarettir. Bunların hepsi kimde toplanırsa ona mü'min denir. Zira mü'min medih sıfatıdır. Fâsık bu hasletleri toplayamadığı için medhe şâyân değildir. Bundan dolayı ona medih sıfatı olan mü'min adı verilmez. O mutlak kâfir de değildir, çünkü Allah ve Resûlüne imanı olduğu gibi bazı hayır işleri de vardır. Bunu inkâra yol yoktur.» (182)

---

(182) Şehristani, 1 : 61. Hâmişi İbni Hazmda.

Bu fikir, yukarıda andığımız iki tarz düşünce gibi, büyük siyasî fikirlere yol açmaktadır. Mutezile'ler nazariyelerini müslümanlar arasında ihtilâflar baş gösterdiğinden beri görülmüş amel ve hareketlere tatbik etmek mecbûriyeti altında kalmışlardır. İki tarafın hangisi hata etmiştir? Hz. Osman mı, onu öldürenler mi? Cemel olayında Hz. Ali mi, yoksa Hz. Aişe mi haklı idi? Sıffînde savaşı idare edenlere ne diye hükmedeceğiz? bunlardan kimler büyük günahları irtikâp etmiştir? Bütün manasiyle gerçek fâsık kim sayılmalıdır? gibi.

Doğrusu fırkalar arasında sahabelerin işlerini incelemek, tenkit ve hükmetmek hususunda en cüretkâr davranan fırka mutezilelerdir. Mezheplerinin icâbı Mürcie'ler bu hususta hükmetmekten büsbütün sakınmışlardır. Havâric hükümlerde bulundu iselerde hükümleri Sıffîn olayında hakemlere mürâcaat ve Hz. Ali ile Muaviye gibi pek mahdut bir kaç mesele hakkındadır. (1) Muteziliye gelince onlar, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Osman, Hz. Ali, Muvâviye, Amr bin El - As, Ebû Hureyre ve diğerleri gibi bir çok sahâbeler hakkında genel hükümlerde bulunmuşlardır. Onlar fikirlerini pek açık bir sûrette anlatmışlardır. Vâsıl bin Atâ Ali, Talha ve Zübeyrlerin bir demet sebze hakkında olsa dahi şahitliklerini kabul etmek caiz değildir der. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hata etmiş olmaları ihtimâlini câiz görür. (183) Amr bin Ubeyd. Ebû Hureyre'ye sövüp saymış, onun benzerlerinin bir çoğuna taan etmiştir. Burada sorulacak bir sual var. O da Emeviler devleti mutezile ve onların bu konudaki fikirleri hakkında ne gibi vaziyet almıştır.

Emevilerin, mutezilenin şahısları tenkit hususundaki bu cesâretlerini mürcie'den daha ziyâde kendilerini teyit mahiyetinde telakki etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü yukarıda anlattığımız gibi mürcie'lerin teyitleri selbîdir. Onlar fırkalar arasındaki ihtilâfları incelemeden ve tenkit etmeden onları bir tarafa atmışlardır. Bu bakış

---

(1) Şiilerin bu hususta daha çok ileri gittikleri söylenebilirse de, onların tenkidi, Ali'nin karşısında olanlar için idi. Mutezile hepsini ele almıştır.

(183) Şehristâni, 1 62 Abdülkâdir Bağdâdî, Usûl'üd - Dîn Sh. 307 - 335.

Hz. Ali ve etbâını teyit ettiği gibi, Muâviye ve etbâını da takviye etmektedir. Halkın çokluğunun dini bir duygu ile Hz. Ali ile etbâını ulu gördüğü buna ilâve edilirse, Mürcie'nin Emevileri takviyesinin zayıf olduğu görülür. Mutezileye gelince; Bunların Emevileri teyitlerinin daha kuvvetli olduğu anlaşılır. Çünkü Emevilerin hasımlarını tenkit etmelerini isterler ve ister aleyhlerinde olsun hüküm vermekte aklı hakim kılmaları, asgarî olarak, halk arasında şayi olan Hz. Ali'nin üstünlük fikrini ortadan kaldırmaya hizmet eder. Evet Mutezileler Muaviye ile etbâını da tenkide tâbi tutmuşlar, çoğu Muaviye ile Amr bin El As'dan nefret etmiştir. [184] Amr bin Ubeyd, Amr bin El - As ile Muaviye bin Ebû Süfyân'ı hâin saymış ve ganîmet malını çaldıklarını söylemiştir. Fakat Emevilerin mutezilenin bu tenkitlerinin kendileri için faydasının zararından çok olduğu fikrinde oldukları anlaşılmaktadır. En azından bu tenkit Hz. Ali ile Muaviye'yi bir seviyeye koymuş. Hatta çoğunlukla ölçünün Muaviye tarafı ağır çekmiştir. Çünkü devlet idaresi onların elinde olup, halk onları tenkit etmekten korktuğu halde başkalarını tenkitten korkmamıştır. Bunun bir sonucu olmak üzere İbni Keysân El - Esam'den şu rivâyet edilmektedir. «İbni Keysan Hz. Ali'nin bir çok işinde yanılmış olduğunu söyler, Muaviye'nin bazı işlerini doğru sayardı». İleri sürdüğümüz bu fikirin doğruluğuna iki delilimiz vardır :

1) Tarih kitaplarında Vâsıl ve Amr bin Ubeyd gibi Mutezilelerin büyük adamlarının bu fikirde bulunduklarından ve bu konu ile ilgili olan fikirlerini açıkca söylediklerinden dolayı Emeviler tarafından kahır ve cebir gördüklerine raslamıyoruz. Tarihte gördüğümüz, fısk ile şöhret bulup haddi aşan Emevi halifelerinden Velid'e saldıranların hepsinin Muteziler olduğudur. Aralarından Amr bin Ubeyd gibi bazıları üstünlük kazanıncıya kadar Yezid'in tarafından bulunarak Velîd'le savaştı. Yezid halife olduktan sonra Mutezilenin bu iyiliğini unutmadı, onları kendilerine yaklaştırdı. Şan ve mevkilerini yükseltti.

2) İkinci ve önemli delilimiz de rivâyete göre Yezid bin Velid ve Mervan bin Muhammed gibi Emevi halifelerinden bazılarının mutezi-

---

(184) El - Minyetû Ve'l Emel, sh. 6

le mezhebini kabul etmelеridir. Bunların devletlerini zayıf düşüren ve hasımlarını kuvvetlendiren bir mezhebi kabul etmeleri düşünülemez.

Bundan sonra; Birbirile savaşan iki taife yani Hz. Ali ile Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'leri ilk önce terkedip î'tizâl ederek bir tarafa çekilen ve sonradan Hz. Ali ve Muâviye'yi terkeden ilk mutezile zümresile Havâricin tekfir, savaş ve kıtâl hakkındaki görüşlerini doğru bulmayan ve Mürcie'nin mülâyemet ve müsâmaha göstermesine muvâfakat etmeyen, ikinci mutezile arasında büyük bir benzerlik bulunduğu neticesini çıkarabiliriz. Mezkûr iki mutezileden her ikisi zamanın diğer mezhep ve zümrelerine muhâlif bir yol takip etmekten başka esas öğretimleri, bir çeşit dînî siyasete dayanır. Evet ikinci devir mutezilesi Allah'ın sıfatları cisim ve araz... olması hakkında metafizikî bazı dini bahisler eklemişlerdir. Bu izah —şek ve şüphesiz— mutezilenin icmâ'ın fikirlerini bıraktıklarından dolayı bu adla anılmışlardır, demelerini teyit eder. Onlar bu sözleri ile, mutezilelerin, eskiye uymayan kendilerine mahsus bir yol tutup başkalarına muhâlefet ettiklerini kasd ederlerki, bu doğru olduğu takdirde, onların bir sütunden diğerine nakletmeleri onların diğer fırkalardan ayrılarak kendilerine mahsus ayrı bir fırka tesis etmelerinin bir rümûzundan başka bir şey değildir.

Her halde mutezile, kendilerine bu adın verilmesine razı değillerdir. Onlar kendilerini Ehli Adl ve Tevhid —Adalet ve Tevhid ehli— derler. Kendilerine Ehli Tevhid adını vermeleri, Allâh-ü Teâlânın sıfatlarını nefyetmelerindendir. Çünkü bunlar, sıfatların taaddüdünden kadimlerin taaddüdü lazım gelir derler. Kendilerine ehli adil demeleri ise, çünkü onlar, hasımlarının, Allâh-ü Teâlânın insanlara günah işler işlemeyi takdir etmiş ve sonradan bu günahlarından dolayı onları cezaya çarptırmış demelerinden Allâh'ı tenzih ederek derler ki: İnsan, bütün işlerinde serbesttir, işinin haliki kendisidir. Bundan dolayı işlediğinin cezasını çeker, bu ise adâlettir, derler.

İlk önce mutezileliğe davet edenlerin tanınmış simaları Vâsıl bin Atâ ile Amr bin Ubeyd [185] dir. Vâsıl azatlılardan olup 80 hicri yılında Medine'de doğmuş, sonradan Basra'ya göçetmiştir. Basra'lı Hasan ve başkasından ilim öğrenmiş, hicri 131 de ölmüştür. O, belâgatli bir hatip olup, uygun ve mülâyim sözlerle maksadını anlatmaya muktedir idi. Onun hakkında biri şöyle diyor:

«O, harfleri birbirile değiştirmeyi pek iyi bilir. Bâtılı hak diye göstermek isteyen her hatîbi zelîl ve hakîr ederdî.»

Vâsıl bir çok eserler yazmış ise de eserlerinden hiç biri bize erişmemiştir.

Mutezile Mezhebinin esasları şunlardır:

1) İki menzile yani küfür ile iman arasında bir menzile görüşü, büyük günahı irtikâp eden kâfirde mü'min de değil, ikisinin arasında olup fâsıktır. Fâsık ise fışkından dolayı cehennemde yanmaya müstahaktır.

Bu fikri ortaya atmaya sebep; Hz. Osman'ın öldürülmesi, Cemel ve Sıffîn olayı ve savaşları neticesinde kimin hak yolunda olup isâbetle hareket ettiğini ve kimin yanlış hareket etmiş olduğunu müslümanların birbirinden soruşturmaları ve daha sonra yanlış hareket edenin mü'min veya kâfir olup olmadığı hakkındaki hükümleridir. Havâric, günah işleyenlerin küfrlyle mürcie'ler mü'min olmasiyle, Basralı Hasan münâfıklığı ile, Vâsıl da munâfık fakat onun küfür ile iman arasında bir mevkide bulunması ve ebedî olarak cehennemlik olmasiyle hükmetmiştir.

(185) Ahmet Murtazanın Milel, Nihal kitabının şerhi, Minyet'ül-Emel adlı eserinin bir cüz'ünde Mutezilenin, İslamın ilk devirlerine kadar yükseldiğini söyler. Hatta Hulefâyı erbaa, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd'u da onlardan sayar. İkinci tabakada; Hasan, Hüseyin, Muhammed b. Hanefiye, Said b. Müseyyep ve diğerlerini, üçüncü Tabakada da; Hasan b. Hasan, Abdullah b. Hasan, Ebû Hâşim ve Vâsıl'ın devraldığı Muhammed b. Hanefiyeyi sayar. 4 üncü Tabakada Gaylanî Dimaşk, ve Vâsıl'ı sayar. Buna göre, insan irâdesinde hürdür. Husün, Kubuh aklîdir, deyen her sahabe Mutezliedir. O. Hz. Ebû Bekir ve İbni Mes'ud'un Mutezile olmalarını, Mufevvez olan kadının nikah parası hakkında akılları ve kendi görüşleri ile hüküm vermelerini, çünkü Husün ve Kubhun aklî olduğuna kânî oldukları için böyle hükmettiklerini, İbni Abbas'ında mutezileden olduğuna Şam'da Cebriyeciler ile karşılaşıp onları ilzâm etmesi ile delil çekti. Yoksa bunları söylerken Mutezilenin daha Hz. Ebû Bekir devrinde bir mezhep olduğunu demek istememiştir.

2) Kader meselesi ve kulların işlerini Allâh-ü Teâlânın yaratmayıp, belki herkes kendi filinin halikı olup ve amellerini kendileri yaratmakta oldukları görüşüdür. Herkes kendi işini kendisi yarattığı için yaptığı iyiliğin mükâfâtını ve kötülüğünün de cezasını görür. Zaten Allâh-ü Teâlânın adâletle vasıflanmasının tek sebebi budur. Mutezileyi bu fikre sevkeden Cehm bin Saffan ile etbâının çok ileri giderek insanın kudretini selbedip onu cansız bir mahlûk hükmüne indirmeleri ve taşın üzerinde bir şeyin akması gibi insanın da bir alet olması fikir ve inancında olmaları olsa gerektir. Vâsıl, etbâından birini Cehm ile münâkaşada ve mücadelede bulunmak üzere Horasan'a göndermiş olduğu rivâyet edilir.

3) Tevhid ile hükümleridir. Mutezileler tevhit ile kâil olup Allâh'ın zâtına ait olan sıfatları yoktur. Allâh, Zatiyle Âlimdir. Kâdirdir, Hay'dır, Semî' ve Basîr'dir. yoksa zâtı üzerine zaid sıfatları yoktur. Onun kadîm olan sıfatları bulunduğunu söylemek bir kaç Allah olduğunu kabul etmektir. Âllah ise birdir, her ne cihetten olursa olsun, Allah'ın şeriki yoktur. Zatında da çokluk -taaddüt- yoktur. Mutezile mezkûr sıfatları isbât eden âyetleri tevil ederler, çünkü bu âyetlerden Allah'ın diğer mahluklarınki gibi sıfatları bulunduğu anlaşılmaktadır. Mutezileyi bu fikri ileri sürmeğe sevkeden sebep, asırlarında Allah'a beden ve mahlukların sıfatları gibi sıfatlar isnat etmekten ileri gelmiş olacaktır. Allah'a bu gibi sıfatları isnat edenlerden biri Vâsıl'ın muasırı olan Mukâtil bin Süleyman'dır.

4) Şeriat vârid olmasa dahi eşyânın husün ve kubhunu idrâkte, aklın hâkim olması sözleridir. Eşyânın kendisini güzel ve kötü yapan sıfatları var. Doğruluğun zâtından gelen sıfatı onu güzel yapmıştır. Yalanın zatından gelen sıfatı var ki bu sıfatı onu çirkin yapmıştır. Bundan dolayı bütün akıl sahipleri fakirlere İhsan'ın ve suda boğulmakta olan adamı kurtarmanın güzel bir iş olduğunda, iyiliğe karşı küfrânın ve kabahatsiz olan adamı incitmenin kabihliğini anlamakta ittifak etmişlerdir. Şerîat beyan etmediği takdirde akıl sahipleri dinsiz olsalar dahi bunu bilirler. Şerîat bir şeyi emretmekle onu güzel yapmadığı gibi, bir şeyden nehy etmekle onuda kabih yapmamıştır. Şerîat bir işi haddi zatında güzel olduğu için emir ve haddi

zatında kabih olduğu için o işi işlemekten meneder. Şerîat aksini emir ve nehy etmez. Çünkü şerîatın emir ve menetmesi o işin haddi zâtında güzel veyahut çirkin olmasına bağlıdır, derler.

Mutezilenin bu esasları vazetmelerinin sebebi, bir kitlenin, mevzu olsada hadiste anılan hükme körü körüne bağlı kalmak ve nass bulunduğu yere kadar gidip nassın bulunmadığı hususlarda rey ve görüşlerine müracaat cesaretini gösteremediklerinden ileri gelmiş olsa gerektir. Bu kitle bir hususta nass, hadis veyahut âyet bulunmadığı takdirde fikir beyân etmeğe cesâret etmezler. Hadis medresesi -ilmî mesleği- hakkında söz söylediğimiz zaman sen bu zihniyetin neden ibâret olduğunu gördün. Mutezile insanların aklı bu derecede zayıf düşünmelerinin muhâtarasını duyduktan sonra bu esası vazettiler. Bunun için mutezileyi en çok kerih gören hadis âlimleri olmuşlardır. Mutezile de hadis ehline karşı aynı durumdadır. Memun ve Mutasım zamanında devlet mutezilenin tesiri altına girdikten sonra onlar Kur'an-ın mahlukluğu fitnesini ihdâs edip hadis ehlini işkencelere çarptırarak öclerini aldılar. Devlet hadis ehlinin eline geçtiğinde onlar da mutezile'ye karşı aynı muâmelede bulundular.

Mutezile yaşadıkları asırdan önce cereyan eden siyasal işlerle de meşgul olup, bu meseleleri münakaşa ettiler. Basra'lı Hasan'ın «Onlar öyle kanlardırki Allâh-ü Teâlâ bizim kılıçlarımızı bu kanlardan temizlemiştir. Dillerimizi de bu olayların münakaşasiyle bulaştırmayacağız» demesile yeitnmemişler, belki sahabelerin kendilerinin birbirini hataya nisbet ve birbiriyle savaştıklarını söylemişlerdir. Amr bin Ubeyd'den ricâli tenkit hususunda bir çok şeyler rivâyet edilmektedir. O; Ebû Hureyre'ye sövmüş, rivâyetlerine taan etmiş, Amr bin El-As ile Muâviye'yi hâin saymış, onların ganîmet malını çaldıklarını söylemiştir. Ki, biz bunu yukarıda anmıştık. Bundan başka da bir çok sözler söylemiştir. Sözün kısası, mutezile sahabelerin işlerini incelemeyi, tenkit etmeyi ve amelleri ve savaşları hakkında hüküm vermeyi câiz görmüşlerdir. Bu gibi hususlarda en ileri gidenleri şiilerden mutezile mezhebini kabul edenler ([186]) olmuştur.

---

(186) Bunun misâlini görmek istersen, Nehc'ül-Belâga Şerhinde İbni Ebî Hadîd'in Ebû Caferden rivâyet ettiklerine bak. 4:454

Biz bunların siyasî meselelere dair olan fikirlerinden bazılarını anlatacağız. Takriben hepsi de Hz. Ebû Bekir'e bîatin sahih olduğunda müttefiktirler. Hz. Ebû Bekir'e bîatın Peygamberin emir ve tavsiyesile olmayıp seçimle olduğunu söylerler. Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ali'den hangisinin daha faziletli olduğu hakkında ihtilaf etmişlerdir. Amr bin Ubeyd, Nazzâm, Câhız ve Hişâm el-Fuvâtî gibi ilk Basra'lılar Hz. Ebû Bekr'in Hz. Ali'den üstün olduğunu söylerler, Bişr bin Mu'temir ve Ebû Huseyin Hayyât gibi Bağdad'lılar Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'den daha üstün olduğunu söylerler. Bunların bu konuda uzun münakaşaları vardır. Cemel olayına gelince Vâsıl bin Atâ : Savaştıklarından dolayı iki fırkadan biri, şüphesiz fâsıktır. Fakat hangi fırkanın fasık olduğunu kesin olarak söyleyemem derdi. Amr bin Ubeyd'e gelince o savaşan her iki fırkanın fıskı ile hükmetmiştir. Mutezile Amr ile Muaviye'den yüz çevirip onları ve etbâını hatalı gördüler. İslam tarihindeki bir çok iş ve hadiseleri böylece tahlil edip fikirlerini söylediler. Bu hususlarda kendi aralarında da ihtilâflar türedi. Bunlardan her biri kendi fikrini teyit etmek üzere deliller öne sürdüler ki bunları saymak burada uzun sürecektir.

* * *

Gördüğün gibi mutezilelik Basra'da doğdu ve çarçabuk Irak'ta yayıldı. Emevi halifelerinden Yezîd bin Velîd ve Mervân bin Muhammed Mutezileliği kabul etti. Abbasiler devrinde Mutezileliğin iki büyük medresesi kuruldu ki, biri Basra diğeri Bağdad medreseleridir. Bu iki mektebe mensup olan mutezileler arasında bir çok meselelerde ihtilâflar türedi ve çekişmeler oldu.

Yunan felsefesinden ilk önce nakiller yapan ve onun islâmiyet boyasile boyayan mutezilelerdir. Bunlar kendi nazariyelerini cedel ve münakaşalarını teyit hususunda Yunan felsefesinin yardımına baş vurdular. Felsefeyi kendi fikir ve düşüncesine hizmet ettirenlerin en tanınmış şahsiyetleri Ebû Huzeyl El-Allâf, Nazzâm ve Câhız'dır. Mutezilenin istifâde edip naklettiği Yunan nazariyelerini burada anacak değiliz. İlk Abbasî devrindeki fikir hareketlerini anlatırken inşaallah bunlardan bahsedeceğiz.

İslâmda, kelâm ilmini ilk ortaya koyanlar mutezileler olmuştur. Müslümanlardan hasımlarının silahları ile ilk silahlanmış olanlar mutezilelerdir. Çünkü Hicretin ikinci yüz yılının başlarında yahudi, hıristiyan, Mecûsî ve Dehriyelerden islâma girenlerin tesirleri görülmüştür. Bunlardan çoğu İslâmiyeti kabul etmiştir. İslâmiyeti kabul ettiklerinde bunların kafaları eski dinlerinin öğretimleri ile dolu idi. İslâmiyeti kabul etmeleri bunların inançlarına ancak şahâdet kelimesini okumaları eklenmiştir. Kendi dinlerinde dolaşmakta olan meseleleri İslâmiyete de sokuşturdular. Anlattığımız bu dinler bundan önce Yunan felsefe ve mantığı ile silahlanmış ve tetkik yolunu tanzim edip çok derinleştirmiş idi. Bunlar akîdesinin sâdeliği ile tanınmış olan İslâmiyete saldırdılar, İslâmiyette bir takım şüpheler uyandırdılar. Bunu yalnız islâmiyeti kabul eden bunlar ihdâs etmediler. İslâm memleketleri kendi dinlerini muhâfaza etmekte olan türlü dinlerin mensupları ile doluydu. Bunlardan bir çoğu Emevîlerin saraylarında büyük mevkî sahibi idiler. Bunlar ve, islâmiyeti kabul etmiş olan ötekiler de kader meselesini felsefî bir şekle soktular. Zâten kader meselesi eski dinlerinde bu şekilde incelenirdi. Allâh'ın sıfatları ve Kur'an-ın mahlukluğu meselesi de bunlar tarafından islâmiyete sokuldu. Zaten hıristiyanlıkta bunun benzeri mevcut idi. Zerdüştler de dinlerindeki bir çok meseleleri ortaya attılar.

Bunlardan herbiri mutezileyi hasımlarının silahları ile silahlanmaya sevketti. Mutezileler bunlarla şiddetle mücâdele edip çekiştiler, Cebriyecilerin saldırışlarını ve Allâh'ı inkâr edenlerin fikirlerini reddettiler. Yahudi, hıristiyan ve mecûsilerin sokuşturdukları şek ve şüpheleri defettiler. Bu işe pek güzel bir surette önem vererek ciddiyetle çalıştılar. Murtazâ, Vâsıl bin Atâ hakkında şöyle diyor: «Vâsıl koyu şiilerin, dinden uzaklaşmış olan Havâricin zındık, dehriyye, mürcie ve diğer muhâliflerin fikir ve sözlerini en iyi bilen bir zat idi. Vâsıl bunların fikirlerine vakıf olduktan sonra fasih bir dil ile onların fikirlerini reddetmeye başladı.» Şair Bişşar onun bu fesâhatini tavsif edip şöyle diyor:

وَقَالَ مُرْتَجِلاً تَغْلِي بَدَاهَتُهُ ۞ كَمِرْجَلِ الْقَيْنِ لَمَّا حُفَّ بِاللَّهَبِ ۞

«Düşünmeden bile söz söylediği zaman onun hazır cevaplığı, etrafı ateşin alevi ile çevrilmiş olan demirci kazanının kaynaması gibi idi.»

Eşi, onun halini şöyle tavsif eder: «Gece karanlığı bastığında namaz kılmak için iki ayağını saf halinde diker, yazı, kağıt ve kalemini bir tarafa kor, muhâliflerine karşı delil olabilecek bir âyete tesâdüf ettiğinde selâm verip bu âyeti yazar, bundan sonra tekrar namaza devam ederdi.» Vâsıl bununla yetinmez adamlarını başka bölgelere gönderir, orada muhâlifleri ile mücâdele ederlerdi. Vâsıl'ın öğretimlerini yayarlardı. Abdullah bin Haris'i batı Afrikaya, Hafs bin Sâlim'i cebr'le kâil olan Cehm ile münakaşa için Horasan'a gönderdi. Nitekim Yemen, Mezopotamya ve Ermeniyye'ye de davetciler gönderdi. Vâsıl bu konu ile ilgili kitaplar yazmaya başladı. Rivâyet olunduğuna göre manilere reddiye olmak üzere bin meseleyi içine alan eserler yazmıştır. Amr bin Ubeyd de muhâlifleri ile mücâdele edip mahâretle onları mutezileliğe çağrıyordu. Onun halini tavsif eden zat diyor ki: «Amr'ın sana doğru geldiğini gördüğün zaman onun anne ve babasını defnedip dönmekte olduğunu sanırsın, oturduğunu gördüğün vakit öç almak için oturduğunu sanırsın, konuştuğu vakit cennet ile cehennemin yalnız onun için yaratılmış olduğunu zannedersin.» Gerek kendisi ve gerek ilk arkadaşları hükûmette iş almayı kabul etmemişler, amellerini yalnız Allah rızâsı için olmasını istemişlerdir. İbn Kuteybe Amr hakkında şöyle diyor: «Amr bin Ubeyd Mansur'a, Allah bütün dünyayı sana vermiştir. Bunun bir kısmı ile kendini satın al, bir gecenin, kendisinden sonra daha bir gecesi olmayan bir günü doğuracağını düşün dediği zaman, Ebû Cafer Mansur dilsiz gibi konuşmadan gözlerini yere dikti. Rebiî, Amr'a «Mü'minler emirini kaygulandırdın», diye hitap ettiğinde Amr: Bu zât, yirmi yıl sana arkadaşlık ettiği halde bir gün olsun seni irşât etmeyi düşünmemiş ve kapının haricinde Allâh'ın kitâbını ve peygamberin sünnetini yaymak hususunda hiç bir şey yapmamıştır. Diye mukabelede bulundu. Ebû Cafer: Ne yapayım? ben sana, mühürümü eline vereceğim, arkadaşlarınla beraber buyurun, beni bu işten kurtarın, demiştim, diye cevap verdi. Amr: «Adaleti hakim kılarak bizi çağır, bütün mevcûdiyyetimizle sana yardım etmek hususunda cömertlik göstereceğiz, kapında zulümden şikâyet eden bin adam var,

bu zulümlerden bir kaç tanesini önle de senin doğruluğunu anlıyalım dedi» ([187]). Bununla beraber bir takım sebeplerden dolayı mutezileler bir çok müslümanlar tarafından kerih görülürlerdi. Bu sebeplerden en önemlisi bir çok hususlarda onların hadis bilginlerine muhâlefet etmiş ve hadis âlimlerinin şiddetli bir şekilde onlara saldırmış olmalarıdır. Üstelik mutezile İslâmiyetin sâde olan akîdesini derin bir felsefeye dayanan bir akîde şekline sokmuşlardır. Me'mun ve Mutasım zamanında onlar Kur'an-ın mahlukluğu fikri ile ahâliye saldırmışlardır, fikirlerini delillerle teyit etmekle yetinmeden kılıç kulanmak suretiyle halkı, kendi fikirlerini kabule zorlamışlardır. Bu, onların devletinin yıkılmasına ve şöhretlerinin ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Yıkılış sebeplerinden biri de sahabeleri, bayağı insanlar seviyesine indirerek masumluklarını kabul etmemeleri olsa gerektir. Çünkü onlar sahabenin işlerini ele alarak bazı işlerinin doğru ve bazı işlerinin yanlış olduğuna hükmetmişler, Amr bin Ubeyd'in bu hususta neler söylediğini gördün. Ondan sonra Nazzâm yetişti, Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir ve İbn Mesûd'u tenkit etti, Huzeyfe uzun bir konuşmasında Ebû Hureyre'yi yalanladı. ([188])

* * *

Emeviler zamanında Havâric, şia, mürcie ve mutezile gibi mezhep mensupları arasında münakaşa ve çekişmeler çoğaldı. Tarih, edebiyat ve mezhep kitapları bu mezhep mensupları arasında cereyan eden şiddetli münakaşalarla doludur. İbn Ebî Hadîd, Havâricin Mühellep ile savaşları esnasında vakit vakit kılıçlarını bırakarak hasımları ile karşılaşarak onlarla münakaşalarda bulunduklarını ve mezheplerini kabule çağırdıklarını kaydeder. Egânî, Sâbit bin Kutnâ'nın Horasan'da Havâricin mürcieden bir kitle ile bir araya toplanarak münakaşada bulunduklarını işittikten sonra mürcie mezhebine meyledip, bu mezhebi sevdiğini nakleder. Sabit, Mürcieliği kabul ettikten sonra irca — hükmü kıyamete tehir — hakkındaki kasidesini söyledi. Yine Egânî, şiilerden biriyle Mürcieden biri çekiştiler, nihayet ilk gözüken adamı hakem yapmaya karar verdiler. Dellâl'a rast geldiler ve: Şii ile mürcie mezhebine mensup olanlardan han-

(187) Uyûn'ül - Ahyar, 3 : 337

(188) İbni Kuteybenin Te'vîlü Muhtelefi'l-Hadis kitabının 21 sahifesinden itibaren bu husustaki makale ve redleri görebilirsin.

gisi daha hayırlıdır? diye sordular. Dellal bilmiyorum, fakat benim yukarı tarafım şii, aşağı tarafım mürcie'dir diye mukabelede bulundu. ([189]) İbn Nebâte bu ihtilâfların şairlere de sirâyet etmiş olduğunu söyler. Zurrûm kaderiyeden, Ruûbe Cebriyeden idi. Bunlar şiirle mücâdele ettiler Ruûbe: «Kuşun yeri eşip yuva yapmasının, yırtıcı hayvanın yerde kendisi için in vücûde getirmesinin hep Allah'ın takdir ve hükmü ile olduğunu yemin ederim.» dedi. Zurrûme: «Allah'ın kurda, senin gibi fakir, çoluk çocuk sahibi bir kimsenin süt veren hayvanını yemeyi takdir etmemiş olduğuna yemin ederim.» diye mukâbelede bulundu. Râciz diyor:

يَا أَيُّهَا الْمُضْمِرُ هَمًّا لَا تُهَمّ ۞ إِنَّكَ إِنْ تُقْدَرْ لَكَ الْحُمَّى تُحَمّ ۞
وَلَوْ عَلَوْتَ شَاهِقًا مِنَ الْعَلَمْ كَيْفَ تُوَقِّيكَ وَقَدْ جَفَّ الْقَلَمْ! ۞

«Ey içinde kaygu saklıyan adam! Kaygulanma. Korunmak mukadder ise korunursun. Takdir edilmiş ise dağların en yüksek yerlerine çıksan da sen kimse koruyamaz. Nasıl korusun ki, olan olmuş ve kalem kurumuştur.»

Egânî'nin İbn Kuteybe'den rivâyetinde, Tırimmah ve Kümeyt kabilelerinin mezhep ve dinî taassupları ayrı olmakla beraber aralarında samimi dostluk vardı. Kümeyt koyu bir şii olup Adnan oğullarından ve Kûfe ahalisine taraftar olan mudar şairlerinden biri idi. Tırımmaha gelince o Havâricin sufriye mezhebinden olup Kahtanîlerden idi. Kahtânîleri savunup koruyan Yemen şairlerinden olup Şam'lılar için mutassıp idi. Görüş ve arzularınız bu kadar ayrı olduğu halde nasıl bu kadar birbirine bağlısınız? diye kendilerine sorulduk-ta onlar, avama dargınlık hususunda birleştik derlerdi. ([190])

Yine Egânî rivâyet eder: Basra'da kelâm âlimlerinden altı zat bulunuyordu. Bunlar, Amr b. Ubeyd, Vâsıl, Beşşâr'i âma, Salih bin Abdülkuddus, Abdülkerim bin Ebu' El-Avca, ve Ezdden biri (Cerir bin Hazım)dir. Bunlar Ezdînin evinde toplanır, münâkaşa ve münâzara ederlerdi. Amr ile Vâsıl Mutezile oldu. Abdülkerim ile Salih hakiki bir surette tevbe etti. Beşşâr şaşkınlık içinde kaldı. Ezdli (Hind

(189) Demek istemişki aklı Şiiler yani Hz. Ali ile şehvetleri de Mürcie'ler iledir. Çünkü onların görüşü, Şehevî arzulara daha uygundur.

(190) Egani: 113

mezheplerinden biri olan) Sûmeniyye'ye meyletti. Abdülkerim kendi akîdesine davet edip gençleri ifsâd derdi. Amr bin Ubeyd Basra'dan çıkarıncıya kadar onu arkasından takip, nihayet onu öldürmeye birini tayin etti. İmam Ahmed, Cehm'in, Sûmeniyyelerden birile görüştüğünü söyler. Sûmeniyye ona : Senin ilâh'ın olduğunu mu iddia ediyorsun? der. Cehm evet diye mukabelede bulundu. Sûmeni : İlâhın'ı gördün mü? diye sordu. Cehm : Hayır, öteki : Sözünü işittin mi? Cehm : Hayır, öteki kokusunu kokladın mı? Cehm : Hayır diye cevap verdi. Sûmeni daha onun tanrı olduğunu nereden biliyorsun? der. Cehm Sen, ruhunun olduğunu iddia etmiyor musun? diye sordu. O, evet, Cehm : Ruhunu gördünmü? adam hayır, Cehm : Sesini duydunmu? Adam . Hayır Cehm : Ruhunu hissinle bildinmi?, o : Hayır diye mukabelede bulundu. Bundan sonra Cehm : İşte Allah da böyledir, diye cevap verdi.

Bütün bu açıklamalar bu asırda dini mezhepler ve din boyasiyle boyanmış olan siyasî fikirler arasındaki çarpışmaların büyük bir mikyasta olduğunu bize göstermektedir. Bu hareketin ilme, siyâsete ve edebiyâta olan tesiri büyük idi. Bu fırkalar Fars, Rum, Süryânî, Yahudi, Hıristiyan mecûsî ve puta tapan ile başka mezheplere mensup olan türlü mefkûre ve kültür sahiplerinin tesirleri neticesinde kurulmuş idi. Bu mefkûre ve kültür sahipleri yahudilik, hıristiyanlık, mecûsîlik ve putperestlik gibi bir takım dinlere inanırlardı. Müslümanlar yalnız Arap olup tek bir kavme mensup oldukları takdirde müslümanlar arasında Havaric ve mürcie gibi mezhepleri görebilsekte koyu şiî olan mezheplere onların yabancı olan öğretimlerine tesâdüf etmez ve Mutezilenin felsefi mübâhese ve derin mezheplerini görmezdik.

* * *

Buraya kadar anlattığımız ilmî harekeler ve dinî fırkalar, Emeviler'in hâkim olduğu çağda sade bir halde olup, muntazam kâide ve kanunlara, ilme ve fenne istinad etmeyip açık bir sûrette izâh edilmemiş bir halde olduklarını gösterir. Bu ilim hareketleri ve bu fırkalar, Emeviler zamanındaki bilginler tarafından kurulan esaslar üzerinde, ancak Abbasi halifelerinin ilim hareketlerine yardım etmeye başladıktan sonra Abbasiler hâkimiyetinin ilk devrinde inkişâf edip bu dereceye yükselmiştir. Kendilerinden önce diğer milletlerin vü-

cûde getirdikleri eserleri tercüme etmeleri, bu tekâmülde büyük yardım etmiştir. Allah dilerse biz bunu eserimizin gelecek serisinde anlatacağız.

Yardım, yalnız Allah'dan istenir.

BU BÖLÜM YAZILIRKEN FAYDALANDIĞIMIZ KAYNAKLAR :

1. Şehristânî'nin Milel ve Nihal'i
2. İbni Hazm'ın Milel ve Nihal'e dair El-Fasl'ı
3. İbni Ebî'l-Hadid, Şerhi Nehc-ül Belâğa
4. Bağdadinin Usul'üd-Din'i
5. Bağdâdînin, El-Fark Beyne'l-Fırak'ı
6. Eş'arînin, Makâlât'ül-İslâmiyyîn'i
7. Mevâkıf ve Şerhi
8. Hatat'ül-Makrizi
9. İbni Haldun'un Mukaddimesi
10. Er-Risâle, El-İsnâ Aşeriye
11. Buhârî Şerhi Kastalânî, Müslim şerhi Nevevi.
12. Kasımi'nin Tarih'ül-Cehmiye ve'l-Mutezile'si
13. İbni Hallikân
14. İbni Teymiyenin Resâil-i Müteferrika'sı
15. Müberrid'in Havâric hakkında El-Kâmil'i
16. Egânî,
17. Câhiz'ın El-Beyân Ve't-Tebyin'i
18. Dairet' ül-Maârif'il-İslâmiye, Havariç, Şia ve Kaderiye Mad.
19. Macdonald Muslim Theology
20. Browne, A. Literary History of persa
21. Goldziher, Dogme etle loide Lislam
22. Tabakât-ı İbni saad
23. Maverdînin Ahkâm'ı Sultaniye'si
24. Tarih' üt-Taberi
25. Teysir-ül-Vüsûl
26. Şerh'ul-uyûn, İbn Zeydûn risâlesinin Şerhi
27. Fahri Râzi Tefsiri
28. Gazali'nin El-Mustasfa'sı.
29. İbn Abdi rabbih'in El-İkd'ül-Ferîd'i
30. Murtaza'nın Tabakât'ül-Mutezile'si.

BU ASRIN EN ÖNEMLİ OLAYLARI :

	Hicrî	Milâdî	Hicri yılın başı
Hazret-i Muhammed (S.A.V) irtihâli	12 yıl	632	29 Mart
Hz Ebû Bekir'in Halifeliği	12 »	632	
Hz. Ömer bin Hattab'ın Halifeliği	13 »	634	7 Mart
Kadisiye olayı. Beytülmakdis'in fethi	14 »	635	25 Şubat
Basra şehrinin tesisi. Dimaşk'ın fethi			
Kûfe şehrinin tesisi. Şam ve Irak'ın fethi	17 »	638	23 İkinci Ka.
Mısır'ın fethi	20 »	640	21 İlk Kânun
Nihavend olayı. Fars'ın fethi	21 »	641	10 İlk Kânun
Hz. Osman'ın Halifeliği	23 »	643	19 İkinci Teş.
Kur'an'ın mushaf halinde toplanması	30 »	650	4 Eylül
Hz. Ali Bin Ebû Tâlib'in Halifeliği	35 »	655	11 Temmuz
Cemel olayı	36 »	656	30 Haziran
Hz. Ali'nin ölümü	40 »	660	17 Mayıs
Muaviye bin Ebû Süfyân'ın Halifeliği	41 »	661	7 Mayıs
Hasan bin Ali'nin ölümü	49 »	669	9 Şubat
Yezid bin Muâviye'nin halifeliği	60 »	670	13 İlk Teşrin
Kerbelâ olayı Hüseyin'in öldürülmesi	61 »	680	1 İlk Teşrin
Mervân bin Hakem'in Halifeliği	63 »	682	10 Eylül
Abdülmelik bin Mervân'ın Halifeliği	65 »	684	18 Ağustos
Zübeyr'in öldürülmesi	73 »	692	23 Mayıs
Muhammed bin Hanefiyye'nin ölümü	83 »	706	26 Şubat
Velid bin Abdülmelik'in Halifeliği	86 »	705	2 İkinci Kâ.
Süleyman bin Abdülmelik'in Halifeliği	96 »	717	16 Eylül
Ömer bin Abdülaziz'in Halifeliği	99 »	717	14 Ağustos
Yezid bin Abdülmelik'in Halifeliği	101 »	719	24 Temmuz
Hişam bin Abdülmelik'in Halifeliği	106 »	724	29 Mayıs
Basra'lı Hasan'ın ölümü	110 »	728	16 Nisan
Zeyd bin Zeynelâbidîn'in ölümü	121 »	738	18 İlk Kânun
Zührî'nin ölümü	124 »	741	15 İlk Kânun
Velid bin Yezid'in Halifeliği	126 »	743	25 İlk Teşrin
Yezid bin Velid'in Halifeliği	127 »	744	15 İlk Teşrin
Mervân bin Muhammed'in Halifeliği	128 »	745	3 İlk Teşrin
Cehm bin Safvâ'ın öldürülmesi	130 »	747	11 Eylül
Vâsıl bin Atâ'nın ölümü	131 »	748	31 Ağustos
Emeviler devletinin yıkılışı	132 »	749	20 Ağustos

İsteme Adresi :

KILIÇ KİTABEVİ

Hamdi KILIÇASLAN

Anafartalar Cad. Timur Sok. 50. Yıl Pasajı No : 4 - 14
Tel : 11 59 46 ANKARA

FİATI 60 TL.

BALKAN
CİLT ATÖLYESİ
11 92 30 ANKARA